Universiteit Leiden
The Netherlands

De Partij. Over het politieke leven in de vroege SDAP

Veldhuizen, A.P. van

Citation
Veldhuizen, A. P. van. (2015, June 30). *De Partij. Over het politieke leven in de vroege SDAP*. Retrieved from https://hdl.handle.net/1887/33721

Version:	Corrected Publisher's Version
License:	Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden
Downloaded from:	https://hdl.handle.net/1887/33721

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

Leiden University Repository

The handle http://hdl.handle.net/1887/33721 holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Veldhuizen, Adriaan Pieter van
Title: De partij : over het politieke leven in de vroege S.D.A.P.
Issue Date: 2015-06-30

DE PARTIJ

DE PARTIJ

Over het politieke leven in
de vroege S.D.A.P.

Proefschrift
ter verkrijging van de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van Rector Magnificus prof. mr. C.J.J.M. Stolker,
volgens besluit van het College voor Promoties
te verdedigen op woensdag 30 juni 2015 klokke 16:15 uur
door

Adriaan Pieter van Veldhuizen
geboren in Groningen op 6 januari 1982

Promotor: prof. dr. H. te Velde
Co-promotor: dr. D. Bos
Promotiecommissie: prof. dr. T. Welskopp, Universität Bielefeld
prof. dr. G. Voerman, Rijksuniversiteit Groningen
prof. dr. R.A. Koole
prof.dr. H.J. Paul
Dr. M.J. Janse

© 2015 Adriaan van Veldhuizen
Omslagontwerp cmrb
Foto omslag Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam
Foto auteur Bob Bronshoff

Van dit proefschrift is ook een handelseditie verschenen bij
Uitgeverij Prometheus • Bert Bakker te Amsterdam onder ISBN 978 90 351 3857 5.

Inhoud

Inleiding 7

1 Wat is een partij 17
HET BEGRIP PARTIJ: VAN 'VOLKSDEEL' NAAR 'POLITIEK APPARAAT' 17
VAN VERENIGINGSLEVEN NAAR PARTIJLEVEN 26
TOT SLOT 39

2 Van de Atlas naar de Blasiusstraat 41
EEN NIEUW VERBAND 42
CONCLUSIE 56
SOCIAALDEMOCRATEN IN DE AMSTERDAMSE BLASIUSSTRAAT IN 1900 57
CONCLUSIE 73

3 De eerste leden van de SDAP 76
DE LEDEN IN DE AFDELINGEN 76
TOT BESLUIT: DE PATCHWORKPARTIJ 103
DE SLEUTELPOSITIE VAN DE VERSPREIDE LEDEN 105
CONCLUSIE: DE BAND MET DE BOND EN DE KRACHT VAN HET INDIVIDU 110

4 Wolf Lelie en Geert Thole Beishuizen 115
WOLF LELIE: 'HET SOCIAALDEMOCRATISCH BEESTMENSCH' 116
GEERT THOLE BEISHUIZEN: 'GETART STRIJDER OP EEN EENZAME POST' 127
CONCLUSIE: LELIE EN BEISHUIZEN. TWEE BLIKKEN OP ÉÉN PARTIJ 143

5 Van collectie naar collectief. De partij als familie 145
DE SOCIALISTENFAMILIE 146
LANDELIJKE FAMILIEVERBANDEN 156
CONCLUSIE: ARBEIDERS EN HEREN MET MEERDERE PETTEN 181

6 Leven in Laren, vergaderen in Haarlem 185
DE GOOISE SOCIAALDEMOCRATIE 186
CONCLUSIE 201
HET CONGRES VAN HAARLEM IN 1907 203
CONCLUSIE: HET GOOI EN HAARLEM. EEN GROEIENDE VERSCHEIDENHEID 220

7 Ruzie in de rode familie 223
CONCLUSIE: RUZIE ALS ONDERDEEL VAN HET PARTIJLEVEN 254

Conclusie 261

Noten 277
Bronnen 357
Naslagwerken en literatuur 359
Woord van dank 369
Personenregister 371

Over de auteur 377
English summary 379

Inleiding

Het ontbrak de Amsterdamse journalist Feiko Koster niet aan zelfvertrouwen toen hij in 1934 de inleiding van zijn boek *Het socialisme in de branding* schreef. Hij beloofde een geheel nieuwe kijk op de Sociaal Democratische Arbeiderspartij (SDAP) te geven. 'Wij zullen gaan letten op haar leden,' schreef hij, 'op hetgeen deze leden denken, voelen en doen, op de talrijke sociale processen, waarin zij binnen deze beweging gewikkeld worden.' Koster volgde deze aanpak omdat hij meende dat de wetenschap geen baat had bij 'getheoretiseer' of 'de verkondiging van socialistische ideeën'. In plaats van naar de theorie, moest worden gekeken naar het 'menschenmateriaal'.[1]

Met een scherp oog voor de ontwikkelingen die zich achter de publieke façade van de partij afspeelden analyseerde Koster het partijleven. Dat deed hij met een bijzondere methode. Als oud-student van de Amsterdamse hoogleraar Sebald Rudolf Steinmetz ontleende hij een groot deel van zijn inzichten aan de 'sociografie', een vakgebied dat tegenwoordig het midden zou houden tussen sociale geografie, sociologie en antropologie. Sociograaf Koster besprak moderne sociologen, bestudeerde statistische gegevens en onderzocht de geschiedenis van de SDAP.[2] Daarnaast nam hij de partijorganisatie onder de loep, interviewde hij betrokkenen en greep hij terug op zijn eigen ervaring als lid van de partij.

De voornaamste ontdekking die Koster deed, was dat leden sterk uiteenlopende redenen hadden om zich aan te sluiten bij de SDAP. Allereerst scheidde hij de aanhangers van het 'hoogere socialisme' van die van het 'lagere socialisme'. Vervolgens bracht hij binnen die groepen typeringen aan totdat hij 21 'socialistentypes' overhield.[3] Hij zag bijvoorbeeld 'contributieleden' die braaf betaalden, maar zelden op vergaderingen aanwezig waren. Daarnaast ontwaarde hij figuren die hij als 'carrièreleden' beschreef. Zij kwamen altijd opdraven om hun baantjes veilig te stellen, zelfs als ze eigenlijk geen zin hadden om te vergaderen.[4] Van iedere categorie gaf Koster een korte omschrijving, soms aangevuld met

een 'voorbeeldlid'. Met deze bril had nog nooit iemand naar een Nederlandse politieke partij gekeken.

Toch werd het boek geen succes. Er verschenen nauwelijks recensies en zelfs de sociaaldemocraten deden geen moeite om Kosters thesen tot onderwerp van debat te maken.[5] Dat was opmerkelijk, want in zijn poging om de drijfveren en doelstellingen van de socialisten te openbaren, had Koster geen halve maatregelen genomen. Hij vergeleek de SDAP-leden impliciet met apen en natuurvolken, beschouwde eugenetica als een noodzakelijk middel om het ledenbestand te verstevigen en schreef niet zonder minachting over de politieke prestaties van zijn onderzoeksobject.[6]

Dat die felle toon de socialisten koud liet, had wellicht met de persoonlijke geschiedenis van Koster te maken. Na enige tijd lid van de SDAP te zijn geweest, was hij er een paar jaar voor het verschijnen van zijn boek gedesillusioneerd vertrokken. Als oud-lid gaf hij wel vaker commentaar op zijn voormalige partij. Volgens Koster waren de sociaaldemocraten te dogmatisch geworden en ook de toon van interne partijdebatten stond hem niet langer aan.[7] Ten tijde van de publicatie van *Het socialisme in de branding* ging hij als liberaal of 'vrijzinnig nationaal' door het leven.[8] Kennelijk waren zijn ideologische voorkeuren gewijzigd, maar had hij zijn fascinatie voor de socialistische partijcultuur behouden. Het lukte hem echter niet om daar zonder rancune over te schrijven. Zo stierf zijn sociografische studie een eenzame dood. Hoe begrijpelijk dat ook was vanwege de stijl van Koster, het is jammer dat zijn ledenperspectief niet de aandacht kreeg die het verdiende.

Een verantwoording van het ledenperspectief

Wie na tachtig jaar de handschoen oppakt om bij wijze van proefschrift de opdracht uit een obscuur boek af te maken, is zijn lezers een goede verklaring schuldig. Die verklaring is er. Om twee redenen – heel andere redenen dan Koster gaf – is het vandaag de dag relevant om de leden centraal te stellen in het onderzoek naar politieke partijen.

Ten eerste kan dit type onderzoek een leemte opvullen in de geschiedschrijving over politieke partijen. Die ruimte is er omdat de meeste wetenschappelijke studies zich hebben geconcentreerd op electorale prestaties, ideologische debatten, institutionele ontwikkelingen en succesvolle partijleiders.[9] De tradities, rituelen en omgangsvormen van gewone partijleden zijn aanzienlijk minder uitgebreid bestudeerd.[10] Door juist dit onderdeel van het partijleven in het centrum van de belangstelling te plaatsen, is het mogelijk om de historiografie van politieke partijen meer reliëf te geven. Het ledenperspectief kan iets laten zien van wat zich in het hart van de partij afspeelde en zo bijdragen aan een completer geschiedbeeld van politieke partijen.

Ten tweede kan onderzoek naar partijleden ook iets vertellen over het *fenomeen* politieke partij.[11] Voor zover historici gewone partijleden onderzochten, vroegen zij zich vooral af wat deze leden voor de partij betekenden. Zij werden collectief bestudeerd als de kern van het electoraat of als de kweekvijver voor politiek talent.[12] Wanneer de leden het vertrekpunt van een onderzoek worden, draaien die verhoudingen om. Door te onderzoeken wat de partij voor haar leden betekende, komen andere functies van het fenomeen politieke partij aan het licht en worden andere processen in de partijpolitiek blootgelegd.

Onder anderen de historici Henk te Velde en Gerrit Voerman schreven al eerder over de mogelijkheden van een dergelijke benadering. In hun werk signaleerden zij dat geschiedschrijvers de politieke partijen vooral bestudeerden als organisaties die vanuit een samenhangende ideologie op zoek gingen naar electorale successen, maar dat in die onderzoeken niet altijd recht werd gedaan aan de sociale functies van de partij.[13] Volgens zowel Te Velde als Voerman boden politieke partijen hun leden meer dan ideologie, inspraak en invloed alleen. Partijen voorzagen ook in iets wat 'sociabiliteit' wordt genoemd. Henk te Velde omschreef de behoefte aan sociabiliteit als 'de behoefte aan onderling gezelschapsleven, een cultivering van contacten met gelijkgestemden en in het verlengde daarvan de neiging om gemeenschappelijke activiteiten te ontplooien in plaats van als individu te opereren'.[14] Oftewel: naast ideologie, inspraak en invloed vonden de leden ook gezelligheid, gemeenschapsgevoel en lotsverbondenheid in hun partij. Die functie had gevolgen voor de partijpolitieke processen die zich binnen de partij afspeelden. Niet alleen de individuele keuze om partijlid te worden en te blijven, maar ook politieke en organisatorische ontwikkelingen in de partij werden door de vraag naar sociabiliteit beïnvloed.

Er is dus een goede reden om de sociale kant van het partijleven niet louter als bijzaak te zien, maar om het ook als een cruciaal en vormend onderdeel van de partijgeschiedenis te beschouwen. Dat zal in dit boek gebeuren. Het is daarbij zeker niet de intentie om sociale processen tot de motor van het partijleven te bestempelen; ideologie, organisatiestructuur en machtsvraagstukken zijn en blijven van groot belang voor het functioneren van de partij. Het is juist de bedoeling om een aanvulling te geven op de bestaande historiografie over politieke partijen.[15]

Afbakening: partij en periode

Nu is het de vraag welke partij het beste voor dit onderzoek in aanmerking komt. Wie slechts de historiografie van één partij wil aanvullen, zou iedere willekeurige partij kunnen onderzoeken. Maar zoals gezegd: dit

boek wil meer doen dan dat alleen. Het moet een voorzet geven om het ontstaan en functioneren van het *fenomeen* politieke partij vanuit een ander perspectief te bekijken. Daarom is de hier bestudeerde partij idealiter archetypisch voor andere partijen. Het is niet realistisch om te veronderstellen dat er één partij is die voor alle andere partijen model kan staan. Het is echter wel mogelijk om een partij te onderzoeken die niet alleen vroeg ontstond en voldoende archiefmateriaal naliet, maar ook serieuze sporen in de politieke geschiedenis heeft getrokken. Daarnaast is het van belang om een partij te bestuderen die al vaker onderwerp van onderzoek is geweest, zodat een bijdrage kan worden geleverd aan een bestaand historiografisch debat.

Een blik op de historiografie leert dat er twee Nederlandse partijen zijn die direct aan deze criteria voldoen.[16] Aan het einde van negentiende eeuw waren de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) en de Sociaaldemocratische Arbeiderspartij (SDAP) de eerste organisaties die zichzelf 'politieke partij' noemden. Beide partijen zouden bovendien uitgroeien tot een 'moderne massapartij': een gedisciplineerde politieke organisatie die zich kenmerkte door zakelijke professionalisering, een gemeenschappelijke ideologie, een geolied bestuursapparaat en een groot ledenbestand dat zich als een buitenparlementaire beweging gedroeg.[17] Daarmee dwongen ze een voorname plaats af in de politieke geschiedenis van de eerste helft van de twintigste eeuw. Verre opvolgers van deze partijen, het CDA en de PvdA, hebben nog steeds een vaste plaats in het politieke landschap. Het vroege ontstaan van de ARP en de SDAP, hun prominente rol in de geschiedenis en de geschiedschrijving, aangevuld met het feit dat hun politieke erfenis tot op de dag van vandaag voortleeft in andere partijen, maakt hen tot geschikte studieobjecten.

Vervolgens is uit dit tweetal een keuze gemaakt. Om aansluiting te vinden bij de bestaande historiografie, is gekozen voor de sociaaldemocraten. De antirevolutionairen mochten in Nederland weliswaar de eerste landelijk georganiseerde politieke partij zijn, in het buitenland hadden ze geen duidelijke evenknie. De sociaaldemocraten hadden dat wel en waren al vroeg onderwerp van internationaal onderzoek. Hun geprofessionaliseerde optreden en de wijze waarop zij een vaste plaats verwierven in zowel het maatschappelijke als het politieke landschap spraken velen tot de verbeelding. Al in 1911 liet de Duits-Italiaanse socioloog Robert Michels zien hoe de Duitse sociaaldemocraten zich als een massieve buitenparlementaire beweging organiseerden.[18] In de internationale historische en politicologische literatuur is de aandacht voor sociaaldemocratische partijen daarna nooit meer verdwenen.[19]

In Nederland ging dat niet anders. Ook hier werd de SDAP algauw een

dankbaar onderwerp van onderzoek. Aanvankelijk werd de historische agenda bepaald door mensen die bij de partij betrokken waren, maar vanaf de jaren zeventig van de twintigste eeuw nam het aantal wetenschappelijke studies gestaag toe.[20] Dat de sociaaldemocraten zo rijkelijk met historische aandacht werden bedeeld, heeft voor dit onderzoek in ieder geval één interessante bijkomstigheid. Want hoewel hierboven werd opgemerkt dat er geen overvloedige aandacht is geweest voor de invloed van sociabiliteit op het functioneren van politieke partijen, ligt dat juist binnen de socialistische historiografie iets anders. De Nederlandse socialistische cultuur ten tijde van het interbellum bijvoorbeeld, is meermaals onderwerp van onderzoek geweest.[21] Hoewel die publicaties heel andere invalshoeken kiezen dan dit boek – ze bespreken weliswaar de cultuur van de SDAP, maar hebben veel minder aandacht voor de rol van culturele elementen in het partijvormingsproces – en ze bovendien een andere periode bespreken, bieden ze wel context voor dit onderzoek. Belangrijker voor dit onderzoek is het werk van historicus Dennis Bos. In zijn *Waarachtige Volksvrienden* wordt de periode vlak voor de oprichting van de SDAP vanuit politiek-cultureel perspectief beschreven.[22] In zeker opzicht is dit boek daarop een vervolg.

Ook in de buitenlandse literatuur gaan de socialisten voorop in het schaarse onderzoek dat de leden het vertrekpunt van partijgeschiedenissen maakt. Over Duitse, Engelse, Spaanse en Belgische partijen verscheen al werk dat in meer of mindere mate aandacht had voor de betekenis die leden aan hun organisatie gaven.[23] Omdat dit boek de nadruk legt op ontwikkelingen in de Nederlandse partij, is ervoor gekozen om deze buitenlandse studies – die net als veel Nederlandse werken een fundamenteel andere aanpak hanteren dan dit boek – hier niet actief te bespreken. Toch is het belangrijk om te beseffen dat deze internationale historiografie bestaat. Die biedt immers de mogelijkheid om in de toekomst vergelijkend of anderszins aanvullend vervolgonderzoek binnen de sociaaldemocratische stroming te doen. Dat die vergelijking hier niet wordt gemaakt, komt omdat voor dit boek een tijdrovend bronnenonderzoek nodig was. Dat betekent echter niet dat alles wat in dit boek besproken wordt uniek is voor de SDAP. Het zou goed kunnen dat vergelijkende studies later zullen uitwijzen dat er sprake is van een bredere tendens.

Over de periodisering moet eveneens een aantal opmerkingen worden gemaakt. Omdat dit boek wil schetsen hoe culturele en sociale ontwikkelingen invloed hadden op het ontstaan en functioneren van partijen, is het verstandig om bij het begin te beginnen: de SDAP wordt vanaf haar oprichting bestudeerd. Door de vroegste partijpioniers – de mensen die nog geen interne voorbeelden hadden waaraan zij zich konden spiegelen –

te onderzoeken, kan concreet worden getoond hoe de culturele en sociale kant van het partijleven een rol speelde bij de vormgeving van voorname partijinstituties en toonaangevende afdelingen. De meeste aandacht zal daarom uitgaan naar de periode tussen 1894 en 1900.[24] Om te laten zien dat cultuur en sociabiliteit ook na de oprichting van invloed bleven, is ervoor gekozen om een iets langere periode te bestuderen. In dit boek is 1909 het eindpunt van het onderzoek. In dat jaar vond binnen de SDAP het 'Deventer Schisma' plaats: de apotheose van een slepende strijd over de politieke richting van de partij, waarna een deel van de leden zich afscheidde. Daarmee vormt deze episode een natuurlijk eindpunt.

Deze periodisering brengt meteen een waarschuwing met zich mee: dit boek gaat uitsluitend over de pioniers van de SDAP. De SDAP in dit boek is niet de partij waarover vandaag de dag nog verhalen uit de eerste hand rondgaan, niet de partij van de afgeronde verzuiling, niet de partij van de Meiboom en de Arbeiders Jeugd Centrale (AJC), niet de partij van het wethouderssocialisme en niet de partij van de revolutie van Troelstra. In de periode die dit boek beschrijft, kwam de SDAP nooit boven de tienduizend leden uit, werden er nog geen bestuurders geleverd en functioneerden de weinige Kamerleden – dat waren er zeven in 1909 – nog in een relatief isolement.

Methode: het verenigingsleven in beeld

Om het partijleven goed over het voetlicht te brengen, wordt de beginnende SDAP als een vereniging bestudeerd.[25] Waarom voor die aanpak is gekozen, wordt in het eerste hoofdstuk uitgebreid beargumenteerd. Het betekent in ieder geval dat vooral gewone leden onderzocht zullen worden. En ja, dat is gemakkelijker gezegd dan gedaan. SDAP-coryfee Johan Schaper zei in 1919 al: 'Helaas! Geen uitgave kan verschijnen, die vermag te omvatten de getuigenissen van al de liefde, trouw en aanhankelijkheid van de grote massa der leden, wier namen nooit of zelden gedrukt, doch die in de partij met vurige geestdrift en onbegrensde toewijding den strijd voeren voor ons aller groots ideaal.'[26] Sociaaldemocraten die zonder iets te zeggen vergaderingen bezochten, een onopvallende stem zongen in het arbeiderskoor en bij congressen op de achterste rij plaatsnamen, lieten weinig papieren sporen na, en voor het afnemen van interviews is het inmiddels te laat.

Toch is fragmentarisch bronnenmateriaal geen reden om dit onderzoek niet uit te voeren. Om te laten zien hoe vormend culturele achtergronden en sociabiliteit waren in de ontstaansgeschiedenis van de SDAP is een opsomming van het totaal aan individuele ervaringen geen vereiste. Het is belangrijker om het verenigingsleven op een begrijpelijke

manier te ontsluiten en te duiden. Dat kan op verschillende manieren gebeuren. Zo zouden kwantitatieve analyses van het ledenbestand kunnen worden gemaakt. Statistieken, grafieken en tabellen over beroepsgroepen, woonplaatsen en leeftijdscategorieën kunnen iets vertellen over de samenstelling van de partij en de opbouw van haar ledenbestand. Zulke gegevens zijn echter voor lang niet alle onderdelen van de partij beschikbaar.[27] Bovendien geeft dit soort gegevens weinig inzicht in de betekenis die de leden aan hun lidmaatschap gaven, terwijl juist dat cruciaal is voor een onderzoek dat wil laten zien wat de partij voor haar leden betekende en welke invloed die betekenis had op het functioneren van de partij. Daarom is gekozen voor een meer idiografische benadering. Door grote stapels brieven, dagboeken, notulen, genealogische gegevens, kranten en administratieve overblijfselen te bestuderen en te interpreteren is een verhalende geschiedenis over het partijleven in de SDAP geschreven.[28] Verschillende onderdelen van de partij worden kwalitatief bestudeerd zonder te streven naar een 'totaalgeschiedenis' en zonder representativiteit te claimen.

Deze *show, don't tell*-benadering brengt met zich mee dat dit boek onmogelijk dé partijcultuur van de SDAP kan bespreken. Het zou om twee redenen zelfs ongeloofwaardig zijn om de culturele en sociale ontwikkelingen als monolithisch af te schilderen. Ten eerste is het methodologisch niet verantwoord om te claimen dat dit boek een representatief beeld schetst van *alles* wat zich aan culturele processen in de partij voltrok. Iedere pretentie dat het er in de SDAP 'altijd X of Y aan toeging', zou met één tegenvoorbeeld eenvoudig te falsificeren zijn. Ten tweede is er een inhoudelijke reden die het onaantrekkelijk maakt om de SDAP als monocultuur af te schilderen: de partij was namelijk geen monocultuur. Steeds weer blijken afdelingen en hun leden er eigen opvattingen over het partijleven op na te houden.

Om die diversiteit binnen de partij tot haar recht te laten komen, volgt dit onderzoek twee sporen. In de hoofdstukken 2, 4 en 6 wordt een aantal personen, gebeurtenissen en locaties aan zeer nauwkeurig en kleinschalig onderzoek onderworpen. Deze studies op microniveau worden in de historiografie *thick descriptions* genoemd. Het zijn geen vertellingen die de bedoeling hebben om de besproken mensen of netwerken vanwege hun grote daden in het zonnetje te zetten. Veel meer dan dat beschrijven ze de context waarin de keuze voor het partijlidmaatschap werd gemaakt, of de context waarin een kleine groep leden invulling gaf aan dat lidmaatschap.[29] Eigenlijk wordt een blik geworpen net náást de bekendste en belangrijkste momenten en personen. Door deze gedetailleerde deelonderzoekjes naar onbekende onderwerpen komt de leefwe-

reld centraal te staan die in veel andere studies aan het oog onttrokken bleef.

In de hoofdstukken 3, 5 en 7 gebeurt iets anders. Daarin worden sociale en culturele ontwikkelingen in de partij in den brede besproken. Zo wordt in hoofdstuk 3 een viertal oprichtingsgeschiedenissen van SDAP-afdelingen geschetst. Daaruit blijkt hoe bestaande verbanden werden voortgezet in enkele vroege afdelingen van de partij. In hoofdstuk 5 wordt onderzocht of sociabiliteit ook een rol speelde in het ontstaan van landelijke netwerken. Om te voorkomen dat sociabiliteit en cultuur alleen met knusse gezelligheid worden geassocieerd, wordt in hoofdstuk 7 de rol van ruzies in de partij bestudeerd. Conflicten laten culturele botsingen en sociale processen rondom groepsvorming, positiebepaling en machtsverdeling namelijk extra scherp zien. Anders dan voor de kleinschalige studies zijn voor deze hoofdstukken ook uitgebreide analyses van het ledenbestand gemaakt en zijn grote aantallen afdelingen bestudeerd.[30] Toch is ook hier geprobeerd om tendensen steeds aan de hand van concrete en verhalende voorbeelden te laten zien en niet te volstaan met de presentatie van cijferreeksen. Deze expliciete keuze voor het historische verhaal heeft ertoe geleid dat lang niet alle onderzochte gegevens letterlijk in de tekst zijn opgenomen. Dat hangt dan weer samen met de ambitie om geen al te omvangrijk boek te schrijven.[31]

Casusselectie

Er wordt in dit boek, zoveel is duidelijk, geen 'totaalgeschiedenis' geschreven. Niet ieder SDAP-lid krijgt een eigen portret en niet iedere afdeling, partijorganisatie of subvereniging wordt individueel besproken. Tegelijkertijd is er ook niet voor gekozen om aan de hand van willekeurige steekproeven te bepalen welke partijleden, suborganisaties en afdelingen wel bestudeerd zullen worden. Het aantal mensen, afdelingen en organisaties dat voor bestudering in aanmerking komt, is dermate klein en ongelijkmatig over de partij verdeeld, dat juist een blinde steekproef algauw tot een onevenwichtig beeld zou leiden. Toch moest er een keuze gemaakt worden om bepaalde mensen wel en andere mensen niet te bespreken. Per hoofdstuk zal daarbij apart bij worden stilgestaan, maar het is goed om hier alvast een algemene opmerking te maken over de werkwijze. Bij de casusselectie is namelijk steeds teruggevallen op een viertal criteria.[32]

Ten eerste is er het pionierscriterium. Afdelingen en personen die uitgebreid worden besproken, sloten zich in een vroeg stadium aan bij de SDAP. Dit onderzoek richt zich op de periode 1894-1909, maar de nadruk ligt op de partijpioniers die tussen 1894 en 1900 betrokken raakten. Door deze periodisering valt een aantal belangrijke afdelingen van later

datum bij voorbaat af voor individuele bespreking. Hier en daar is dat criterium iets soepeler gehanteerd. De afdeling Laren die in hoofdstuk 7 wordt besproken, werd bijvoorbeeld na 1900 opgericht. De samenstelling van de afdeling – veelal mensen die tot de eerste intellectuele partijleden behoorden en een interessante voorgeschiedenis binnen de landelijke partij hadden – zorgt er echter voor dat juist deze afdeling een bijzonder licht kan werpen op de vroegste fase van de partij. Het gaat bij dit criterium dus niet louter om de tijdsspanne, maar vooral om wat de betreffende casus zegt over de partijpioniers en de eerste fase van het partijleven.

Ten tweede zijn afdelingen gekozen die tezamen iets laten zien van de diversiteit binnen de SDAP. Er is een kwalitatieve afweging gemaakt voor de bespreking van details die veelzeggend zijn voor wat zich binnen de bandbreedte van het grote verhaal van de partij afspeelde. In de afdelingen die het boek als aparte casus hebben gehaald, komt een grote stad als Amsterdam aan bod, maar ook provinciesteden en dorpen. Er worden afdelingen besproken die en groupe ontstonden vanuit de voorloper van de SDAP, de Sociaaldemocratische Bond (SDB), en afdelingen die voortkwamen uit de noeste arbeid van een volhardende enkeling. Er zijn afdelingen bij die succesvol waren en afdelingen die bleven voortmodderen. Er zijn afdelingen bij die werden geleid door arbeiders en afdelingen waarin intellectuelen het voortouw namen. Bovendien is met Laren gekozen voor een afdeling die uitzonderlijk goed geïntegreerd was in de landelijke partijtop, terwijl een afdeling als Warga daar juist betrekkelijk ver vanaf stond. Zo wordt – zonder een claim op representativiteit te doen – toch recht gedaan aan de grote verscheidenheid binnen de partij.

Ten derde is bij de bespreking van afdelingen gekozen voor afdelingen waarover nog geen serieuze monografieën zijn verschenen. De afdelingen Den Bosch, Eindhoven, Breda, Tilburg en Maastricht bijvoorbeeld, zijn eerder onderwerp geweest van uitgebreide wetenschappelijke studie.[33] Deze werken zijn vanzelfsprekend geraadpleegd voor dit onderzoek en er wordt ook naar verwezen wanneer algemene tendensen worden besproken, maar deze afdelingen zijn niet gekozen als casus voor een aparte bespreking. Die afweging is gemaakt omdat dit boek ook de ambitie heeft een aantal nieuwe voorbeelden te behandelen; een groot deel van de afdelingen en personen dat hier aan de orde komt, is niet eerder besproken. Er is één uitzondering op al het voorgaande gemaakt: dat is de keuze voor de afdeling Amsterdam, of beter gezegd, voor de diverse Amsterdamse afdelingen. Omdat een substantieel deel van de eerste SDAP-leden in Amsterdam woonde en het partijkantoor er gevestigd was, is het gerechtvaardigd deze stad uitgebreid onder de loep te nemen.[34]

Nadat aan de hand van de drie bovenstaande criteria een lijst met afdelingen werd gemaakt, is de definitieve keuze gemaakt op basis van de beschikbaarheid van bronmateriaal. Dit vierde criterium heeft grote gevolgen gehad op de casusselectie, want van weinig vroege afdelingen is overdadig archiefmateriaal beschikbaar. Om een goed beeld te krijgen van het afdelingsleven zijn naast notulen, correspondentie en ledenlijsten bijvoorbeeld ook adresgegevens nodig om genealogisch onderzoek uit te voeren. Toch heeft dit selectiecriterium er niet toe geleid dat alleen de beschikbaarheid van SDAP-archiefmateriaal doorslaggevend is geweest. De afdelingen in Holwerd en Garsthuizen bijvoorbeeld lieten weinig partijarchiefmateriaal na, maar via kranten en lokale archieven is toch veel informatie over de betrokken leden boven water gekomen.

Deze aanpak heeft verstrekkende gevolgen. Ten eerste komen niet alle belangrijke en bekende onderdelen van de partij zelfstandig aan bod. Er is bijvoorbeeld geen hoofdstuk over de vrouwenbeweging, de 1 mei-viering of de Tweede Kamerfractie. Dat zal voor sommige lezers voelen als een pijnlijk offer, maar dit is niet zonder reden gedaan. In de loop van dit boek zal blijken dat vrijwel alle onderzochte leden meerdere banden met hun partij hadden: ze waren niet alleen betrokken bij een afdeling, maar hadden daarnaast ook hun leesgezelschap, vrouwenclub of koor. Anderen waren met een groot deel van hun familie lid geworden van de SDAP, of spraken hun partijgenoten in de rol van buurvrouw, vriend of collega. Om de vervlechting van de partij met het alledaagse leven goed te belichten en de bestaande historiografie optimaal aan te vullen, is ervoor gekozen om de leden en hun netwerken als uitgangspunt te nemen, niet de formele organisatiestructuur.[35]

Tot slot

Vooraf moet nog één belangrijke opmerking worden gemaakt. Zoals uit citaten zal blijken, werden de termen 'socialisme' en 'sociaaldemocratie' in de onderzochte periode voortdurend door elkaar gebruikt.[36] In partijkrant *De Sociaaldemokraat* werd dat als volgt uitgelegd: '[De leden van de SDAP] waren *sociaaldemokraten*. Als *socialist* van meening dat grond, fabrieken, machines, grondstoffen en andere arbeidsmiddelen *niet* meer moeten toebehoren aan de kleine klasse van *kapitalisten* doch aan de gemeenschap, waren zij tevens *demokraten,* voorstanders der *volksregering*.'[37] Sociaaldemocraten waren dus socialisten die zich tevens als democraten beschouwden, daarom noemden zij zichzelf even gemakkelijk 'socialist' als 'sociaaldemocraat'. In dit boek zal dat ook gebeuren.

1
Wat is een partij

De Groningse politicoloog Isaac Lipschits heeft de politieke partij gedefinieerd als 'een georganiseerde groep die als zodanig kandidaten stelt voor verkiezingen van een volksvertegenwoordigend orgaan'.[1] Lipschits legde daarmee de nadruk op de organisatorische taak van de partij en op haar ambitie om door middel van verkiezingen aan representatie te doen. Daarin stond Lipschits niet alleen. In andere wetenschappelijke definities en in het dagelijkse taalgebruik werden en worden meestal vergelijkbare accenten gelegd.[2] Het is verleidelijk om te denken dat de invulling van dit begrip altijd ongeveer hetzelfde is geweest, maar echt verstandig is dat niet. De betekenis van het begrip partij is door de jaren heen nogal veranderd.

Om helder voor ogen te krijgen wat de oprichters van de SDAP in 1894 meenden op te richten, is het relevant om uit te zoeken welke betekenis zij gaven aan het begrip partij.[3] Onder de oprichters van de SDAP waren nogal wat verschillende betekenissen in omloop. De één gebruikte partij om politieke organisaties mee aan te duiden, terwijl het voor de ander vooral een synoniem van 'volksdeel' was. Bovendien was het begrip 'partij' volgens velen inwisselbaar voor allerlei andere begrippen. Het belangrijkste alternatief was het begrip 'vereniging', maar ook 'bond' en 'club' werden geopperd. Door de samenhang tussen deze begrippen te bespreken en door te laten zien hoezeer hun geschiedenis rond 1894 met elkaar verweven was, wordt duidelijk gemaakt waarom in het vervolg van dit boek over 'het verenigingsleven in de SDAP' wordt gesproken.

Het begrip partij: van 'volksdeel' naar 'politiek apparaat'

Het eerste gebruik: partijen vanaf de vroegmoderne tijd

Het begrip partij werd al in de Middeleeuwen gebruikt om strijdende partijen in ruzies, rechtszaken en andere conflicten aan te duiden.[4] In de vroegmoderne tijd werd het begrip steeds vaker in een politiek-maat-

schappelijke context gehanteerd. De partijen van de zeventiende eeuw werden in 1961 door historicus Daniël Roorda omschreven als een 'politieke groepering, die zo groot mogelijke groepen van de bevolking door een min of meer ideële binding bij de politiek van het gehele land tracht te betrekken'.[5] Historicus Simon Groenveld betwistte dat en schreef in 1990: 'Elke poging, de bovengewestelijke politieke groeperingen als "partij" aan te duiden, is in feite verwarrend en met de 17de-eeuwse werkelijkheid in strijd. Als men zulke groeperingen toch een benaming wil geven, dan kan men spreken van landelijke facties of kabalen.'[6] Met zijn opmerking raakte Groenveld aan een cruciaal vraagstuk over vroegmoderne partijen: in hoeverre leken deze op de partijen die we vandaag de dag kennen? Daarover is dit te zeggen: de meeste historici zijn het er inmiddels over eens dat er destijds samenwerkende groepen met politieke voorkeuren bestonden en dat die in sommige gevallen 'partijen' werden genoemd. Maar omdat deze groepen geen institutionele bindingen, een vaste organisatie of een uitgewerkt politiek programma hadden, moeten we ze niet verwarren met de organisaties die we tegenwoordig partijen noemen. Als er in de zeventiende eeuw al over partijen werd gesproken, dan waren dat samenklonteringen van kleine netwerken waarin geen formeel lidmaatschap of interne democratie bestond.

Ook over iets anders bestaat consensus onder historici: het begrip partij had van oudsher een negatieve lading. Wie partijen besprak, had het per definitie over 'strijdende partijen'. In de zeventiende eeuw bijvoorbeeld leed de Republiek ernstig onder haar partijen. Dat veranderde niet in de achttiende eeuw.[7] Rond 1790 werd met de invoering van het parlement even gehoopt dat het land van haar partijen verlost zou worden.[8] Maar ook de patriottenbeweging kende groeperingen die elkaar naar het leven stonden en ook zij werden partijen genoemd.[9] Pas met de terugkeer van de Oranjes in 1813 leek het einde der partijen in zicht. De Prins van Oranje – de toekomstige koning Willem I – meende zelfs dat 'partijschap vooraltoos van onder ons gebannen [moest] zijn'.[10] Want, zo schreef Gijsbert Karel van Hogendorp als rechterhand van de prins: 'Met de Republiek [waren] partijschappen verderflijk geworden, en [was] de grondslag tot (...) verdeeldheid gelegd, waarmede wij verzwakt en eindelijk te gronde gegaan zijn.' Toen de nieuwe koning was ingehuldigd en de eenheid hersteld leek, slaakte diezelfde Van Hogendorp een diepe zucht van verlichting en zei: 'Alle partijschap is opgeheven.'[11]

De Kamerleden in het nieuwe koninkrijk wilden ook niets met partijen te maken hebben.[12] Het Kamerlidmaatschap werd tijdens het grootste deel van de negentiende eeuw opgevat als een individuele taak die vanuit persoonlijke kennis, beleving en achtergrond moest worden uitgevoerd.

In het nemen van politieke beslissingen werden Kamerleden slechts door hun directe achterban beïnvloed. Parlementariërs die commentaar op beslissingen van de regering hadden, wilden zeker geen verdenking van 'partijschap' op zich laden. Spraken Kamerleden zich tegen het beleid van de koning uit, dan haastten zij zich om daarbij te vermelden dat het niet de bedoeling was om verdeeldheid te zaaien. Kamerlid Daniel van Alphen vulde een punt van voorzichtige kritiek in 1837 aan met de woorden: 'Neen, ik wil geen strijd, waarbij partijzucht alle middelen geoorloofd acht, om de overwinning te verkrijgen.'[13] Hij was liever verliezer dan partijman.

De antipathie tegen het begrip partij ging zelfs zo ver dat het parlement over 'kleuren' in plaats van partijen sprak.[14] Het was niet voor niets dat het conservatieve Kamerlid Marinus Bichon van IJsselmonde in 1840 tevreden opmerkte dat 'hier geene partijen, gelijk zij elders [zoals in andere landen, AvV] tegenover elkander stonden, zijn te vinden'.[15] Ook buiten het parlement bleef alles wat naar partijschap riekte uit de gratie. Met het werk van de Franse filosoof Jean-Jacques Rousseau in de hand verklaarden denkers dat partijen onmogelijk een correcte uitdrukking zouden kunnen zijn van de 'Volonté Générale', de Algemene Wil. De openbaring van deze Algemene Wil zou vertroebeld raken indien burgers in partijen zouden samenklonteren.[16] De destijds geldende verenigingsverboden droegen daar in juridisch opzicht uitstekend aan bij: het was de meeste mensen niet toegestaan om verenigingen op te richten.

Kortom, het begrip partij werd al vanaf de vroegmoderne tijd gebruikt, maar niemand beschouwde zich graag als deel ervan. Er waren geen politieke organisaties die zichzelf partij noemden en maatschappelijk 'partijschap' werd niet wenselijk geacht. Welbeschouwd was 'partijschap' tot halverwege de negentiende eeuw weinig meer dan een negatief stempel dat mensen tegen wil en dank kregen opgedrukt. Daar zou niet veel later verandering in komen.

Halverwege de negentiende eeuw: een systematische verscheidenheid

Aan de andere kant van het Kanaal waren politieke denkers langzaam anders over partijen gaan denken. In Engeland werd het begrip steeds vaker gebruikt om groepen parlementariërs aan te duiden. Edmund Burke liet zich in zijn *Thoughts on the Cause of the Present Discontents* uit 1770 al voorzichtig positief uit over het fenomeen. Hoewel partijschap in Engeland aanvankelijk even resoluut werd verworpen als in andere Europese landen, meende Burke dat partijen zich tot een nuttig politiek instrument konden ontwikkelen.[17] Tegen de stroom in zag hij hoe parlementaire partijen – hoewel ze allemaal het algemeen belang moesten

dienen – op onderscheidende wijze naast elkaar zouden kunnen bestaan. Die gedachte zou ook in Nederland navolging krijgen.

Het antirevolutionaire Kamerlid Guillaume Groen van Prinsterer (1801-1876) kwam als eerste met een betoog waarin hij juist vóór partijvorming pleitte. Vanaf het einde van de jaren veertig van de negentiende eeuw verdedigde Groen van Prinsterer het gebruik van het begrip partij. Aanvankelijk deed hij dat door losjes te spotten met de 'politieke kleuren' van destijds, maar daarna kwam hij met een weloverwogen redenering:

> Ik betoog de wenschelijkheid van partijen. Om den aard der tijden, die wij beleven. De rust is in Europa niet hersteld en er is over beginselen strijd. Nu kan men in deze Vergadering zich aanstellen, als ware ontwikkeling of botsing der begrippen ons onverschillig. [...] Maar wanneer dit evenwel het geval is en hetgeen niet in de Kamer geschiedt, daarbuiten plaats heeft en partijen zich vormen, zal het kunnen gebeuren, gelijk het gebeurd is, dat deze Kamer overschaduwd en overvleugeld wordt. Eene Vergadering als deze, moet partijen beheerschen of wordt daaraan ondergeschikt. Daarenboven behooren, ook in normalen toestand, partijen (systematische verscheidenheid van politieke beschouwing) onder de eigenaardigheden van een constitutioneel rijk. Partijen zullen ook in deze Vergadering zijn; zoo niet, zou òf onweerstaanbare oppermacht van één gevoelen òf beklagelijke onverschilligheid moeten ontstaan.[18]

Naar Groen van Prinsterers idee kende iedere maatschappij partijen, altijd. Hij beschouwde ze als natuurlijke maar ongeorganiseerde coalities in een samenleving, zogenaamde 'volksdelen'.[19] Groen van Prinsterer meende dat het verstandig was om deze partijen – ondanks hun onduidelijke afbakening – een stem te geven in het parlement. Zo zag hij zichzelf als een vertegenwoordiger van de 'antirevolutionaire' partij, die hij omschreef als een 'godsdienstige partij' met een 'systematische verscheidenheid van politieke beschouwing'.[20]

Hoewel er veel weerstand was tegen de ideeën van Groen van Prinsterer – met name van de liberaal Johan Rudolph Thorbecke – werd zijn partijbegrip steeds vaker bediscussieerd.[21] De latere hoogleraar Vaderlandse Geschiedenis Robert Fruin merkte in 1853 op dat 'geen partij bij de jongste verkiezingen meer gewonnen [heeft] dan die der zich noemende antirevolutionaire'.[22] Achteraf beschouwd lijkt het alsof Fruin hier over een politieke organisatie sprak, maar dat was niet het geval; zelfs Fruin kon de toekomst niet voorspellen. Hij wees er slechts op dat

een groep Nederlanders, 'zich noemende antirevolutionair', de verkiezingen had gewonnen. Ook andere groepen in de samenleving werden steeds vaker als partijen aangeduid. Alexander de Savornin Lohman zei in 1868 bijvoorbeeld: 'De fractieën van de liberale partij kunnen niet tegenover elkander staan, waar het de opvattingen van een constitutioneel beginsel betreft.'[23] Net als Groen van Prinsterer en Fruin verwees De Savornin Lohman naar een deel van de samenleving, waarbinnen hij zelfs aparte 'fractieën' kon onderscheiden.[24]

Ondanks het feit dat het partijbegrip vaker werd gebruikt, sloeg het enthousiasme voor partijen rond 1870 nog niet overal aan. Een staatsrechtgeleerde schreef in dat jaar: 'Bekend is het dat velen in Nederland het bestaan van scherp afgeteekende politieke partijen als een groote ramp beschouwen. De bedaarde en steeds tot transactie geneigde aard van ons volk heeft rust en orde lief en wordt niet gaarne daarin gestoord.'[25] Groen van Prinsterer had dus niet alle Nederlanders tot het partijschap kunnen verleiden. Maar tot zijn dood in 1876 bleef Groen van Prinsterer onvermoeibaar doorgaan met de constructie van zijn eigen partij als maatschappelijke groep en heel langzaam begon er iets te schuiven. Dat had overigens nog geen organisatorische implicaties. Voor Groen van Prinsterer was de partij in essentie een cultureel, ideologisch of religieus bepaalde, maar niet strak afgebakende groep mensen in de samenleving. Aan een gezamenlijk programma of aan besluitvorming op groepsniveau werd niet gewerkt en evenmin werd gesproken over interne democratie. Tekenend is dat Groen van Prinsterer veronderstelde dat een partij zelfs door één persoon gevormd kon worden.[26] In dat opzicht verschilde hij maar weinig van zijn tijdgenoten.

Een programma zwart op wit

De jonge predikant Abraham Kuyper zag veel goeds in het werk van Groen van Prinsterer. Hij borduurde erop voort en zou in de loop der jaren een kerkgenootschap, een krant, een universiteit en een politieke organisatie oprichten die alle het stempel 'Anti Revolutionair' droegen. Zo construeerde Kuyper een steeds scherpere afbakening van de antirevolutionaire partij die Groen van Prinsterer in de samenleving had herkend. Maar Kuyper wilde nog een stap verdergaan. Hij schreef daarover in 1879:

> Er moet een pers zijn, niet om in de eigen ingewanden te woelen, maar om eendrachtiglijk den tegenstander af te slaan en het eigen bolwerk te sterken. Op die pers moet sluiten een net van kiesverenigingen, die, locaal en autonoom, nochtans een zijn in program en doel, door ineensluiting in een centraal bureau, bij elke stembus

> regelen wat te regelen valt en den oud-Hollandschen pijlbundel weer in de klauwen van den Leeuw doen schitteren. En eindelijk moet, zoowel die pers als die groep Verenigingen, in contact staan met de politieke leiders der partij, die, wetende wat niet ieder weet, de richting hebben te wijzen, waarin de actie moet loopen.[27]

De 'politieke leiders' moesten 'pers' en een 'groep verenigingen' de weg gaan wijzen. Zo werd het begrip antirevolutionaire partij vanaf 1879 ook de benaming voor Kuypers politieke organisatie, de Anti-Revolutionaire Partij (ARP).[28] Deze organisatie was meer dan een parlementaire club van gelijkgezinde Kamerleden en ook meer dan Groen van Prinsterers groep in de samenleving – die Kuyper zelf overigens als 'volkspartij' aanduidde. Het was een parlementair georiënteerde organisatie waarbij Kuyper zich een centrale leiding en een 'programma zwart op wit' voorstelde.[29] De ARP nam lokale verenigingen op in een landelijk netwerk en gaf daarmee voor het eerst een politiek-organisatorische invulling aan het begrip partij.

Deze nieuwe invulling leidde niet meteen tot zichtbare verschuivingen in het politieke landschap. De twee betekenissen van het begrip partij werden nog lang naast elkaar gebruikt. Dat bleek bijvoorbeeld in het boekje *Wat wil de Antirevolutionaire Partij* van het antirevolutionaire kopstuk A.F. de Savornin Lohman. In 1883, vier jaar na de oprichting van de ARP, beschreef hij daarin het programma van deze partij zonder een moment bij organisatorische vraagstukken stil te staan.[30] Hij redeneerde nog steeds vanuit zijn groep in de samenleving, niet vanuit het politieke apparaat. De Savornin Lohman stond hierin niet alleen: andere politici, maar ook journalisten, woordenboekenschrijvers en encyclopedisten waren allerminst scheutig met de organisatorische invulling van het begrip partij.[31] Dat zou de jaren daarna niet zichtbaar veranderen. Ook in 1890 onderscheidde een journalist nog drie partijen in Nederland: de liberale partij, de volkspartij en de confessionele partij. De confessionele partij was op te delen in een 'katholiek deel' en een 'anti-revolutionair deel'.[32] Over de organisatie met de naam ARP werd niet gerept.

Vanaf 1890 werd duidelijk hoe groot de tegenstelling tussen Kuyper en De Savornin Lohman was. Behalve over de vraag wat een partij was, werd binnen de antirevolutionaire stroming ook over allerlei andere kwesties volop gedebatteerd. Op de deputatenvergadering van 30 maart 1894 kwam het tot een apotheose. De ARP viel in twee richtingen uiteen.[33] Aan de ene kant stond Kuyper met zijn organisatorische partijbegrip en zijn strijd voor het kiesrecht, aan de andere kant stonden de aristocratische Kamerleden rondom De Savornin Lohman, die een veel vrijere band tussen volksvertegenwoordigers en hun overzichtelijke achterban na-

streefden.[34] De laatste groep zou de ARP verlaten en zich later verenigen in de Christelijk-Historische Unie (CHU). Deze 'unie' was een parlementaire organisatie die zich – de naam zegt het al – nadrukkelijk verzette tegen het nieuwerwetse kuyperiaanse gebruik van het begrip partij.[35] De ARP werd vanaf halverwege 1894 juist steeds strakker georganiseerd – vanzelfsprekend onder leiding van Abraham Kuyper.

De sociaaldemocraten en hun partijen

Niet alleen de antirevolutionairen hinkten op twee gedachten in hun gebruik van het begrip partij. Ook onder socialisten leefde rond 1894 een tweetal opvattingen over de betekenis van het begrip. Die twee betekenissen waren echter iets moeilijker van elkaar te onderscheiden. Dat was enerzijds zo omdat het socialistische deel van de samenleving veel kleiner en vooral anoniemer was dan dat van de antirevolutionairen. Het was wat overdreven om van een 'volksdeel' te spreken, zoals Groen van Prinsterer dat had gedaan. Anderzijds was er een buitenlandse speler die de zaken compliceerde. De eerste krantenberichten waarin over de socialistische partij geschreven werd verwezen namelijk allemaal naar Duitsland, waar al eerder een socialistische 'Partei' bestond.[36] Zo lijkt het alsof het begrip 'socialistische partij' van meet af aan synoniem was voor 'socialistische organisatie'. Maar dat was niet het geval.

Om te beginnen: Duitsland.[37] De Duitse betekenis van het woord Partei was aanvankelijk even diffuus als de Nederlandse.[38] Dat blijkt al bij het lezen van het *Manifest der Kommunistischen Partei* van Karl Marx en Friedrich Engels. Het *Manifest* werd in 1847-'48 geschreven zonder dat er in organisatorisch opzicht sprake was van een Kommunistische Partei. Pas in 1861 werd in Duitsland de eerste 'Partei' als politieke organisatie opgericht en die was niet socialistisch.[39] Ondertussen werd het woord Partei net als in Nederland gebruikt om groepen in de samenleving aan te duiden. Zo noemde socialistenleider Ferdinand Lassalle – die in 1863 de Algemeine Deutsche Arbeiterverein (ADAV) oprichtte – de maatschappelijke groep die hij als zijn achterban beschouwde zijn Partei.[40]

In 1869 ontstond de eerste socialistische organisatie die zich Partei noemde. De Saksische Volkspartei en enkele andere groepen fuseerden toen tot de Sozialdemokratische Arbeiterpartei (SDAP). Onder leiding van August Bebel en Wilhelm Liebknecht probeerde deze organisatie de Duitse arbeiders aan zich te binden. Het liep niet meteen storm, maar na de samensmelting met de ADAV in 1875 raakte de partij op stoom. Haar heldere programma en betrouwbare leiders maakten van de nieuwe Sozialistischen Arbeiterpartei Deutschlands (SAP) en vervolgens de Sozial-

demokratische Partei Deutschlands (SPD, vanaf 1890) een groot succes.

In Nederland wekte die opmars ontzag bij vriend en vijand. Het leidde zelfs tot de overname van enkele Duitse ideeën. In 1878 was het eerste programma van de Amsterdamse 'Sociaal-Democratische Vereniging' (SDV) een letterlijke vertaling van het programma van Gotha van de SAP uit 1875. Dat had op z'n minst één frappant gevolg. Het Duitse woord 'Partei' reisde als verstekeling mee in het programma en kwam na een letterlijke vertaling als 'partij' in de statuten van deze lokale vereniging terecht.[41] Het was de eerste keer dat Nederland een politieke organisatie kende die zich 'partij' noemde.[42] Officieel waren de socialisten dus eerder dan de Anti-Revolutionairen, zij het op lokaal niveau.[43]

Toen de Amsterdamse SDV een aantal jaren later opging in de landelijke Sociaaldemocratische Bond (SDB), bleef het begrip 'socialistische partij' in gebruik. Dat gebeurde zowel in eigen kring als daarbuiten. Kranten schreven regelmatig over de socialistische dominee 'Domela Nieuwenhuis en zijn socialistische partij'.[44] Toch werd daarmee niet alleen naar de SDB *als organisatie* verwezen.[45] Net als bij de vroege Anti-Revolutionairen stond het begrip 'partij' ook voor iets anders. Dat werd bijvoorbeeld zichtbaar tijdens een debatje tussen socialisten en een hun welgezinde dominee. De predikant verweet de socialisten dat zij bij rellen en opstootjes steevast spraken over 'de werkeloozen', terwijl ze bij succesvolle demonstraties spraken over 'partijgenooten'. Zo hadden de socialisten eens geclaimd dat een demonstratie door wel 'dertigduizend partijgenooten' was bezocht.[46] Zelfs met de grootste grootspraak konden de socialisten onmogelijk de leden van hun eigen organisatie bedoelen: de SDB had op dat moment slechts 4000 leden. Ze moeten dus iets anders onder 'partijgenoten' hebben verstaan. In dit geval hun geestverwanten, hun groep in de samenleving.

Deze betekenis zou nog jarenlang resoneren in allerlei socialistische publicaties. Toen in 1894 een aantal mensen zich van de SDB afscheidde, schreef socialistenkrant *Recht voor Allen*: 'Zie, dat zij parlementair gezind zijn, dat is hun zaak en voor ons geen reden hen niet te beschouwen als partijgenooten.'[47] De term 'partijgenoot' oversteeg wederom de grenzen van de organisatie. In het SDAP-congresverslag van 1897 – dus drie jaar na de scheiding tussen SDB en SDAP – werd met 'socialistische partij' de optelsom van de SDAP en SDB bedoeld.[48] Nog in 1907 schreef een SDAP-lid over het '30 jarig bestaan van de partij'. Dat kon niet over één organisatie gaan: dertig jaar voor het verschijnen van dit artikel was zelfs de SDB nog niet opgericht.[49] En er zijn meer voorbeelden. Johan Schaper zei in 1909 nog: 'Bijna al deze partijen bestonden al toen de sociaaldemocratie opkwam en haar zelfstandige arbeiderspolitiek ging voeren.'[50] Hij kán het

niet over politieke organisaties gehad hebben, dus ook voor hem liepen de betekenissen nog door elkaar. Anderen spraken tot in de jaren dertig van de twintigste eeuw nog over 'deelen van het volk' wanneer zij partijen bespraken.[51] Het sociaaldemocratische 'deel van het volk' liet zich bovendien niet door de landsgrenzen beperken. Het socialisme was bij uitstek internationaal georiënteerd en ook buitenlandse socialisten werden daarom consequent als partijgenoten aangeduid en aangeschreven. Al met al hanteerden de socialisten rond 1894 een zeer rekkelijke opvatting van het partijbegrip.

Daardoor kon het gebeuren dat Henri Polak – nota bene een der initiatiefnemers – drie dagen voor de SDAP-oprichtingsvergadering zei dat deze vergadering ertoe zou dienen 'om een bond of zoo iets voor het geheele land in het leven te roepen'.[52] Frank van der Goes, een andere steunpilaar van de partij in oprichting, sprak over een nieuwe 'vereeniging'.[53] Het *Friesch Volksblad* interpreteerde de circulaire die aan de oprichting van de SDAP voorafging eveneens als de voorbode van 'eene nieuwe sociaal-democratische vereeniging'.[54] De leden van de 'Socialisten Club' van Gorredijk overwogen na het uiteenvallen van de SDB een 'Vrije Bond' of een 'Vrije Vereniging' op te richten.[55] Te midden van deze stemmen was er ook een groepje mensen dat zich hard maakte voor het gebruik van het begrip 'partij'. Vooral Pieter Jelles Troelstra sprong daarbij in het oog.[56] Geïnspireerd door zowel de Duitse partij als Abraham Kuyper ontwikkelde Troelstra zijn ideeën over de nieuwe politieke partij.[57]

Troelstra en de partij

Het was in augustus 1894 niet voor het eerst dat Troelstra de ambitie uitsprak om een groep gelijkgezinden onder de noemer partij in het gareel te krijgen. Hij was actief geweest in een andere organisatie die zichzelf aan het begin van de jaren negentig 'partij' noemde: de Friesche Volkspartij (FVP).[58] De FVP was in 1890 ontstaan als 'een verzameling, om niet te zeggen allegaartje van allerlei heterogene bestanddelen'.[59] Het was een conglomeraat van diverse Friese verenigingen en personen die zich inspanden voor het verkrijgen van het kiesrecht, landnationalisatie en verbetering van de omstandigheden van de armen. Dat de FVP officieel het 'Fries Comité van de Volkspartij' heette, bevestigt dat ook hier een scheiding bestond tussen de partij als organisatie en de partij als volksdeel.[60] Het 'comité' werd opgericht als het organisatorische vehikel van de 'volkspartij'.[61]

Troelstra sloot zich in 1891 aan bij de FVP die op dat moment 102 afdelingen telde en meer dan 50.000 leden had. Dat waren er indrukwekkend veel meer dan de landelijke SDB had.[62] Troelstra deed zijn intrede

als belangstellende, maar al snel bemoeide hij zich met de gang van zaken binnen de organisatie. In de jaren dertig van de twintigste eeuw schreef hij in zijn gedenkschriften: 'Ik wilde een poging doen er een normale politieke partij van te maken met een uitgesproken sociaal-demokratisch program.'[63] Deze uitspraak was een onversneden wijsheid achteraf: een 'normale partij' als politieke organisatie bestond in 1891 nog niet.[64] Maar enige vooruitstrevendheid kan Troelstra niet worden ontzegd.

Pieter Jelles Troelstra was een van de mensen die het begrip partij graag wilde gebruiken en was ook degene die aanstuurde op een strakke organisatie. Maar dat kwam niet omdat de ziener Troelstra de 'moderne massapartij' reeds aan de horizon zag gloren. Het was vooral een tactische keuze voor een praktisch onderscheid, of zoals Henri van Kol het uitdrukte: 'Voortaan zou men kunnen spreken van *de Bond* en van *de Partij*.'[65] Erg handig, want de strijd met de Sociaal Democratische Bond beheerste de SDAP meer dan welke organisatorische opdracht dan ook.

Van verenigingsleven naar partijleven

Als het begrip partij geen duidelijke betekenis had, waarom zou iemand dan toch lid worden van een organisatie die deze naam droeg? Op het eerste gezicht waren er weinig redenen om zoiets te doen. Sterker nog: er waren rond 1894 zeker tien redenen om géén lid te worden van deze nieuwe socialistische organisatie.

Ten eerste kostte het lidmaatschap geld en dat hadden de arbeiders – de beoogde leden – niet. Ten tweede kostte het tijd en dat was al even schaars. Ten derde was het socialisme geen recept voor politiek succes. De ideologische leer was op veel punten onduidelijk en de onenigheid onder socialistische theoretici was groot. Ten vierde zorgde het deel van de ideologische boodschap dat wel in één oogopslag te begrijpen was ook meteen voor onrust. Met hun revolutie stigmatiseerden de socialisten zichzelf: de meeste politici, maar ook Oranjeklanten en werkgevers wilden daar niets mee te maken hebben. Ten vijfde stonden de sociaaldemocraten elkaar publiekelijk naar het leven. In 1894 lachten journalisten van burgerlijke kranten smakelijk om de ruzies binnen de socialistische gemeenschap. Ten zesde was de partij in organisatorisch opzicht een zonderling experiment: Nederland had niet eerder een 'parlementaire organisatie voor en door arbeiders' gehad. Ten zevende was onder de oprichters niet één ervaren politicus aanwezig. Ten achtste had slechts een klein deel van de beoogde leden kiesrecht: een electorale aardverschuiving was uitgesloten. Ten negende was de animo voor de partij re-

latief klein. De aankondiging van de nieuwe partij bracht geen grote mensenmassa op de been en dus ook geen perspectief op snel succes. Wie lid werd, wist zeker dat hij zich bij een marginale club aansloot. Ten tiende waren er diverse organisaties die een alternatief boden. Arbeiders die hun eigen positie wilden verbeteren of sociale zekerheid zochten, konden zich aansluiten bij allerlei vakverenigingen en arbeidersclubs.

Om met socialist Helmig van der Vegt te spreken: het was 'geen lolletje om voor socialistische beginselen uit te komen'.[66] Maar waarom werd hij dan toch lid? In de rest van dit boek zal betoogd worden dat het lidmaatschap van de SDAP geen radicaal vernieuwende keuze was, maar een optelsom van factoren. Door te kijken naar de mogelijke benamingen die circuleerden voor de partij in oprichting, wordt al duidelijk waar de leden continuïteit zagen. Veel mensen wilden de nieuwe organisatie een 'vereniging' noemen. Hieronder daarom een beknopte verkenning van het verenigingsleven in de negentiende eeuw. Daarbij wordt dezelfde periode behandeld als in het bovenstaande en komen enkele organisaties, zoals de Amsterdamse Sociaal-Democratische Vereniging, voor de tweede keer voorbij.

Het verenigingsleven van de negentiende eeuw

Het verenigingsleven vond zijn oorsprong in openbare gelegenheden. Kroegen en later koffiehuizen golden in Europa en ook in Nederland voor honderden jaren als sociale ontmoetingsplaatsen bij uitstek. Maar in koffiehuizen zagen bezoekers zich steeds weer geconfronteerd met hinderlijke figuren die een goed gesprek in de weg stonden. Aanvankelijk leidde dat tot de opening van nieuwe koffiehuizen, maar toen ook die door onguur volk werden ontdekt, begonnen groepjes mannen met het stichten van besloten clubs en sociëteiten.[67]

Deze 'verenigingen voor gezellig verkeer' hadden grote aantrekkingskracht op de adel en de gegoede burgerij. Tussen 1760 tot 1850 werden overal in het land clubs opgericht waar gebiljart, gekaart en vooral veel gepraat werd. Hoewel die gesprekken niet altijd een serieuze ondertoon hadden, verwierven de clubs een belangrijke netwerkfunctie in de samenleving aan het begin van de negentiende eeuw. Als ontmoetingsplaats en debatlocatie legden ze de basis voor menig politieke en maatschappelijke carrière.[68] De populariteit van de clubs nam zowel in geografisch als in sociaal opzicht toe. Een groeiend deel van de middenklasse ambieerde toegang tot de sociëteit. Hoewel zij soms evenveel verdienden als de adel en de gegoede burgerij, kiesrecht hadden en belasting betaalden, hoefden ze niet op een uitnodiging van de chique clubs te rekenen. Daarom werden er nieuwe sociëteiten gesticht: de burgersociëteiten. Zo werd de stan-

densamenleving door de clubs en sociëteiten eerder aangewakkerd dan tenietgedaan.[69]

Ook als de middenklasse wel wist aan te sluiten bij bestaande herenclubs kon het nog misgaan. Toen er te veel gewoon volk lid werd van een sociëteit van Winschoten, verenigden de chique heren aldaar zich in een nieuwe sociëteit, 'De Club'. Binnen de kortste keren had 'De Club' een pand, een inwonend kastelein, een piano en een flinke wijnvoorraad.[70] Zo ontstond er telkens weer een nieuw onderscheid. In de vaak strenge voorwaarden voor toetreding – de zogenaamde 'wetten' – werd bovendien niet alleen over financiën geschreven. Dat deze wetten vrouwen buiten de deur van de vereniging hielden, gold bijvoorbeeld als een vanzelfsprekendheid. Dat wilde in de huiselijke sfeer nog wel eens tot botsingen leiden; sommige mannen beschouwden de sociëteit zodanig als hun 'ware thuis', dat ze bij hun vrouw amper nog over de vloer kwamen.[71]

Verenigingen: meer dan gezelligheid

Sommige clubs hadden naast hun netwerkfunctie ook andere aspiraties. Al in 1784 werd de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen in het leven geroepen. Deze christelijk-verlichte vereniging stelde zich de ontwikkeling van het volk en de samenleving ten doel. De leden begonnen met het stichten van scholen en het verstrekken van onderwijsbeurzen. Daarnaast werden lezingen over kunst en wetenschap georganiseerd en bibliotheken ingericht. Het werd een succes: in 1810 had de Maatschappij meer dan 8500 leden, verspreid over 106 zogenaamde departementen.[72]

Naast al het educatieve en verzorgende werk bleef sociabiliteit een belangrijke reden om lid te worden.[73] Eduard Douwes Dekker ervoer dat aan den lijve toen hij ergens een lezing moest houden. Hij schreef over het 'zeer vermoeiend gezellig by-een zyn' dat na afloop van zijn praatje plaatsvond. Vol afkeer herkende hij bij een van de leden zelfs 'iets als vriendschap, welwillendheid, geestverwantschap of zoo-iets'.[74] Douwes Dekker moest er duidelijk niets van hebben, maar voor de clubleden waren dit soort persoonlijke ontmoetingen de krenten in de pap.

Het mes van de clubs sneed aan twee kanten. Enerzijds was er gezelligheid en gemeenschapsgevoel, terwijl er anderzijds werd bijgedragen aan de verhoging van het algemene beschavingspeil. Toch beschouwden deze verenigingen zich niet als politieke organisaties. Als 'toevluchtsoorden voor gelijkgestemden' bemoeiden zij zich niet met het landsbestuur.[75] Zij voelden de noodzaak om in actie te komen, maar daaraan lagen religieuze opvattingen of andere overtuigingen ten grondslag; ze hadden geen politieke aspiraties.[76]

Mensen die actief waren in verenigingen konden zich natuurlijk wel

met de politiek gaan bemoeien. Het liberale Kamerlid Arnold Kerdijk was daar een voorbeeld van. Voordat hij politicus werd, was hij redacteur van het *Sociaal Weekblad* en secretaris van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Daarnaast riep hij arbeidersverenigingen in het leven waar goedkoop gewinkeld kon worden en waarvan de opbrengst geïnvesteerd werd in 'geestelijke ontwikkeling'.[77] Daarover schreef hij: 'Aan ons streven ligt [...] iets hoogers ten grondslag. Wij willen [...] beschaafder, ontwikkelder mensen worden.'[78] Hoewel Kerdijk schreef dat 'wij' beschaafder mensen willen worden, bedoelde hij daarmee niet zichzelf. In zijn verenigingen was de scheiding tussen degenen die beschaving brachten en zij die haar ontvingen glashelder. Maar dat bleef niet zo.

Arbeidersverenigingen

Naarmate de negentiende eeuw vorderde, ontstonden er meer verenigingen die ook mensen op de laagste trede van de maatschappelijke ladder als volwaardig verwelkomden. Vooreerst liepen zij aan de hand van heren als Kerdijk, maar vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw groeide het aantal clubs 'van arbeiders voor arbeiders'. Dat zulks niet eerder gebeurde, kwam onder andere omdat de wet tot 1848 geen vrijheid van vereniging en vergadering kende. Iedere deelname aan overleg kon op een arrestatie uitlopen en dat was voor niemand een wenkend perspectief, laat staan voor de armste Nederlanders. Er bestonden wel verbanden waarbinnen gewone Nederlanders samenkwamen, maar die mochten letterlijk geen naam hebben. Na 1848 veranderde dat. Hoewel er nog heel wat praktische bezwaren in de weg stonden, maakte de juridische situatie het mogelijk om bij elkaar te komen en tijdens vergaderingen plannen voor de toekomst te smeden.

Veel nieuwe verenigingen stortten zich op de 'Sociale Quaestie' en bonden de strijd aan met het maatschappelijk onrecht. Hoe belangrijk verenigingen daarvoor waren, is te lezen in een terugblik op de negentiende eeuw: 'De sociale kwestie der 14de eeuw b.v. heeft onophoudelijk geleid tot bloedige oorlogen, die der 19de eeuw enkel tot werkstakingen, betoogingen, politieke debatten, nu en dan tot oproeren en opstanden. De hoofdwapens zijn hoe langer hoe meer geworden: het woord, het stembiljet en de vereeniging.'[79] Het ledenbestand van kleinschalige verenigingen die zich met de sociale kwestie bemoeiden, was in de meeste gevallen opgebouwd uit buurtgenoten en vakbroeders. Ze ondersteunden elkaar moreel en later ook financieel, maar zorgden ook voor gezelligheid en feesten die een zeker gemeenschapsgevoel teweegbrachten.

Toch zijn deze verenigingen niet met moderne vakbonden of belangengroepen te vergelijken: er waren geen stakingskassen en er was nau-

welijks organisatorische slagkracht. Het ging vooral om de institutionele bevestiging van een al langer bestaande gemeenschap.[80] Door hun institutionalisering en door de activiteiten die ze organiseerden, konden deze verenigingen een gedaante aannemen die tegenwoordig misschien als onderdeel van 'de politiek' gepercipieerd wordt, maar destijds vooral te maken had met 'samen optrekken' over de hele breedte van het leven.

Het organisatorisch vermogen van dit soort verbanden groeide gestaag. De eerste vereniging die een stapje verder ging in het organiseren van haar leden, was de Amsterdamse typografenclub 'Voorzorg en Genoegen' die al in 1849 was opgericht door meesterknecht Christiaan Regenboog.[81] Bijna veertig jaar later – in 1887 – werd 'De Voorzorg' nog altijd omschreven als een 'sociaal-culturele vereniging, die haar leden gezelligheid en een onderlinge verzekering tegen ziekte- en begrafeniskosten beoogde te bieden'.[82] Die omschrijving typeerde de twee benen waarop het verenigingsleven stond: enerzijds gezelligheid, anderzijds geïnstitutionaliseerde solidariteit, meestal onder vakgenoten.

Na 'Voorzorg' kwam het steeds vaker voor dat arbeiders zelf aan de slag gingen. Zo werd de 'Maatschappij tot Verbetering van den Werkenden Stand' opgericht door de Amsterdamse loodgieter Evert Hendrik Hartman.[83] Dat Hartman ervan overtuigd was dat arbeiders zonder hulp een vereniging konden oprichten, blijkt uit de titel van een van zijn geschriften: *Protest tegen de bewering: dat de Nederlandsche werklieden niet in staat of nog te weinig beschaafd zouden zijn, om met goed gevolg arbeidersvereenigingen op te richten*.[84]

Hartman betrok de arbeiders op allerlei manieren bij het verenigingsleven. Naast zijn 'Maatschappij' stichtte hij een loterij en schreef hij in zijn blad: *De Werkman*. De mensen die Hartman met elkaar verbond, deelden een sociale achtergrond, hetgeen dikwijls een vruchtbare bron voor langdurige samenwerking en vriendschap opleverde. Iets vergelijkbaars gebeurde bij 'vrijdenkersclubs' zoals 'De Dageraad', waarin ook geschoolde arbeiders actief werden om vrijelijk en zonder dogma's over theologie en wetenschap te praten.[85] Deze club, die zijn wortels had in de vrijmetselarij, stelde zich onder andere het 'bevorderen van onderlinge kennismaking en verbroedering onder geestverwanten' ten doel.[86] Waar De Dageraad de toplaag van geschoolde arbeiders een onderdak bood, ontstonden elders ook verenigingen voor knechten.[87] Eerst waren dat vakverenigingen, maar al snel volgden ook 'sociale' verenigingen. Tussen 1865 en 1875 vond er op lokaal niveau 'een hausse van werkliedenverenigingen' plaats. Toch was er in ideologisch opzicht geen sprake van een coherente arbeidersbeweging. Bovendien had geen van de verenigingen een politiek programma, want over 'staatkundige of godgeleerde on-

derwerpen' sprak men niet.[88] Maar belangrijk waren ze wel, al die clubs. Aan het eind van de negentiende eeuw durfde de sociaalliberaal Hendrik Goeman Borgesius zelfs te stellen: 'De verenigingen zijn reeds op de goede weg en kunnen een krachtige hefboom worden voor verdere ontwikkelingen.'[89] Dat zou zeker gebeuren, zij het in een wat andere vorm.

Sociaaldemocratische verenigingen

In het laatste kwart van de negentiende eeuw ontstond een nieuw soort vereniging: de socialistische vereniging. Het socialisme was rond 1850 overgewaaid uit Duitsland. Meegereisd eigenlijk, met Duitse arbeiders die om financiële redenen hun geluk in Nederland beproefden. Dit vroege socialisme was moeilijk te vergelijken met het latere marxistische socialisme.[90] Het weerklonk in de verhalen van rondtrekkende ambachtslieden die een voorschot op de toekomst namen en de belofte van een nieuwe tijd verkondigden. Deze ongepolijste socialistische ideeën spraken – zeker als ze goed werden verteld – tot ieders verbeelding, maar echte volgelingen waren schaars. De eerste keren dat Nederlandse socialisten in de openbare ruimte van zich lieten horen, gebeurde dat niet met programmatische politieke actie, maar met reuring, kabaal en glasgerinkel. Hun manier van optreden stond in de traditie van 'georganiseerde oproerkraaijerij' die terugging tot de Middeleeuwen.[91]

Vooral in enkele Amsterdamse arbeidersbuurten waren *socialismus* en *communismus*, zoals ze destijds werden genoemd, veelvuldig onderwerp van gesprek. De aanvoerders van deze lokaal gewortelde arbeidersbeweging grepen in hun repertoire terug op plaatselijke omstandigheden, tradities en gebruiken. Er bestonden wel socialistische theoretici, maar zij hoefden niet op diepgaande aandacht uit deze kringen te rekenen.[92] De ideeën van de Duitse revolutionair Hermann Ewerbeck, de Franse filosoof Charles Fourier en de Engelse fabrieksdirecteur Robert Owen waren moeilijk toepasbaar op de Amsterdamse situatie. Niet voor niets zouden deze denkers later als 'utopisten' worden aangemerkt. De meeste socialistische clubjes hingen aan elkaar van familierelaties, vriendschappen en buurtcontacten. Zij hadden decennialang de tijd gehad om hun eigen gewoonten, plannen en gedachtegoed te ontwikkelen. Dat leidde vaak tot een eclectisch palet aan actievormen. De 'socialen' bereidden met dezelfde inzet een petitie aan de koning voor, als een lokaal volksoproer.[93]

Dat het ideologische debat niet de boventoon voerde, betekende niet dat de socialistische ideologie niets te bieden had. Hoe vaag de notie van het socialisme ook was, er was één element waarmee de betrokkenen zich van hun niet-socialistische voorgangers onderscheidden: het inter-

nationalisme. De gedachte dat arbeiders verbonden waren met honderdduizenden andere arbeiders was sensationeel. In 1869 werd in Amsterdam, bijna uitsluitend door Dageraadsmannen, zelfs een Nederlandse afdeling van het 'Internationaal Werklieden Verbond' opgericht.[94] Binnen en buiten Amsterdam boekte 'De Internationale' – zoals deze koepelorganisatie door socialisten werd genoemd – bescheiden successen. Hoewel de Nederlandse club klein en kwetsbaar was, werd gauw duidelijk dat het internationalisme niet meer verloren zou gaan. Nadat de koepelorganisatie in 1873 instortte, ontstonden er telkens nieuwe verenigingen met een socialistische en internationalistische inslag.[95] Daarbij moet wel een kanttekening worden gemaakt: in nieuwe verenigingen waren dezelfde vakgenoten en buurtgenoten actief die eerder in andere socialistische clubjes hadden meegedraaid.[96] In dat opzicht was de continuïteit groter dan hij op basis van verenigingsnamen lijkt.

Amsterdamse socialistische voormannen zoals Willem Ansingh, Klaas Ris en Hendrik Gerhard slaagden er keer op keer in om nieuwe organisaties in het leven te roepen of andere clubs geleidelijk over te nemen.[97] Hoewel zij procentueel gezien slechts een klein deel van de Amsterdamse arbeiders op hun bijeenkomsten mochten verwelkomen, waren de zalen goedgevuld. Tweehonderd werklieden kwamen vrijwel elke zondag bijeen om naar de spreekbeurten van Ris te luisteren.[98] Toch bleef er nog genoeg te wensen over, ook op organisatorisch gebied. De sterke nadruk op de beroepsmatige homogeniteit binnen deze verenigingen werd door Willem Ansingh – oprichter van de Amsterdamse smedenvereniging De Volharding – als een nadeel beschouwd.[99] Ansingh wilde het liefst een vereniging oprichten die ook openstond voor anderen dan arbeiders. Daarom smeedde hij in 1878 met enkele vrienden uit de Internationale een nieuwe 'Gemengde Vereniging' waarvan ook leraren, kantoorbedienden en andere beroepsgroepen lid konden worden. Als bijvangst bediende hij met de nieuwe vereniging ook de grote groep arbeiders waarvoor nog geen vakvereniging bestond.

Al snel zocht Ansingh aansluiting bij het Algemeen Nederlands Werklieden Verbond (ANWV), de liberale arbeidersorganisatie. Het ANWV was van zijn plannen echter weinig gecharmeerd; Ansingh en zijn Gemengde Vereniging werden weggehoond.[100] Dat gebeurde niet omdat hij een bredere beweging bepleitte, maar omdat hij het Duitse socialistische partijprogramma als leidraad voor het ANWV wilde aannemen. Indien Ansingh er werkelijk in was geslaagd om dit programma aan te nemen, zou hij het liberale ANWV met één pennenstreek tot het socialisme hebben bekeerd. Die missie bleek kansloos, maar Ansingh gaf de moed niet op. Op 7 juli 1878 veranderde hij de naam van zijn Gemengde Vereniging in

Sociaaldemocratische Vereniging (SDV) en ging hij zonder ANWV verder. De SDV nam het Duitse programma wel aan en werd – zoals hierboven al vanuit een ander perpectief werd beschreven – na de letterlijke vertaling van dit partijprogramma de eerste organisatie in Nederland die zich 'partij' noemde.[101]

Sociaaldemocratische Vereniging Amsterdam

Een Amsterdamse officier van justitie omschreef de pas opgerichte SDV als 'een zekere sociëteit of vereniging'.[102] Dat was geen vreemde inschatting. De leden van de SDV waren dezelfde mensen die zich met de verspreiding van het socialisme in de Amsterdamse arbeidersbuurten hadden beziggehouden, die zich met de kleine vakverenigingen bemoeiden en die bij De Internationale betrokken waren geweest. Het was een hecht gezelschap dat bestond uit vrienden uit de buurt, kennissen van het werk en familieleden. Erg groot was de SDV in de eerste maanden van haar bestaan niet; slechts een stuk of dertig mensen vierden haar eerste verjaardag.[103] Maar daarna breidde de schare strijdmakkers zich uit. Wie lid wilde worden, hoefde slechts het programma te onderschrijven en omdat de SDV behalve werklieden ook andere beroepsgroepen toeliet, was het aantal potentiële leden betrekkelijk groot. De combinatie van lokale, vakoverstijgende sociabiliteit en internationaal socialisme bleek succesvol. In 1886 – de SDV was inmiddels een afdeling van de hierna besproken Sociaal-Democratische Bond – waren er naar schatting duizend Amsterdammers aangesloten bij de vereniging.[104] Ook de manier waarop het saamhorigheidsgevoel tot stand werd gebracht, maakte door deze schaalvergroting een flinke transitie door. Niet langer kon er in kleine kroegjes en opgeruimde huiskamers worden vergaderd. Er werden steeds grotere 'meetings' en 'manifestaties' voor lotsverbetering georganiseerd en daarom moesten grote zalen worden gehuurd, buitentoespraken worden gehouden en pamfletten worden gedrukt.

De zoektocht naar geschikte zalen bracht overigens flinke problemen met zich mee; lang niet iedere zaaleigenaar wilde zijn lokaliteit aan socialisten uitlenen. Degenen die dat wel wilden, hadden een ander probleem. Het bevoegd gezag was namelijk geen voorstander van socialistische bijeenkomsten en hield de club goed in de gaten.[105] Politiecommissaris Jonas Daniël Stork voerde een persoonlijk kat-en-muisspel met de organisatoren van de socialistische bijeenkomsten.[106] Dat soort reacties op socialistische activiteiten had een interessant effect. De vijandigheden moedigden de onderlinge verbondenheid eerder aan dan dat ze de socialisten uit elkaar sloegen. Wat dat betreft verkeerden de socialisten in een zeer riante positie: of het nu van de politie, de confessionelen of de aanhangers

van de koning kwam, er was altijd tegenstand. Ook de wetgeving die het socialisme vanaf 1878 in Duitsland verbood, droeg bij aan de bloei van de Nederlandse beweging. Duitse socialisten die naar Nederland uitweken brachten behalve organisatorische ervaring en mooie martelaarsgeschiedenissen ook nieuwe internationale contacten met zich mee.

Anders dan in Duitsland troffen de Duitse vluchtelingen in Amsterdam geen bloeiend ideologisch debat aan.[107] Er was enige kennis van de maatschappelijke geschriften van Multatuli, maar echte theoretici van het socialisme ontbraken. Er was te weinig 'politieke interesse', stelde Willem Vliegen later vast, het zwaartepunt lag op het sociale aspect.[108] Als de vroege Amsterdamse beweging al een 'theoreticus' kende, dan was dat Hendrik Gerhard. Doorwrochte theoretische uiteenzettingen hoefden zijn toehoorders echter niet te verwachten: in zijn spreekbeurten appelleerde hij vooral aan het gevoel dat bij het socialisme hoorde. Gerhard was exemplarisch voor de leidende figuren binnen de vroege Nederlandse beweging.[109] Hij was in 1829 in Delft geboren en had als kleermaker half Europa doorgereisd om ten slotte in Amsterdam neer te strijken. Hij was betrokken bij De Internationale, De Dageraad, een tweetal coöperatieve bakkerijen en bij verschillende verenigingen met een sociaaldemocratische achtergrond.[110] Net als de meeste voorlieden was Gerhard laagopgeleid, maar daarom niet minder slim. Hij behoorde tot de mensen die Willem Vliegen, chroniqueur van de arbeidersbeweging, later omschreef als 'letterzetters met aanleg voor werktuigkunde, schoenmakers die alle hemellichamen [wisten] te onderscheiden, kleermakers die elk vrij ogenblik [besteedden] om zich te verdiepen in geschiedenisboeken'.[111] Gerhard en de zijnen hadden 'het sociale gebied tot terrein van hun zonderlingheden [...] gekozen' en dat zou meer en meer vruchten gaan afwerpen.[112]

De verenigingen verenigd: de Sociaal-Democratische Bond

Niet alleen Amsterdam had een sociaaldemocratische vereniging. Elders in het land ontstonden vergelijkbare clubs, al zijn de meeste daarvan door een gebrek aan bronnen in de historiografische vergetelheid geraakt. Ondanks de armzalige kennis over deze clubs staat vast dat de onderlinge verschillen betrekkelijk groot waren. Het is daarom opmerkelijk dat rond 1880 steeds meer eenheid ontstond onder de verenigingen met een sociaaldemocratische inslag. Die ontwikkeling werd grotendeels aangejaagd door Ferdinand Domela Nieuwenhuis. Domela Nieuwenhuis was een luthers predikant die in Harlingen enige tijd op de kansel had gestaan. Na het zien van de armoede in Friesland en het lezen van socialistische literatuur begon hij in etappes van zijn geloof te vallen.[113] In

1875 was Domela Nieuwenhuis via een korte tussenstop in Beverwijk naar Den Haag verhuisd. Daar besloot hij zich te mengen in het publieke debat rondom de sociale kwestie. Hij schreef korte stukken en hield voordrachten voor een divers publiek. In 1878 – ongeveer toen de Amsterdamse SDV in het leven werd geroepen – publiceerde hij zijn 'Sociale Brieven' in *De Werkmansbode*, het blad van het liberale ANWV. Daarin adresseerde hij de arbeidersproblematiek vanuit min of meer socialistisch perspectief. De brievenreeks vestigde definitief zijn naam onder degenen die zich al langer socialist noemden en Domela Nieuwenhuis werd een graag geziene gast bij arbeidersverenigingen in den lande. Bij de Amsterdamse SDV, de 'sociaaldemocratische vriendenkring' in Haarlem en de sociaaldemocratische vereniging van Den Haag hield hij spraakmakende voordrachten.[114] Als reizend socialistisch circus bracht de eigenaardige ex-dominee allerlei nieuwe contacten tussen arbeiders op gang.

Dat werd nog eens versterkt door het blad *Recht voor Allen* dat Domela Nieuwenhuis vanaf 1879 uitgaf. De toon van deze krant was aanvankelijk gematigd, maar *Recht voor Allen* hoefde zichzelf ook niet te overschreeuwen om op te vallen. Het feit dat de krant de wereld beschreef vanuit het perspectief van de arbeider was al schokkend genoeg. Dat er vervolgens ook socialistische praatjes in te lezen waren, maakte het helemaal spectaculair. Steeds meer sympathisanten van de sociaaldemocratie gingen het blad lezen. Niet alleen mensen die al lid waren van clubs kochten zo nu en dan een krant, ook geïnteresseerde buitenstaanders raakten via dat medium op de hoogte van het nieuws uit de beweging. Naarmate het lezerspubliek groeide, vermeerderde ook het aantal functies van *Recht voor Allen*. In artikelen werd de stand van de beweging beschreven, maar minstens even belangrijk waren de lezingen en brochures die in de krant werden aangekondigd. De verschillende verenigingen en clubs gebruikten de krant als een samenwerkingsverband dat de lokale grenzen oversteeg.[115] *Recht voor Allen* was het goedlopende clubblad van een club die formeel nog niet bestond.[116]

De oprichting van de Sociaal-Democratische Bond (SDB) die de verenigingen ook organisatorisch samenbracht, was de onvermijdelijke volgende stap. De Bond begon als een organisatie waarin de sociaaldemocratische verenigingen van Amsterdam, Den Haag, Haarlem en Vlissingen samenwerkten. Individuen konden er geen lid van worden en er werden nauwelijks eigen bijeenkomsten georganiseerd. In 1881 vond niet eens een oprichtingscongres plaats en het bestuur, de Centrale Raad, werd gekozen uit de leden van één afdeling.[117] De ongeveer 350 mensen die indirect lid waren van deze koepelorganisatie waren slechts incidenteel

betrokken bij het reilen en zeilen ervan. Toch wierp het nieuwe verbond algauw zijn vruchten af. Zo werden er nieuwe verenigingen gesticht met behulp van andere aangesloten verenigingen. Het jaarverslag van 1882 vermeldde bijvoorbeeld dat de 'Haagsche vrienden de Leidsche geestverwanten' bezochten en hen met brochures en exemplaren van *Recht voor Allen* terzijde stonden.[118] In datzelfde jaar wisselden deze afdelingen ook politieke acties uit: een petitionnement dat in Den Haag goed was bevallen, werd ook in Leiden uitgevoerd.[119]

Het succes van de Bond hing uitsluitend af van de inzet van plaatselijke leden, niet van een landelijk apparaat. Door hun lokale worteling behielden de afdelingen een eigen karakter.[120] Ook de mate van succes liep sterk uiteen. In de Zaanstreek was een klein kader actief met daaromheen een wisselend gezelschap geïnteresseerden.[121] In Arnhem werd in 1885 een afdeling opgericht die twee jaar later weer ter ziele ging, maar waarvan de leden desalniettemin contact bleven houden.[122] In Groningen bloeide de afdeling volop met een schermvereniging, een zangvereniging en zelfs een eigen pand als gevolg.[123]

Vanuit de Centrale Raad werd aan de lokale verenigingen geen ideologische lijn opgelegd en Domela Nieuwenhuis was zeker niet de leider van een geoliede politieke machine. De Bond werd van onderaf gevoed, in plaats van andersom. Toen 'De Socialisten Club van Gorredijk' werd opgericht, schreef de notulist dat de club aansluiting bij de 'Bond van de Nederlandse Sociaaldemocraten' overwoog, daarmee doelend op de SDB.[124] De verhaspeling is tekenend voor de verhoudingen tussen bond en aangesloten verenigingen. De Bond was een platform waar clubs en individuele socialisten kennismaakten met elkaar. Op een landelijk feest dat in 1883 in Haarlem werd gehouden, werd de aard van die platformfunctie duidelijk. Het feest moest 'de leden der afdelingen met elkander in kennis [...] brengen.'[125] Of zoals een andere aanwezige zei: 'Ons landelijk feest toch is niet voor de propaganda daarbuiten, maar een vereeniging der geestverwanten, waarbij banden van vriendschap kunnen worden aangeknoopt tusschen de leden der afdeelingen.'[126] Deze verbroedering werd overigens niet alleen in positieve zin beleefd. In 1884 eindigde de landelijke feestdag in een veldslag nadat de socialistische vrienden slaags raakten met buitenstaanders.[127]

De 'gezellige samenkomsten' vormden een belangrijk onderdeel van het sociaaldemocratische verenigingsleven. Dit soort bijeenkomsten an sich waren niet de kern van de sociabiliteit in de SDB, maar ze duiden erop dat de bond meer bood dan ideologie en organisatie. Voor de kinderen van socialisten in Den Haag werd al vanaf het begin van de jaren 1880 een sinterklaasfeest georganiseerd.[128] Tijdens de middag maakten

de jeugdige bezoekers tevens kennis met de grote daden van de beweging en slaagden de afdelingsleden erin 'ook bij kinderen reeds het denkbeeld op te wekken: dat hebben de socialisten gedaan'. De afdeling meende 'een en ander zeer te kunnen aanbevelen om de band van de gemeenschap te versterken'.[129] Toch was die gezelligheid niet louter instrumenteel: het politieke en het persoonlijke gingen daadwerkelijk hand in hand. Dat bleek tijdens het zilverenhuwelijksjubileum van Hendrik en Susanna Gerhard in 1883. Het jubileum van deze iconen uit de beweging werd als een ware socialistische feestdag gevierd.[130]

Bij iedere succesvolle club hoorde een clubgevoel en dat wisten de socialisten overtuigend te creëren. Het was niet voor niets dat er zoveel over 'vrienden' gesproken werd binnen de Bond; veel mensen waren elkaars vrienden voor ze samen bondsleden werden. Georganiseerde deelname aan verkiezingen en de organisatie van politieke inspraak was iets waar de meeste gewone leden zich slechts zijdelings om bekommerden. Vooral het Haagse politieke proces stond mijlenver af van de lokale realiteit. Ferdinand Domela Nieuwenhuis schopte het in 1888 weliswaar tot Kamerlid, maar dat kwam niet doordat hij massaal gesteund werd door socialisten; het merendeel van hen had geen kiesrecht. Terwijl liberalen en confessionelen elkaar in de haren vlogen, was Domela Nieuwenhuis – kandidaat voor de Friesche Volkspartij – er met het been vandoor gegaan.[131] Eenmaal in de Kamer was het plezier van de overwinning er gauw vanaf. Domela Nieuwenhuis werd genegeerd en belachelijk gemaakt. Hij raakte gedesillusioneerd en zag al zijn twijfels over het parlementarisme bevestigd. Deze negatieve ervaring was olie op een smeulend vuurtje. De vraag of de toekomst bereikt moest worden via een revolutie of via geleidelijke hervormingspolitiek stak telkens weer de kop op, helemaal toen de economische crisis van die jaren aanhield.

Binnen de Bond tekende zich een tweedeling af. De Groningse anarchist Tjerk Luitjes had vanaf 1890 talloze afdelingen van de Bond gesticht. Rond 1893 meende hij dat de revolutie nog hooguit een paar weken op zich zou laten wachten. Hij wist de arbeiders in zijn provincie zodanig op te zwepen dat er een bezetting door de marechaussee voor nodig was om zijn revolutionaire zegetocht een halt toe te roepen.[132] Aan de andere kant waren er mensen die wilden inzetten op de parlementaire tactiek. Pieter Jelles Troelstra trad in die groep het meest op de voorgrond. Troelstra was net als Domela Nieuwenhuis een tot socialist getransformeerde heer. Ook hij hield lezingen en drukte zijn eigen krant. Hoewel zijn *Nieuwe Tijd* weinig tegen *Recht voor Allen* in kon brengen, gaf de krant de parlementaire socialisten een steeds luidere stem in de Bond. Als het aan Troelstra lag, zou de Bond voor het parlement kiezen,

een centrale organisatie krijgen en zou hij daar zelf een belangrijke rol in spelen.[133] De Bond evolueerde in twee richtingen tegelijk en dat leidde onvermijdelijk tot scherpe breuklijnen.

Tijdens de kerstdagen van 1893 escaleerde de zaak. In het met rode doeken en sparrentakken versierde gebouw 'De Toekomst' in Groningen kwamen de leden van de verschillende sociaaldemocratische verenigingen bijeen voor het congres van de SDB. Het conflict werd in drie bedrijven uitgevochten. Het eerste probleem bevestigde meteen hoe diep het wantrouwen tussen verschillende groepen in de Bond geworden was. Volgens sommige leden was er in de Bond een kolossaal 'verduisteringsschandaal' gaande. Met een verwijzing naar de frauduleuze praktijken die rondom de aanleg van het Panamakanaal waren voorgevallen, werd dit 'het Panama van de SDB' genoemd. De kwestie was door Frank van der Goes en Pieter Jelles Troelstra aangekaart, maar in Groningen voerde Amsterdammer Dolf de Levita het woord. Hoe de vork precies in de steel zat, kon hij zelf niet goed uitleggen, maar hij had wel een mysterieus koffertje mee gebracht waarnaar hij zo nu en dan wees. Dat zou tegen het einde van de zitting worden geopend om er allemaal onomstotelijke bewijzen uit tevoorschijn te toveren.

Ten tweede was er onenigheid over de rol van de SDB op internationale congressen. De relatie met de internationale arbeidersbeweging en buitenlandse partijen stond onder druk omdat Domela Nieuwenhuis een nogal eigenzinnige rol speelde op dat podium.[134] De leden van de Bond wilden de afvaardiging en de internationale contacten niet aan het toeval overlaten, maar over een structurele oplossing voor het afvaardigingsvraagstuk liepen de meningen uiteen. De gemoederen raakten verhit tijdens de plenaire behandeling en zowel Domela Nieuwenhuis als andere bondsleden incasseerden een keur aan persoonlijke verwijten.[135]

Er speelde nog een derde twistpunt. Boven alles werd het congres beheerst door de zogenaamde 'tactiekkwestie'. Daarbij ging het om de vraag of er deelgenomen moest worden aan het parlementaire systeem. Zowel voor- als tegenstanders van het parlementarisme voerden gepassioneerd het woord. Vitus Bruinsma, afgevaardigde uit Gorredijk zei: 'Bijna dagelijks begeven wij ons op de stoepen van het stadhuis om den gemeenteraad hulp te vragen voor de werklozen. Zouden wij dan besluiten, nimmer te trachten binnen te gaan en zelf zitting te nemen in den raad?'[136] Anarchistenaanvoerder Tjerk Luitjes reageerde onverbiddelijk en glashelder: de arbeider is van nature revolutionair. Niets gemeentehuis. Geen verkiezingen.[137]

Luitjes, die een groot deel van zijn noordelijke achterban had meegenomen naar De Toekomst, speelde een thuiswedstrijd.[138] Hij zette hoog

in. Namens de afdeling Hoogezand-Sappemeer presenteerde hij een motie die aan alle parlementaire activiteiten definitief een einde moest maken. De deelname aan verkiezingen werd zelfs niet langer 'als agitatiemiddel' aanvaard.[139] In die wonderlijke formulering, 'verkiezingsdeelname als agitatiemiddel', hadden de parlementaire en revolutionaire sociaaldemocraten tot dat moment een compromis gevonden. Wat Luitjes betreft was die tijd voorbij en mocht de Bond ook niet 'voor de vorm' aan verkiezingen meedoen.

Het congres was aan zet. Wie twijfelde, hoefde niet naar Domela Nieuwenhuis te kijken; hij bleek de grootste twijfelaar van allemaal. Na lang beraad werd de motie van de afdeling Hoogezand-Sappemeer aangenomen. De parlementairen leden verlies. Dat werd nog eens extra versterkt door het demasqué van Dolf de Levita. Zijn koffertje bleek leeg te zijn en toen hij zich probeerde te verdedigen, kreeg hij geen ruggensteun van Frank van der Goes en Pieter Jelles Troelstra. Het parlementaire clubje zakte als een soufflé in elkaar. De revolutionaire meerderheid ging met frisse moed door, terwijl de parlementairen buiten de Bond hun wonden likten. Hun volgende stap zou de oprichting van een nieuwe club zijn: de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij.

Tot slot

Dit hoofdstuk sluit af met een vaststelling en met een aanzet tot verder onderzoek. De vaststelling is betrekkelijk eenvoudig te doen: het begrip partij had ten tijde van de oprichting van de SDAP meer dan één betekenis. Het stond voor zowel 'volksdeel' als 'organisatie'. De oprichters van de SDAP grepen in hun taalgebruik regelmatig terug op voor hen meer vertrouwde concepten. In 1894 werd de partij net zo gemakkelijk een 'vereniging' als een 'bond' of een 'club' genoemd. Veel mensen zagen in de SDAP de opvolger van de zwakke FVP of de minstens even broze Nederlandse Bond voor Algemeen Kies- en Stemrecht (NBAKS).[140] Tijdens een vergadering over het voortbestaan van de NBAKS, enkele dagen voorafgaand aan de SDAP-oprichtingsvergadering, had een deel van de latere SDAP-oprichters zelfs nog geopperd om van de NBAKS een nieuwe landelijke koepelorganisatie voor politieke verenigingen te maken.[141] Het illustreert hoe losjes de band tussen de SDAP en haar eerste lokale afdelingen was. Dat werd bevestigd toen een aantal SDAP-afdelingen in 1895 opdook onder de 'vereenigingen die zich hebben aangesloten' bij de dan net opgerichte Volkspartij.[142] Lokale socialisten zagen er blijkbaar geen kwaad in om aansluiting te zoeken bij meerdere partijen tegelijk. Dat deden ze niet omdat ze de SDAP onbelangrijk vonden, maar omdat het zwaartepunt van het verenigingsleven binnen de partij nu eenmaal op

het lokale niveau lag. Voor hen leek de partij vooral een kans om de oude vereniging in een nieuw jasje te steken. Dat de partij door veel van haar leden als de opvolger van een vereniging of als een koepelorganisatie voor verenigingen werd beschouwd, legitimeert het idee om de vroege partij als een vereniging te bestuderen. In de volgende hoofdstukken zal het verenigingsleven in de SDAP daarom uitgebreid en op kleinschalig niveau aan de orde komen. Dat moet een nieuw licht werpen op de interne werking van de SDAP.

2
Van de Atlas naar de Blasiusstraat

'We staan op het standpunt van een man die zijn vrouw verlaten heeft en zich niet meer stoort aan haar praatjes,' sprak Willem Helsdingen gemaakt optimistisch toen de parlementaire sociaaldemocraten zich afscheidden van SDB.[1] Maar zoals bij alle scheidingen kon de ene partij de andere niet zomaar vergeten. De parlementairen bleven zich opzichtig storen aan de leden van de bond en vice versa. Hoewel er niet meer mét elkaar werd gesproken, werd er meer dan ooit óver elkaar gesproken. Het afscheid was een rouwproces waarin ontkenning, boosheid, verdriet, acceptatie en opluchting beurtelings opspeelden.

Naast de laconieke woorden van Helsdingen waren ook andere geluiden te horen. Meermaals hield Willem Vliegen een emotioneel betoog over hoe hij na dertien jaar afscheid van de Bond moest nemen. De mensen die hem aanhoorden, waren onder de indruk van de manier waarop hij onder woorden bracht hoe hij zich met hart en ziel had ingespannen voor het socialistische project dat nu ten einde leek.[2] Jan Fortuijn was vooral boos op de SDB. Wat hem betreft kon het afscheid niet definitief genoeg zijn. Althans, dat zei hij, maar tezelfdertijd deed hij een voorstel om een aantal praktische zaken bij de bond te blijven regelen. Voor een definitief afscheid was het kennelijk nog te vroeg.

Hoe groot de verwarring in de SDB-afdelingen was, bleek in Arnhem. Nadat de parlementairen aldaar de uitnodiging voor de oprichtingsvergadering van de nieuwe organisatie onder ogen kregen, keken ze elkaar afwachtend aan. Dat ze er naartoe wilden stond vast, maar moesten ze de lokale anarchisten niet gewoon meenemen, vroeg iemand zich af. Dit soort uitstapjes hadden ze immers altijd samen gedaan. Uiteindelijk bleven de anarchisten thuis en vertrok de rest op een 'gezelschapsbiljet' per trein naar Zwolle.[3] De vergadering die ze daar bezochten, zou een gedenkwaardige worden.

In het eerste deel van dit hoofdstuk worden de totstandkoming en het verloop van deze vergadering besproken. Dat gebeurt in een studie op

microniveau die uitmondt in de eerste kennismaking met de mensen die de rest van dit boek zullen bevolken. Deze introductie gaat in het tweede deel van dit hoofdstuk verder in de Amsterdamse Blasiusstraat. Daar is bijna geen huisnummer te vinden waar niet ooit een SDAP-lid woonde. Zelfs toen de partij nog maar een paar jaar oud was, had ze hier al een stevige voet aan de grond. Dat maakt deze straat tot een mooi onderzoeksterrein voor een verkenning van het alledaagse leven in de SDAP. Daar komt bij dat in de Blasiusstraat veel joden woonden. Omdat zij sterk vertegenwoordigd waren in de Amsterdamse sociaaldemocratie is dit meteen een onderzoek naar een belangrijke sociaaldemocratische subcultuur.

Dit hoofdstuk biedt behalve een eerste kennismaking met het partijleven ook een blik onder de motorkap van de politieke machine die de SDAP wenste te zijn. In het eerste deel wordt zichtbaar hoe de partij politiek wilde bedrijven, in het tweede deel staat het alledaagse partijleven van een cruciale subcultuur centraal. Beide voorbeelden maken op hun eigen manier inzichtelijk dat de partij meer was dan een groep ideologisch gelijkgezinden die op rationele gronden een keuze voor de sociaaldemocratie maakten. Een succesvolle partijcarrière berustte niet alleen op kennis van de standpunten en de organisatiestructuur, maar ook op ervaring met de omgangsvormen en inbedding in bestaande netwerken. Zo duikt dit hoofdstuk meteen in de sociale kant van de politieke partij.

EEN NIEUW VERBAND

Wat voorafging: chaotische aanloop binnen de beweging

Nadat de SDB op haar kerstcongres van 1893 besloot om niet langer mee te doen aan verkiezingen, diende zich nog één kans aan om dat besluit terug te draaien. Binnen de Bond was het gebruikelijk om congresbesluiten per referendum te bekrachtigen. De meeste leden stemden echter voor het voorstel, waardoor de Bond vanaf 1894 officieel op het antiparlementaire standpunt stond. Het parlementaire smaldeel gaf niet op en bezon zich op actie. Erg gemakkelijk ging dat niet. De meeste betrokkenen kwamen uit de periferie van de SDB en hadden in de chaos die in de laatste jaren in de Bond heerste regelmatig tegenover elkaar gestaan. Er waren Amsterdamse joden bij, heren met een liberale achtergrond en geschoolde arbeiders uit provinciesteden. Het was geen gezelschap dat een natuurlijke alliantie vormde. Het onderlinge wantrouwen openbaarde zich in venijnige brieven en verdachtmakingen van uiteenlopende aard.[4]

Zo twijfelde Rotterdammer Willem Helsdingen, mattenwever van be-

roep, lang over de vraag of hij mee zou werken aan het parlementaire initiatief. Hij verliet de bond met het plan om het politieke verenigingsleven voorgoed de rug toe te keren. Johan Schaper en Willem Vliegen moesten hem overhalen om mee te werken aan een nieuw initiatief voor een 'meer vrijzinnige partij'.[5] Helsdingen ging akkoord als aan één voorwaarde voldaan werd. Aan Vliegen schreef hij: 'Wij moeten dan evenwel zorgen, en dat stel ik als voorwaarde, dat een v.d. Goes, een Polak, die zich mijn inziens gecompromitteerd hebben, buiten het zaakje blijven. Hoe minder heeren hoe liever.'[6] De Amsterdamse boekhandelaar Jan Fortuijn ging nog verder: hij wilde ook niets met burgerlijke 'heeren' te maken hebben en noemde Troelstra en Van Kol respectievelijk een 'czaar' en een 'grievenverzamelaar' en vond ze 'rare kerels'.[7] Dolf de Levita zag in Troelstra zelfs 'een ploert'.[8]

Dat uitgerekend deze mensen het moesten ontgelden was geen toeval. Er speelde een klassenconflict binnen de sociaaldemocratie.[9] De leiders van de Bond hadden voortdurend benadrukt dat advocaat Troelstra, assuradeur Van der Goes en plantagehouder Van Kol geen arbeiders waren. De parlementairen die wel een proletarische achtergrond hadden, zoals Willem Helsdingen, Willem Vliegen en Johan Schaper, werden op grond daarvan gediskwalificeerd en als klassenverraders of bourgeoishulpjes terzijde geschoven.[10] Dit mocht een onredelijk verwijt zijn – Domela Nieuwenhuis was ook niet bepaald een arbeider – het raakte wel een gevoelig punt. Dat iemand als Helsdingen uiteindelijk schoorvoetend instemde met hun aanwezigheid, kwam niet doordat hij overtuigd raakte van Troelstra's goede bedoelingen. Het was veeleer de afkeer van de anarchisten die hem overstag deed gaan. De gemeenschappelijke vijand werd net iets dieper gehaat dan die verachtelijke 'heeren'.

Troelstra maakte het zichzelf ook niet gemakkelijk. Hij ging weinig tactisch om met het reëel bestaande onderscheid tussen de klassen. In zijn latere gedenkschriften schreef Troelstra dat hij 'ervoor zorgde dat Vliegen tot voorzitter werd benoemd' zodat hijzelf met 'de geestelijke leiding van de beweging aan de slag kon gaan'.[11] Maar deze opmerking was een eigenaardige verdraaiing van de werkelijkheid; Troelstra was begin 1894 allerminst in een positie waarin hij als alleenheerser de taken verdeelde.[12] Zijn gedrag stuitte juist meerdere arbeiders – en overigens ook vele 'heeren' – tegen de borst.

De Friese voorman kraaide veel te veel als haantje de voorste. 'De vorming eener sociaaldemocratische arbeiderspartij zit in de lucht,' bedacht hij in maart 1894 en vanaf dat moment liet hij zich door niets of niemand meer tegenhouden.[13] Onverwijld en desnoods geheel eigenhandig ging Troelstra aan de slag. Van deze eigengereidheid gingen bij arbei-

ders als Vliegen, Helsdingen en Schaper de nekharen overeind staan. Zij behoorden niet alleen al jaren tot de voortrekkers van de beweging, ze waren zelf ook de klassieke doelgroep van het socialisme. Ze hadden het gevoel dat Troelstra zich in zijn haastige poging de arbeiders te verenigen, grotelijks vergaloppeerde.[14] Hij was direct na de scheuring in de SDB begonnen met het opzetten van sociaaldemocratische kiesverenigingen en riep algauw een 'Landelijk Sociaaldemocratisch Comité' in het leven.[15]

Dat moest misgaan. Tijdens de pinksterdagen van 1894 spraken Pieter Jelles Troelstra, Willem Helsdingen en Hendrik Spiekman op een grote kiesrechtmeeting in Deventer. Deze bijeenkomst was belegd door Troelstra, zijn broer en twee van zijn vaste medewerkers.[16] Wat het publiek niet wist, was dat behalve Helsdingen en Spiekman ook andere voorstanders van het parlementarisme waren uitgenodigd om te spreken. Johan Schaper en Willem Vliegen zagen echter af van hun spreektijd omdat ze vonden dat Troelstra met deze bijeenkomst veel te hard van stapel was gelopen. Willem Vliegen schreef over 'Deventer' aan Johan Schaper: 'Ja, ik heb bezwaren tegen de Deventer meeting en wel dit, dat ze op touw gezet is door één persoon, en dat de democratische weg in deze absoluut verwaarloosd is. Ik las de gehele regeling zoals die nu gepubliceerd is, reeds vóór dat er iets van een comité bestond. Verder is [het] een onzinnig iets waaraan ik nooit zou meedoen, het openen van de meeting door Troelstra en het sluiten door v. Kol. Het is precies alsof deze beiden eens hunne troepen in 't vuur brengen en hunne adjudanten monsteren. Het is eenvoudig [...]. De opening en sluiting behoort te geschieden door den voorzitter van het comité, doch dit comité is door niemand gekozen, het is door Troelstra benoemd.'[17]

Het scheelde weinig of de bijeenkomst die volgens Troelstra de klaroenstoot had moeten zijn, was op een gênante vertoning uitgelopen. Maar dat gebeurde niet. Ondanks alle animositeit vooraf en een knetterend onweer met aanhoudende regenbuien op de dag zelf, pakte de openluchtbijeenkomst in Deventer verrassend goed uit.[18] Doorweekt maar tevreden kon Troelstra vaststellen dat dit de eerste keer was dat diverse parlementair angehauchte socialisten uit het hele land bijeenkwamen. Troelstra's 'Landelijk Sociaaldemocratisch Comité' blies de strijd voor het kiesrecht nieuw leven in en zette zich succesvol af tegen Domela Nieuwenhuis en diens anarchistische vrienden.[19]

De waarde van die prestatie konden ook Vliegen, Schaper en andere arbeiders niet ontkennen. Het feit dat de heren en arbeiders uiteindelijk gingen samenwerken, was echter niet op het conto van Troelstra te schrijven.[20] Het was Henri van Kol die de verschillende partijen op rustige toon verbond.[21] Zowel Vliegen en Schaper als Troelstra en Van der Goes had-

den groot respect voor de man die als socialistisch veteraan zijn loyaliteit aan de arbeiderszaak al zo vaak had bewezen.[22] Toen op 4 juli 1894 een vergadering in Utrecht bijeengeroepen werd, was Van Kol de bindende factor.[23] Zo kwamen de 'heeren' Troelstra en Van der Goes toch om de tafel te zitten met de 'arbeiders' Fortuijn, Helsdingen, Schaper en Vliegen.

In Hotel Willems op het Vreeburg, in socialistische kring bekend vanwege de uitmuntende biefstukken die er geserveerd werden, besprak het parlementaire smaldeel de situatie binnen de SDB. De overheid had de Bond inmiddels verboden vanwege haar revolutionaire standpunten en haar ambitie om de wet te overtreden en dat maakte de situatie extra spannend. De leden van de Bond stoorden zich niet aan dat verbod en riepen een geheim congres uit waarop zij zouden praten over hun toekomst. Het clubje parlementairen dat in Utrecht bijeenkwam verwachtte dat de Bond op dat congres het predicaat 'sociaaldemocratisch' zou afschudden. Dat zou de oprichting van een nieuwe sociaaldemocratische organisatie aanzienlijk vergemakkelijken. De parlementaire club besloot daarom nog even geen nieuwe organisatie op te richten. Aan het eind van de vergadering kreeg Willem Vliegen wel een belangrijke opdracht: hij zou een manifest opstellen. Die avond ging hij niet terug naar huis in Maastricht, maar begon hij op zijn Utrechtse hotelkamer te schrijven.[24]

Deze vergaderingen zorgden ervoor dat de verschillen in het parlementaire gezelschap langzaam maar zeker verbleekten. Af en toe was er zelfs ruimte voor een grapje. Zo hadden Henri Polak en Johan Schaper tijdens het Panamaschandaal in de Bond lijnrecht tegenover elkaar gestaan, maar kennelijk was dat nu verleden tijd. Amsterdammer Polak wist dat Groninger Schaper een vergadering in Amsterdam moest bijwonen en schreef: 'Als gij het niet beneden u acht bij den gehaten Panamist te loogeren, wees dan zoo goed, mij bij tijds te waarschuwen hoe laat ge denkt aan te komen, of ge ook 's middags bij mij komt eten, enz.'[25] Zo werd het huis van een 'gehaat panamist' zowaar een aangenaam logeeradres.

Ondertussen ging het Troelstra nog altijd niet snel genoeg. Na zijn solovlucht in 'Deventer' kreeg hij de smaak alleen maar meer te pakken. Hij deed – tot verbijstering van Vliegen en Schaper – een poging om op 12 augustus 1894 opnieuw een openbare parlementaire bijeenkomst te organiseren. Met die actie oogstte hij een flinke uitbrander van Vliegen; die wilde dat er gewacht werd tot eind augustus, tot het manifest gereed was.[26] Terwijl Troelstra op lokaal niveau als een bezetene propaganda bleef maken voor de parlementaire sociaaldemocratie, moest hij op landelijk niveau bakzeil halen.[27]

Er werd op diezelfde 12 augustus wel een besloten vergadering met de parlementaire voorhoede gepland. Deze keer kwam een elftal parlementairen bijeen in Utrecht.[28] Ze hadden aanleiding voor een serieus gesprek, want inmiddels was gebleken dat de SDB het predicaat 'sociaaldemocratisch' inderdaad liet vallen.[29] Nu konden spijkers met koppen worden geslagen. Vliegen presenteerde zijn manifest dat gelijkwaardig werd ondertekend door een twaalftal mensen. Er was geen *primus inter pares*.[30] Het belangrijkste onderdeel van de tekst was de uitnodiging voor 26 augustus. Dan zou een nieuwe organisatie worden opgericht. Twee Zwollenaren – Helmig van der Vegt en Louis Cohen – werden belast met het reserveren van een geschikte locatie.[31]

Niemand wist nog hoe de nieuwe organisatie eruit moest zien. Bovendien stond dit groepje parlementairen niet alleen en speelden er nog andere initiatieven. Zo vond op 19 augustus een vergadering plaats van de zieltogende Bond voor Algemeen Kies- en Stemrecht. Deze ooit succesvolle kiesrechtorganisatie had veel socialistische leden en zocht eveneens een oplossing voor het wegvallen van de SDB. Daarom werd ook hier voorgesteld een nieuwe organisatie op te richten. Frappant detail: een aantal van de ondertekenaars van het manifest van Vliegen was aanwezig.[32] De dubbeling was typerend voor de situatie van dat moment. Er moest iets nieuws komen, maar niemand wist precies wat.

Toen op 23 augustus – dus drie dagen voor de Zwolse vergadering – aan Henri Polak gevraagd werd wat er in Zwolle zou gebeuren, antwoordde hij dat 'deze conferentie zal dienen om een comité te kiezen om een bond of zoo iets voor het geheele land in het leven te roepen'.[33] Een dag van tevoren verscheen in *De Baanbraker* een grote aankondiging op de voorpagina: er zou een nieuwe partij opgericht worden.[34] Maar ook die aankondiging ging niet van concrete uitleg vergezeld. Naam en doelstelling waren nog niet bekend en er was maar één ambitie: dat het er anders aan toe zou gaan dan binnen de SDB.

Die laatste gedachte stond in schril contrast met de andere opmerkingen in dezelfde krant. Hoewel Troelstra zich profileerde als de nette opponent van de wilde anarchisten, bleef hij ruzie zoeken met Domela Nieuwenhuis. Zo schreef hij diezelfde dag: 'De weergaloze ijdelheid van Domela Nieuwenhuis, zijn vaak geniepige valse manier, om personen wier populariteit hij duchtte, verdacht te maken, de grote troep meelopers; steeds gereed om met slijk te werpen hen, die door den verwenden demagoog in de ban waren gedaan, ziet daar de zovele donkere machten waartegen men in de partij te strijden had.'[35]

De vergadering begint

Volgens een Zwolse krant was het de uitstekende ligging van Zwolle die ervoor zorgde dat de vergadering daar plaatsvond.[36] Dat zal vast hebben meegespeeld, maar er was ook een praktische reden: die dag zou in Zwolle een zogenaamde 'kiesrechtmeeting' plaatsvinden die veel potentiële geïnteresseerden aantrok.

De vergadering speelde zich af in logement Atlas aan de Ossenmarkt.[37] Dat was een uitspanning die al een lange geschiedenis had binnen de socialistische beweging. De SDB had er vergaderd en Domela Nieuwenhuis had er in de jaren tachtig een aantal keer gesproken. Ook enkele aanwezigen, zoals Willem Helsdingen en Pieter Jelles Troelstra, hadden er al eens een spreekbeurt verzorgd.[38] Willem Vliegen noemde de Atlas een 'hyperproletarisch lokaal', al had dat misschien meer te maken met de aankleding van het interieur dan met de mensen die er spraken; in de loop der jaren hadden ook liberale en christelijke organisaties van de zaal gebruikgemaakt.[39]

Zoals gezegd werd de locatie vastgelegd door boterhandelaar Louis Cohen en hulponderwijzer Helmig van der Vegt, beiden Zwollenaren. Timmersmanszoon Van der Vegt was sinds 1886 actief lid van de SDB en een verenigingsman pur sang.[40] Cohen was als koopman iets meer kosmopolitisch georiënteerd, maar ook hij was al jaren actief socialist. Van der Vegt en Cohen schreven allebei artikelen en hadden zich openlijk verzet tegen de anarchistische toon van het SDB-kopstuk Tjerk Luitjes, die kort daarvoor in Zwolle was neergestreken.

Iets na halfelf 's ochtends begon de vergadering. Eigenlijk hadden de organisatoren eerder willen beginnen, maar vanwege een verbouwing aan het pand duurde het even voordat de zaal daadwerkelijk beschikbaar was.[41] Op het moment dat de vergadering begon, waren er ongeveer zestig mensen die de formule van toelating tekenden.[42] Dat betekende dat ze mochten stemmen tijdens de vergadering. Daarnaast waren er nog ongeveer 75 mensen in de zaal die de rol van toeschouwer hadden.[43] In totaal waren er dus zo'n 140 mensen bij de vergadering aanwezig. Het hadden er nog meer kunnen zijn, want een aantal mensen had zich afgemeld. Zelfs een van de organisatoren kon niet aanwezig zijn; Adriaan Gerhard ontbrak op de oprichtingsvergadering.[44] Wellicht was hij niet overtuigd van het concept, want ook bij de laatste vergaderingen voorafgaand aan de oprichting had hij ontbroken. Hij zou pas drie jaar later lid worden van de partij waarvan hij als oprichter werd beschouwd.[45]

De Zwolse politie was wel present. Naast de gebruikelijke agenten was er een tweetal inspecteurs van de politie. Zij stonden bij de deur in de startblokken. Ze hadden de opdracht gekregen om eventuele eigenaar-

digheden direct te melden bij de commissaris die een paar straten verder op het hoofdbureau van politie zat.[46] Dat deze persoonlijk paraat was, had te maken met de kiesrechtbijeenkomst die voor later op de middag op het programma stond. Het idee dat er duizenden arbeiders door de stad zouden zwermen, sprak de politie niet erg aan. De agenten zouden tijdens de vergadering echter niet in actie komen. Socialisten wisten dat de politie ze in de gaten hield en meestal werden agenten de deur gewezen of 'ontmaskerd'. Deze keer gebeurde dat niet. Het is niet ondenkbaar dat daar opzettelijk van afgezien werd. De parlementairen wilden een goede start maken en daarbij hoorde een rustige en serieuze vergaderstijl. Door de agenten te laten zitten, lieten ze het bevoegd gezag zien dat het niets te vrezen had.

Daar kwam bij dat er weinig spannends besproken werd. Meteen aan het begin van de bijeenkomst zei voorzitter Gerrit Israel dat het geen inhoudelijke vergadering zou worden, maar slechts een 'regeling van werkzaamheden'.[47] Toch zal het voor de aanwezigen geen saaie vergadering zijn geweest. Juist de mogelijkheid om eens rustig over organisatorische zaken te praten, was een verademing vergeleken bij de laatste congressen van de SDB. Zonder mensen als Domela Nieuwenhuis en Luitjes hing er een andere sfeer in de zaal.

Tijdens de opening benadrukte Willem Vliegen dat het afscheid van de Sociaaldemocratische Bond, waar hij al vanaf zijn twintigste deel van uitmaakte, hem niet gemakkelijk afging. Hij was meer dan tien jaar actief geweest in de Bond, had zeven partijcongressen bijgewoond en was drie keer internationaal vertegenwoordiger geweest.[48] Zijn beslissing om de Bond te verlaten voelde als een breuk met zijn eigen verleden. Maar er was ook hoop, want toen Vliegen om zich heen keek, zag hij de meest inspirerende Bondsleden terug in de nieuwe organisatie. Hij begon de vergadering daarom toch met goede moed.[49]

Het eerste officiële agendapunt had betrekking op de totstandkoming van de vergadering. De Groningse huisschilder en behanger Johan Schaper beschreef welk proces tot het uitroepen van deze vergadering had geleid. Hij onderstreepte in zijn verhaal dat de oprichters niet over één nacht ijs waren gegaan en dat er een grote eensgezindheid bestond. Daarmee wilde Schaper benadrukken dat mensen die binnen de Bond tegenover elkaar hadden gestaan, nu gebroederlijk samenwerkten. Na deze uiteenzetting volgde de verkiezing van een voorlopig bestuur. De vergadering koos ervoor om geen centraal bestuur aan te wijzen, zoals dat binnen de bond gebruikelijk was geweest. Er werd een bestuur gekozen met vertegenwoordigers uit het gehele land.

Niet alle aanwezigen waren het eens met deze constructie. De Amster-

damse diamantbewerker Jos Loopuit vond het een onhandig idee dat de bestuursleden elkaar maar zelden konden treffen. Troelstra en Van Kol stelden hiertegenover dat de bestuurders op deze manier wel overal aanwezig zouden kunnen zijn. Dat was handig om informatie in te winnen en om de propaganda aan te voeren.[50] Loopuit stelde daarop voor een compromis te sluiten. Hij zou akkoord gaan met een landelijk bestuur als in alle regio's correspondenten zouden worden aangewezen. De vergadering reageerde afwijzend op zijn plannen en koos haar eigen weg.[51]

In het bestuur was bijna iedere hoek van het land vertegenwoordigd. Johan Schaper kwam uit Groningen, Louis Cohen uit Zwolle, Pieter Jelles Troelstra woonde in Utrecht, Willem Helsdingen in Rotterdam, Willem Vliegen zat in Maastricht, Jan Fortuijn in Amsterdam en Gerrit Israel was uit Arnhem afkomstig. Behalve Israel waren alle bestuursleden ondertekenaars van het manifest van Vliegen, ze kenden elkaar dus al een tijdje. Maar ook Israel was geen onbekende: hij had Troelstra geholpen bij de omstreden bijeenkomst in Deventer en voerde een flinke delegatie Arnhemse sociaaldemocraten aan.[52] Eigenlijk ontbrak alleen een vertegenwoordiger uit Friesland – toch een bakermat van de Nederlandse sociaaldemocratie – in het rijtje.[53] Maar Troelstra, die nog altijd meer Fries dan Utrechter was, zou ook met en namens de Friezen spreken.

Er viel nog meer te kiezen die middag. Zo moest een commissie worden aangewezen die een politiek programma zou schrijven. Het debat over de samenstelling van deze commissie duurde lang, maar verliep bijzonder ordentelijk. Uiteindelijk werd besloten dat de commissie niet uit te veel intellectuelen mocht bestaan. Het waren vooral Henri van Kol en natuurlijk Willem Helsdingen die zich voor deze zaak hard maakten. Ze hamerden erop dat ook de gewone werkman deel moest nemen aan het programmadebat. Iedereen ging met die strekking akkoord, maar toen de commissieleden uiteindelijk werden gekozen, bleken dat toch voornamelijk intellectuelen te zijn: Van Kol, Van der Goes en Troelstra vormden gedrieën meer dan de helft van de commissie. Alleen de leden Vliegen en Helsdingen hadden een proletarische achtergrond.

Een anarchistische interventie

Het discussiepunt dat de tongen het meeste losmaakte, ging over de vraag hoe de nieuwe organisatie onder de aandacht van het volk moest worden gebracht. Na kort beraad werd gekozen voor een meeting waarop een aantal sprekers de achtergrond van de partij nader uit de doeken zou doen. Belangstellenden zouden zich zodoende kunnen laten informeren over het wel en wee van de club.[54] Maar toen kwam de echte gevoeligheid. Want: waar moest deze bijeenkomst plaatsvinden? Troelstra pleitte voor

het meest radicale uitgangspunt; Amsterdam, de voornaamste verzamelplaats van anarchisten. Troelstra redeneerde dat wanneer de parlementairen daar voet aan de grond zouden krijgen, dat direct een enorm succes zou zijn. De grootste hindernis eerst, was zijn devies. Andere aanwezigen stelden zich liever minder provocatief op. Zij opperden Utrecht en andere steden als locatie voor de eerste bijeenkomst.

Toen Frank van der Goes Troelstra aanvulde en iets zei over de noodzaak om ook internationale gasten uit te nodigen, ontstond er rumoer in de zaal. 'Ik protesteer tegen deze vergadering,' klonk het vanuit het publiek. Een aantal SDB-leden had na een halfuurtje wel genoeg gezien van de vergadering en probeerde aan het woord te komen.[55] De jonge Amsterdamse anarchist Bram Soep deed een poging om de vergadering te ontregelen en dreigde in algemene termen: 'Wat let mij, of ik sla jullie voor je kop.'[56]

Waar dit soort interrupties bij de SDB steevast in een schreeuwpartij uitmondden, ontstond in dit geval een formele discussie. De bestuursleden waren het niet met elkaar eens over wie het woord mocht voeren. Fortuijn was van mening dat Soep alle ruimte moest krijgen. Misschien was het zelfs goed om met elkaar in debat te gaan. Vliegen zag wel iets in dat debat, maar niet op dit moment. Wat Fortuijn betreft mochten de jongens best even zeggen wat ze op hun lever hadden. Uiteindelijk stemde Vliegen daar als voorzitter mee in: mits het niet te lang duurde, want dan zouden er maatregelen volgen. De jongens achter in de zaal kregen daarop officieel het spreekrecht en de aanwezigen wachtten hun bijdrage in spanning af. Maar er gebeurde niets. Wat ze wilden zeggen, was reeds gezegd. Ze waren naar Zwolle gekomen om protest aan te tekenen tegen de vergadering en te melden dat ze iedereen voor de kop wilden slaan. Deze bijdrage was de fysieke vertaling van een brief die de SDB-afdeling Den Haag had geschreven om de oprichting te voorkomen omdat deze niets dan 'verdeeldheid-zaaierij' zou zijn.[57]

Van der Goes liet zich door deze onderbreking niet belemmeren, haalde zijn schouders op en zette zijn pleidooi voor de aantrekking van een buitenlandse spreker voort. Een buitenlandse inleider op de eerste officiele vergadering zou volgens hem namelijk duidelijk maken waar de nieuwe organisatie zichzelf plaatste: in het hart van de internationale arbeidersbeweging. Die opmerking werd breed gedeeld. De nieuwe organisatie zou aansluiting moeten zoeken bij de internationale socialistische beweging waar de SDB van was afgedwaald. Van der Goes dacht meteen praktisch. Hij opperde de Vlaming Edward Anseele als spreker, die sprak immers Nederlands. Troelstra ging akkoord, maar wilde liever nationale sprekers voor een eerste bijeenkomst.

Daarna volgden andere reacties op het voorstel tot het beleggen van een kennismakingsbijeenkomst. Daarbij werd gerefereerd aan het voorval dat zojuist had plaatsgevonden. Want als zelfs in Zwolle oproerkraaiers van de SDB ten tonele verschenen, hoe zou het dan in Amsterdam zijn?[58] De Amsterdamse diamantbewerker Loopuit vond Amsterdam de enige plaats waar men zich kon bewijzen tegenover de SDB. Helsdingen vulde aan: er was al zo vaak sprake geweest van dreiging, nu eens door Oranjeklanten, dan weer door katholieken. De dreiging van de Amsterdamse anarchisten was van hetzelfde laken een pak.[59] Alleen een sociaaldemocraat uit Assen meende dat zijn eigen woonplaats nóg geschikter was om de sociaaldemocratie nieuw leven in te blazen. Toen zijn voorstel verworpen werd, besloot de vergadering dat de volgende bijeenkomst in het Amsterdamse hol van de leeuw zou plaatsvinden. Dit zou een cruciale keuze blijken. De op 1 oktober in gebouw Constantia gehouden bijeenkomst liep uit op een ware veldslag met de SDB en eindigde in een eclatante nederlaag voor de parlementairen.[60]

Officiële zaken

De eigenlijke oprichting van de nieuwe organisatie vond daarna pas plaats. Dat gebeurde met een resolutie. In de praktijk was dat vooral een tekst waarin afstand werd genomen van de SDB.

> De conferentie van 26 augustus 1894 te Zwolle:
> – Constitueerende een nieuwe sociaal-democratische partij, op den grondslag der internationale socialistische beweging;
> – Betreurende, dat de houding van den ouden, zich nog altijd noemende sociaal-democratische bond, de werkelijke sociaal-democraten dwingt de gelederen te verlaten, door het officieel verketteren van al wat als sociaaldemocratisch op den voorgrond treedt;
> – Protesteerende tegen elke poging, om haar trouw aan het socialistisch vaandel in verdenking te brengen, alsmede om haar revolutionair karakter te doen betwijfelen;
> – Zich er juist van bewustzijnde, dat de arbeiders in de klassestrijd *alle* middelen moeten aangrijpen, om het kapitalisme ten val te brengen.
>
> Roept de arbeiders van Nederland op, om met terzijdestelling van alle sympathiën of antipathiën jegens personen mede te werken tot den bloei eener nieuwe, verjongde sociaaldemocratische arbeiderspartij, die op *elk* gebied haar invloed wil doen gelden, derhalve zowel op politiek als economisch gebied wil strijden en met vasten

tred wil voorwaarts gaan, om de zegepraal der sociaaldemocratischen ideeën te bewerkstelligen.

De resolutie werd met algemene stemmen aangenomen.[61] Na een kort gesprek over de mogelijkheid om een eigen krant op te richten, stond nu iets belangrijks te gebeuren. Want hoewel de bovenstaande resolutie – die waarschijnlijk achteraf is bijgewerkt – anders doet vermoeden, stond de naam van de nieuwe organisatie nog niet vast.

Als het aan Van der Goes lag, moest het een 'vereniging' zijn, maar die naam deed anderen te veel denken aan burgerlijke genootschappen. Ook het stichten van een nieuwe 'Bond' werd gesuggereerd, al leek dat misschien wel erg op de oude Bond. Een aantal mensen – zoals Troelstra en Van Kol – was voorstander van 'partij'. Maar 'partij is zo weids voor het kleine groepje', vond Van der Goes. Er werd dus nog even stevig over onderhandeld.[62] Het was uiteindelijk Jan Fortuijn die iets aandroeg waar een meerderheid zich in kon vinden: de Sociaaldemocratische Arbeiderspartij. Ook Van der Goes legde zich daarbij neer. Door de toevoeging 'arbeiders' werd in ieder geval een onderscheid gemaakt met de burgerlijke partijen. En niet te vergeten: het maakte ook intern duidelijk waar het politieke zwaartepunt zou komen te liggen. Alleen het internationale karakter moest nog benadrukt worden, vonden Fortuijn en Troelstra. 'Noem het dus de Sociaaldemocratische Arbeiderspartij in Nederland,' zei Johan Schaper.[63] Aldus werd besloten.

Daags na de vergadering schreef Troelstra in *De Baanbreker*: 'Haar naam geeft te kennen dat zij zich beschouwt als de vertegenwoordigster der internationale sociaaldemocratie in ons land.'[64] De Sociaaldemocratische Arbeiderspartij in Nederland onderscheidde zich zo op allerlei manieren van de Bond. Van Kol stelde verheugd vast dat deze naam ervoor zorgde dat er voortaan gesproken kon worden over 'de Bond' enerzijds en 'de Partij' anderzijds.[65] Toch zal tijdens de oprichtingsvergadering en de weken daarna nog niet veel over 'de Partij' gesproken zijn. Op de eerste vergaderingen na de oprichting werd bijvoorbeeld nog over de 'Bondsstatuten' gesproken. Zo resoneerde de SDB nog een tijdje door in de SDAP.[66]

De naamgevingskwestie was eigenlijk maar een detail die middag. De meeste aanwezigen maakten zich liever om andere dingen druk. Moesten er bijvoorbeeld ook andere verenigingen lid kunnen worden van de partij? Jan Fortuijn vond van niet. De SDB was destijds uit allerhande clubs opgetrokken en dat had soms tot een kakofonie van deelbelangen geleid. Bij de partij zou hij dat liever anders zien. Zo wilde hij geen vrouwenvereniging en beslist geen jongerenvereniging tot de partij toelaten.

De jongeren wisten zijns inziens niets van het partijleven, 'ze lopen met roode strikjes zonder dat het hun ernst is om de zaak'. [67]

Jos Loopuit nam hetzelfde standpunt in ten opzichte van de jongerenclub, maar een aparte vereniging voor vrouwen vond hij niet bezwaarlijk. Pieter Jelles Troelstra, immer geïnteresseerd in de uitbreiding van zijn publiek, zag geen bezwaar tegen de deelname van welke vereniging dan ook. Socialistische jongeren zouden zich naar zijn idee altijd blijven verenigen, dus waarom zou de partij hun geen onderdak bieden? Dat argument zette de zaal aan het denken en na een korte discussie besloot men om andere verenigingen toe te laten, mits – maar dat sprak voor zich – de standpunten van de partij onderschreven werden en er een storting in de partijkas werd gedaan. Een andere afspraak was sneller gemaakt: de partij zou zelf geen aansluiting zoeken bij grotere verbanden. De Bond voor Algemeen Kies- en Stemrecht, een vereniging die in de bewoording van Troelstra 'op sterven na dood' was, werd niet om lidmaatschap gevraagd. En ook bij andere verbanden, behalve De Internationale, sloot de 'SDAP in Nederland' zich niet aan.

Omdat veel aanwezigen die middag nog aan de kiesrechtbijeenkomst wilden deelnemen, kon er niet al te lang meer vergaderd worden. Troelstra bracht nog wel een laatste kwestie te berde. Het ging om de positie van Willem Vliegen. Hij was binnen de SDB administrateur van het begrafenisfonds geweest, een soort verzekeringsfonds voor arbeidersbegrafenissen. Nadat in anarchistische kringen bekend was geworden dat Vliegen tot de oprichters van de nieuwe partij behoorde, was hem direct de wacht aangezegd en dat had een gat in zijn persoonlijke begroting geslagen. Troelstra vroeg daarom om een financiële bijdrage van de zaal, een zogeheten 'strijdpenning'. Vliegen was daarmee de eerste die van een collectieve actie van de SDAP kon profiteren. Daar hoorde wel een stevige ondervraging bij. Er werd hem op de man af gevraagd of hij de boeken wel op orde had. Dat kon hij verzekeren: hij was om politieke redenen ontslagen, dat stond zelfs in zijn ontslagbrief.[68]

Daarna werd nog kort gesproken over de nasleep van dat andere akkefietje; het 'Panamaschandaal'. Fortuijn zei dermate bezorgd te zijn over de toestand van de SDB-administratie dat hij het nodig achtte om daar lid te blijven. Alleen als lid kon hij controle op de financiën uitoefenen. Als hij zich niet opofferde, meende Fortuijn, zouden gewone arbeiders de echte slachtoffers van de chaos bij de Bond worden. Als het hem zou lukken de zaak te redden, dan zou de nieuwe partij meteen goede sier maken. Het is echter de vraag of Fortuijn daadwerkelijk louter nobele redenen had om lid van de Bond te blijven. Het is niet ondenkbaar dat hij een mogelijkheid openhield om nog eens terug te keren. De SDAP

was niets meer dan een kleine afscheiding van de SDB. Geen paard om al je geld op te zetten.

De marginale positie van de SDAP werd bevestigd in het slotwoord van Willem Vliegen. Hij zei dat er nu aan twee kanten vijanden stonden. Enerzijds was er de SDB die zei dat de kapitalisten er met de nieuwe partij een bondgenoot bij hadden gekregen. Anderzijds waren er de burgerlijke partijen die in de SDAP een wolf in schaapskleren zagen. Maar, blufte Vliegen overtuigend, het parlementaire socialisme zou een grotere vijand van de burgerij worden dan de SDB ooit was geweest. Zo zouden beide vijanden in één slag verslagen worden. Meteen daarna, het was inmiddels kwart voor twee en de kiesrechtdemonstratie ging bijna van start, sloot hij de vergadering en riep: 'Leve de Internationale Arbeiderspartij!' De aanwezigen stonden op om de zaal te verlaten, maar deden dat niet voordat ze staand het 'Vrijheidslied' hadden gezongen.[69] Zo hadden ze dat binnen de Bond ook altijd gedaan.

De kiesrechtdemonstratie en het echte begin

Boven de ingang van het kiesrechtterrein hing een doek met daarop in vuurrode letters de tekst 'Leve het algemeen kies- en stemrecht!' Erg mooi zag dat schilderwerk er niet meer uit omdat er juist een zomerse regenbui was losgebroken. Onder de uitgelopen letters baande een stoet van kiesrechtactivisten zich een weg naar het centrum van het terrein. Door de plensbui viel het aantal bezoekers een beetje tegen. Maar leeg was het zeker niet; er stonden ruim 1500 mensen op het veld. Zij probeerden te luisteren naar de verschillende sprekers die op een van de twee spreekgestoelten het woord voerden. Dat ging lang niet altijd even gemakkelijk omdat het stemgeluid van de sprekers niet veel verder reikte dan de eerste rijen. Bovendien was de grond rondom de spreekgestoelten in een soort moeras veranderd waardoor de enige plaatsen waar de spreker wel verstaanbaar was alsnog erg onaantrekkelijk waren.[70]

Gelukkig stonden er twee tenten op het terrein. In een van deze tenten werd muziek gemaakt door een gezelschap dat die ochtend per boot uit Meppel was aangekomen.[71] Daarnaast waren in deze tent de vaandels te bewonderen van de organisaties die hun steun uitspraken voor de demonstratie. Zulke vaandels waren de pronkstukken van verenigingen en zouden later die middag meegedragen worden in een optocht. Rijkelijk versierd met borduurwerk van logo's, tekens en leuzen waren ze de moeite van het bestuderen waard. In de andere tent konden de bezoekers iets te eten en te drinken kopen.[72]

De mensen die uit de Atlas kwamen, konden op het kiesrechtterrein op de nodige extra aandacht rekenen. Op tal van plaatsen werd heftig

gediscussieerd over de nieuwe partij. Daar was alle aanleiding toe, want hoewel de bijeenkomst in het teken van het kiesrecht stond, waren er ook anarchisten aanwezig.[73] Zowel rondom de spreekgestoelten – waarop onder anderen Schaper, Troelstra, Vliegen en Van Kol het woord voerden – als in groepjes op het terrein werd fel gedebatteerd.[74] In een hoekje van het veld vond die middag de eerste bestuursvergadering van de SDAP plaats. Helsdingen trad op als voorzitter, Israel was secretaris, Fortuijn penningmeester en Vliegen 'Buitenlands correspondent'. Schaper, Cohen en Troelstra sloten aan als plaatsvervangend bestuursleden. Het eerste agendapunt had betrekking op de financiële toestand van de partij. Fortuijn stelde vast dat er geen cent in kas was en herinnerde zich dat Van Kol ooit een opmerking had gemaakt over de mogelijkheid om bij te springen. Er werd iemand de massa van de kiesrechtmeeting ingestuurd om Van Kol aan zijn jasje te trekken. Hij werd gevonden en opgehaald. Eenmaal bij het bestuur beloofde hij tweehonderd gulden aan de partij beschikbaar te stellen. Daarbij deed hij nog eens honderd gulden extra voor de propaganda in Brabant, zijn thuisprovincie.[75] Zo ontstond het startkapitaal van de partij, een bedrag dat al snel aangevuld zou worden met vijftienhonderd Duitse marken, geschonken door de broeders van de SPD.[76]

Rond halfzeven namen de eerste leden van de SDAP de trein naar huis. Ze hadden tevergeefs gewacht op de vaandelmars die de meeting zou afsluiten. Op de openbare weg mocht geen optocht plaatsvinden en vanwege de drassige omstandigheden was het meetingterrein niet langer geschikt. De meeste vaandeldragers gingen daarom met het kostbare vaandel onder de arm naar huis. Maar dat drukte de stemming niet. Andere SDAP'ers aten die avond samen in hotel De Zon op de Grote Markt in Zwolle.[77] De sfeer was uitgelaten, maar lang niet zo uitgelaten als later door anarchisten uit de Bond werd gesuggereerd. De eerste roddel die over de SDAP de ronde deed, vertelde dat de wijn in Zwolle zo rijkelijk had gevloeid dat de oprichtingsavond op niets minder dan een bacchanaal was uitgelopen.[78] Ook geruchten over de vermeende welgesteldheid van de nieuwe partij werden onder luid hoongelach verspreid. De anarchisten meenden dat Henri van Kol als plantagehouder dusdanig ruimhartig was geweest, dat hij menig lid 'gekocht' had. Helemaal ongelijk hadden ze niet. De koloniale Van Kol droeg stevig bij aan de middelen en had vooraf inderdaad de reiskosten van enkele geestverwanten betaald.[79] Maar dat Van Kol leden 'kocht' was een schromelijke overdrijving.

Conclusie

De Zwolse vergadering was voor vrijwel niemand een schokkende gebeurtenis. De kranten hadden wel interessantere onderwerpen te bespreken. De 'Schager moordzaak' bijvoorbeeld beheerste de nieuwskaternen in die dagen. Het smeuïge verhaal over de arme Simon Alot die ten onrechte was gearresteerd voor de roofmoord op een rijke dorpsbewoonster vond gretig aftrek bij de lezers. Om nog maar te zwijgen over de ontknoping van deze zaak: toen de eigenlijke dader werd ontmaskerd, pleegde diens moeder op spectaculaire wijze zelfmoord.[80] Dit soort arbeidersverhalen – Simon Alot was meubelmaker en de werkelijke dader had in twaalf ambachten dertien ongelukken veroorzaakt – kreeg in de media meer aandacht dan een organisatorisch nieuwtje uit de arbeidersbeweging.[81]

Christelijke kranten beschreven de oprichting van de SDAP wel, maar gingen niet uitgebreid op de gevolgen in. *De Tijd* spotte met het feit dat deze 'arbeiderspartij' toch vooral het kind van een stel 'heeren' leek.[82] Slechts een aantal kranten ging dieper op de oprichting van de SDAP in. De mate van aandacht van die kranten was vaak vergelijkbaar, maar de beoordelingen van de nieuwe partij liepen sterk uiteen. Het conservatieve *Dagblad voor Zuid-Holland en 's Gravenhage* was bevreesd voor de nieuwe partij. Een verbetering van de socialistische organisatiestructuur zou tot instabiliteit kunnen leiden. Ook een socialistische bijdrage aan het parlement werd met weinig vertrouwen tegemoet gezien.[83] Het liberale *Algemeen Handelsblad* gaf een evenwichtig verslag van de bijeenkomst en had aanvankelijk bescheiden positieve verwachtingen. Opmerkelijk genoeg nuanceerde de krant zichzelf een dag later en schreef: 'Tot dusver had de maatschappij meer met straatrumoer en jongensachtigheid te kampen dan met een ernstige partij.' Vooral het internationale aspect van de SDAP zat de krant niet lekker. Dat moest de komende tijd maar goed in de gaten worden gehouden.[84] Bladen van een progressief-liberale signatuur, zoals *De Amsterdammer,* waren aanzienlijk welwillender gestemd.[85] Volgens het *Sociaal Weekblad* zou 26 augustus 1894 zelfs 'een ernstige dagtekening blijken te zijn in onze vaderlandsche sociaal-politieke geschiedenis'.[86]

Bij de leden van de Socialistenbond, de organisatie die als opvolger van de verboden SDB gold, gaf het milde oordeel van liberale zijde aanleiding tot grote hilariteit. Het was een mooie aanleiding om de leden van de SDAP definitief onder de heren te scharen. Volgens *Recht voor Allen* was het duidelijk: zelfs het liberale *Handelsblad* had in de SDAP een bondgenoot herkend. Daar werd nog aan toegevoegd dat de oprichting van de partij door ruziezoekers als Troelstra en Van Kol als 'niets anders dan een grap beschouwd kon worden'.[87] De parlementaire socialisten rea-

geerden ziedend op de spaarzame opmerkingen in *Recht voor Allen*. Troelstra wist niet hoe snel hij moest laten merken dat de nieuwe partij net zo revolutionair gezind was als de Bond.[88] Ook Willem Vliegen en Frank van der Goes reageerden als door een wesp gestoken. Vliegen schreef een venijnig commentaar over de Socialistenbond en Van der Goes schreef een tweetal artikelen in *De Amsterdammer* waarin hij reageerde op opmerkingen die eerder in het *Handelsblad* verschenen waren.[89]

Alleen de verslaggever van de *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant* schreef werkelijk profetische woorden: 'De latere geschiedschrijver van de sociaal-democratische beweging in Nederland zal ongetwijfeld een bijzonderen indruk krijgen van Zwolle.'[90] En zo was het. Kennelijk voorvoelde hij dat met de oprichting van de parlementaire socialistische partij iets veranderde aan het karakter van de Nederlandse sociaaldemocratie. Of hij was gewoon een trotse Zwollenaar. Hoe het ook zij: onder partijgenoten werd 'Zwolle' een begrip dat geen verdere uitleg nodig had. De opstellers van het eerste manifest werden op den duur zelfs aangeduid als de 'Twaalf Apostelen'. Dat de groep oprichters in werkelijkheid groter was, deed niet ter zake. Het feit dat een der apostelen – Adriaan Gerhard – ontbrak op de vergadering deerde evenmin. De partij was door een twaalftal opgericht en dat zou een twaalftal blijven, punt uit. Dat was jammer voor Zwollenaar Izak Os. Deze zwager van Louis Cohen en goede vriend van Helmig van der Vegt was ook op de vergadering aanwezig geweest en had bovendien enig voorwerk verricht, maar viel net buiten de boot. Hij zou zich later graag als 'dertiende apostel' profileren, maar in de canon van de partijgeschiedenis bleef zijn verhaal apocrief.[91]

SOCIAALDEMOCRATEN IN DE AMSTERDAMSE BLASIUSSTRAAT IN 1900

Twee jaar na de vergadering in zijn thuisstad Zwolle verhuisde apostel Louis Cohen naar Amsterdam. Als zo veel Amsterdammers woonde hij er op talloze adressen. In 1907 kwam hij terecht in een kleine straat in de Oosterparkbuurt: de Blasiusstraat. Deze straat liep van de Amstel naar de Camperstraat, in het midden doorsneden door de Vrolikstraat, de tegenwoordige Wibautstraat. Cohen moet bij aankomst mensen zijn tegengekomen die hij kende. Wellicht liep hij er zelfs iemand tegen het lijf die hij al tijdens de Zwolse oprichtingsvergadering in 1894 had ontmoet. Dat was meer dan toeval. De straat waar hij belandde, had samen met een aantal andere straten – zoals de Lepelstraat en de Rapenburgerstraat – een centrumfunctie in de Amsterdamse SDAP. Die functie werd echter

niet ontleend aan tumultueuze vergaderingen of gedenkwaardige demonstraties die er plaatsvonden. Het waren de bewoners die de straat haar sociaaldemocratische karakter gaven. Tussen 1898 en 1903 waren op ongeveer 90 van de 144 huisnummers SDAP-leden gevestigd.[92] In een iets ruimere periode waren dat er nog meer. De Blasiusstraat was letterlijk een thuisbasis voor de vroege Amsterdamse sociaaldemocratie.[93]

Er is nog iets wat juist deze straat het onderzoeken waard maakt. In de Blasiusstraat woonden voornamelijk joden en zij vormden een belangrijk deel van het ledenbestand van de Amsterdamse SDAP. De straat an sich is daarmee misschien niet representatief voor wat zich in de hele SDAP voltrok, maar een bestudering van deze straat maakt wel duidelijk hoe de joodse gemeenschap in Amsterdam halverwege de jaren negentig van de negentiende eeuw verknoopt raakte met de sociaaldemocratie. Zo wordt aan de hand van de Blasiusstraat de ontstaansgeschiedenis van een belangrijke sociaaldemocratische subcultuur geschetst.

De Blasiusstraat: een joodse buurt

Aanvankelijk heette de Blasiusstraat de vierde Boerhaavestraat, maar omdat een stapeling van Boerhaavestraten tot verwarring leidde, werd in 1884 voor een nieuwe naam gekozen. De naamgever was, net als Boerhaave, een zeventiende-eeuwse medicus uit Amsterdam: Gerardus Blasius. De naamswijziging kon eenvoudig worden doorgevoerd, want er stonden nog nauwelijks huizen in de straat.[94] De huizen die er wel stonden waren vanaf 1882 bloksgewijs aangelegd door bouwmaatschappij de Ysbreker.[95] Vanaf de Weesperzijde kroop de bebouwing langzaam naar de Vrolikstraat die rond 1895 werd bereikt. Pas daarna werd ook het gedeelte tussen de Vrolikstraat en de Camperstraat bebouwd en bereikte de straat haar huidige lengte.[96]

Hoewel de huizen naar verhouding goed waren, was het aanvankelijk geen prettige woonomgeving.[97] Twee bierbrouwerijen, een verffabriek en een cacaoverwerker zorgden ervoor dat de lucht voortdurend was gevuld met een dikke damp van stinkende afvalstoffen.[98] Daar kwam bij dat bouwmaatschappij de Ysbreker een terreintje naast de straat gebruikte om vervuilde modder te storten. De geur die daar vanaf kwam, was zo indringend dat de stedelijke gezondheidscommissie – niet bekend om haar daadkrachtig optreden – beval om het terrein met een laag zand te bedekken.[99]

De eerste huizen in de Blasiusstraat trokken vooral mensen die tot op dat moment in de krotten en kelders van de binnenstad en de oude wijken hadden gewoond. Ze waren wel wat stank gewend. Achter de façade van de grote huizen aan de Amsterdamse grachten ging een wirwar van

steegjes en gangen schuil. Daar dienden gammele hokken als krap bemeten woonhuizen voor grote gezinnen. In de oude wijken aan de rand van de grachtengordel leefden mensen in verkrotte pakhuizen boven op elkaar. Sommige gezinnen bewoonden een heel huis, anderen moesten zich met een kelder behelpen. Niet zonder reden was het gebruikelijk om een groot deel van de dag op straat door te brengen.[100]

Veel van de meest verpauperde huizen stonden in de oude 'Jodenhoek'.[101] Het was een gebied dat bestond uit enkele aaneengesloten wijken waarin de woningtoestand abominabel was.[102] Wie het zich door een minimale financiële verbetering kon permitteren daaraan te ontsnappen, deed dat. Toen de Blasiusstraat werd gebouwd, ging het betrekkelijk goed met de diamantindustrie, waarin veel joden werkten. Daarom was een groot deel van de vroegste bewoners van de Blasiusstraat joods.[103] Hun aanwezigheid in de wijk had weer aantrekkingskracht op andere joden die graag in een vertrouwde omgeving wilden wonen. Ook joden van het platteland en uit andere Europese steden kwamen in de Blasiusstraat wonen.[104] Bij die laatste groep waren de Oost-Europese joden in de meerderheid. Zij kwamen overigens lang niet allemaal rechtstreeks uit Oost-Europa, maar vormden samen wel een gemeenschap.

Vanaf 1890 hadden zij op de hoek van de Swammerdamstraat hun eigen synagoge; een aantal jaren later werd deze synagoge verbouwd en vergroot.[105] Ook de van oorsprong Portugese joden hadden hun eigen gebedshuis in de straat. Dat kwam in 1905 aan het licht toen een gemeentelijk ambtenaar in de Blasiusstraat de bouwvergunningen kwam controleren. Tot zijn ontsteltenis ontdekte hij deze 'Portugese tuinsynagoge' in de achtertuin van nummer 46. Het was de enige in heel Amsterdam.[106]

Niet alleen de gebedshuizen droegen bij aan het joodse karakter van de straat. De winkeliers die er gevestigd waren, verkochten joodse etenswaren en spullen die elders in de stad niet te vinden waren.[107] Ook de beroepen die de bewoners van de Blasiusstraat uitvoerden, werden van oudsher als typisch joods bestempeld. Naast de diamantbewerkers, die hieronder nog uitgebreid besproken zullen worden, woonden er relatief veel beoefenaars van kunstzinnige vakken. Van koorleiders tot variétéartiesten, van zangers tot acteurs – de Blasiusstraat had ze allemaal rond 1900. Zo trad S.A. Hammel van nummer 64 niet alleen op als bariton, maar had hij zich samen met zijn broer ook in de grappenmakerij bekwaamd.[108] David Tobias Bamberg, die met zijn vrouw en zes kinderen op nummer 3 woonde, was als mechanicus opgeleid, maar werkte inmiddels als 'helderziende' en was naar eigen zeggen ook 'bekroond declamator'.[109] Zijn titels deden meer faam vermoeden dan zijn dagelijkse werk-

zaamheden hem brachten; hoewel Bamberg door 'het geheele rijk' te boeken was, zal hij voornamelijk optredens op Amsterdamse huwelijken en kinderfeesten, en in gestichten hebben verzorgd.[110]

Rond 1900 was de straat een van de nieuwe joodse centra, een klein 'ghetto'tje' zoals Henri Polak dat noemde. Daarbij moet wel een belangrijke kanttekening worden geplaatst, of misschien een vraag worden gesteld, want: wat is 'jodendom'? Al menig denker heeft zich over dit vraagstuk het hoofd gebroken en niemand komt er helemaal uit. In de context van de Blasiusstraat rond 1900 stond in ieder geval één ding vast. Ondanks de vele vrome joden die er woonden, was het jodendom geen strikt religieuze aangelegenheid. Wat het gros van de bewoners joods maakte, was dat ze waren opgegroeid in een tamelijk gesloten gemeenschap die door henzelf en anderen joods werd genoemd. Zij waren deel van het zogenaamde 'joodse proletariaat' en voelden zich thuis bij de officiële tradities, de onuitgesproken gewoonten en het hechte gemeenschapsgevoel dat in de oude Jodenhoek al generaties werd overgeleverd. Er zat dus een sterk cultureel element aan het joodse karakter van de straat. Dat was evengoed van toepassing op vrome gelovigen als op mensen die al jaren niet meer naar de sjoel gingen. Toch werd de nieuwe buurt nooit meer zo joods als de oude wijk. Dat kwam ook omdat in de 'nieuwe jodenwijk' lang niet alleen joden woonden. Vooral het aantal katholieke bewoners was verhoudingsgewijs gegroeid. De architectuur zorgde ervoor dat meerdere gezinnen nog altijd in één huis woonden en daardoor zaten verschillende religies letterlijk boven op elkaar. De katholieke invloedssfeer werd in 1898 nog eens versterkt toen aan het einde van de straat het Onze Lieve Vrouwe Gasthuis, een katholiek ziekenhuis met kraamkliniek, werd opgericht.

Hoe de joodse diamantbewerkers socialisten werden

De band tussen het socialisme en de joodse Amsterdammers werd in het laatste kwart van de negentiende eeuw voorzichtig gesmeed. Binnen de landelijke SDB heeft het jodendom echter nooit een rol van betekenis gespeeld. Veel SDB'ers meenden dat het geloof een sta-in-de-weg was voor het socialisme. Alle religie was bij voorbaat verdacht, maar het jodendom werd nog het meest vereenzelvigd met de kapitalisten waartegen socialisten in opstand dienden te komen.[111] Het kleine aantal joden dat lid was van de Bond beleed het geloof nauwelijks of was volkomen geseculariseerd. Andersom was er ook weinig reden voor het zoeken van toenadering. De joodse Amsterdammers waren van oudsher Oranjegezind en dat maakte ontluikende interesse voor de sociaaldemocratie onwaarschijnlijk. Tot 1890 was de grote meerderheid van joden niet van plan

om socialist te worden. Degenen die dat wel deden, konden vanuit de eigen gemeenschap op flinke weerstand of een ouderwets pak rammel rekenen.[112]

Toch zou het niet lang duren voordat de joden een onuitwisbaar stempel op de Amsterdamse sociaaldemocratie drukten. Die opmars begon met een klein groepje joodse arbeiders dat rond 1890 met het socialisme in aanraking kwam. Op de vooruitstrevende diamantwerkplaats van Andries van Wezel aan het Rembrandtplein werd volop over politiek gedebatteerd. Terwijl de meeste werkplaatsen vrij van politiek werden gehouden, kon Van Wezel er zelf zijn mond niet over houden. Zijn werknemers werden onherroepelijk meegezogen in zijn uiteenzettingen over kunst, cultuur en economie. Dat kwam tot een hoogtepunt toen Van Wezel rond 1890 bevriend raakte met Frank van der Goes. Van der Goes zou later naam maken als partijtheoreticus, maar hij stond ook bekend als een aimabele, zij het nogal verstrooide persoonlijkheid met wie het makkelijk praten was.[113] Wat begon als een zakelijk contact met de *assuradeur* Van der Goes, eindigde in lange gesprekken met de *socialist* Van der Goes. Zo werden de joodse diamantbewerkers Bram Loopuit, Henri Polak, Jos. Loopuit en Dolf de Levita onder werktijd niet alleen bijgespijkerd over schilderkunst en Franse literatuur, maar ook over het socialisme.[114]

Aangemoedigd door Van der Goes werden de diamantbewerkers – op Bram Loopuit na – in 1891 lid van de SDB.[115] Daar waren ze in meerdere opzichten een vreemde eend in de bijt. Niet alleen waren zij joden, ze waren ook beter geschoold dan de andere arbeiders en hadden bovendien een afwijkende ideologische kijk op zaken. Dat laatste kwam omdat de gematigde Frank van der Goes hen naar het socialisme had geleid. Desalniettemin slaagden zij erin een eigen positie binnen de Bond te verwerven. Ze bezochten bijeenkomsten, vervulden bestuursfuncties en traden uiteindelijk zelfs op als propagandist.[116] Vooral Henri Polak deed dat en hij richtte zich daarbij steeds vaker op zijn joodse vakgenoten.

Echt gesmeerd verliep zijn poging om een doorbraak tussen joden en socialisten te forceren niet. Zowel vanuit socialistische hoek als vanaf joodse zijde werden de socialistische joden belaagd en beledigd. In *Recht voor Allen* waren opmerkingen met een antisemitische ondertoon te lezen en toen Polak de voordelen van het socialisme in 1892 aan een groep joden wilde ontvouwen, moest hij wegduiken voor de stoelen die vanuit de zaal in zijn richting werden geworpen.[117] Dat dit stoelenincident uitgerekend plaatsvond tijdens een bijeenkomst van de Nederlandsche Diamantbewerkersvereeniging (NDV) tekende de manier waarop socialisten en joden elkaar doorgaans tegenkwamen. Het gros van de ontmoetingen

werd niet binnen de SDB, maar binnen andere verenigingen tot stand gebracht.[118] De NDV was een ingedutte, min of meer neutrale vakvereniging die door Polak, Loopuit en enkele anderen in 1892 nieuw leven was ingeblazen.[119] De nieuwe geest in de oude machine werd in toenemende mate door het socialisme beïnvloed. Dat dit zowel tot enthousiaste reacties als tot matpartijen leidde, illustreerde hoe gering de eensgezindheid over het socialisme in joodse kringen was.

In dezelfde periode was ook een aantal andere joden zich voor het socialisme gaan interesseren. Bram Reens, een jonge caféhouder en diamantbewerker uit Hoorn, was zo iemand. Samen met handelaar Willem Speelman richtte hij in oktober 1892 de propagandaclub ''t Centrum' op.[120] De revolutionaire vrienden stelden zich ten doel om het socialisme onder de Amsterdamse joden te verbreiden.[121] Wat begon met het aanjagen van oproer onder ontevreden marktkooplieden, werd al snel een flinke beweging.[122] Journalist Pieter Lodewijk Tak schreef daarover in een brief: 'Reens met zijn "Centrum" maakt onder het voor anderen moeilijk te bereiken Joodsche publiek langdurige en vruchtbare propaganda voor socialisme en tegen den Joodsche godsdienst, waarmee de geldjoden hun kudde bijeenhouden. Hij schiet – zoo jong als hij is (23 jaar) – werkelijk [een] bres in de macht van [het liberale joodse gemeenteraadslid, AvV] Wertheim c.c. Zijn laboratorium is Thaves, een kleine herberg in de Nieuwstraat, zijstraat van den Nieuwendijk, waar de vrienden komen.'[123] De opmerking van Tak gaf bewust en onbewust twee rake typeringen van de situatie op dat moment. Enerzijds was het lastig om de joden te benaderen vanwege hun gesloten leefomgeving. Anderzijds illustreerde Taks taal ook iets van de vooroordelen die over de joden bestonden.

Ondanks alles brachten de drukbezochte 'avondjes' in het Centrum een groeiende groep joden in contact met de sociaaldemocratie, zoveel stond vast.[124] Maar diepgaand contact met de socialisten in de SDB bestond nog niet. Reens schreef weliswaar in *Recht voor Allen* en 't Centrum sloot zich zelfs bij de SDB aan, maar als 'wijkvereniging' werd het geen belangrijke speler.[125] De autonomie van Reens en de zijnen was ook zichtbaar in *Ons Blad*, het tijdschrift dat ze uitgaven. Niet voor niets was dat een 'socialistisch orgaan voor Israëlieten'.[126] Het socialisme en het jodendom bleven ondanks de curieuze figuur van Reens gescheiden werelden. De joodse meerderheid bleef zich tegen het socialisme verzetten en vanuit socialistische kring hadden Reens en de zijnen met aanhoudend antisemitisme te maken.[127]

Alleen de ludieke acties die 't Centrum organiseerde, wilden de groepen nog wel eens bij elkaar brengen. Een van Reens' acties leidde naar de

Blasiusstraat. In de zomer van 1894 verzamelde een 'troep socialisten' zich daar om een gerechtelijke verkoop van goederen te ontregelen.[128] Een joodse geestverwant had een belastingschuld van 13 gulden waardoor zijn huisraad voor een gerechtelijke verkoop in aanmerking kwam. Reens trok er met zo veel mogelijk vrienden naartoe om op de spullen te bieden.[129] Dat was een beproefde methode, maar het bleek deze keer tevergeefs: een andere 'weldoener' was ze voor geweest. Wel kwam de politie ter plaatse en al snel ontstond een opstootje waarbij Reens werd gearresteerd. De rest van het gezelschap zette koers naar gebouw Constantia om SDB-voorman Jan Fortuijn te horen spreken.[130] Deze schermutseling verbeeldde de verhoudingen treffend: rond 1894 waren de joden niet massaal lid van de SDB, maar soms kwamen joodse en socialistische arbeiders – ondanks antisemitisme en socialistenhaat – door straatrumoer of massabijeenkomsten nader tot elkaar. Die ontwikkeling zou het jaar daarop in een stroomversnelling komen. Een groot deel van de joodse arbeidersgemeenschap bekeerde zich toen groepsgewijs tot de sociaaldemocratie.

Joodse verenigingsmannen maken de SDAP

Pieter Jelles Troelstra was in 1893 naar Amsterdam verhuisd om zijn politieke dromen na te jagen. Hij wilde er de strijd met Domela Nieuwenhuis aangaan.[131] Troelstra's voornaamste contact in Amsterdam was Frank van der Goes, maar die was juist door de SDB geroyeerd en was daardoor vleugellam geworden. Hij kon Troelstra wel introduceren bij de joodse sociaaldemocraten uit het diamantatelier waar hij geregeld langskwam. Dat bleek een succes. Troelstra betrok hen al spoedig bij zijn plannen, nam ze in vertrouwen en benoemde Henri Polak zelfs tot redacteur van zijn krant *De Nieuwe Tijd*.[132]

Er ontstond in deze periode een scherpe tegenstelling in de Amsterdamse SDB. Terwijl de arbeiders rondom Domela Nieuwenhuis het anarchisme volgden, trokken de joodse diamantbewerkers in navolging van Van der Goes juist ten strijde voor het parlementarisme. Dat deden ze al snel samen met een stel Groningse en Friese importarbeiders dat in het kielzog van Troelstra naar de hoofdstad was gereisd.[133] Het bonte clubje werd aangevuld met een ander gezelschap uit de periferie van de SDB: enkele Duitsers die tijdelijk in Amsterdam werkten. Tezamen zouden zij de voorhoede van de Amsterdamse parlementaire sociaaldemocratie vormen.[134] Dat moesten ze overigens zonder Troelstra doen; eind 1893 was hij na conflicten met onder anderen Polak en Van der Goes alweer uit Amsterdam vertrokken om zich vanuit Utrecht op de verovering van de rest van het land te richten.[135]

Na een voorbereidende vergadering op 2 mei kwamen de Amsterdamse parlementairen op 25 mei 1894 bijeen om een eigen vereniging op te richten.[136] Dat deden ze in café Schlüsser aan de Binnen Amstel. Daarmee werd meteen zichtbaar hoe groot het joodse aandeel in het parlementaire clubje was. Als buurtcafé was Schlüsser al langer bekend bij de bewoners van de Amsterdamse Jodenbuurt, maar in politiek opzicht profileerde het zich pas net. Letterlijk en figuurlijk bevond het zich in de periferie van de SDB. Pieter Lodewijk Tak meende zelfs dat het café 'zeer ongelegen' lag.[137] De avond verliep evenwel succesvol en de Sociaal-Democratische Vereeniging (SDV) die ontstond, vond in ideologisch opzicht aansluiting bij het laatste congres van de Internationale.[138] Daarmee maakte het gezelschap definitief de keuze voor het parlementarisme. De breuklijn met de SDB was vanaf die avond beter zichtbaar dan ooit. Dat leidde echter niet tot een overweldigende toestroom van leden: slechts twaalf SDB-leden werden lid van de nieuwe vereniging.[139]

Deze onbeduidende 'zes-man-en-een-paardekop', zoals Henri Polak ze later zou noemen, vormden desondanks een actief gezelschap.[140] Er werd samen gelezen en tijdens de bijeenkomsten in café Schlüsser en in café Kos aan het Damrak werd over van alles gesproken: het socialisme, de toestand op Lombok en allerlei hoofdstedelijke uitbuitingszaken.[141] Omdat de meest ervaren verenigingsmannen van het gezelschap al elders functies vervulden, moesten de nieuwe bestuursleden flink oefenen. Voorzitter Jos Loopuit had soms moeite om de vergaderorde te handhaven en ook over de kwaliteit van de notulen werd wel eens geklaagd.[142] Dat was geen wonder. Notulist Friedrich Gatzenmeijer – nog lid geweest van de eerste Sociaal-Democratische Vereeniging uit 1878 – was weliswaar een ervaren verenigingsman, maar voor deze schoenmaker die Duitsland was ontvlucht vanwege de daar geldende 'socialistenwetten' bleef het Nederlands soms lastig. Het 'eigenaardig Hollandsch en zijn leuk-onbeholpen manier van spreken' van de verstokte vrijgezel Gatzenmeijer werden echter probleemloos op de koop toegenomen.[143] De grote winst was dat de leden zich tijdens de vergadering hardop mochten afvragen hoe vanuit socialistisch perspectief aan verkiezingen kon worden meegedaan en hoe er aansluiting kon komen bij andere parlementairen. Het antwoord op die vraag diende zich in augustus 1894 aan. Een paar dagen na de Zwolse oprichtingsvergadering van de SDAP zou het gezelschap zich omdopen tot lokale afdeling van de nieuwe SDAP.[144] Het afscheid van de SDB was definitief.

Achteraf kan worden vastgesteld dat de joodse diamantbewerkers een cruciale rol hadden in de ontstaansgeschiedenis van de Amsterdamse SDAP. Hun invloed nam nog verder toe toen in datzelfde jaar – en we-

derom door onder anderen Henri Polak – de Algemene Nederlandse Diamantbewerkersbond (ANDB) werd opgericht.[145] Veel joodse arbeiders sloten zich bij deze bond aan en werden zo collectief bereikbaar voor Polak. Hij moedigde hen vervolgens aan om ook van de andere vereniging lid te worden. Zo sloeg hij de ene na de andere bres in de joodse terughoudendheid ten aanzien van de sociaaldemocratie.[146] Via 'het bond' – de arbeiders meenden dat 'bond' een afkorting van 'verbond' was – zouden honderden joodse diamantbewerkers 'de partij' binnenstromen.[147] Dat leidde ertoe dat in 1898 meer dan de helft van de Amsterdamse SDAP-leden ook lid was van de ANDB.[148] De meerderheid van hen was joods. In datzelfde jaar stond 56,4 procent van de SDAP-leden als israëlitisch geregistreerd bij de gemeente.[149]

Aan de joodse scepsis ten aanzien van het socialisme kwam in korte tijd een einde. Andersom was de perceptie ook verbeterd: het antisemitisme dat in de Bond pardoes kon opborrelen, trad in de SDAP minder op de voorgrond.[150] In sommige buurten konden niet-joodse partijgenoten zich zelfs laten bijpraten over het jodendom en werden er Jiddische woordenlijsten vervaardigd.[151] Een interessante geste, al zullen de leden uit de Blasiusstraat dat lijstje nooit nodig hebben gehad.

Het socialistische leven in de Blasiusstraat

De leden van de nieuwe partij ontmoetten elkaar al jaren in cafés zoals Schlüsser en Mast.[152] Toch zou een ander café vanaf 1894 de belangrijkste uitvalsbasis worden: De Ysbreeker. Het aan de Amstel gelegen etablissement was vernoemd naar de ijsbreker die er in de zeventiende eeuw aanmeerde om de bierbrouwers in de winter van drinkwater te voorzien.[153] Met zijn ruime opzet, aparte vergaderzaal en keurige meubilair was het in 1885 gebouwde café bijzonder geschikt als vergaderlocatie. De indrukwekkende – en voor de grote groep geheelonthoudende socialisten zeer ongebruikelijke – drankkaart en de biljarttafels waaraan op hoog niveau gespeeld werd, maakten het café bovendien aantrekkelijk om 'onder partijvrienden een glaasje bier' te drinken.[154] Wie rond 1900 een Amsterdamse socialist zocht, liep als eerste bij de Ysbreeker naar binnen.[155] Over het publiek schreef een trouwe bezoeker: 'In de Ysbreeker wemel[de] alles dooreen: jood, christen, katholiek, protestant, vrijdenker. Socialist, anti-revolutionair, juwelier en werkman.'[156] Maar door hun talrijke aanwezigheid was de combinatie van joden en socialisten vaak bepalend voor de ambiance.

Dat sloot goed aan bij de sfeer in de om de hoek gelegen Blasiusstraat. Via de openstaande deuren van de kleine maar drukbezochte winkels en de overvolle woonhuizen, kwamen de buren gauw met elkaar in contact.

De jonge sociaaldemocraten die er rondliepen, waren op subtiele wijze herkenbaar. Een aantal van hen was een beetje op Frank van der Goes gaan lijken. Zijn kapsel en dunne snorretje waren samen met zijn keurige – misschien zelfs té keurige – modieuze voorkomen, steeds vaker in het straatbeeld te herkennen.[157] Maar de gelijkenissen tussen de sociaaldemocraten in de straat reikten verder dan hun uiterlijke verschijning. De meesten van hen waren tussen de 20 en 35 jaar oud, stonden bij de gemeente als 'israëlitisch' ingeschreven en waren als diamantbewerker opgenomen in de ledenadministratie van de ANDB.[158] Binnen het diamantbewerkersvak hadden ze niet de beste baantjes. De hiërarchie onder diamantbewerkers was zo streng dat de hoogopgeleide klovers en snijders niet alleen meer verdienden dan slijpers en schijvenschuurders, maar dat ze zelfs 'minder luidruchtige mensen' heetten te zijn.[159] Volgens sommigen behoorden de schijvenschuurders niet eens tot 'het vak'.[160] Juist deze armere diamantbewerkers woonden in groten getale in de Blasiusstraat.

De meesten van hen waren aangesloten bij vakverenigingen zoals de Briljantslijpersknechtenvereniging 'Streven naar Verbetering'. Van deze vereniging woonden zowel de voorzitters S. de Miranda, M. Hillesum en D. Biet, als de leden S. Lisser, M. de Raay, J. Salomons en R. van Wezel enige tijd in de Blasiusstraat. De meesten van hen waren ook lid van de SDAP; Van Wezel was zelfs even tweede secretaris van de afdeling Amsterdam.[161] Ook andere leden van diamantbewerkersverenigingen woonden voor langere of kortere tijd in de Blasiusstraat. De voorzitter van de vereniging voor 'schijvenschuurders' woonde er maar liefst tien jaar.[162] Dat was uitzonderlijk omdat de financiële situatie van de meeste bewoners tamelijk instabiel was. Zowel een toename als een teruggang in de inkomsten leidde vaak onmiddellijk tot een verhuizing. Doordat de diamantindustrie bijzonder conjunctuurgevoelig was, verhuisden de arbeiders jaren achtereen soms meerdere malen per jaar.[163] Zo nu en dan gebeurde dat zelfs in kleine golven.[164] Welbeschouwd was de Blasiusstraat voor veel van haar bewoners slechts een tussenstation. Idealiter kwamen ze vanuit de oude jodenwijk en vertrokken ze naar een chiquer huis, maar zo ging het niet altijd.[165] Voor veel bewoners was de straat de eerste stap op weg naar de ondergang, terug naar de oude wijk. Anderen balanceerden een leven lang op het randje tussen twee leefwerelden, waardoor ze soms zelfs binnen de straat verhuisden van dure naar goedkope woningen. Zo woonden de socialistische families Polak, Mug en Van Zweden op meerdere adressen in de Blasiusstraat.[166]

Er werd niet alleen binnen Amsterdam verhuisd; ook internationale verhuizingen waren aan de orde van de dag. Een flink aantal straatgeno-

ten had bijvoorbeeld even in Londen of Antwerpen gewoond.[167] Hoe vanzelfsprekend die internationale ervaring was, bleek uit een initiatief van diamantbewerker Simon Blitz. In 1903 richtte hij te Antwerpen een Hollandse Sociaal Democratische Club op waarmee hij zich graag bij de SDAP wilde aansluiten. Het was een paradoxale situatie binnen de *internationale* arbeidersbeweging en daarom wilde het partijbestuur aanvankelijk niet akkoord gaan.[168] Maar Blitz hield vol en omdat er voldoende animo bleek te zijn, kreeg hij zijn zin en daarmee zijn buitenlandse afdeling.[169] Dat was nog maar het begin: de afdeling Brussel volgde gauw en later zouden er nog meer buitenlandse afdelingen komen.[170] Andersom waren er meerdere mensen vanuit Engeland en Duitsland naar Amsterdam gekomen en sommigen van hen vonden tijdelijk onderdak in de Blasiusstraat. Partijgenoot Israël Mug bood mensen uit Londen en Antwerpen een onderkomen en hij was niet de enige.[171] Het vanzelfsprekende internationalisme had grote gevolgen voor het alledaagse leven op straat. Vermengd met de Nederlandse taal moeten niet alleen het Jiddisch en het plat Amsterdams, maar ook het Vlaams, Frans, Duits en Fries er regelmatig geklonken hebben.

Het sfeertje in de straat bestond al voordat de SDAP bestond. De partij was niet de basis van de contacten in de Blasiusstraat, maar wist zich te nestelen in een bestaand netwerk. De onomstreden positie van de partij was onder meer te zien aan de deelname van vrouwen aan het partijleven. Vrouwen en mannen hadden geen vergelijkbare positie in de samenleving in de negentiende eeuw, maar waar vrouwen in andere verenigingen vaak louter toeschouwers waren, hadden ze in de SDAP een vanzelfsprekende plaats. Op nummer 7 en 99 van de Blasiussstraat woonden bijvoorbeeld actieve leden van de vroegste vrouwenbeweging binnen de SDAP. Straatgenote Elizabeth Koster, actief bij jeugdvereniging 'De Zaaier' en bij de geheelonthouders, solliciteerde zelfs op een vacature op het partijbureau.[172] Dat brengt ook iets anders aan het licht. De partij werd door mensen als Koster niet alleen beschouwd als een aardig tijdverdrijf of als een nuttig politiek apparaat, maar ook als het startpunt voor een carrière buiten het diamantbewerkersvak. En dat gold voor meer mensen. Toen in 1902 een nieuwe bode voor de lokale SDAP-afdeling werd gezocht, solliciteerden maar liefst drie Blasiusstraaters; allen waren zij werkloos diamantbewerker.[173]

De drie sollicitanten ervoeren ook een andere kant van het partijleven: iedereen bewoog zich binnen dezelfde marges en sommige mensen liepen elkaar daarbij vreselijk voor de voeten. De sociale controle was bovendien groot. Partijgenoot Meijer Wertheim die op nummer 107 woonde en op nummer 124 een sigarenmagazijn bestierde, zegde zijn SDAP-lidmaat-

schap op omdat hij zich gecontroleerd voelde.[174] Het was partijgenoten opgevallen dat Wertheim naast sociaaldemocraat ook lid was van de vereniging van sigarenfabrikanten. Die ogenschijnlijke kapitalistische sympathieën hadden geleid tot een klacht bij het partijbestuur.[175] Ook anderen hielden elkaar scherp in de gaten. Toen partijgenoot Ephraim van nummer 98 in 1905 ontdekte dat niet al het geld van een liefdadigheidsconcert naar het goede doel was gegaan, leidde dat zelfs tot een ruzie in de kolommen van *Het Volk*. Ephraim zou pas rusten als de benefietorganisator kon garanderen dat al het geld bij de juiste mensen was beland.[176]

Twee bewoners: Salomon Rodriguez de Miranda en Isidore Keesing

Om te laten zien hoe de SDAP zich op lokaal niveau zo sterk naar de contouren van een bestaande gemeenschap kon vormen, is het nuttig om enkele individuele leden van dichtbij te bestuderen. Monne de Miranda en Isidore Keesing werden allebei op latere leeftijd opgenomen in de eregalerij van de sociaaldemocratie, maar dat was niet het enige wat ze deelden. Beide socialisten brachten een deel van hun jeugd door in de Blasiusstraat. Die periode in hun leven, toen ze nog onbekende leden waren, wordt hieronder aan een kort onderzoek onderworpen om te laten zien hoe zij, zoals velen, aansluiting vonden bij de SDAP.

Monne de Miranda

In 1888 verhuisde Monne de Miranda met zijn ouders van de Nieuwe Lijnbaansgracht naar Blasiusstraat 33 om twee jaar later op nummer 36 terecht te komen.[177] Op het moment van aankomst in de straat was Monne 13 jaar oud en zat hij al twee jaar in het diamantbewerkersvak.[178] Tijdens een grote staking van diamantbewerkers op 5 november 1894 maakte hij kennis met het fenomeen vakvereniging. Hetzelfde jaar nog werd hij lid van de eerdergenoemde Briljantslijpersknechtenvereniging 'Streven naar Verbetering'.[179] De vakgenoten die hij daar tegenkwam hadden een vergelijkbare achtergrond als hijzelf en ze toonden zich ongekend strijdbaar in hun ambitie om de situatie voor arbeiders te verbeteren. Een deel van hen bleek zelfs bereid te breken met de traditionele joodse leefwijze. Monne de Miranda raakte geïnspireerd en volgde dat voorbeeld; in het jaar waarin hij lid werd, bracht hij zijn laatste bezoek aan de synagoge.[180]

De grote naam in de kring waarin Monne de Miranda zich nu begaf, was Henri Polak. De Miranda bewonderde Polak en liet zich vanuit de ANDB mobiliseren voor de SDAP.[181] In 1896 sloot hij zich aan bij de partij. Niet veel later werd hij actief als verenigingsman: zowel voor de SDAP als voor de ANDB trad hij op als bestuurslid. De Miranda maakte deze transi-

tie niet alleen door. Zijn broers werkten ook in de diamantindustrie en waren eveneens lid van de ANDB. Een aantal gezinsleden sloot zich net als hij aan bij de SDAP. Er moet thuis, bij vrienden, met collega's en buren regelmatig over de partij van Polak gesproken zijn, want eigenlijk maakte een groot deel van Monnes netwerk gemeenschappelijk de overstap. Dat netwerk was een kluwen van familieleden, vrienden en buren. Over de verwevenheid van contacten die binnen deze netwerken gebruikelijk was, schreef Henri Heertje: 'Naast familieleden moeten vrienden worden genoemd, die vaak met hen op één lijn worden gesteld en bij alle heugelijke of droevige gebeurtenissen aanwezig zijn. Kinderen van vrienden, van "confectie-familieleden", spreken van oom en tante.'[182]

Hoe diepgaand de vervlechting was van het netwerk waarin Monne opgroeide, bleek ook uit de manier waarop hij zijn toekomstige echtgenote leerde kennen. Rond 1900 was hij verliefd geworden op een niet-joods meisje. Hij was er blij mee, maar een deel van zijn omgeving kon niet met deze liefde instemmen. Omdat hij tegelijkertijd zonder werk zat en daardoor in financiële moeilijkheden verkeerde, werd hij gestimuleerd om een korte periode in Parijs te gaan werken. Monne vertrok en daarmee verdween ook het meisje uit beeld.[183] In diezelfde periode hadden twee van zijn zussen zich verloofd met twee jongens uit de joodse diamantbewerkersfamilie Elion, die een straat verderop woonde. Omdat alle kinderen elkaar inmiddels wel zo'n beetje kenden, lag het voor de hand dat Monne ook de zeventienjarige Selly Elion zo nu en dan sprak. Zij deed zijn vorige verliefdheid blijkbaar spoedig vergeten, want vanuit Parijs werden brieven gewisseld en tijdens korte bezoekjes aan Amsterdam bracht Monne veel tijd met haar door. In 1904 reisde zij hem zelfs achterna.[184] Na hun definitieve terugkeer in Nederland trouwde het stel in mei 1905. Het huwelijksfeest werd gevierd op Blasiusstraat 18, in het huis waar de moeder van Monne inmiddels was gaan wonen.[185]

De verweving tussen de twee families was nu volledig. Dat kwam niet alleen door de diverse huwelijken, maar ook doordat de familieleden elkaar op allerlei andere plaatsen tegenkwamen.[186] Als lid van de Briljantslijpersknechtenvereniging sprak De Miranda zijn zwagers op vergaderingen.[187] Ze bezochten dezelfde feesten op hoogtijdagen en als het tegenzat zochten ze werk bij dezelfde werkgevers. Jacobus Elion, de jongere broer van Selly, kwam na verloop van tijd zelfs in dienst bij de diamantfirma die de gebroeders De Miranda hadden opgezet.[188]

Ook toen Monne na zijn huwelijk naar de Andreas Bonnstraat verhuisde, bleef hij herinnerd worden aan de Blasiusstraat. De sfeer die er had geheerst en de mensen die er woonden, waren een vormend deel van zijn jeugd en daarmee van zijn hele leven. Op dezelfde manier bleef het

jodendom in hem resoneren. Hoewel hij al op zijn negentiende afscheid genomen had van het praktiserend geloof, stelde zijn dochter vele jaren later nog vast dat haar vader 'een klein, écht jóóds mannetje' was.[189] Het was een verbleekte identiteit die hij deelde met een groot deel van zijn netwerk en die juist daarom nooit helemaal af te schudden was. Integendeel, net als de rest van zijn omgeving zou hij steeds weer als joods-socialist aangeduid worden. Dat deden niet alleen anderen, dat deden de joodse socialisten zelf ook.

Isidore Keesing: nooit alleen socialist

Een eindje verderop in de straat woonde Isidore Keesing.[190] De lijst met functies die hij in de loop der jaren zou vervullen, was nagenoeg eindeloos. Een blik op die lijst moet beginnen in de vakbeweging, want naast zijn werk als diamantklover was Keesing onder meer secretaris van de 'Klooversvereeniging' en redacteur van het blad *De Diamantkloover*.[191] In die hoedanigheid loodste hij de solitair opererende diamantklovers, de 'aristocraten onder de diamantbewerkers', de ANDB in.[192] Dat gaf hem zowel binnen zijn beroepsgroep als binnen de ANDB een zekere status en dat leidde tot nieuwe baantjes. In 1902 werd Keesing bestuurslid van de ANDB, om daar vervolgens als internationaal vertegenwoordiger en contactpersoon voor collega's in Antwerpen op te treden.[193] Maar Keesing oriënteerde zich breder dan alleen binnen de ANDB. Zo was hij met zijn straatgenoot R. van Wezel betrokken bij verbruikscoöperatie 'De Dageraad' en schreef hij artikelen voor diverse landelijke kranten.[194] De rust en stabiliteit die hij uitstraalde zorgden ervoor dat hij zou uitgroeien tot een veelgevraagd commissaris, bemiddelaar en adviseur over de volle breedte van de arbeidersbeweging. Dat hij zich ook met de partij zou gaan bemoeien lag voor de hand.

Rond 1903 nam Keesing plaats in een geschillencommissie die in 'een stuk rechtspraak in de partij' voorzag.[195] In de jaren die volgden zou hij regelmatig adviseren in belangrijke organisatorische kwesties en schreef hij voor partijbladen. In 1909 trad hij zelfs kortstondig op de voorgrond in een politieke functie. Hij volgde David Wijnkoop op als voorzitter van de afdeling Amsterdam III nadat deze vanwege zijn onwelgevallige standpunten uit de partij verwijderd was. Keesing zorgde er evenwel voor dat hij de voorzittershamer slechts tijdelijk ter hand hoefde te nemen, want een bestuurder was hij niet. Binnen een jaar werd hij opgevolgd door zijn voormalige straatgenoot Monne de Miranda.[196]

Dat Keesing een zeer toegewijde sociaaldemocraat geweest moet zijn, staat buiten kijf. Toch laat zijn organisatorische werdegang niet in één oogopslag zien hoé Keesing tot het socialisme kwam. Zoals veel bewo-

ners van zijn straat beschouwde hij zichzelf als een onderdeel van de joods-Amsterdamse diamantbewerkersgemeenschap. Die gemeenschap was een kluwen van identiteiten die op een onontwarbare manier door elkaar waren geraakt totdat er één nieuwe identiteit ontstond. De sociaaldemocratie was daarin belangrijk, net als het jodendom, de beroepsachtergrond en de culturele banden met de oude Jodenhoek, de plaats waar Keesing was opgegroeid. De belangrijkste voorman van deze gemeenschap was Henri Polak. Hij had Keesing, net als De Miranda, naar het socialisme geleid.

Hoe belangrijk Polak was voor de mensen in de omgeving van de Blasiusstraat bracht Keesing tot uitdrukking in een aantal melancholische sonnetten die hij voor hem schreef. Keesing had diepe bewondering voor de man die zijn 'kracht en tijd aan de economisch ten achter gestelden' had gegeven.[197] Veel mensen in zijn omgeving hadden vergelijkbare gevoelens voor Polak.[198] Zij voelden een diepgaande en persoonlijke band met hem en koesterden Polak als de grote emancipator van hun Amsterdamse subcultuur. Die persoonlijke band oversteeg het ideologische project van het socialisme: Polak drukte een stempel op hoe de buurtgenoten dachten, zich gedroegen en hun huizen inrichtten.[199] Meyer Sluyser merkte daar later over op: 'Bij ons thuis werd Henri Polak als een wonderrabijn vereerd. Hij was een voorbeeld in 't groot, dat iedereen probeerde na te volgen in het klein. Soms leidde die verering tot belachelijke na-aperij.' Er waren mensen die zich kleedden als Polak, spraken als Polak en hun keel schraapten als Polak.[200] Eenmaal werd de verbintenis tussen Polak en zijn achterban ook in cijfers uitgedrukt. Dat was in 1897 toen Polak zich na een ruzie met SDAP-leden als 'onafhankelijk kandidaat' verkiesbaar stelde bij de raadsverkiezingen. Bij die verkiezing gingen de stemmen uit de buurt massaal naar hem en niet naar de SDAP. De buurtbewoners hadden op de voorman van hun gemeenschap gestemd, niet op de partij waar ze door hem lid van waren geworden.[201]

Dat kwam niet omdat Polak primair een politieke held was. Hij was bijzonder omdat hij in alle opzichten een van hen was. Veel leden zullen hem niet alleen herinnerd hebben vanwege zijn toespraken, maar juist omdat hij zong in het koor, of vanwege die ene levensgevaarlijke avond in de zaal Plancius. Als acteur in een toneelvoorstelling beklom Polak met een brandende spiritusfakkel een op schaal gemaakte aardbol, maar hij struikelde, tuimelde er vanaf en zette Plancius bijna in lichterlaaie.[202] Dat soort belevenissen en de herinnering daaraan maakten hem tot een normale en aansprekende man die daarnaast de geniale organisator van een bont palet aan verenigingen bleek te zijn.

Later zou die massale adoratie minder worden, maar Isidore Keesing

bleef Polak verafgoden. Hij leek zich soms te spiegelen aan Polak en ging monomaan aan de slag om zelf een even indrukwekkende erfenis na te kunnen laten. Terwijl zijn buurtgenoten in de Ysbreeker achter een glaasje zaten, boog Keesing zich over Duitse dissertaties die hem over de economische ontwikkeling van de diamantindustrie moesten leren. Terwijl anderen zongen in het koor, schreef hij diepgravende rapporten en artikelen.[203] Keesing was gegrepen door de studie van de statistiek en zag het als zijn missie om de beweging daarmee van dienst te zijn. Daar slaagde hij wonderbaarlijk goed in. Als 'statisticus van de arbeidersbeweging' voorzag hij de ANDB van cijfers met betrekking tot de effectiviteit van stakingen, de bewegingen in lonen en werkloosheid.[204] Zijn brieven aan het bondsbestuur werden ondersteund met zelfgetekende grafieken en tabellen.[205] Keesing maakte gegevens beschikbaar voor bestuurders en gaf handzame tips aan leden. In 1907 publiceerde hij samen met Jan Oudegeest een *Practische handleiding voor vakvereenigingsadministratie*.[206] Het was een zorgvuldig gemaakt boek dat voorbeeldformulieren en rekenmodellen bevatte. Als standaardwerk zou het een bijdrage leveren aan de financiële stabiliteit van de beweging als geheel. Ironisch genoeg leidde het boek tegelijkertijd tot een financiële catastrofe: twee maanden na de publicatie ging de Amsterdamse sociaaldemocratische uitgever J.J. Bos failliet.[207] Er waren zo veel modellen, grafieken en staatjes opgenomen dat de opbrengsten van het boek de hoge drukkosten onmogelijk konden dekken.[208]

Of Keesing gelukkig werd van zijn polakiaanse inspanningen, is de vraag. Hij kampte met zenuwinzinkingen en moest een aantal van zijn taken laten vallen.[209] Zo hoog kon de druk van een alomvattend verenigingsleven zijn. Als hem weer eens gevraagd werd of hij nieuw werk wilde aannemen binnen de beweging, wilde hij eerst precies weten hoeveel tijd het zou kosten.[210] Hij werd er nukkig van. Emanuel Querido beschreef in zijn *Het geslacht der Santeljano's* over de Amsterdamse arbeidersbeweging een 'hooggeciviliseerde, bij het narrige af verwaanden kloover-statisticus'. Het is nooit helemaal met zekerheid te zeggen, maar dit karakter lijkt wel erg op Keesing.[211]

Na een aantal jaren gunde Keesing zichzelf toch iets: in 1912 verruilde hij Amsterdam voor Laren. Hij ging wonen aan de Engweg 19. Dat was geen willekeurig adres: Henri Polak woonde op Engweg nummer 21.[212] Zo sloot Keesing toch weer aan bij het vertrouwde netwerk waar hij vanaf zijn ouderlijk huis in de Blasiusstraat deel van had uitgemaakt. Dat werd nog eens bevestigd door het feit dat ook zijn broer bij hem om de hoek kwam wonen. Zo bleef hij in dezelfde wereld wonen, al verruilde hij zijn baan als diamantklover voor een betrekking in overheidsdienst.[213]

Keesings leefgemeenschap bestond al voordat de sociaaldemocratie er zijn intrede deed en had daarom eigenschappen die aan de sociaaldemocratie voorafgingen. Dat werd onder andere zichtbaar toen Keesing in 1905 trouwde met Rachel Polak. Dat huwelijk werd – hoewel beide echtgenoten uit een overtuigde socialistenfamilie kwamen – voltrokken door een joodse voorganger.[214] Onder normale omstandigheden had een traditioneel joods huwelijk voor mensen die geen kerkelijke belasting betaalden en zich niet aan de joodse leefregels hielden nogal wat voeten in de aarde. Maar daar had de gemeenschap van joodse sociaaldemocraten een oplossing op gevonden in de persoon van rabbijn Izak de Haan. Deze Zaanse rabbijn was bereid om de gebreken van de socialisten door de vingers te zien.[215]

In *Het geslacht der Santeljano's* wordt zelfs beschreven hoe een huwelijksgezelschap 'volkomen wars van eenig godsgeloof' zich per boot naar Zaandam liet brengen om daar op joodse wijze een huwelijk te voltrekken.[216] Hoeveel sociaaldemocraten bij De Haan trouwden is moeilijk na te gaan, maar er waren destijds veel Amsterdamse SDAP'ers die rond hun huwelijk een tijdje in Zaandam 'woonden'.[217] In de praktijk was dat een formaliteit: de meesten schreven zich wel in op het adres van de voorzanger van de Zaandamse gemeente, maar woonden er niet.[218] Rabbijn Izak de Haan – die zelf nog was opgegroeid in de oude Amsterdamse jodenwijk – was een interessante schakel voor de socialistische Amsterdamse joden. Hoezeer hij zich op het scheidsvlak begaf, bleek wel uit de carrières van zijn eigen kinderen. Jacob Israel de Haan werd journalist bij *Het Volk*. Carolien de Haan trouwde met een andere *Volk*-journalist, Kees van Bruggen, en maakte naam als schrijfster Carry van Bruggen.[219] Deze joods-socialistische wereld was de wereld van Isidore Keesing. Hij was niet een jood die op een dag socialist werd, maar iemand die onveranderlijk deel uitmaakte van een veranderende gemeenschap waarin jodendom, socialisme, diamantarbeiderschap en de buurtcultuur van de jodenbuurt samenkwamen.

Conclusie

Op 26 augustus 1894 werd in Zwolle niet alleen een organisatie opgericht. De sociaaldemocraten van de SDAP presenteerden er eveneens hoe zij politiek wilden bedrijven. Ze lieten zien wie ze waren en waarin ze zich onderscheidden van de Sociaal-Democratische Bond. Er werd gedemonstreerd hoe tijdens een ordelijk debat een weloverwogen strategie kon worden ontvouwd, terwijl er toch sprake van socialisme kon zijn. De toonsoort waarin de partij politiek zou bedrijven, weerklonk nog het helderst in reactie op de schreeuw van Bram Soep. Diens poging tot ontre-

geling werd effectief kapot vergaderd. Ook andere problemen werden ogenschijnlijk moeiteloos overwonnen. Er werd een naam gekozen, een bestuur benoemd en een volgende vergaderlocatie uitgezocht. Het succes van de vergadering zorgde ervoor dat '26 augustus 1894' een iconische datum werd voor Nederlandse sociaaldemocraten.

Desondanks moet worden vastgesteld dat de vergadering voor de meeste tijdgenoten geen schokkende gebeurtenis kan zijn geweest. Alle aanwezigen waren opgegroeid ten tijde van de eindnegentiende-eeuwse verenigingsmanie en een groot deel van de aanwezigen was betrokken geweest bij de oprichting van andere kleine of grote organisaties. Parallel aan de voorbereiding van deze vergadering hadden vergelijkbare initiatieven bestaan. Een aantal vooraanstaande voortrekkers werd bovendien geen lid van de nieuwe partij omdat zij de ontwikkelingen nog even wilden afwachten.[220] Hoe verfrissend de nieuwe stijl en de serieuze politieke ambities ook waren, ze waren in eerste instantie geen voldoende voorwaarde voor een grote toestroom van nieuwe leden. De leden sloten zich meestal aan via lokale verenigingen. In hoofdstuk drie zal de manier waarop dat gebeurde aan de hand van vier voorbeelden besproken worden. In dit hoofdstuk werd al een eerste en zeer kleinschalig voorbeeld genoemd: dat van de Amsterdamse Blasiusstraat.

In de Blasiusstraat werd de keuze voor de sociaaldemocratie vanaf 1894 groepsgewijs gemaakt. De groep mensen die sociaaldemocraat werd, deelde voor die tijd al allerlei andere eigenschappen. Hoewel bijna iedereen partijgenoot was, was niemand 'alleen partijgenoot'. Primair behoorden zij toe aan een gemeenschap die aan het partijlidmaatschap voorafging. Ze waren joods, diamantbewerker en tussen de 20 en 35 jaar oud. Mensen zoals Isidore Keesing en Monne de Miranda identificeerden zich sterk met het socialisme, maar andere onderdelen van hun identiteit werden daardoor nooit helemaal weggedrukt. Het socialisme was een van de ingrediënten in een veel complexere identiteit. De band met het joodse proletariaat waar veel van hun ouders nog toe hadden behoord, was sterk.[221] Mede daarom was de omarming van de sociaaldemocratie aanvankelijk geen vanzelfsprekendheid. De sympathie voor de partij was wijder verspreid dan het lidmaatschap zelf.

De stap naar het lidmaatschap bleef groot, maar werd steeds vaker gemaakt. In 1902 kwam op het partijbureau van de SDAP een brief binnen van een jongen uit de Batavierstraat 19 in de oude Jodenwijk. Hij was werkzaam in het orthodoxe milieu van de 'Israelitische Vleeschhal', een koosjere slagerij, maar wilde de overstap naar de SDAP maken. Hij schreef dat hij verplicht was zich 'aan de joodsche ritus te houden door het bijwonen van godsdienstoefeningen, [zich] niet [mocht] laten sche-

ren, en op vrijdagavond en zaterdag nergens naar toe [mocht] gaan, nog [sic] eenig geld uittegeven'. Maar hij schreef ook dat hij bereid was daarvan af te stappen. Voor hem was deze 'godsdienstige poppekasterij' iets van een vorige generatie.[222] Als hij op sabbatsavond vergaderingen moest bezoeken, dan moest dat maar.

Hoe kwam het dan dat bepaalde mensen wel openstonden voor de nieuwe beweging en anderen niet? De meeste leden waren arme mensen met een opspelend rechtvaardigheidsgevoel. Maar er was meer: steeds waren er belangrijke personen uit hechte sociale groepen die vooropgingen in de overstap naar het socialisme. Bijvoorbeeld Henri Polak, de man die in Zwolle tot de oprichters van de partij had behoord. In dit hoofdstuk werd zichtbaar hoe hij de weg effende en ervoor zorgde dat een Amsterdamse buurt en sociale gemeenschap ook als politieke gemeenschap ging opereren.[223] In de komende hoofdstukken zal worden uitgezocht of dit soort processen ook bij andere leden zichtbaar was en welke rol partijpioniers als Polak in andere plaatsen speelden.

3
De eerste leden van de SDAP

De SDAP was nog niet opgericht of de eerste mensen meldden zich aan als lid. Goed, de geïnteresseerden schreven zich niet massaal in – het ging om enkele honderden mensen – maar ze kwamen wel uit het hele land. Blijkbaar waren sommige Nederlanders meteen overtuigd van de nieuwe partij. Maar waarom? Welke verwachtingen hadden zij toen ze intekenden? Geloofden zij in de partij als politiek instrument, waren ze gegrepen door het socialistisch ideaal of zochten ze vooral een leuke vereniging? Om te ontdekken hoe die vork in de steel zat, worden deze vragen in dit hoofdstuk aan de eerste leden van de SDAP gesteld. Dat gebeurt niet individueel, maar groepsgewijs door enkele parallelle oprichtingsgeschiedenissen van partijafdelingen te schetsen. Aan de hand van literatuur, ledenadministraties, brieven en memoires wordt verteld hoe een viertal afdelingen ontstond en hoe het partijleven er ter plaatse uitzag.[1] Iedere paragraaf vertrekt vanuit de jaren tachtig naar de oprichting in de jaren negentig van de negentiende eeuw. Het eerste deel van dit hoofdstuk biedt zo vier perspectieven op de totstandkoming van het partijleven.[2] Deze groepsgewijze verkenning van de eerste leden verdient echter een belangrijke aanvulling. In het tweede deel van dit hoofdstuk is er aandacht voor een bijzondere categorie SDAP-leden: de 'verspreide leden'. Deze mensen werden geen lid van een afdeling, maar sloten zich rechtstreeks aan bij de landelijke partij. De verspreide leden zijn niet eerder categorisch bestudeerd in wetenschappelijk onderzoek. Door dat hier wel te doen, ontstaat een vijfde en laatste perspectief op de eerste leden van de SDAP. Op basis van deze waaier aan perspectieven wordt in de conclusie een aantal verschillende motivaties voor het lidmaatschap besproken.

DE LEDEN IN DE AFDELINGEN

Om te achterhalen waaróm mensen lid werden, wordt hieronder eerst bekeken hóe zij lid werden. In het vorige hoofdstuk werd al een tipje van

die sluier opgelicht. Zo bleek enerzijds dat de SDAP door enkele zeer uiteenlopende individuen werd opgericht, maar anderzijds ook dat achter deze oprichters hele gemeenschappen konden schuilgaan. In de onderstaande paragrafen wordt verder onderzocht in hoeverre de vroege afdelingen van de SDAP uit bestaande gemeenschapjes waren opgebouwd. Daarvoor zijn vier afdelingen met een duidelijk eigen karakter uitgezocht: Arnhem, Groningen, Holwerd en Warga.[3] De latere afdelingen Groningen, Arnhem en Warga waren allen vertegenwoordigd in Zwolle toen de SDAP werd opgericht. Door de eerste jaren van deze afdelingen te bestuderen, wordt goed duidelijk hoe de eerste leden bij de SDAP terechtkwamen. De afdeling uit het Friese Holwerd werd iets later opgericht en kende een atypische oprichtingsgeschiedenis die door toeval betrekkelijk goed gedocumenteerd is. De opmerkelijke geschiedenis van deze afdeling onderstreept de belangrijkste boodschap van dit hoofdstuk: de leden van de besproken afdelingen kenden elkaar al voordat ze samen een afdeling oprichtten. Hoe dat soort contacten eruitzagen en of dat ook voor andere afdelingen gold, wordt in hoofdstuk vijf besproken.

Arnhem: van bon vivants naar modelafdeling

Arnhem was tot aan het einde van de negentiende eeuw een weinig geïndustrialiseerde stad. De meesten van de ongeveer 7000 arbeiders werkten in diverse beroepen, verspreid over verschillende kleine ondernemingen.[4] Het gemiddelde arbeidersloon was 6,60 gulden per week en dat was ook naar de standaarden van die tijd niet genoeg om fatsoenlijk van te leven. Desondanks slaagden arbeiders er steeds vaker in om kleine vakverenigingen op te richten. Sigarenmakers, timmerlieden en typografen organiseerden zich voor gezelligheid en onderlinge solidariteit.[5] Al eerder, in 1870, was in Arnhem de liberale arbeidersvereniging 'Hoop op gerechtigheid' opgericht.[6] Dat was een algemene vereniging waar arbeiders van diverse pluimage lid van konden worden. Dat gold ook voor de 'Werkmansvereeniging Arnhem'. Omdat die club door de patroons gesteund werd, hadden de leden ervan zelfs enige invloed op de arbeidsverhoudingen in de stad. Erg spectaculair was hun macht echter niet. De patroons zetten de lijnen uit en de arbeiders mochten zich binnen die marges 'vrij' bewegen. Van harde confrontaties tussen arbeiders en hun bazen was in dit bestel geen sprake.[7]

Of het door de armoede kwam, door de houding van andere clubs of gewoon door een gebrek aan interesse is niet duidelijk, maar toen in 1885 een afdeling van de SDB werd opgericht, trok die amper gewone arbeiders aan.[8] Wel werden verschillende wonderlijke figuren lid van de club. Johan Methöfer bijvoorbeeld. Hij was zijn carrière begonnen als

militair, maar was ontslagen nadat hij een door hem beminde prostituee had doodgeschoten. Na vijf jaar gevangenschap kreeg hij gratie en kon hij een nieuw leven opbouwen. Kennelijk had hij warme contacten aan zijn tijd in het cachot overgehouden, want na zijn vrijlating keerde hij direct terug naar het huis van bewaring; vanaf 1883 werkte hij er als ambtenaar.[9]

Twee jaar later sloot Methöfer zich aan bij de SDB. De combinatie van socialisme en ambtenarij bleek echter geen gelukkige. De gevangenisdirectie maakte zich zorgen om zijn politieke activiteiten en verbood hem zich nog langer als socialist te profileren. Methöfer greep die gelegenheid aan om voortaan propaganda te maken voor het kiesrecht, maar ook dat viel niet in de smaak bij het gezag. Methöfer leek van de kritiek weinig onder de indruk. Niet veel later begon hij onder het pseudoniem Alcibiades te schrijven voor *Recht voor Allen*, het socialistenblad van Ferdinand Domela Nieuwenhuis.[10] Ondertussen bleef hij onder de radar actief in de kleine Arnhemse SDB-afdeling.

Dat deze veroordeelde moordenaar de leider van het clubje Arnhemse socialisten werd, typeerde de afdeling. Vertrouwen in het socialisme en elkaar woog zwaarder dan een slecht imago of een twijfelachtige levenswandel. Methöfer was niet de enige met een nogal eclectisch CV. Ook de andere mannen die samenkwamen in café De Leggende Hen op Heijenoord waren lieden op wie het gewone arbeidersleven geen vat leek te krijgen.[11] Ze waren van het type dat regelmatig van beroep wisselde en dat op stel en sprong uit de stad kon vertrekken om elders het geluk te beproeven. Dat gold ook voor Johan Methöfer.

Nadat hij eervol ontslag kreeg bij de gevangenis verhuisde hij in 1887 naar Den Haag. Daar stortte hij zich op het anarchisme en maakte hij naam met een artikel over Jeanne Lorette, een gedetineerde prostituee die hij in de Arnhemse gevangenis had ontmoet. Lorette was tot een celstraf veroordeeld nadat zij in 1883 een Japanse gezant had doodgeschoten, maar tijdens haar detentie genoot zij tot Methöfers verbazing allerlei penitentiaire voorrechten. Zo was ze per koets naar het gevang gebracht en hield ze persoonlijke bezittingen in haar cel. De prostituee mocht zelfs 'haar poes houden'.[12] Deze behandeling stond in schril contrast met die van socialistenleider Domela Nieuwenhuis. Ondanks een lichter vergrijp zat hij onder veel zwaardere omstandigheden opgesloten.[13]

Terwijl Methöfer zich deze situatie ernstig aantrok en zich vanuit Den Haag tot de landelijke politiek richtte, stortte de Arnhemse organisatie in.[14] Maar met het verkruimelen van de organisatie veranderde er in de praktijk minder dan op papier. De voormalige SDB-leden bleven op hun werk of in de buurt gewoon contact houden. Met vrienden en geestver-

wanten kwamen ze algauw samen in een nieuwe kroeg. Daar lag een andere verhuizing aan ten grondslag. De Amsterdamse sociaaldemocraat Van Cuijk was in 1887 in Arnhem komen wonen en bood zijn strijdmakkers een vergaderplaats in zijn café. De socialistische bon vivants bleven elkaar zo niet alleen ontmoeten, ze deden zelfs op kleine schaal aan propaganda.[15] Er was geen officiële afdeling nodig om als eenheid door het leven te gaan.

Pas een tijdje later herleefde het socialisme ook in organisatorisch opzicht. In 1890 ontstond een SDB-afdeling die gebruikmaakte van de naam 'propagandaclub Voorwaarts'.[16] Opnieuw was een café de uitvalsbasis.[17] Hoewel het ledenbestand van de propagandaclub waarschijnlijk grotendeels overlapte met de vorige afdeling, kwam het initiatief tot oprichting van deze club uit een andere hoek. Rond 1890 woonde er een aantal Duitse sociaaldemocraten in Arnhem en zij moedigden de Arnhemmers aan om zich weer officieel te verenigen. Omdat de Duitse zendelingen zelf geen aansluiting zochten bij de club is er weinig over hen bekend.[18] Dat de afdeling ontstond uit een optelsom van een externe organisatiedrift en een bestaande vriendengroep, maakt treffend duidelijk dat ideologische interesse alléén geen voldoende voorwaarde was voor een socialistisch verenigingsleven. In dit geval drukte een externe factor een organisatorisch stempel op een bestaand gezelschapje. Want ondanks hun relatieve afzijdigheid is het aannemelijk dat de Duitsers de nodige invloed hebben gehad. De nieuwe afdeling werd 'ernstiger' geleid dan de eerste en er was meer aandacht voor de ideologie. Toch werd het gezicht van de afdeling door de lokale leden bepaald. Daarom veranderde er maar weinig aan de beeldvorming rondom de SDB. Net als eerder hadden de leden een gevoelige antenne voor sociaal onrecht, maar ze verhielden zich nog weinig effectief tot de oplossing ervan. Zo was er het lid Rotteveel dat bij de waterleiding werkte. Op een dag had hij bij wijze van persoonlijke revolutie alle waardevolle paperassen op het waterleidingkantoor bijeengezocht, om ze vervolgens rigoureus aan stukken te scheuren. Na deze aanslag op de administratie durfde hij niet meer voor zijn baas te verschijnen, vluchtte naar België en verdween. Dat betekende dat hij ook voor zijn afdelingsgenoten niet meer te traceren was.[19]

Een andere opmerkelijke socialist die zich in 1890 bij deze afdeling aansloot, was Adrianus 'Janus' van Emmenes. Hij was lid van de Centrale Raad van de SDB en als propagandist in Arnhem ingekwartierd. Hoewel een dergelijke functie maakte dat hij tot de voormannen van de Bond kon worden gerekend, bleek hij in de praktijk vooral veel vijanden te hebben op het landelijke toneel. In Arnhem wist hij echter een voortrekkersrol op te eisen. Dat deed hij onder andere door in 1891 het ver-

enigingsgebouw 'Voorwaarts' te stichten. Het was een uitspanning die onder Arnhemmers bekendstond als een 'bierhuis'.[20] Dat was niet spottend bedoeld: het pand was daadwerkelijk een bierhuis dat door de afdeling werd gehuurd 'in de hoop van de gezelligheid der partijgenooten en geestverwanten te bestaan'.[21] De verbouwing van het pand werd zelfs financieel mogelijk gemaakt door de bierbrouwer van wie de vereniging het bier afnam.[22]

De officiële functie van het gebouw was echter een andere. De statuten van gebouw en vereniging waren gekopieerd van een chique herensociëteit. In het reglement stond dat Voorwaarts 'door het houden van geanimeerde bijeenkomsten het gebruik van sterke dranken [moest] tegengaan, alsmede door het lezen van geschikte lectuur en andere gepaste middelen het zedelijk peil der leden [moest] verhoogen'.[23] Enerzijds behoorde dit daadwerkelijk tot de doelstellingen, maar anderzijds was het een veilige standaardformulering die het stadsbestuur ervan moest weerhouden in te grijpen in het socialistische verenigingsleven.[24]

Tijdens openbare bijeenkomsten in Voorwaarts werden dikwijls toneelstukken en tableaux vivants opgevoerd. Toneel was een ideaal medium om de boodschap van het socialisme onder de aandacht van de laaggeletterde leden te brengen. De thematiek liep zeer uiteen: de uithuiszettingen die destijds in Arnhem plaatsvonden werden er verbeeld, evenals de ophanging van de socialistische 'Martelaren van Chicago' van 1887.[25] Naast de toneelclub ontstonden er een jongerenvereniging en een schermvereniging. Na verloop van tijd werd er bovendien een krant gemaakt die de naam van het gebouw droeg en om het verenigingsleven compleet te maken, werden lees- en schrijflessen voor analfabete partijgenoten georganiseerd en werden andere cursussen gegeven.[26]

Verenigingsgebouw Voorwaarts kon heel wat mensen herbergen en was zodoende een goed vertrekpunt voor massabijeenkomsten. Op hoogtijdagen trok een stoet van belangstellenden vanuit het gebouw naar de binnenstad of naar een oude boom aan de Rozendaalscheweg om naar sprekende partijgenoten te luisteren. Dat het druk kon zijn, bleek op 1 mei 1892 toen er in Klarenbeek een zogenaamde 'openluchtmeeting' met 2500 deelnemers plaatsvond.[27] Lang niet alle belangstellenden waren lid van de Bond. Het waren veelal buurtbewoners en nieuwsgierige stedelingen die een kijkje kwamen nemen. De leden vormden daartussen een klein en relatief besloten groepje.[28]

Misschien maakte deze geïsoleerde positie ook dat er weinig nieuws over conflicten binnen de afdeling naar buiten kwam. Anders dan in Den Haag en Amsterdam leek het er in Arnhem rustig aan toe te gaan. Pas in 1893 ontstond voor het eerst een openlijk debat over de politieke koers.

Maar toen was het ook menens: tijdens een spreekbeurt van Domela Nieuwenhuis kwam het zelfs tot een handgemeen.[29] Janus van Emmenes liet zich gelden als uitgesproken voorstander van het anarchisme en strafte ieder weerwoord keihard af. Het had weinig effect; na verloop van tijd werd hij uit de afdeling gezet en mocht hij zelfs Voorwaarts niet meer in.[30]

In maart 1894 diende zich ook in organisatorisch opzicht een scheiding der geesten aan.[31] Nog voor de SDAP werd opgericht, richtten huisschilder G. Israel, meubelmaker J.H. te Niet en slager H.G. Snijders een 'Onafhankelijke sociaaldemocratische vereeniging' op.[32] De leden van deze vereniging kenden elkaar al voordat ze lid werden van De nieuwe club. Ze woonden in dezelfde buurt, bezochten dezelfde cafés en waren in meerderheid lid van 'Vrijdenkersvereniging de Dageraad'.[33] Andere (oud-)SDB-leden waren sceptisch over de mogelijkheden van de nieuwe onafhankelijke vereniging. Zij vonden het onzinnig 'om vanwege zo'n klein verschil van tactiek een nieuwe vereniging te stichten'. Was die hele tactiektoestand niet vooral een 'tegenstelling van aanleg en aard tussen verschillend aangelegde mensen?' vroegen zij zich af. De vraag stellen, was hem beantwoorden: de leden meenden dat niet alleen ideologische, maar ook karakterologische verschillen aan de breuk hadden bijgedragen.[34]

In organisatorisch opzicht maakte de Onafhankelijke vereeniging een vliegende start. Arnhem was in de lente van 1894 kortstondig het brandpunt van het Nederlands parlementair socialisme. Troelstra ging in Arnhem in debat met Luitjes en verschillende Arnhemmers werkten mee aan de grote kiesrechtdemonstratie die Troelstra in Deventer organiseerde. Vanuit Arnhem waren zelfs al vroeg geluiden te horen die aandrongen op de oprichting van een nieuwe landelijke organisatie.[35] Naast deze nationaal georiënteerde activiteiten werd ook op lokaal niveau aan de weg getimmerd; hoofdzakelijk met de organisatie van een feestavond en een feestvergadering.[36] Van het succes van de Arnhemmers ging voor Troelstra een wervende werking uit. Voorafgaand aan de oprichting van de SDAP drukte hij verschillende verslagen uit Arnhem af in zijn krant *De Baanbreker*.[37] Door de Arnhemse Onafhankelijke vereeniging als succesformule af te schilderen, bood Troelstra een wenkend perspectief aan andere bondsleden die overwogen het parlementaire pad in te slaan.

Afdeling van de SDAP

In het verslag dat het *Handelsblad* van de oprichtingsvergadering van de SDAP in Zwolle afdrukte, werd de Arnhemse vereniging genoemd.[38] Een aanwezige had zelfs opgemerkt dat de oprichting van de SDAP logischer-

wijs in Arnhem plaats had kunnen vinden, omdat men daar al een eigen sociaaldemocratische vereniging had. Het was geen gekke vaststelling. Toen de Arnhemmers op een 'gezelschapsbiljet' van de spoorwegen naar de oprichtingsvergadering in Zwolle besloten te reizen, deed een van hen zelfs nog het voorstel om ook de anarchisten mee te vragen. Het plan om een aantal van hen 'mede te krijgen', berustte op de veronderstelling dat eenheid binnen de bestaande groep te verkiezen was boven versnippering.[39] De anarchisten bleven thuis, maar de vergadering werd een groot succes voor de Arnhemse afgevaardigden en de lokale verdeeldheid nam alleen maar verder toe.

De Arnhemse Onafhankelijke vereeniging sloot zich in Zwolle direct aan als afdeling van de SDAP en Gerrit Israel – voorzitter van de Arnhemse vereniging – trad zelfs toe tot het landelijk partijbestuur.[40] Hoezeer de Nederlandse sociaaldemocraten Arnhem als een veilige haven beschouwden, bleek toen daar begin 1895 een van de eerste openbare activiteiten buiten Amsterdam werd georganiseerd. Een praktisch gevolg was dat het partijbestuur af en toe zelfs in café De Dageraad of hotel Huis te Arnhem vergaderde.[41]

De eerste leden van de SDAP-afdeling waren geschoolde arbeiders. Onder hen waren een huisschilder, meubelmaker, venter, slager en een sigarenmaker. Maar na verloop van tijd veranderde de samenstelling van de afdeling en meldden zich ook enkele schoolmeesters, een kunstschilder, een toneelspeler en een landmeter.[42] Een groot deel van de mensen die in de eerste periode lid werden, waren nog te gast geweest in het café van Van Cuijk, sociëteit Voorwaarts of Vrijdenkersvereniging De Dageraad.[43] De lokale continuïteit enerzijds en de directe opname in het landelijke netwerk anderzijds maakten de afdeling tot een succes. Er werden activiteiten georganiseerd en deze werden keurig aangekondigd in *De Baanbreker* en later in *De Sociaaldemokraat*. Na afloop was er in diezelfde kranten een kort verslagje terug te vinden. Doorgaans werd de berichtgeving uit Arnhem echter overheerst door lokale misstanden en klachten over de grootste tegenstanders: de bourgeoisie en vooral de voormalige vrienden van de SDB.[44]

Hoewel het politieke leven nog grotendeels werd bepaald door deze lokale groepstegenstellingen kwamen er ook serieuze projecten van de grond. Een van de hoogtepunten was de organisatie van het jaarlijkse paascongres in 1897. Het congres was het visitekaartje van de partij en van de organiserende afdeling in het bijzonder. De organisatie ervan bracht een grote verantwoordelijkheid met zich mee en vereiste goede leiding. Niet alleen omdat er vrienden uit het hele land zouden komen, maar ook omdat er prominente buitenlandse partijgenoten op de gasten-

lijst stonden.[45] Er werd dus flink uitgepakt. Op de vooravond van het congres stond de afgevaardigden meteen een feestavond inclusief feestmaal te wachten. De bezoekers aten 'soep, aardappelen met groenten zoveel men verkiest benevens een portie vleesch'. Het diner kostte zevenendertig cent en wie nog veertig cent meer betaalde, kreeg er ook een slaapplaats bij.[46] Voor de meeste arbeidersafgevaardigden was het een revolutionaire ervaring om op deze manier behandeld te worden. Normaal werden ze afgebeuld en hoefden ze niet op luxe te rekenen; nu draaide het om hen.

Iets minder chic was de vergaderzaal. Sinds het afscheid van de SDB was gebouw Voorwaarts niet meer beschikbaar. Gelukkig stonden verschillende SDAP-leden in goed contact met Vrijdenkersvereniging De Dageraad, dus de afspraak om congres te houden in het gebouw van de Arnhemse loge was snel gemaakt. Maar nadat de reservering was gedaan en de eerste uitnodigingen waren verstuurd, besloten de vrijdenkers anders. Op het laatste moment moest een andere locatie gevonden worden.[47] Alleen het krakkemikkige gebouw van het Volkskosthuis aan de Maarten van Rossumstraat was nog beschikbaar. Het stond in 'schreeuwend contrast [...] met het weelderige en rijke deel der stad'.[48] Nu kwam het des te meer aan op de creativiteit van de afdeling: de boel moest zodanig versierd worden dat er niets van rot en verval te merken zou zijn. De wanden werden extra goed beplakt met groene takken, rode vlaggen en enkele 'kunstig geschilderde kartons' met 'toepasselijke teksten'.[49] Daarnaast nam een aantal leden portretten mee van huis waarop socialistische leiders van weleer waren afgebeeld. De afbeeldingen waren niet groot, maar de aanwezigen zagen zich zo wel bespied door de priemende blikken van Marx, Lassalle en Engels.

Veel publiek was er overigens niet. Op het hoogtepunt zullen niet meer dan tachtig congresgangers aanwezig zijn geweest.[50] Dat nam niet weg dat de bijeenkomst later legendarisch zou worden omdat dit het moment was waarop de intellectuelen Henriette Roland Holst en Herman Gorter toetraden tot de SDAP. Het zou bovendien het laatste congres zijn voor de politieke volwassenwording van de SDAP: later dat jaar traden Troelstra en Van Kol als SDAP-Kamerleden aan. Het belangrijkst was misschien wel de ongrijpbare, maar uitgelaten stemming die heerste op het congres. Bij thuiskomst werd honderduit verteld over de gedragen toespraken en de muziek van het uitstekend klinkende arbeiderskoor. Ook de gekke moppen van partijgenoot Mineur en het gezamenlijke eten raakten in ieders geheugen gegrift. Johan Schaper zei dat het juist deze 'kleinigheden' waren waardoor 'velen zich [...] voelden aangetrokken om het volgende jaar, hoe dan ook, het kongres te bezoeken'.[51] Een congres

was één deel besluitvorming, twee delen sfeer.

Door deze ervaringen werd 1897 een mooi jaar voor de Arnhemse afdeling. En dan te bedenken dat er nog meer belangwekkends gebeurde. Zo werd besloten tot een intensieve samenwerking met de Arnhemsche Arbeiders Kiesvereniging (AAK). De kiesvereniging was een slapende vereniging die in verkiezingstijd ontwaakte om mensen kandidaat te stellen om vervolgens op bescheiden wijze campagne te voeren. De AAK had meer leden dan de SDAP, dus samenwerking kon lucratief uitpakken. Dat gebeurde ook, al moesten de mensen die via de kiesvereniging de SDAP inrolden even wennen aan het fenomeen 'politieke partij'. Zo weigerden zij bij hun inschrijving het partijprogramma te onderschrijven. Het afdelingsbestuur zag daarin overigens geen kwaad en schreef aan de partijsecretaris: 'Ons bestuur was van mening dat [de ondertekening van het partijprogramma] niet noodzakelijk was; mocht het hierin verkeerd geoordeeld hebben, verzoeke dan een bericht uwerzijds.'[52]

In 1899 vonden verkiezingen plaats en kandideerde de lokale arbeiderskiesvereniging de SDAP'er Johannes Zoestbergen voor de gemeenteraad. De van oorsprong Nijmeegse sigarenmaker Zoestbergen was de meest ervaren socialist die de afdeling in huis had. Een omzwerving langs diverse banen, steden en verenigingen had hem in november 1891 naar Arnhem gebracht en daar was hij al snel een centraal figuur in de arbeidersbeweging geworden.[53] Als er één arbeider was die raadslid moest kunnen worden, dan was hij het. En zo geschiedde: vanaf 1899 had Arnhem in Zoestbergen een sociaaldemocratische volksvertegenwoordiger. Die gebeurtenis zou het begin zijn van een geleidelijk transformatieproces waarin de afdeling van een vriendengroep in een min of meer professionele organisatie veranderde.

Later zou het verhaal de ronde doen dat arbeiderpropagandist Piet Mulder, terwijl hij met zijn borstelwagen door de Arnhemse straten schuifelde, het ene na het andere lid wierf. Als anekdote was het mooi, maar het moet een mythe zijn geweest.[54] Het ledental van de afdeling schommelde in de laatste jaren van de negentiende eeuw rond de veertig. Een blik op het ledenbestand toont bovendien dat het merendeel van de leden nog altijd uit oude bekenden bestond. De homogeniteit van de club werd onderstreept door de woonplaats van de leden. Voor zover dat nu nog is na te gaan, was het aantal leden dat aan de Rozendaalscheweg woonde flink oververtegenwoordigd. Van de veertig eerst bekende leden woonden er ongeveer tien in deze straat. In de straten daaromheen, zoals de Catherijnestraat, de Rappardstraat en de Javastraat, woonden telkens ook een stuk of vier leden. Een aantal mensen was bovendien via hun werkgever of via familie aan elkaar gelieerd.[55]

Hoe hecht de kleine afdeling was, bleek toen partijgenoot Rosevelt in 1898 overleed. Hij was nog lid geweest van de eerste SDB-afdeling en gold daarom als een lokaal socialistisch icoon. Met de grootst mogelijke eer – er werd zelfs een krans gelegd – werd hij door partijgenoten naar zijn laatste rustplaats gedragen. Letterlijk: het was een klein clubje SDAP-leden dat de kist droeg en het waren eveneens partijgenoten die spraken bij het graf.[56]

De begrafenis van Rosevelt symboliseerde de situatie waar de afdeling op dat moment in verkeerde. Na zijn overlijden zou zich een nieuwe generatie leden aandienen.[57] Die aanwas werd als een rechtstreeks gevolg van de verkiezing van Johannes Zoestbergen beschouwd. De SDAP werd bekend – misschien zelfs salonfähig – op plaatsen in de stad waar men er eerder nooit van gehoord had. In de ledenadministratie werd dat onder meer zichtbaar door het verschijnen van een aantal 'geheime leden'. Zij betaalden contributie en bezochten de vergaderingen, maar waren niet, of onder pseudoniem, op de ledenlijst terug te vinden omdat hun lidmaatschap hun werkzaamheden zou kunnen schaden. Zoiets ging in Arnhem in ieder geval op voor een schoolmeester en een ambtenaar.[58]

Met de uitbreiding van het aantal leden nam ook het aantal activiteiten toe; begin jaren 1900 vonden een zangvereniging en een toneelvereniging aansluiting bij de partij. Ondertussen werd op cursusvergaderingen aan intellectuele ontwikkeling gewerkt. Het educatieve aanbod was zeer divers. Vergaderingen hadden titels als 'De ondergang der Grieksche en Romeinsche beschaving', 'Socialisme en feminisme' of de klassieker 'Blanke slaven'. Hoewel de afdeling rond 1901 nog altijd maar zeventig leden kende, werden er dat jaar 137 seriekaarten voor lezingen verkocht.[59] Zo was het opleidingsprogramma ook een mooie propaganda-activiteit en een goede gelegenheid om bij te kletsen.

Naast de aantrekkingskracht van interne verdieping, lonkte ook de uitbreiding van het externe netwerk. De top van de Arnhemse afdeling stond permanent in contact met andere lokale clubs en vakverenigingen en enkele koepelorganisaties zoals een door Zoestbergen opgerichte 'bestuurdersbond'.[60] Daar kwamen de SDAP'ers ook strijdlustige arbeiders tegen die nog niet tot de sociaaldemocratie waren bekeerd. Natuurlijk werden zij voorzichtig uitgenodigd voor vergaderingen en ook dat leidde ertoe dat het ledental langzaam steeg.

Ondanks de schaalvergroting bleef het bestuur van de afdeling zich als het bestuur van een betrekkelijk gesloten vereniging gedragen. Dat bleek toen een aantal mensen 'door ballotage' geweigerd was als partijlid. Deze ballotageprocedure was een restant uit het oude verenigingsleven en was volgens het landelijke SDAP-reglement zelfs officieel verboden. Het Arn-

hemse bestuur had daar geen boodschap aan en beriep zich op de parallel gehanteerde reglementen van de kiesvereniging. Die stonden dit namelijk wel toe.[61] Deze eigenzinnigheid onderstreept nog maar eens hoezeer een lokale afdeling werd gevormd door lokale tradities. Dat zou het landelijke apparaat uiteindelijk overigens geen windeieren leggen. Arnhem kwam in de loop der jaren als een betrouwbare afdeling te boek te staan en diende veel andere afdelingen tot voorbeeld. Of het nu ging om de vele congressen en activiteiten die ze organiseerde of om het feit dat ze de eerste afdeling was die progressieve contributiebetaling invoerde: steeds kon de partij terugvallen op de ervaring van de pionierende Arnhemmers.

Groningen: vanuit de marge naar het centrum

Ook in Groningen kwam in de tweede helft van de negentiende eeuw een druk verenigingsleven op gang. Langs twee wegen kregen arbeiders daarin een vaste plaats. Ten eerste waren er de vakverenigingen. Al in de jaren vijftig van de negentiende eeuw ontstonden informele samenwerkingsverbanden voor en door vakgenoten. Vanaf het einde van de jaren zestig werden die voorzichtig vervangen door georganiseerde clubs. Ze boden steun aan arbeiders, leidden lokale stakingen en organiseerden feesten.[62] In de jaren zeventig nam dit type vakorganisatie een vlucht. Al in 1871 ontstond met de overkoepelende Algemeene Groningsche Werklieden Vereeniging (AGWV) het eerste vakverbond van Nederland.[63] De AGWV en haar samenstellende leden waren echter niet socialistisch. In 1880 vroeg het bestuur de toenmalig kroonprins Alexander nog om donateur te worden.[64] De tweede route waarlangs de Groningse arbeiders in het verenigingsleven ingebed raakten, liep via een andere weg. Een aantal vooruitstrevende liberalen betrok de arbeiders namelijk incidenteel bij haar eigen verenigingen. Eveneens vanaf de jaren zeventig werden door links-liberale Groningers lezingen, vergaderavonden en gezellige bijeenkomsten georganiseerd voor een steeds breder publiek.

Van socialisme was in deze gezelschappen geen sprake, al kwam daar aan het begin van de jaren tachtig stukje bij beetje verandering in. De introductie van het socialisme viel samen met het moment waarop de links-liberale clubs en de arbeidersverenigingen met elkaar in contact kwamen. De Amsterdamse architect Joan Nieuwenhuis nam daarin het voortouw. Hij werd in 1882 aangesteld als uitvoerder gemeentewerken bij de gemeente Groningen en bracht, slechts 25 jaar oud, een schat aan ervaring en contacten met zich mee. Als medeoprichter van de Unie – 'een Vereeniging tot bevordering van politiek en maatschappelijk leven' – en bestuurslid van de Amsterdamse Vereeniging voor algemeen Kies-

en Stemrecht, wist hij hoe je mensen bij een club moest betrekken.[65] Bovendien behoorden Dageraadsmannen en socialisten als Frank van der Goes, Pieter Lodewijk Tak, Hendrik Gerhard en Jan Fortuijn tot zijn persoonlijke netwerk.[66]

De 'Propagandaclub voor de sociaal-democratie' die Nieuwenhuis in 1882 in zijn eigen huis oprichtte, was de eerste sociaaldemocratische organisatie in Groningen. De club poogde het Groningse publiek op uiteenlopende manieren voor het socialisme ontvankelijk te maken. Nieuwenhuis nodigde bevriende Amsterdamse geestverwanten uit om voor de Groningse arbeiders te komen spreken. Zo hielden Hendrik Gerhard, Jan Fortuijn en Ferdinand Domela Nieuwenhuis spreekbeurten in het noorden. Daarnaast organiseerde de Propagandaclub de succesvolle tentoonstelling 'van voorwerpen door den werkman in vrijen tijd vervaardigd'.[67] Het mes sneed aan twee kanten: de arbeiders maakten kennis met vooruitstrevende burgers en de burgerij leerde het vakwerk van de arbeider waarderen. Dat laatste element liet overigens zien dat er van een totale verwerping van de burgerlijke klasse geen sprake was in het socialisme van Joan Nieuwenhuis.

Een volgende stap was de oprichting van jongelingenvereniging De Ontwikkeling in februari 1884.[68] Wederom kwam het netwerk van Joan Nieuwenhuis goed van pas. Er werden lezingen georganiseerd, teksten over het socialisme en het multatulianisme gelezen en gezellige avondjes belegd.[69] Saillant detail was dat de zoon van de antisocialistische AGWV-voorman Francois Urban een van de voortrekkers van de jongerenclub was. Deze Evert Jan Urban had bovendien een beroep op de kennis van zijn vader gedaan om de nieuwe club op te richten.[70] Zo had de oude Francois Urban indirect – en zeker niet bedoeld – aan de wieg gestaan van het georganiseerde socialisme in Groningen.

De betrokkenheid van Evert Jan illustreerde hoezeer de sociaaldemocratie in Groningen de zaak was van een nieuwe generatie. Ook AGWV-voorman Huizinga zag hoe zijn zoon zich aansloot bij de socialisten.[71] De jongens van De Ontwikkeling bezigden een andere taal en toon dan hun vaders. Hoewel ze maar met een man of vijftien waren, wisten ze de aandacht van de Groningers te trekken door te colporteren met *Recht voor Allen* en door aanplakbiljetten met socialistische leuzen in de stad te verspreiden.[72] De Ontwikkeling sloot zich in 1884 zelfs aan bij de landelijke 'Sociaal-Democratische Jongelingsbond'.[73] Hun belangrijkste verdienste lag echter elders. In januari 1885 waren de leden betrokken bij de organisatie van een lezing van Cornelis van Raay uit Den Haag. Het had een lezing als alle andere lezingen kunnen zijn, ware het niet dat Van Raay zijn toehoorders opriep om een Groningse afdeling van de SDB te

stichten. Dat bleek niet aan dovemansoren gericht: niet veel later kwam in Huis de Beurs een afdeling tot stand.

De SDB-bijeenkomsten werden massaal bezocht – de eerste openbare vergadering trok 1020 betalende bezoekers – maar het aantal mensen dat lid werd, bleef gering.[74] Net als in Arnhem was de SDB van een klein clubje actievelingen afhankelijk.[75] Al gauw ontpopte de intelligente timmerman Gerrit Nanninga zich tot de voorman van de club. Omdat zijn vader als 'kommuneman' tot de voorlieden van de AGWV had behoord, kon ook Gerrit tot de tweede generatie verenigingsmannen worden gerekend.[76] De jonge Nanninga hield spreekbeurten, organiseerde bijeenkomsten en liep als colporteur de zolen van zijn schoenen. Zijn baas nam die ontwikkeling ook waar en sanctioneerde dat al na een paar maanden met ontslag. Daarop deed zich een zeldzame kans voor: Nanninga kon gaan werken als kastelein in arbeidersgebouw De Eendracht aan de Zuiderbinnensingel, tegenwoordig de Coehoornsingel.[77] Het bleek de eerste stap op een lange weg van socialistische betrekkingen.[78] Niet veel later zou Nanninga als socialistische 'bakker, loopjongen, kastelein en administrateur in één' door het leven gaan.[79] Die wonderlijke opsomming had Nanninga te danken aan de onafhankelijke arbeiderscoöperatie De Toekomst, waarvan hij in 1888 de eerste uitbater werd.[80]

Coöperatie De Toekomst was in 1888 opgericht als laatste opleving van de geslaagde samenwerking tussen liberale heren en socialistische arbeiders. Ook hier had Joan Nieuwenhuis aan de basis van het succes gestaan. Hij ontwikkelde het concept en ontwierp als architect zelfs het coöperatiegebouw. Bovendien spoorde hij zijn liberale vrienden J.E. Scholten, A. van Ekenstein en M.L. Drucker aan om de financiering voor hun rekening te nemen.[81] Het plan slaagde. De Toekomst stond net als De Eendracht aan de Zuiderbinnensingel en stak als een kathedraal af tegen de schamele arbeiderswoningen die haar omringden.[82] Ferdinand Domela Nieuwenhuis viel de eer te beurt om het gebouw te openen. Na de ceremonie heerste een uitgelaten feeststemming onder de Groningse werklieden. Met deze 'arbeiderssociëteit' maakten zij een inhaalslag op de burgerij. Ineens beschikten zij over een vergaderzaal met ruimte voor zevenhonderd mensen, 'een ruim café met lichtloopend carambole-biljart en een welvoorziene leestafel'.[83]

Op papier bekende de coöperatie geen politieke kleur, maar door de personele bezetting overheersten de socialisten. Dat werd weerspiegeld in de activiteiten die er plaatsvonden en de clubs die er samenkwamen. De vrouwenvereniging, het arbeiderskoor, toneelclub 'De Vrijheid' en de 'zondagsschool voor kinderen' bijvoorbeeld hadden een socialistisch karakter.[84] En daar hield het niet mee op: net zoals in Arnhem oefende ook

hier een socialistische schermclub.[85] De overweldigende aanwezigheid van het socialistische verenigingsleven had ook nadelen. Het socialistisch stempel weerhield sommige arbeiders ervan zich aan te sluiten. Door het daarmee samenhangende gebrek aan bezoekers balanceerde de arbeiderssociëteit voortdurend op het randje van een faillissement. Het stigma werd na de eerste jaren alleen maar erger; De Toekomst werd – samen met enkele bordelen – zelfs tot verboden gebied voor dienstplichtigen verklaard.[86]

De Toekomst had echter één grote troef in handen. Naast de 'ruime lokaliteit en billijke bediening' was er een praktische reden om aansluiting te zoeken bij de coöperatie: brood.[87] Het idee om een bakkerij te beginnen die arbeiders van goedkoop brood zou voorzien, was gekopieerd uit het Belgische Gent.[88] Op papier was dat een uitstekend idee, maar de uitvoering was niet eenvoudig. Wie een bakkerij wilde runnen, moest brood kunnen bakken en dat was geheel over het hoofd gezien. De arbeiders wilden het brood wel aanschaffen vanwege de gunstige prijs en uit sympathie voor het project, maar zeker niet vanwege de smaak. Daar kwam bij dat de capaciteit van de bakkerij eigenlijk veel te groot was. Om succesvol te zijn moest het Toekomstbrood in de hele provincie en zelfs in delen van Friesland verkocht worden. Om de financiën op orde te krijgen werd het assortiment uitgebreid. Vanaf 1890 werden ook kruidenierswaren en brandstoffen verkocht in het gebouw.[89] De toenemende verkoopmanie van De Toekomst was lokale winkeliers natuurlijk een doorn in het oog. En zo had de bakkerij niet alleen te kampen met geldnood en arbeiders die met lange tanden van het brood aten, maar ook met vijandige middenstanders.

Onder socialisten in den lande was de waardering voor het coöperatieproject echter onverminderd groot en dat straalde op de afdeling af. De Groningse SDB trok een steeds grotere broek aan. In 1890 meende zij zelfs de Centrale Raad naar Groningen te kunnen halen. Ook zwermden de Groningers uit in de regio om propaganda te bedrijven.[90] Die expansiedrift werd het beste verbeeld door de jonge paraplumaker Tjerk Luitjes. Hij had in 1884 tot de eerste leden van jongeliedenvereniging De Ontwikkeling behoord en was een jaar later ook betrokken geweest bij de oprichting van de SDB-afdeling.[91] Na een mislukt avontuur met een socialistische krant en toenemende meningsverschillen over de tactiek van de sociaaldemocratie verhuisde hij in de laatste maand van 1891 naar Sappemeer.[92] Daarvandaan wandelde hij vrijwel dagelijks over de Groninger Ommelanden om propaganda te bedrijven. In korte tijd stichtte hij meerdere afdelingen van de Bond en hield hij toespraken tot hij erbij neerviel. Ondertussen maakte hij *De Arbeider*, een krant die zich richtte

op het grote aantal Groningse werklieden dat op de rand van de afgrond leefde.[93] Het zinderde rondom Luitjes. Waar hij ging ontstonden stakingen, liepen bijeenkomsten uit de hand en kregen bestuurders de rillingen.[94] De 'Partij voor de Orde' – opgericht om het socialisme te bestrijden – begon in het blad *Ordelijke Hervorming* een persoonlijke strijd tegen Luitjes.[95] Hij maalde er niet om. Luitjes verwachtte de revolutie op korte termijn en nam daar graag een voorschot op.[96]

De socialisten in de stad Groningen waren gematigder dan lieden als Luitjes op het platteland. Toch ging het er ook in de stad soms heftig aan toe. In 1893 organiseerde de SDB verschillende bijeenkomsten voor werklozen waarvan er in ieder geval één uitliep op de bestorming van een overheidsgebouw. Tijdens de 1 meiviering van dat jaar bezochten meer dan vijfduizend mensen een bijeenkomst aan de rand van de stad. Een dag later dromden meer dan zevenhonderd mensen samen in De Toekomst. Ze luisterden er naar Johan Schaper en Evert Jan Urban. De massaliteit maakte zo veel indruk dat de burgemeester het leger achter de hand hield. Die middag werden agenten gewapend met sabels en revolvers de straat op gestuurd om de socialisten de stad uit te meppen.[97] De veldslag die volgde was een sensationele gebeurtenis. De weken erna werden de socialistische vergaderingen drukker bezocht dan ooit en werd er honderduit gesproken over het politiegeweld.[98] Er ontwikkelde zich zelfs een persoonlijke strijd tussen hoofdinspecteur Bleeker en de sociaaldemocraten. Die situatie leek gekopieerd uit Amsterdam, waar de vroege sociaaldemocraten in commissaris Jonas Daniel Stork hun meest dierbare vijand vonden.[99] Dat soort ontwikkelingen, zowel de vechtpartijen met aangewezen aartsvijanden als de vergaderingen, droeg sterk bij aan het socialistische clubgevoel.

Naast oproer en volksverzet hadden de stadse socialisten ook een ander gezicht. Minder dan een jaar voordat de 1 meiviering uit de hand liep, bezochten regentes Emma en koningin Wilhelmina de stad. Bij die gelegenheid kreeg de bevolking de kans om op audiëntie te gaan. De twee belangrijkste socialisten uit de stad, Nanninga en Urban, maakten van deze mogelijkheid gebruik. Ze boden 'de Koninginnen' een verzoekschrift aan met de vraag om de Amsterdamse socialist Geel – veroordeeld voor een moordaanslag op politiecommissaris Stork – vrij te laten.[100] Het was een bij voorbaat kansloze missie, maar misschien wel een aardige gelegenheid om de koninginnen eens van dichtbij te bekijken. Of dit bezoek nu uit nieuwsgierigheid of uit een oprecht vertrouwen in majesteitelijke clementie voortkwam, maakt weinig uit: het illustreert dat van een diep doorleefd ideologisch socialisme geen sprake was bij deze mannen. Ze streden primair vanuit hun rechtvaardigheidsgevoel.

Tegen deze achtergrond vond in De Toekomst het congres plaats waarop de SDB zich afwendde van het parlementaire socialisme.[101] De motie Hoogezand-Sappemeer die opriep om afstand te doen van het parlementaire socialisme was een rechtstreeks product van de revolutionaire ijver van Luitjes en zijn volgelingen. Het feit dat de motie werd aangenomen, was dat ook. Al 'zijn' afdelingen hadden afgevaardigden naar De Toekomst gestuurd en maakten het congres tot een thuiswedstrijd voor Luitjes.

Een nieuwe partij, maar direct verdrongen

Toen de SDAP op 26 augustus 1894 in Zwolle werd opgericht, waren daar meerdere Groningers bij aanwezig. Johan Schaper was zelfs een der twaalf apostelen.[102] Gerrit Nanninga gold in de wandelgangen als potentiële dertiende apostel. Hij had al in mei 1894 contact gelegd met Pieter Jelles Troelstra toen deze zijn protestbijeenkomst in Deventer organiseerde.[103] Uiteindelijk pakte het anders uit voor Nanninga. In Zwolle kandideerde hij zich voor een bestuursfunctie, maar die ging aan zijn neus voorbij.[104]

Eenmaal terug in Groningen gingen de parlementairen direct aan de slag. Op 12 september 1894 werd een SDAP-afdeling opgericht. Dat was geen succes. Als de 22 leden, allen afkomstig uit de SDB, wilden vergaderen, moesten zij hun heil buiten De Toekomst zoeken.[105] Het gebouw had volgens Schaper een reputatie die argwaan zou kunnen wekken bij eventuele nieuwe leden. Mooi gezegd, maar de praktijk was anders. In werkelijkheid kwam de SDAP De Toekomst nauwelijks meer binnen. Iedere bijeenkomst daar bracht het risico van anarchistische verstoring met zich mee.[106] Dat bleek toen er toch enkele parlementaire spreekbeurten plaatsvonden. Die werden steevast overstemd door 'dierlijk gebrul' van anarchistische zijde.[107]

Het was uitgerekend Gerrit Nanninga die de grootste klap van de scheiding te verwerken kreeg. Terwijl de sociaaldemocraten hun partij in de luwte opbouwden, bleven de anarchisten het café van De Toekomst bezoeken en daar stond hij nog altijd aan de toog.[108] Nanninga moest het continu ontgelden en dat maakte grote inbreuk op zijn dagelijks bestaan.[109] Hij werkte namelijk niet alleen in het gebouw, maar woonde er ook.[110] Hoewel zijn huis een gribus was – de slaapkamers bevonden zich in een ongeventileerde kelder waardoor mevrouw Nanninga nog liever achter het toneel sliep dan in haar eigen bed – wilde Gerrit Nanninga niet verhuizen.[111] Vertrek zou een blamage betekenen. Pas in 1897 leek het stof dat met de scheiding der geesten was opgewaaid weer neergedaald. In dat jaar werd een oplossing voor de positie van Nanninga ge-

vonden. Hij bleef administrateur van de coöperatie en mocht zijn huis behouden, maar de positie van kastelein werd door een anarchist ingevuld. De coöperatie zelf bleef, net als daarvoor, politiek neutraal.[112]

Het ostracisme dat de SDAP als organisatie ten deel was gevallen en de 'de fanatieke behandelingen die de [SDAP-leden] telkens in dat gebouw ondervonden', bleef feitelijk gehandhaafd. Halverwege 1895 was de stroom parlementaire activiteiten zo goed als opgedroogd. Bijna vier jaar lang organiseerden de leden van de partij en haar subverenigingen nauwelijks bijeenkomsten meer in het pand.[113] De leden van de SDAP kwamen voor gewone vergaderingen bijeen in koffiehuis De Eendracht dat nog altijd naast De Toekomst stond. Daar vergaderden ook de arbeidersverenigingen en klonk de muziek op zondagen tot twaalf uur 's nachts; in dat opzicht deed het niet onder voor De Toekomst. Voor het alledaagse cafébezoek gingen de sociaaldemocraten naar café de Vriendschap.[114]

Alleen tijdens spectaculaire bijeenkomsten en spreekbeurten, zoals die van de bekende socialiste Louise Michel in 1896, zaten parlementairen en anarchisten nog zij aan zij in de grote zaal van De Toekomst.[115] Dat leidde nooit tot verbroedering. Later vonden er zelfs opstootjes plaats en tijdens sommige bijeenkomsten woedde een heuse colportageoorlog.[116] Verkopers van verschillende bladen verstoorden toneelvoorstellingen en andere optredens door hun kranten op agressieve wijze aan de man te brengen.[117] Die slechte sfeer had vervelende gevolgen voor de bedrijfsvoering van De Toekomst. Want hoewel verschillende clubs en verenigingen in het gebouw bleven samenkomen, liep de coöperatie door de groeiende groep afwezige sociaaldemocraten ook steeds meer inkomsten mis.[118] De Toekomst deed allerlei vruchteloze pogingen klandizie terug te winnen door uit te pakken met avondjes waar variétéartiesten en cabaretiers hun opwachting maakten, maar dat mocht niet baten.[119]

Nieuwe hegemonie

Het was een wonder dat de SDAP-afdeling de periode tussen halverwege 1894 en eind 1896 overleefde.[120] Dat de afdeling bleef bestaan was volstrekt op het conto Johan Schaper en Gerrit Nanninga te schrijven. Zij waren ook nog eens de mensen die de afdeling na 1896 alsnog tot een succes maakten. Vanuit Groningen trokken zij het platteland op om aan de naamsbekendheid van de partij te werken. Daartoe was Schaper in 1896 zelfs als 'reizend agent en propagandist' in dienst van de SDAP getreden.[121] Niet lang daarvoor had hij afstand gedaan van zijn krant *De Wachter* omdat die was opgegaan in *De Sociaaldemokraat*, maar over de toon van dat nieuwe blad was Schaper niet te spreken. Daarom richtte hij in 1897 alweer een nieuwe Groningse krant op: *De Strijd*.[122] Die oprich-

ting viel samen met een belangrijke bloeiperiode van de Groninger sociaaldemocratie.[123]

December 1896 was met behulp van onder anderen Schaper en Nanninga een 'onafhankelijke' arbeiderskiesvereniging opgericht.[124] Al na een aantal maanden wierp deze vereniging haar eerste vruchten af. Halverwege 1897 werd zowel Nanninga als Schaper namelijk gekandideerd voor de gemeenteraadsverkiezingen. Johan Schaper werd gekozen en daarmee het eerste SDAP-raadslid in Groningen. Dat gaf het afdelingsleven de extra impuls die het nodig had. Het ledental begon te groeien en de afdeling versterkte haar centrumfunctie in de Groninger Ommelanden. Hervonden zelfverzekerdheid gaf aanleiding tot een opmerkelijke Groningse reflex: de leiders van de afdeling bemoeiden zich steeds meer met landelijke aangelegenheden en verzuimden daarbij niet het partijbestuur op fouten te wijzen.[125] Wellicht kwam die kritische houding voort uit een frustratie die leefde in de afdeling: partijgenoten uit het westen overbrugden zelden de afstand naar Groningen en dat werd hun sterk aangerekend.[126]

Voorafgaand aan de verkiezingen van 1899 vervaardigde de SDAP voor het eerst een gemeentelijk verkiezingsprogramma. Dat gebeurde niet door de afdelingen zelf, maar door een landelijke commissie die een universeel gemeenteprogramma ontwierp. Met minimale aanpassingen zou het overal toepasbaar moeten zijn. Johan Schaper was een van de mensen die aan het programma meeschreef.[127] Hoewel het programma een nogal krachteloos stuk was, gaf het Schaper – in combinatie met zijn in 1899 verworven Kamerlidmaatschap – de nodige status binnen de partij. Een paar jaar later, in 1901, werd Schapers gemeentelijke eenmansfractie aangevuld met de onvermijdelijke Gerrit Nanninga en met Eltjo Rugge. De laatste was de broodbezorger van De Toekomst. Weer enige tijd later kwam daar P.L. Cloetingh bij. Ook hij was een bekend gezicht in de afdeling. Niet alleen omdat hij Eltjo Rugges overbuurman was, maar ook omdat hij als secretaris van de Groningse afdeling van de typografenbond optrad.[128] Zo bleken alle voorlieden steeds weer uit dezelfde netwerken te komen.

Deze personele overlap tussen partij en vakverenigingen was kenmerkend voor de Groningse sociaaldemocratie van die dagen. De Groninger Bestuurdersbond (GBB) die in 1901 werd opgericht zorgde ervoor dat de SDAP met een groeiend aantal vakorganisaties samenwerkte.[129] De GBB moest boven alles de concurrentie aangaan met het Plaatselijk Arbeiders Secretariaat (PAS), een samenwerkingsverband dat op de hand van de 'vrije socialisten' was.[130] Die opzet slaagde, want de GBB had al snel meer verenigingen onder haar paraplu dan het PAS.[131]

Zo kwamen de Groningse arbeiders rond 1900 op allerlei manieren in aanraking met de sociaaldemocratie, steeds vertegenwoordigd door hetzelfde groepje mensen. Ze troffen Johan Schaper achtereenvolgens als propagandist, gemeenteraadslid, Statenlid en Kamerlid. Met Gerrit Nanninga maakten ze een praatje aan de toog in de Toekomst. Na het faillissement van de anarchistische kastelein van De Toekomst had Nanninga op 1 mei 1900 zijn vertrouwde plaats achter de tap namelijk weer ingenomen. Dat zou het startschot blijken voor de totale overname van De Toekomst door de SDAP.[132] Binnen een mum van tijd vonden de afdelingsvergaderingen er weer plaats, bestierde Nanninga er een kleine SDAP-brochurehandel, zong het koor er en nodigde jongeliedenclub 'De Zaaier' er vanaf 1902 de jongste arbeiders uit.[133]

Ook Eltjo Rugge behoorde tot de bekende gezichten van de sociaaldemocratie. Hij was afdelingsvoorzitter, agent voor *Het Volk,* raadslid en lid van de Provinciale Staten. Geert Sterringa verenigde vergelijkbare politieke functies met het directeurschap van mannenkoor 'De Volksstem'.[134] Charlotte Koekebakker was naast afdelingsbestuurder ook bestuurslid van de onderwijzersclub, de dienstmeisjesbond, de schaakvereniging, coöperatie De Toekomst en de Groningse afdeling van de SDAP. Agnes de Vries had vrijwel dezelfde functies en zou het uiteindelijk tot Kamerlid schoppen. Zij waren het die de afdeling via hun netwerken bijeenhielden. Deze lokale voorhoede was hard nodig, want de meeste gewone leden waren veel minder actief. Zij consumeerden de partij en pikten de krenten uit de pap als er in De Eendracht of De Toekomst iets te beleven viel, maar lieten verder weinig van zich horen. Dat leidde onvermijdelijk tot teleurstellingen bij het groepje voortrekkers. Vanaf de eerste dagen moesten zij leren omgaan met de gebrekkige interesse die een groot deel van de achterban voor de politieke zaak had.[135] Die achterban kwamen ze elders tegen, op het werk, in de buurt en soms zelfs thuis, maar voor trouw partijbezoek bleken maar weinig mensen te porren.

Natuurlijk waren er ook verschillen met andere steden. Anders dan in bijvoorbeeld Arnhem en Amsterdam waren de socialisten niet geconcentreerd in één deel van de stad en liep ook hun beroepsachtergrond iets meer uiteen.[136] In vergelijking met Amsterdam was er bovendien geen grote rol weggelegd voor de bewoners van de joodse wijk.[137] Hoewel er in joodse straten als de Folkingestraat en de Nieuwstad goed op de sociaaldemocraten werd gestemd, traden de Groningse joden niet en masse als sociaaldemocraat op de voorgrond.[138] Omgekeerd profileerden joodse sociaaldemocraten als Nathan de Vries zich nooit als jood.[139] Maar al met al leken de Groningers, de Amsterdammers en de Arnhemmers best

een beetje op elkaar. Misschien niet in hun taal, gewoonte of gebruiken, maar zeker in de manier waarop zij lid waren geworden.

Twee dorpen in Fryslân: Landarbeiders en zuivelbewerkers

Hoewel de sociaaleconomische omstandigheden in Friesland slecht waren, de provincie een lange sociaaldemocratische traditie had en Pieter Jelles Troelstra zelf Fries was, sprak het allerminst vanzelf dat de SDAP in Friesland voet aan de grond zou krijgen. In 1894 had de SDB er veel overtuigde aanhangers en voor mensen die nog twijfelden, bood de Friesche Volkspartij een lokaal alternatief.[140] Het was voor de SDAP daarom niet eenvoudig om een gat in de Friese politieke markt te vinden.[141]

Slechts twee Friese SDB-afdelingen besloten in augustus 1894 over te stappen naar de SDAP.[142] Ook latere afdelingen ontstonden zelden vanuit de Bond, maar veelal vanuit organisaties als kiesverenigingen en lokale arbeidersclubs.[143] Een wirwar aan kleine en grote Friese verenigingen maakte de overgangsfase naar het SDAP-tijdperk lokaal gevarieerd en regionaal onoverzichtelijk. Veel afdelingen werden meermaals opgericht, functioneerden onder verschillende namen of verdwenen voor korte of langere tijd van de radar. De continuïteit zat meestal in personen, zelden in de naam van de organisatie.

In Dokkum adopteerde een kiesvereniging al vroeg de standpunten van de SDAP, maar in 1895 bleken de Dokkumer leden niet langer geïnteresseerd te zijn in de nieuwe partij. Niemand kwam naar de vergaderingen. Zonder er veel woorden aan vuil te maken, stelde de secretaris vast: 'Het is treurig, maar de geest is hier geheel vervlogen.' En zo ging de afdeling ten onder.[144] Pas in 1899 was er nieuw animo voor het parlementair socialisme. Dat kwam door koopman Menne Hillebrand. Wanneer hij langs de Dokkumer huizen liep, prees hij niet alleen zijn koopwaar, maar ook het socialisme aan. Bovendien nam hij in organisatorisch opzicht het voortouw. Stapje voor stapje transformeerde hij de plaatselijke Volkskiesvereniging tot een SDAP-afdeling.[145] Voor lange tijd was ieder succes van de afdeling zijn persoonlijke verdienste. Hillebrand werd raadslid en kandideerde zich zelfs voor de Tweede Kamer.[146]

Waar zulke mensen ontbraken, konden grillige patronen en onduidelijke situaties ontstaan. In Franeker bijvoorbeeld werden in 1894 meteen dertig mensen lid van de lokale afdeling. Dat was een reusachtig ledenbestand, maar geen garantie voor succes. Kennelijk voelde geen van de ruim dertig leden zich geroepen om de touwtjes in handen te nemen, want nog geen jaar later was het alweer afgelopen met de afdeling.[147] In Akkerwoude ging een klein groepje enthousiastelingen aan de slag. Die harde kern kon anderen echter niet overtuigen om contributie te betalen.

Na een korte succesperiode haakte het ene na het andere lid af. In een uiterste poging om toch iets voor de sociaaldemocratie te betekenen hebben de bestuursleden van Akkerwoude zich toen maar 'van 't partijbestuur [afgescheiden], om dan in eigen kring wat meer propaganda te kunnen maken'. Zo namen ze afscheid van de landelijke SDAP om het politieke leven 'ondergronds' voort te zetten. Dan hoefde er tenminste geen landelijke contributie betaald te worden.[148]

Wanneer afdelingen wel slaagden, betekende dat niet dat alle leden overtuigd sociaaldemocraten waren. In veel gevallen waren zij ooit lid geworden van een kiesvereniging, een arbeidersclub of een afdeling van de Friesche Volkspartij en ondergingen zij een administratieve bekering. De meeste van deze mensen zullen een sterk ontwikkeld rechtvaardigheidsgevoel hebben gehad, maar ze kwamen betrekkelijk toevallig bij de SDAP terecht. Dat was goed te zien in Lemmer. De latere SDAP-afdeling bestond daar al sinds 1870 als vereniging die zich eerst bij de 'Algemeene Friesche Werklieden Vereeniging' aansloot, vervolgens, in 1883, als afdeling bij de SDB en tot slot, in 1901, eerst als zelfstandige Socialistische Vereeniging en later als afdeling bij de SDAP.[149] Het socialistisch verenigingsleven was stabiel, maar de naam van de club veranderde zo nu en dan. Hieronder worden twee Friese voorbeelden van dat type continuïteit – dat op papier dikwijls moeilijk zichtbaar was – verder uitgewerkt.[150] Zo wordt onder meer duidelijk dat een stabiele SDB-afdeling geen noodzakelijkheid was voor de oprichting van een succesvolle SDAP-afdeling.

Warga: afscheid van de bond

Volgens sommige bronnen sloot de SDB-afdeling van het Friese plaatsje Warga zich tijdens de Zwolse oprichtingsvergadering aan bij de SDAP.[151] Er is echter reden om daaraan te twijfelen. In de verslagen van deze vergadering werd slechts een enkele keer geschreven over deze afdeling. Vaker werd de plaatselijke 'sociaaldemocratische vereeniging' genoemd, of werd Warga überhaupt niet opgemerkt.[152] Ook in andere bronnen wijst niets op het bestaan van een actieve afdeling van de Sociaaldemocratische Bond.[153] Zelfs uit *Recht voor Allen* en de *Leeuwarder Courant* valt niet op te maken of Warga in de jaren negentig SDB-activiteit kende. Het gemeentebestuur van Warga maakte zich in ieder geval niet druk om socialisten. Toen socialist Jan Tanja in 1893 een vergunning aanvroeg om een gemeentelijk lokaal te gebruiken voor zangoefeningen, werd er met geen woord gerept over zijn denkbeelden.[154] Maar als er geen SDB-afdeling was, waar kwam die SDAP-afdeling dan vandaan?

In Warga was een groepje mensen actief dat rond 1893 onder twee verschillende vlaggen socialistische activiteiten organiseerde. Zonder dat

de SDB ter sprake kwam, kwamen socialisten spreken, werd *Recht voor allen* gecolporteerd en zongen de schoolkinderen van Warga zelfs het socialistische 'Vrijheidslied'.[155] Dit lokale socialisme was het product van de Nederlands Bond voor Algemeen Kies- en Stemrecht (BAKS) enerzijds en de gemêleerde Friesche Volkspartij anderzijds. In oktober 1890 was in Warga, door onder anderen veehouder Tiemen de Boer en zuivelarbeider Marten Kalsbeek, een BAKS-afdeling opgericht. Vanaf halverwege de jaren tachtig was deze organisatie de nationale spreekbuis van de kiesrechtbeweging geweest, maar het zwaartepunt van zijn aanhang lag in Friesland. Veel Friese afdelingen stonden in nauw contact met georganiseerde en ongeorganiseerde socialisten. Hoe socialistisch de afdeling Warga was, bleek nog in de maand van de oprichting. Er vond een lezing van Tjerk Luitjes plaats en een jaar later maakte ook Domela Nieuwenhuis zijn opwachting.[156] In de periode daarna werden de ongeveer zeventig leden regelmatig uitgenodigd voor socialistische spreekbeurten 'ten huize van kastelein Boersma'.[157] Hoewel dat geen massabijeenkomsten geweest kunnen zijn, was stabiele aanwezigheid in de regio gegarandeerd.

De BAKS-afdeling sloot zich na anderhalf jaar aan bij de Friesche Volkspartij, het conglomeraat van linkse verenigingen en clubs in Friesland.[158] Ook binnen dat verband toonde het gezelschap uit Warga zich meer dan eens socialistisch. Zo nam de afdeling in 1893 het initiatief voor een provinciale 1 meiviering.[159] De bijeenkomst zou niet doorgaan, maar niet veel later wapperde de banier van de BAKS uit Warga wel in Deventer. Dat gebeurde toen Troelstra daar op 13 mei 1894 zijn grote sociaaldemocratische kiesrechtbijeenkomst organiseerde.[160] Eind augustus 1894 moet een deel van de actievelingen uit de BAKS en de FVP zich aangesloten hebben bij de SDAP.[161]

Onder de eerste leden van de SDAP-afdeling Warga stonden naast veehouder De Boer ook een timmerman, een olieslager, een bakker, een kastelein, een boerenknecht en een schippersknecht ingeschreven. Van de overige twaalf leden stonden er zes als arbeider geregistreerd.[162] Naar alle waarschijnlijkheid zal een deel van hen bij de coöperatieve zuivelfabriek in het dorp gewerkt hebben.[163] Ondanks de verscheidenheid aan beroepen, was de club op haar eigen manier een homogeen gezelschap. Dat was niet alleen zo omdat Warga een klein dorp was en alle leden een verleden deelden in het verenigingsleven, maar ook omdat ze demografische gelijkenissen vertoonden. Het leeftijdsverschil binnen de afdeling was nauwelijks meer dan tien jaar: vrijwel alle leden waren geboren rond 1865.[164] Ze waren niet rijk, laagopgeleid en woonden meestal bij hun ouders of schoonouders in huis. Degenen die zelf gezinshoofd waren,

leefden evengoed met ouders, schoonouders, andere familieleden en meestal meerdere kinderen onder één dak.

De armoede onder de leden had vanzelfsprekend gevolgen voor de afdeling.[165] Het was moeilijk om contributie te betalen, met alle praktische gevolgen van dien.[166] Veel meer nog dan in Groningen en Arnhem was het een drama om een zaal te huren voor de bijeenkomsten.[167] De weinige zalen in de omgeving waren vaak om politieke redenen niet beschikbaar. Het zwaartepunt van het afdelingsleven lag daarom niet bij het organiseren van bijeenkomsten of spreekbeurten. Dat was simpelweg te ingewikkeld. De meeste samenkomsten vonden in de avonduren plaats in de drukke huishoudens van de afdelingsgenoten. Desalniettemin was de SDAP als politiek instrument bij vlagen effectief.

Dat begon met Tiemen de Boer die zich in 1895 kandideerde voor de gemeenteraad. Hij verscheen echter niet op de lijst uit naam van de SDAP, maar op die van de plaatselijke kiesvereniging. Pas twee jaar later zou hij de SDAP vertegenwoordigen bij de raadsverkiezingen. Tegen alle verwachtingen in behaalde hij een zetel.[168] Het zette de partij in politiek opzicht op de kaart, al werden de meeste activiteiten van de afdeling nog altijd onder de naam 'S. D. Arbeiders-Vereeniging' aangekondigd.[169] Eigenlijk deed die naam er niet zoveel toe. De SDAP was een lokale club: de leden zagen elkaar dagelijks en waren ook bekend bij andere mensen in het dorp. Tiemen de Boer was het gezicht en aanspreekpunt van de lokale sociaaldemocratie. Niet alleen als lid van de gemeenteraad viel hij op, maar ook als lid van de Provinciale Staten. Zijn werk paste binnen de Friese traditie van voorvechters voor betere arbeidsverhoudingen, levensomstandigheden en kiesrecht. Dat zijn naam voor langere tijd aan deze strijd verbonden zou blijven, kwam ook omdat hij zijn zoon aanstak met het virus. Harmen de Boer sloot zich in 1910 aan bij de SDAP en werd Troelstra's campagneleider bij zijn verkiezing in Leeuwarden. Later werd hij zelf ook Kamerlid namens de partij.

Als politicus was Tiemen de Boer het meest zichtbare, maar zeker niet enige knooppunt van netwerken in het dorp. De werkzaamheden van de intellectuele zuivelarbeider Marten Kalsbeek waren minstens even belangwekkend als die van De Boer. Ook Kalsbeek moet rond de eeuwwisseling een bekend gezicht zijn geweest in Warga. Met een jeugdvriend richtte hij in 1900 een vakbond voor zuivelarbeiders op.[170] Daarbij maakte hij handig gebruik van het netwerk en de kennis van zijn partijgenoot Gerrit Melchers, een tot het socialisme bekeerde dominee. Via diens contacten zorgde Kalsbeek ervoor dat de door hem geschreven circulaire voor zuivelbewerkers in de juiste handen viel. Toen Kalsbeek tijdens de oprichtingsvergadering in Leeuwarden de arbeiders als 'levende lijken'

in de zaal zag zitten, wist hij dat hij op de juiste weg was.[171] Hij stootte door en vanaf 1901 bracht hij de krant *De Zuivelbewerker* uit, belegde hij bijeenkomsten en coördineerde hij contacten tussen de zuivelarbeiders.

Hoewel de Partij en de vakbond statutair gezien niets met elkaar te maken hadden, vielen ze in daad, woord en personeel zo goed als samen. Toen Kalsbeek – die van kinds af ziek was – op dertigjarige leeftijd overleed, was hij op slag een legende. Als zeer actief sociaaldemocraat, vakbondsman en auteur van zowel laagdrempelige als complexe publicaties, werd hij beschouwd als een van de grondleggers van de Friese vakbeweging.[172] Juist als middelpunt van verschillende verenigingen had Kalsbeek zich tot centrale figuur ontwikkeld. Via hem kwam de afdeling Warga midden in het Friese verenigingsleven voor arbeiders te staan.[173]

Ook met naburige afdelingen van de SDAP was het contact algauw gelegd.[174] Hoe warm die band was, bleek toen in 1909 werd gevierd dat de afdeling Warga vijftien jaar bestond. Tijdens de jubileumvergadering voerden arbeiders van de afdeling Roordahuizum het toneelstuk 'Vergulde Leugens' op en die prestatie was volgens de notulist niet van die van 'professionele toneelspeelers te onderscheiden'.[175] Zelfs in *Het Volk* werd van de feestelijkheden verslag gedaan.[176] Verder stond de avond vooral in het teken van het stichtingsverhaal van de 'eerste plattelandsafdeling van de SDAP'.[177] Zo voorzag de afdeling Warga – opgebouwd uit kleine organisaties, een kleurrijk palet van persoonlijke contacten en een stevige portie toeval – zichzelf alsnog van een heroïsche oprichtingsgeschiedenis waarin de nadruk op politieke prestaties lag.

De socialistenclan in Holwerd

Volgens een inwoner van Holwerd waren de arbeiders aldaar 'ruim bedeeld [...] met geduld en sufheid'.[178] En het moet gezegd; op politiek gebied gebeurde er niet veel spannends in de jaren 1890. Toch werd in maart 1896 een afdeling van de SDAP in het leven geroepen.[179] De oprichtingsvergadering was uitgeroepen door een paar leden van een vooruitstrevende jongelingenvereniging. Zij maakten officieel deel uit van de lokale afdeling van de Friesche Volkspartij, maar volgens hen ging van die club 'niet de minste kracht' uit. Ze vonden het tijd voor verandering en daar hoorde het socialisme bij.[180] Dat klonk als een buitengewoon doortastend optreden, maar achter de schermen speelde er meer mee dan kordaatheid. In het onderstaande zal duidelijk worden dat de oprichting van een afdeling nooit helemaal alleen aan lokale factoren te danken was. De inmenging van externe factoren werd impliciet al duidelijk in Arnhem en Groningen, maar in Holwerd was dat nog beter te zien.

De oprichtingsgeschiedenis van de Holwerder SDAP begon eigenlijk al

in september 1895. Tijdens de jaarlijkse kermis heerste in het dorp een uitgelaten stemming. Zoals altijd trok de plattelandsbevolking in de avonduren naar de dorpskern om zich aan allerhande volksvermaken over te geven. Zonder directe orders van hun commandant kwam ook een tweetal marechaussees ter plaatse. Ze surveilleerden op de kermis om dronkenlappen aan te kunnen spreken. Op hun wandeling namen ze een kijkje in herberg De Klok, een uitspanning die in de omgeving bekendstond als 'socialistenkroeg'. De bezoekers waren in kermistijd echter niet gediend van bemoeienis van buitenstaanders. Er werden niet mis te verstane opmerkingen gemaakt in de richting van de marechaussees en al snel ontstond een opstootje. 'Steek ze dood, slaat ze dood, schiet ze dood. Ban ze uit het dorp naar Dokkum. Haal vorken, griepen en zeisen,' moedigde een van de aanwezigen de andere cafébezoekers aan. De marechaussees raakten in paniek, sloegen met hun sabel, losten enkele schoten en vluchtten het dorp uit.[181]

Niet veel later werden vier mannen als de aanstichters aangemerkt. Zij werden uit huis gehaald, opgesloten en moesten voor de rechter verschijnen op verdenking van opruiing. Drie van hen kwamen uit Holwerd. Het waren de landarbeiders Gooitzen van Duinen, Louw Visser en Jan Hamstra.[182] De rechtsgang verliep niet gunstig voor het drietal; ze werden tot zes maanden cel veroordeeld. Ze hoefden echter niet meteen het cachot in omdat ze de mogelijkheid hadden om tegen de uitspraak in beroep te gaan.

Voor het hoger beroep meldde zich een advocaat die het drietal wenste te verdedigen: Pieter Jelles Troelstra. Hij was regelmatig voor spreekbeurten op bezoek geweest in Holwerd en kende de bewoners een beetje.[183] Dit was een uitgelezen gelegenheid om terug te keren, want het verhaal deed de ronde dat Van Duinen, Visser en Hamstra niet vanwege hun misdragingen, maar vanwege hun sympathie voor het socialisme terechtstonden. Dat was precies het soort verhaal waarop Troelstra in deze periode gespitst was. Al vanaf het begin van de jaren negentig had hij het opgenomen voor arbeiders die op dubieuze gronden veroordeeld dreigden te worden en deze zaak sloot daarbij goed aan.[184] Met dit soort rechtszaken sloeg Troelstra twee vliegen in één klap: hij kon er onrecht mee bestrijden en maakte tegelijkertijd socialistische propaganda.

Tijdens het hoger beroep in januari 1896, pakte Troelstra op indrukwekkende wijze uit. In zijn anderhalf uur durende pleidooi besteedde hij meer aandacht aan de leefomstandigheden van de verdachten en aan de opstelling van de marechaussee in het algemeen, dan aan het vermeende misdrijf in herberg De Klok. En ook buiten de rechtszaal liet hij van zich horen. Er werd een speciale propagandabijlage met *De sociaaldemokraat*

verzonden en Troelstra maakte een propagandareis langs agrarische plaatsen.[185] Het propaganda-effect dat Troelstra beoogde moest twee kanten op werken. Binnen de partij liet hij zien dat de landarbeiders de aandacht van de sociaaldemocraten verdienden – iets wat onder partijgenoten geen vanzelfsprekendheid was. Naar buiten toe liet Troelstra zien dat de sociaaldemocratie er wel degelijk voor de landarbeiders was – iets wat onder landarbeiders geen vanzelfsprekendheid was.[186]

De rechtszaak wierp op allerlei niveaus zijn vruchten af. Ten eerste wist Troelstra de straf te verkorten, waardoor het drietal slechts voor een maand achter de tralies verdween. Ten tweede werden er ten tijde van de rechtszaak meerdere Friese afdelingen opgericht.[187] De afdeling Holwerd was slechts een van de aanwinsten. Maar het was een belangrijke aanwinst, omdat de oprichting nog een derde overwinning voor Troelstra zou opleveren. De afdeling maakte tijdens het SDAP-congres van 1896 namelijk haar landelijk debuut en belangrijker: de Holwerders voerden zelfs het woord.[188] Door afgevaardigde Buwalda werd overtuigend gesproken over de misère van het landarbeidersbestaan.[189] Dat was een belangrijk argument voor Troelstra in een debat dat hij die dagen uitvocht over de positie van de landarbeiders in de sociaaldemocratie.[190] In de partij waren veel mensen van mening dat 'boeren en arbeiders [...] niet samengaan in één organisatie'. [191] Troelstra wilde zijn partijgenoten van het tegendeel overtuigen. De assertieve agrarische socialisten van de afdeling Holwerd waren voor hem een geschenk uit de hemel. Op twee veerschippers, een broodventer en een paar andere arbeiders na, bestond de afdeling van rond de 25 leden volledig uit landarbeiders.[192] Dat afdelingen door één beroepsgroep werden overheerst, kwam veelvuldig voor, maar dat het om landarbeiders ging was uitzonderlijk.[193] Slechts 5 procent van alle SDAP-leden in de periode van 1894 tot 1909 stond als landarbeider geregistreerd.[194] De twintig Holwerders zullen daar een stevig deel van hebben uitgemaakt.

De landarbeiders uit Holwerd deden in hun armoede niet onder voor fabrieksarbeiders of timmerlieden.[195] Ook dat werd meermaals voor het voetlicht gebracht. Niet voor niets plaatste afdelingslid Piet Buwalda in mei 1896 een oproep in *De sociaaldemokraat* toen het Holwerdse drietal definitief de cel in ging. Hij vroeg partijgenoten om de vrouwen en kinderen van de veroordeelden financieel te ondersteunen.[196] Zo werkte de oprichting van de afdeling in veler voordeel. De familie van het droevige drietal maakte kans op enige financiële steun en voor de gewone leden had het verenigingsleven weer een kleine impuls gekregen.[197] Troelstra behaalde er ondertussen zijn voordeel mee in het debat en toen hij niet veel later een Fries krantje oprichtte, vond hij in Sjoerd Hamstra uit Hol-

werd meteen een agent.[198] Holwerd en Troelstra hadden elkaar helemaal gevonden.

Ondanks het opmerkelijke stichtingsverhaal van de afdeling Holwerd, waren er grote gelijkenissen met andere afdelingen, vooral waar het de opbouw van het ledenbestand betrof. In een klein dorp als Holwerd woonden alle leden natuurlijk vlak bij elkaar, maar dat was niet het enige. Het jongste en het oudste lid van de club verschilden zo'n veertig jaar in leeftijd; dat lijkt een teken van diversiteit, maar in dit geval waren zij schoonvader en schoonzoon.[199] Samen met andere leden behoorden zij tot de traditionele bewoners van het dorp. De wortels van de families Visser, Hamstra en Jongedijk lagen al generaties lang in Holwerd.[200] In deze families was het afdelingsleven bovendien sterk met het familieleven verweven.[201] Zo werden Ruurd en Ale Visser als vader en zoon lid van de afdeling. Ook andere Vissers waren op een bijzondere manier betrokken bij de afdeling. Yttje Visser was zelf niet op de ledenlijst terug te vinden, maar haar man Klaas Dijkman en haar vader Jentje Visser waren lid van de partij. Op een vergelijkbare manier waren meerdere vrouwen in het dorp ongeregistreerd met de partij verbonden.

Ook in religieus opzicht was de afdeling een homogeen gezelschap. De meeste SDAP-leden hadden zich als 'onkerkelijk' laten inschrijven in het bevolkingsregister. Hoewel Friesland als relatief gesecularisseerd te boek stond, was de regio rondom Dokkum niet bij uitstek ongelovig.[202] Dat slechts 10 van de 28 leden als Nederlands Hervormd (8) of Doopsgezind (2) geregistreerd stonden, was daarom opmerkelijk.[203] Ontkerkelijking ging in veel gevallen samen met ontvankelijkheid voor bewegingen als de SDAP: mensen hadden het geloof misschien al generaties geleden verloren en werden dus niet door een dominee of een pastoor van het socialisme afgehouden. Die beweging was ook in andere delen van de provincie zichtbaar geweest. En voor zover er wel sprake was van kerkelijkheid, dan was men vooral bij meer vrijzinnige kerkgenootschappen aangesloten geweest.[204]

De homogeniteit van de afdeling werd ook in negatieve zin uitgedrukt: er liep een onzichtbare scheidslijn door het dorp. Niet-arbeiders werden geen lid en ook een aantal grote families in Holwerd, zoals de Stielstra's, leverden geen enkele sociaaldemocraat. Dat kwam omdat dorpsbewoners met een gereformeerde achtergrond niets met de socialisten te maken wilden hebben. Dat maakte het potentieel van de afdeling tamelijk klein, want Holwerd was verhoudingsgewijs ruim met gereformeerden bedeeld. Dat deze religieuze scheidslijnen zo belangrijk waren voor het lidmaatschap, zal misschien ook de Holwerdse predikant A.H. Droge gefascineerd hebben toen hij in 1898 een abonnement nam op *De Sociaaldemokraat*.[205]

Net als bij de andere afdelingen steunde Holwerd op een klein groepje voormannen. De gebroeders Buwalda hielden het afdelingsleven als bestuurslid, agent voor *Het Volk* en propagandist draaiende. Ze organiseerden gezellige bijeenkomsten en openbare vergaderingen, maar bemoeiden zich ook met de gemeenteraad.[206] Vanaf 1896 dienden ze verzoekschriften en vellen met handtekeningen in bij de gemeenteraad.[207] Ze trokken vooral de aandacht met hun pogingen om de gemeente aan werkverschaffing te laten doen.[208]

Het zorgde ervoor dat Holwerd algauw bekend kwam te staan als een rood bolwerk in het verder religieuze Noord Friesland.[209] De gebroeders Buwalda werden voor hun inspanningen echter karig beloond.[210] De gemeenteraad was weinig toeschietelijk, de leden spanden zich minimaal in voor de afdeling en voor landelijke sprekers was Holwerd vaak te ver weg. Zoals die keer dat Henri van Kol zou komen spreken in Holwerd, maar niet kwam.[211] Het was niet eenvoudig om in het hoge noorden een afdeling te leiden. Pas jaren later kregen de gebroeders Buwalda de eer die hun toekwam. Na de Tweede Wereldoorlog maakten PvdA-leden er een gewoonte van om tijdens de jaarlijkse 1 meivieringen het graf van Pieter Buwalda te bezoeken.[212]

Tot besluit: de patchworkpartij

Op de Zwolse oprichtingsvergadering van de SDAP waren afgevaardigden uit Warga, Groningen en Arnhem aanwezig. Allen vertegenwoordigden zij een SDB-afdeling, een deel daarvan of een ander soort organisatie. De oprichting van de partij zorgde in al deze gevallen voor een verandering in hun lokale verenigingsleven. Maar: het was een nieuwe *fase*, niet het *begin* van hun sociaaldemocratische avontuur. De afdelingen waren in dialoog met allerlei oudere clubs, verenigingen en vooral informele netwerken ontstaan.[213] Dat gold ook voor de meeste afdelingen die zich in de jaren daarna bij de partij zouden aansluiten. Of het nu de Holwerdse vrienden uit herberg De Klok waren, de 'ontwikkelingsclub' van Meppel, 'Toneelklub Kunst en Propaganda' uit Maastricht, de Nijmeegse kiesvereniging, de Almelose volkskiesvereniging of de van oorsprong katholieke werkliedenvereniging waar de Eindhovense afdeling uit voortkwam; al deze verbanden hadden er al een hele geschiedenis op zitten voordat ze een SDAP-afdeling werden.[214]

De nieuwe afdelingen waren in grote mate afhankelijk van mensen die hun sporen in het verenigingsleven al lang en breed hadden verdiend. Voordat de SDAP ontstond, waren mensen als Gerrit Nanninga, Marten Kalsbeek en Pieter Buwalda actief geweest in de SDB, een kiesvereniging, vakvereniging of clubs zoals de BAKS. De typische verenigings-

man schreef in lokale en nationale bladen, organiseerde meetings, voerde het woord op vergaderingen en stelde zich op den duur verkiesbaar voor de gemeenteraad of de Tweede Kamer. Zij waren knooppunten in een landschap van verenigingen dat zich veel weidser uitstrekte dan het kleine veld van de sociaaldemocratie.

Deze mensen namen hun bestaande – al dan niet geïnstitutionaliseerde – netwerk mee naar de SDAP. Daardoor konden de afdelingen onderling enorm van elkaar verschillen, terwijl ze intern juist betrekkelijk homogeen waren. In Deventer kwamen de oprichters van de afdeling bijvoorbeeld van buiten de stad.[215] In Amsterdam waren de oprichters juist mensen die er al een poos woonden.[216] Dat leidde tot heel verschillende karakters. Nu eens waren de lokale voortrekkers relatief goed opgeleid, dan weer waren ze relatief laagopgeleid. Soms zat de interne homogeniteit in een oververtegenwoordiging door een specifieke beroepsgroep.[217] In Tilburg, Den Bosch en Zwolle bijvoorbeeld waren spoorarbeiders de sociaaldemocraten bij uitstek. In Amsterdam waren dat de diamantbewerkers en in Holwerd de landarbeiders.[218] Gek is die homogeniteit niet. Ledenlijsten wekken vaker de indruk dat het socialisme zich goed via de werkvloer liet verspreiden, al was alleen collegialiteit waarschijnlijk niet voldoende om mensen over de streep van het socialisme te trekken.[219] Het is niet ondenkbaar dat het soms ook andersom was: dat mensen uit dezelfde sociale netwerken niet alleen voor dezelfde verenigingen kozen, maar ook voor dezelfde beroepen. Om daarover meer te weten te komen, zal in het volgende hoofdstuk een aantal van dit soort netwerken van dichtbij worden bestudeerd.

De tussentijdse conclusie van dit hoofdstuk moet zijn dat de SDAP een 'patchworkpartij' was: een partij opgebouwd uit diverse delen. De één klein, de ander groot, soms gloednieuw, anderen al jaren in gebruik. De lokale homogeniteit ontging de SDAP-leden zelf ook niet. De opening van het partijcongres van 1896 werd als volgt beschreven:

> Eenvoudig gekleede mannen, met gebruind gelaat, vaak gebogen rug en aanvankelijk enigszins schuchtere manieren, zoeken op de achteraan neergezette stoelen een plaatsje en nemen, leunend op de tafel, een afwachtende houding aan. Het zijn de landarbeiders of verarmde boeren, afgevaardigd door de organisaties der sociaaldemocratie ten platten lande. Handwerkslieden uit de stad scharrelen door de rijen tafels en stoelen en zetten zich eindelijk neer. Sjiek geklede diamantbewerkers vormen druk pratende en lachende groepen en drukken voor en na oude bekenden der arbeiderspartij de hand. Fabrieksarbeiders, bootwerkers en andere werklieden ko-

> men binnen en richten zich in. Een paar onderwijzers hebben reeds kennis met elkaar gemaakt, hoewel ze uit gansch verschillende streken van ons land komen, verwant als ze aan elkander zijn door beginsel en beroep. Dan de bekende agitatoren en propagandisten, sommigen grijs met kalmen blik, anderen jong met levendige gebaren, maar beiden overvloeiende van energie. Voorts eenige vrouwen, sommige kongresleden, andere belangstellenden.[220]

Naast deze nogal stereotiepe opsomming van homogene groepen binnen de afdelingen valt in het laatste deel van dit citaat iets anders op. Er wordt een homogene groep genoemd die juist níet gezamenlijk naar het congres kwam. De 'onderwijzers' begroetten elkaar als vrienden, maar kwamen 'uit gansch verschillende streken van ons land'. Dat de auteur hen apart benoemt, is niet zonder reden. Congressen werden namelijk lang niet alleen door arbeiders bezocht. Onder degenen die het woord voerden, waren de arbeiders zelfs in de minderheid.[221] De schoolmeesters speelden tijdens menig debat een veel aanzienlijkere rol. Op de ledenlijsten van de eerste afdelingen waren zij echter slechts sporadisch terug te vinden. Het merendeel van hen kwam ergens anders vandaan.

DE SLEUTELPOSITIE VAN DE VERSPREIDE LEDEN

Verrassend veel mensen die congressen bezochten waren partijlid, maar niet verbonden aan een afdeling van de SDAP. In plaats daarvan stonden zij bij de partijsecretaris ingeschreven als 'verspreid lid'.[222] In de onderstaande paragrafen zullen deze verspreide leden als aparte categorie bestudeerd worden. Dat is nooit eerder gedaan en eigenlijk is dat vreemd. De ongeveer vijfhonderd verspreide leden drukten met de optelsom van hun individuele werkzaamheden namelijk een bijzonder stempel op de partij. De manier waarop ze lid werden en de invulling die zij gaven aan het lidmaatschap verschilden bovendien sterk van de manier waarop de afdelingsleden dat deden. Door hen te bestuderen wordt een belangrijke aanvulling gegeven op het beeld dat is ontstaan uit de verhalen die over de afdelingen werden verteld.[223]

Lid op locatie

De meeste mensen die zich als verspreid lid opgaven, deden dat omdat ze geen afdeling in de buurt hadden. Dat gold in het bijzonder voor partijgenoten die in het buitenland woonden. De sociaalbewogen schrijfster Josephine van Anrooy meldde zich in 1900 als verspreid lid vanuit het Zwitserse Zürich.[224] Ze studeerde er en promoveerde er een paar jaar la-

ter in de geschiedenis. Hoe enthousiast ze ook leek in haar aanmelding, het lidmaatschap van de partij hield ze niet lang vol. Niet omdat ze van gedachten was veranderd ten aanzien van de sociaaldemocratie, maar vanwege 'de talrijke uitgaven die het vereenigingsleven daar met zich [meebracht]'.[225] Van Anrooy worstelde met een dilemma dat meer buitenlandse leden kenden: ze stonden sympathiek tegenover de SDAP, maar twijfelden ook aan het nut van hun investering. Het aantal mensen dat voor langere tijd in het buitenland woonde en toch lid bleef, was daarom niet hoog. Maar ze waren er wel. In Paramaribo woonden de partijgenoten Pieter Alexander May en Harry van Ommeren, allebei werden zij redacteur van het vooruitstrevende blad *Suriname*.[226] Van Ommeren werd bovendien politicus toen hij plaatsnam in de Koloniale Staten. Ook aan de andere kant van de wereld woonden meerdere verspreide leden. Zo waren in Nederlands-Indië enkele tientallen ingenieurs, journalisten, schoolmeesters en matrozen lid van de partij.[227]

De meeste verspreide leden die in het buitenland verbleven, woonden daar echter niet; ze waren slechts voor korte of langere tijd van huis. Het was heel normaal om de dagelijkse partijpost naar hotels of logeeradressen te laten sturen. Toen dichter Carel Adama van Scheltema een reis door Europa maakte, gaf hij telkens zijn verblijfplaatsen door zodat hij zijn stukken bleef ontvangen.[228] Kunstschilder J.G. Veldheer deed hetzelfde toen hij voor enige tijd in Zwitserland werkte.[229] De wonderlijke wereldburger André Jolles verbleef zelfs in Florence toen zijn goede vriend Johan Ankersmit hem in 1900 als lid opgaf.[230] Zo waren er ook verspreide leden in Londen, Parijs en Milaan, om nog maar te zwijgen over de partijgenoot die bivakkeerde in het Oriental Hotel in Bangkok.[231] Toch vormden deze wereldreizigers niet de grootste categorie verspreide leden. De meesten van hen leefden niet in exotische oorden, maar gewoon in Nederland.

De verspreide leden als type partijlid

Florentius Wibaut begon zijn partijcarrière in 1897 als verspreid lid omdat er nog geen afdeling in zijn woonplaats Middelburg bestond. Het 'verspreid-lidmaatschap' moet hem goed bevallen zijn, want toen hij in 1904 naar Amsterdam verhuisde, bleef hij op de verspreide ledenlijst staan.[232] SDAP-apostel Henri van Kol deed iets vergelijkbaars. Hij woonde van 1898 tot 1904 in Princenhage en terwijl er in het nabijgelegen Breda een afdeling was, werd hij daar geen lid.[233] Hij was verspreid lid en op geen enkele manier bemoeide hij zich met de arbeiders in Breda. Zelfs toen er een conflict uitbrak en twee afdelingsbestuurders ter bemiddeling bij Van Kol aanklopten, gaf hij niet thuis.[234] Zoals veel verspreide

leden vond Van Kol het nationale netwerk interessanter dan het lokale verenigingsleven.

Het speelveld van de verspreide leden was de nationale partij. Niet alleen in praktisch opzicht, maar ook gevoelsmatig. Als de verspreide leden zich de partij voorstelden, dachten ze aan een landelijk of zelfs grensoverstijgend collectief van geestverwanten en niet aan de opvolgers van bestaande lokale verenigingsverbanden. Daarnaast kwam hun lidmaatschap vaak op een andere manier tot stand. Waar afdelingsleden via bestaande netwerken overstapten naar de sociaaldemocratie, maakten verspreide leden een individuele keuze. Zo schreef iemand: 'Heden, 30 jaar oud, na een leven van allerlei ellende en ontberingen, zwoegen en werken; heden nu ik na jaren, dag en nacht studeeren mij een bestaan heb verzekert [sic] en weet wat ik wil en ben; heden kan ik zeggen dat ik werkelijk socialist ben.'[235] Aan dit soort aanmeldingen lag een intentionele en ideologisch beargumenteerde keuze ten grondslag.

Niet zelden was de keuze voor de sociaaldemocratie in de sociale omgeving van de verspreide leden omstreden. De meeste Indische leden bijvoorbeeld werkten bij de Marine of bij rederijen die niets van het socialisme wilden weten. Zij moesten hun SDAP-post in blanco enveloppen laten verzenden en bij aankomst meteen verstoppen.[236] De angst om als socialist ontmaskerd te worden, leefde op meer plaatsen. De socialistische veldwachter Jan Timmer liet zijn partijpost naar een bevriende onderwijzer in Haarlem sturen.[237] Die zond de zaak vervolgens door naar zijn adres, waarschijnlijk in een andere enveloppe. Onderwijzeres A. Reyer liet via haar tussenpersoon weten dat ze geen SDAP-post kon ontvangen omdat het haar huisgenoten van de wijs zou kunnen brengen.[238] Deze mensen werden óndanks hun sociale omgeving lid van de partij en dat illustreert het grote verschil met de afdelingsleden die juist dánkzij hun sociale omgeving lid werden.

De sterke overtuiging van de verspreide leden ging in veel gevallen gepaard met de motivatie om daadwerkelijk iets te betekenen voor de SDAP. Ook daarin verschilden zij van de grote groep nauwelijks bij het partijleven betrokken afdelingsleden. Dat kwam in ieder geval op drie manieren tot uitdrukking. Allereerst leverden ze een groot deel van het intellectuele kapitaal van de partij. Een aantal schrijvers, zoals Anna van Gogh-Kaulbach, Lucie Baart en Carel Adama van Scheltema, was als verspreid lid terug te vinden in de ledenadministratie.[239] Hetzelfde gold voor allerlei kunstenaars en wetenschappers. Zulke mensen hadden de gewoonte zich meer dan gemiddeld te mengen in het ideologische debat. Ten tweede begonnen ook politici en oprichters van latere afdelingen hun carrière vaak als verspreid lid. Dat gold voor het legendarisch gewor-

den Kamerlid Suze Groeneweg, maar ook voor de onbekende meubelmaker Tom Landré, die de afdeling Zaltbommel oprichtte.[240] Ten derde droegen de verspreide leden verhoudingsgewijs enorm bij aan de financiële middelen van de partij.[241] Mensen als Ignaz Bahlmann, Floor Wibaut en Henri van Kol vormden de *haute finance* van de partij en waren allen verspreide leden.[242]

De intellectuele, organisatorische en de financiële voortrekkersrol van de verspreide leden hing grotendeels samen met hun atypische achtergrond. Hun burgerlijke origine en dito denkwereld werden treffend geïllustreerd door bollenkweker Willem de Graaff. Bij zijn aanmelding als verspreid lid in 1898 schreef hij: 'Als lid der klasse, levend van den arbeid van het proletariaat, kan ik voorlopig niet veel meer doen, als mij aansluiten bij die Partei die bevordert de ontwikkeling van het proces, waardoor grond en productiemiddelen zullen komen aan de gemeenschap.'[243] Aan dit opmerkelijke statement lag een ideologische redenering ten grondslag die de arbeiders niet nodig hadden om hun lidmaatschap te legitimeren. De Graaff was zeker niet de enige uit zijn klasse die op deze manier socialist werd. Verspreid lid A. de Boer was directeur van Boterfabriek Rogat in het Drentse De Wijk toen hij in 1900 verspreid lid werd.[244] Eduard Redelé, directeur van een Eindhovense zeepfabriek, meldde zich in april 1902.[245]

Behalve zeepfabrikant was Redelé ook op een andere manier een uitzondering in het ledenbestand: Redelé was katholiek. Toen hij lid werd, was hij zelfs al enige tijd actief in de vooruitstrevende katholieke arbeidersorganisatie 'Vooruit'. Deze vereniging had hij samen met zijn broer Louis en een aantal geestverwanten opgericht. Hoewel de club de nodige tegenwerking kreeg, werd Louis al in 1899 in de gemeenteraad gekozen. Eduards interesse ging echter steeds meer uit naar de sociaaldemocratie.[246] Zijn bekering tot het socialisme werd zichtbaar in de fel getinte artikelen die hij schreef voor *De Eendracht,* het blad waarbij hij rond 1900 betrokken raakte.[247] Zo plaatste hij zichzelf – in ieder geval gedeeltelijk – buiten zijn bestaande netwerk. Tegelijkertijd zou Redelé het katholicisme nooit helemaal afzweren en dat kwam hem weer op commentaar uit socialistische hoek te staan. Zo waren er wel meer verspreide leden bij wie de idealen een gestroomlijnd sociaal leven in de weg zaten. Vaker nog dan bij katholieken was 'de onvermijdelijke keuze' voor het socialisme bij protestanten waarneembaar. Zelfs verschillende predikanten werden tussen 1894 en 1900 verspreid lid. Frederik Hugenholtz was een van de bekendste voorbeelden, maar ook dominee Bax van de Hervormde Gemeente in Oost-Zaandam sloot zich in 1897 aan als verspreid lid.[248] Dominee Gerrit Willem Melchers werd al vroeg lid en dat gold ook voor

Albert van der Heide uit Friesland. Na 1900 volgden onder meer de predikanten Cannegieter uit Lutjebroek, Winkel uit Limmen en Reitsma uit Noordwolde.[249] Ook voor hen gold dat er een evidente hobbel genomen moest worden alvorens zij zich publiekelijk met de sociaaldemocratie konden afficheren.

De belangrijkste categorie verspreide leden was zonder twijfel de groep schoolmeesters die de partij binnen haar gelederen had. Ondanks het feit dat zij ook met weerstand vanuit de lokale gemeenschap te maken hadden, doken ze door het hele land op. Dat ze zo vaak verspreid lid werden, had ook te maken met het feit dat het schoolmeestersvak tot op zekere hoogte een reizend beroep was. Met name jonge schoolmeesters – zo zal blijken bij Geert Beishuizen uit hoofdstuk 4 – waren lang niet altijd geworteld in de gemeenschap waar ze werkten. Meester Wackerhausen werd lid in Berlicum, meester De Lange deed dat in Ter Apel en in Leiden meldde onderwijzeres Marie Lake zich via haar broer als lid.[250] In Hoorn sloten twee bevriende schoolmeesters zich tegelijkertijd aan bij de partij en zo waren er nog veel meer gevallen te melden.[251] De praktische betekenis van deze beroepsgroep was onmetelijk. Niet zelden waren de schoolmeesters degenen die na verloop van tijd toch een afdeling oprichtten en zich vervolgens in de kijker speelden omdat ze optraden als afdelingssecretaris of voorzitter.[252] Zo werd schoolmeester Kroes uit Den Helder al vroeg lid en bleef hij het socialisme net zo lang verkondigen tot hij uiteindelijk een afdeling kon stichten.[253] Dit soort mensen waren de ideale leden voor de partij. Daarvoor bestond nog een reden. Anders dan fabrieksdirecteuren en kunstenaars vervulden zij beroepshalve een natuurlijke brugfunctie tussen intellectuelen en arbeiders.

Het anarchistische pesterijtje om de SDAP de 'Schoolmeesters, Dominees en Advocatenpartij' te noemen, kwam niet uit de lucht vallen.[254] Voor een club die zich 'arbeiderspartij' noemde, waren er veel notabelen aan boord. Zij waren vooral onder de verspreide leden te vinden. Anderzijds moest het pesterijtje ook met een korrel zout genomen worden: zo veel dominees waren er niet lid en de paar advocaten die zich aanmeldden, wilden strikt geheim blijven.[255] Zo bleven zelfs de verspreide leden nog betrekkelijk homogeen: de meeste burgerlijke beroepen kwamen nooit of zelden voor op de verspreide ledenlijst. De medische wereld bijvoorbeeld was slecht vertegenwoordigd binnen de partij. Alhoewel, dokter A.H. Haentjens werd in 1902 vanuit het 'herstellingsoord voor longlijders' in Putten op de Veluwe verspreid lid.[256] Zo waren er altijd uitzonderingen.

Net als het afdelingslidmaatschap moest het succes van het verspreid lidmaatschap proefondervindelijk worden vastgesteld. En net als in de

afdelingen ging dat vaak verkeerd. Verspreide leden vielen in het partijleven regelmatig tussen wal en schip. Partijgenoot W.C. van Manen voelde vanwege zijn reizende betrekking dat het beter was om verspreid lid te zijn, maar had zich vanwege het 'solidariteitsgevoel' liever aangesloten bij een afdeling.[257] Dat solidariteitsgevoel, de sociabiliteit, was iets wat wel meer mensen misten. Was het niet bewust, dan misschien onbewust. Het verspreid lidmaatschap leidde bijvoorbeeld tot een gebrekkige kennis van de dominante cultuur in de partij. De onbekendheid met conventies en partijnormen kon tot pijnlijke misverstanden lijden. Zo schreef het lid Verweij de partijbestuurders aan met het zeer ongebruikelijke 'hooggeachte partijgenoten', om hen in een volgende brief verheugd te melden dat er ''n kolfbaan' aanwezig was bij de vergaderlocatie die hij op het oog had.[258] Een beetje ontspanning kon geen kwaad, maar dit was niet het type uitstapje dat de sociaaldemocraten op het oog hadden tijdens congressen.

Zo transformeerden lang niet alle verspreide leden tot intellectuele steunpilaar, gulle geldschieter of lokale gangmaker. In het Overijsselse Wijhe waren meerdere verspreide leden te vinden, maar op aanmoedigingen om een eigen afdeling op te richten, kwam pas in 1910 reactie.[259] Partijgenoot Mulder uit Arnhem was een notoire querulant die meende dat de afdeling een rommeltje was en wilde daarom op de verspreide ledenlijst.[260] Door dit soort motivaties voor het verspreid lidmaatschap ook toe te staan, kon het afdelingsleven op een heel andere manier gestimuleerd worden. Negatieve krachten werden weggehouden, terwijl ze wel betalend lid bleven. Zo had het verspreid lidmaatschap onvermoede voordelen voor de hele partij.

Conclusie: de band met de Bond en de kracht van het individu

Al werd de SDB vanaf de eerste SDAP-bijeenkomst verketterd, met geen enkele andere organisatie was de band zo innig als die met de SDB.[261] Hoe ver dat ging, bleek toen het tienjarig bestaan van de partij werd herdacht. Het gedenkboek dat voor die gelegenheid gemaakt werd, ging voor 90 procent over de Bond.[262] De partijleden konden niet genoeg benadrukken dat ze op 26 augustus 1894 afscheid hadden genomen van de Bond. Toch hadden ze hun voormalige Bondsvrienden steeds weer opgezocht. Zelfs op plaatsen waar de Bond nooit groot was geweest, drong hij als eeuwige tegenpool door tot de haarvaten van de partij. Daarom ligt het voor de hand om te veronderstellen dat de meeste leden lid werden van de SDAP, omdat ze voor die tijd lid waren van de Bond. Die conclusie is echter te eenvoudig.

Meer dan de Bond

De ongeveer vijfduizend mensen die tussen 1894 en 1900 SDAP-lid werden, waren vaak lid van de SDB geweest, maar waren niet alleen door de SDB met elkaar verbonden. Het partijleven van de hier onderzochte leden speelde zich af op de vierkante kilometer. Zij kenden elkaar als familieleden, van hun werk of uit de buurt. De afdelingen waren niet zelden ontstaan uit clubs waar hun vaders nog lid van waren geweest. Wanneer in hun hechte netwerken een leider opstond die het een goed idee vond om aansluiting te zoeken bij de SDAP, dan ging een deel van de achterban mee. Door dit fenomeen werd het leeuwendeel van de eerste afdelingsleden niet zelfstandig lid van de partij. Deze leden ontstonden bij administratieve toverslag. De afdeling ontstond uit een netwerk (of een deel daarvan) dat eerder andere gedaantes had aangenomen. Sommige – zoals de Bondsafdeling in Arnhem – waren goed zichtbaar geweest in het publieke leven, terwijl andere – zoals de BAKS-afdeling in Warga – een anonieme dood waren gestorven.

Het waren steeds lokale voorlieden geweest die de partij de moeite waard maakten, of zoals een Achterhoekse sociaaldemocraat opmerkte over de plaatselijke voorman: 'Was onzen secretaris niet in Borculo woonachtig, dan zou binnen een maand, zoo niet eerder, de geheele afdeling teniet zijn.'[263] Dit soort voorzitters en secretarissen waren voor de gewone leden belangrijker dan de naam van de organisatie of de exacte politieke doelstelling. Achter iedere succesvolle afdeling stonden een of twee goede organisatoren met een stevig netwerk en een onvermoeibaar doorzettingsvermogen. Politieke bevlogenheid was slechts een van de componenten die hun handelen bepaalden. Meestal hadden ze al meerdere verenigingsavonturen op hun naam staan. Bij ervaren mensen als Charlotte Koekebakker uit Groningen en Pieter Buwalda uit Holwerd leek de negentiende-eeuwse verenigingsmanie nog volop te woeden. Steeds weer doken zij op in nieuwe verbanden en organisaties, variërend van coöperaties tot kiesverenigingen en van schaakclubs tot natuurorganisaties. Afdelingen die niet over dit soort mensen beschikten, waren gedoemd te mislukken.

De laatste brief van een instortende afdeling die de partijsecretaris bereikte, vermeldde vaak dat 'alles op een paar mensen aankwam'.[264] En zo was het ook. Niet alleen bij instortende afdelingen, maar overal. Het verschil tussen succes en falen zat niet in de werkdruk, maar in de vraag of mensen bereid waren die op zich te nemen. Het is belangrijk om dit te beseffen: het merendeel van de afdelingen stierf een roemloze dood. De afdelingen die in dit boek besproken worden, zijn het succesvolle topje op een ijsberg van anonieme mislukkingen. Grote successen op lokaal

niveau waren in de eerste jaren überhaupt zeldzaam. Financieel gezien waren alle afdelingen hongerkunstenaars. Bovendien leek massaal en intrinsiek enthousiasme bij de gewone leden te ontbreken. Vanaf de eerste jaarvergaderingen werd overal in het land geklaagd over gebrekkige deelname van de gewone leden. Zij bezochten meetings, debatten en cursusvergaderingen, maar de structurele bereidheid om functies te vervullen, bleef laag. Zij roerden zich als er conflicten waren of als er iets spectaculairs gebeurde, maar voor het dagelijkse onderhoud aan het politieke apparaat waren ze niet te porren. Dat was niet alleen onwil of gebrek aan interesse. De arbeiders werkten niet zelden rond de vijftien uur per dag en de zondag was hun enige vrije dag. Op andere dagen kon misschien wat worden gelezen en soms een vergadering worden bezocht, maar daar hield het mee op. Alleen degenen die hun sociale leven met de partij lieten samenvallen, konden zich een diepgaande betrokkenheid permitteren. Dat maakt ook begrijpelijk waarom de partij zich zo evident via bestaande netwerken verspreidde. Mensen moesten spaarzaam omgaan met hun tijd. De zondag moest behalve voor vergaderingen ook gebruikt worden voor bezoek aan vrienden, familieleden en (potentiële) geliefden. Zo viel de partij op lokaal niveau vaak samen met het netwerk van de actiefste leden. Voor de meeste leden was de partij niet nodig om sociale contacten te léggen, het was slechts een van de vormen waarin reeds bestaande sociale contacten zich aandienden. De partij institutionaliseerde bestaande lokale verbanden en bracht hierin een zekere hiërarchie aan, al was het in veel gevallen maar de vraag of de gewone leden dat ook zo ervoeren.

De grote uitzondering op deze regel werd gemaakt door het smaldeel van ongeveer 450 verspreide leden. Net als de lokale leiders maakten zij een bewuste keuze voor de ideologie van de SDAP. Het grote verschil tussen lokale voorlieden en verspreide leden zat echter in de manier waarop ze deelnamen aan het verenigingsleven in de partij. Veel minder dan de afdelingsleiders waren de verspreide leden geïnteresseerd in het opbouwen van een lokaal verenigingsleven. Hoewel een enkeling na verloop van tijd een afdeling oprichtte, deden de meesten dat niet. In veel gevallen beschikten zij niet over een netwerk dat hen volgde in hun keuze, bijvoorbeeld omdat ze als schoolmeester of reizend kunstenaar in betrekkelijke fysieke of intellectuele afzondering leefden. Hun lidmaatschap was een uiting van morele steun aan de missie van de partij. Dit type lidmaatschap vroeg een heel andere levenshouding dan het afdelingslidmaatschap. Waar aan het afdelingslidmaatschap enig sociaal conservatisme ten grondslag kon liggen, was het verspreid lidmaatschap bijna altijd een breuk met de belangrijke lokale sociale omgeving.

De sterke ideologische motivatie heeft in veel opzichten een stempel op de partij gedrukt. Hoewel ze in aantal nooit groot waren, leverden ze op intellectueel en cultureel gebied een grote bijdrage aan het gezicht van de SDAP. Ook in de historiografie hebben de verspreide leden en de lokale voorlieden een groot deel van de aandacht opgeëist. Dat zegt ook weer iets over het afdelingsleven. Omdat een deel van de spraakmakende partijgenoten zat samengepakt bij de verspreide leden, was het afdelingsbestaan proletarischer dan op basis van louter gemiddelden over het opleidingsniveau van de partij als geheel mag worden aangenomen.[265] Hoewel hier niet wordt ontkend dat intellectuelen ook op lokaal niveau een belangrijke rol speelden, wordt wel vastgesteld dat een betrekkelijk groot deel van de intellectuelen nooit actief was in de allervroegste afdelingen.

De SDAP als losse collectie van lokale verbanden

De partij die bekend zou worden als nationaal politiek apparaat begon als een collectie van lokale clubjes, een patchworkpartij. Overal in het land deden de afdelingen iets anders: die keuze hing af van de lokale mogelijkheden. Amsterdam had een netwerk aan subverenigingen, terwijl de kleine afdeling Kapelle-Krimpen 'praatavonden' organiseerde.[266] In Maastricht werd veel gezongen en in Rotterdam konden de partijgenoten elke woensdagavond Duitse les krijgen.[267]

In veel gevallen kwamen de lokale afdelingen voort uit bestaande verbanden en hingen ze aan elkaar door een breed scala aan sociale connecties. Het was geen toeval dat zowel de afdeling Arnhem als de afdeling Groningen geleid werd door twee broers.[268] Voor veel gewone afdelingsleden was de SDAP een club waarin ze familieleden, vrienden, buren en collega's tegenkwamen. Dat zal ook in de komende hoofdstukken steeds weer blijken. De partij lag als nieuwe structuur over een netwerk heen waarin ze al langer sociabiliteit vonden. In De Toekomst in Groningen werd veel gemopperd en gescholden, maar altijd onder vrienden en het liefst met een maderaatje erbij. Een partijlid uit Leeuwarden merkte niet voor niets op dat hij de partij onmogelijk de rug kon toekeren, omdat ze voor zo veel 'aardige oogenblikken' zorgde. Want hoewel zijn brief negatief van toon was, schreef hij dat er altijd wel mensen waren die 'grappen verkoopen en moppen tappen' en er bovendien serieuze gesprekken werden gevoerd.[269] Zij voelden zich verbonden met de partij omdat die met hun sociale netwerk samenviel.

Hoezeer de partij de eerste jaren als sociëteit bleef functioneren, was zichtbaar bij de ballotagekwestie in Arnhem. Het was geen zeldzaamheid. Ook in andere afdelingen, zoals Gouda, zei het reglement dat 'het bestuur beslist over de aanneming van nieuwe leden. Indien dit bezwaar

maakt, iemand als lid toe te laten, deelt het dit mede aan de eerstvolgende ledenvergadering die hierover beslist.'[270] Dat dit geen dode letter was, bleek toen 'aspirant-afdelingslid' Winterberg zich van Den Haag naar Gouda wilde laten overschrijven. Zijn abominabele reputatie was hem vooruitgesneld en het bestuur van de afdeling wenste niets met hem te maken te hebben.[271] De geschiedenis rondom Winterberg was interessant omdat zij ook een ander verhaal vertelt. Dat Winterberg zich van de ene naar de andere afdeling liet overschrijven, toonde aan dat de partij een landelijk netwerk werd dat meer was dan de som der afdelingen. Rond 1900 werd die geleidelijke eenwording steeds beter zichtbaar. Johannes Zoestbergen uit Arnhem schreef in 1903 een brief aan zijn collega-voorzitter in Groningen met een opmerkelijk verzoek. Een Arnhemse partijgenoot wilde trouwen, maar had daarvoor de toestemming van zijn Groningse vader nodig. Het lukte hem – waarschijnlijk om praktische redenen – niet om dat voor elkaar te krijgen. De vraag was nu of een Groningse partijgenoot eens bij vader kon aankloppen.[272] Of het huwelijk gesloten is, weten we niet, maar de partij begon haar nut als landelijk netwerk te bewijzen – politiek en ook sociaal. Hoe die eenwording zich verder voltrok, wordt duidelijk in hoofdstuk 5. Nu eerst een hoofdstuk waarin het verschil tussen afdelingsleden en verspreide leden in de praktijk van alledag duidelijk wordt.

4
Wolf Lelie en Geert Thole Beishuizen

In het vorige hoofdstuk werden verschillende routes naar de SDAP onderscheiden. Er waren mensen die via hun sociale omgeving kennismaakten met de partij en solitaire lieden die zich als verspreid lid opgaven. Door twee leden te bespreken, krijgen beide routes in dit hoofdstuk een gezicht. Ze laten op individueel niveau zien hoe iemand lid werd, actief werd en een partijnetwerk opbouwde. Dat geeft niet alleen een beeld van het partijleven van alledag, maar vertelt ook iets over de verwachtingen die leefden ten aanzien van de partij. Wie iets weet over die verwachtingen van individuen, kan een betere analyse maken van het functioneren van de partij als geheel. Maar zover is het nu nog niet. In dit hoofdstuk wordt de eerste stap gezet door aan de twee leden de volgende kwestie voor te leggen: op welke vraag was het partijlidmaatschap het antwoord? Dat zal leiden tot twee verschillende blikken op dezelfde partij.

Het eerste partijlid dat die vraag beantwoordt is Amsterdammer Wolf Lelie. Zijn naam viel op wonderlijke wijze samen met zijn levensverhaal. Hij begon zijn partijloopbaan als de straatvechtende diamantbewerker Wolf, een man die de confrontatie niet uit de weg ging en dikwijls een tik uitdeelde. Hij eindigde als meneer Lelie; vaandeldrager van de SDAP en sieraad voor de beweging. Met zijn transitie van roofdier tot sierplant verbeeldde hij ook nog eens een deel van de partijgeschiedenis. Wat begon als een revolutionaire gideonsbende, eindigde in een respectabel maar ongevaarlijk bureaucratisch apparaat. Wolf maakte het allemaal mee en speelde op de achtergrond steeds een rol.

Geert Thole Beishuizen is het tweede partijlid dat geportretteerd wordt. Als oprichter van diverse arbeidersverenigingen en als 'enige sociaaldemocraat in zijn dorp', meldde hij zich in 1900 als verspreid lid bij de SDAP. Hij was Groninger, onderwijzer en auteur van een schier oneindige reeks ingezonden brieven en bezwaarschriften. Het begin van zijn partijloopbaan was echter ook het startschot voor een lange reeks ruzies. Geert Beishuizen had de beste bedoelingen, maar kon vaak moeilijk aan

andermans mening wennen. Zijn verenigingsloopbaan en eigenwijze houding maken hem karakteristiek voor een deel van de vroegste sociaaldemocraten.

Omdat zowel Lelie als Beishuizen nog voor de tweede helft van de vorige eeuw hun laatste adem uitblies, kunnen hun verwachtingen ten aanzien van de SDAP alleen uit een gemankeerd corpus aan brieven en artikelen worden afgeleid. Het spreekt daarom voor zich dat deze biografische schetsen onmogelijk alle details van het lidmaatschap kunnen openbaren. Maar dat hoeft ook niet. De levensverhalen van deze onbekende, maar veelzeggende leden geven samen een beeld van de bandbreedte waarbinnen het politieke leven zich afspeelde. Dat beeld draagt bij aan een beter begrip van de partij en daarom zal er in de volgende hoofdstukken regelmatig op worden teruggegrepen. In de conclusie wordt geanalyseerd hoeveel verschillen er tussen deze twee sociaaldemocratische levenslopen zaten en wat dat zegt over de partij.[1]

WOLF LELIE: 'HET SOCIAALDEMOCRATISCH BEESTMENSCH'

Wolf Lelie werd geboren op 9 november 1871.[2] Zijn vader, Joseph Wolf Lelie, was een joodse Amsterdammer van eenvoudige komaf. Bij de gemeente stond hij aanvankelijk als sjouwerman en later als koopman ingeschreven, maar wat hij precies deed voor de kost is niet meer te achterhalen.[3] Waarschijnlijk had hij verschillende baantjes en heeft hij nooit veel geld gehad. Wel is duidelijk dat Joseph Lelie een echte Amsterdammer was. Ook zijn eigen ouders – Wolf Salomon Lelie en Sientje Daglooner – hadden van de wieg tot aan het graf in de Amsterdamse jodenbuurt gewoond.[4] Zelf leefde hij met zijn vrouw Sara Beekman zijn hele volwassen leven rondom het Amsterdamse Oosterpark.[5]

Het gezin waarin de jonge Wolf opgroeide, was groot. Joseph en Sara Lelie kregen twaalf kinderen waarvan er negen de volwassen leeftijd bereikten.[6] De adressen die het gezin bewoonde, verraden dat van veel persoonlijke ruimte per gezinslid geen sprake kan zijn geweest. Toch bleven veel van de kinderen relatief lang bij hun ouders wonen. De nieuwe generatie maakte een kleine welvaartssprong. De twee oudere zussen van Wolf vonden goed werk: de een werd winkeljuffrouw en de ander onderwijzeres. Ook Wolf slaagde erin om een serieuze baan te bemachtigen en het sprokkelwerk van zijn vader te ontstijgen. Hij werd diamantslijper. In elk geval één van zijn jongere broertjes zou hem later volgen in het vak.[7]

De meeste kinderen van de familie Lelie brachten hun jeugd door in

de relatief afgesloten leefwereld van de Amsterdamse jodenbuurt. Het lag daarom voor de hand dat Wolf op den duur een meisje zou ontmoeten dat afkomstig was uit een familie die sterk op de zijne leek. Wolf verloofde zich rond 1892 met Rika Melhado; ze was iets ouder dan hij. Spoedig daarna sloeg het noodlot toe: Rika werd ziek, ernstig ziek. Ze moest thuis worden verpleegd in de hoop op beterschap, maar alle zorg en aandacht mochten niet baten. Op 6 december 1893 overleed ze aan de gevolgen van haar ziekte.[8] Wolf, net 22 jaar oud, was gebroken en stond er weer alleen voor.

Er zat niets anders op dan voorlopig bij zijn ouders in de Lepelstraat te blijven wonen. De samenstelling van de straat was vergelijkbaar met die van de Blasiusstraat en ook hier waren verhuizingen aan de orde van de dag. In de zomer van 1895 kwam het gezin Trompetter naar de straat.[9] Ook de Trompetters hadden op verschillende plaatsen in de jodenbuurt gewoond en net als de familie Lelie hadden ze een zoon die Wolf heette en diamantslijper was.[10] Dochter Klaartje zou echter een grotere rol in Wolf Lelies leven gaan spelen.

Klaartje moet Wolf Lelie hebben opgemerkt in de Lepelstraat. De jongen die een paar huizen verderop woonde, was negen jaar ouder dan zij: hij was groot, sterk en berucht als de vechtjas van de nieuwe SDAP. Hij bleek de leiders van die partij niet alleen te kennen, maar daar zelfs mee op goede voet te staan. Dat was interessant, want de SDAP trok een hoop aandacht in de buurt in die dagen.[11] Ook in het gezin Trompetter zal er meer dan eens over zijn gesproken, want twee zussen van Klaartje werden lid van de SDAP.[12]

Hoe de vonk tussen Wolf en Klaartje precies oversloeg is onbekend, maar vanaf 1896 gingen de twee elkaar steeds vaker zien. Dat bleef niet zonder gevolgen: in de laatste maanden van 1896 bleek Klaartje zwanger te zijn. Toen dat aan het licht kwam, moest op korte termijn worden getrouwd. Net als bij veel andere joodse Amsterdammers gebeurde dat in Zaandam. Een Zaandams huwelijks was goedkoper en bovendien was de plaatselijke rabbijn bereid om in zonde levende stellen in de echt te verbinden.[13]

De procedure verliep als volgt. Op een ochtend in de eerste week van 1897 verliet Wolf Amsterdam, om er waarschijnlijk diezelfde middag alweer terug te keren.[14] Maar nu officieel als inwoner van Zaandam. Wolf ging daarmee zijn zestienjarige aanstaande echtgenote achterna. Klaartje had zich enkele dagen eerder als inwoner in de buurgemeente ingeschreven.[15] Op zondag 7 februari 1897 stapten ze daar in het huwelijksbootje.[16] De getuigen waren Amsterdammers, maar of ze vrienden van het bruidspaar waren is moeilijk te zeggen. Ze hadden in ieder geval een

andere achtergrond. Twee van de vier getuigen waren joods, slechts één werd lid van de partij en geen van hen was diamantbewerker.[17]

Op 3 juni 1897 werd dochter Sara geboren. De eerste maanden van haar leven moest zij het echter zonder haar vader stellen. Wolf verhuisde twee weken na haar geboorte al naar Antwerpen om geld te verdienen.[18] Een grote verandering in zijn leefpatroon zal het niet hebben opgeleverd: Wolf bleef hetzelfde beroep uitoefenen en woonde in een huis aan de Rolwagenstraat waar drie andere Amsterdamse diamantbewerkers woonden.[19] Klaartje bezocht hem zo nu en dan, maar bleef bij haar ouders wonen. Ongeveer anderhalf jaar later, op 9 januari 1899, keerde Wolf terug in Amsterdam. Na een zeer kortstondig verblijf bij zijn schoonouders betrok hij samen met Klaartje en zijn dochter het huis op de tweede verdieping van de Nieuwe Achtergracht 112.[20]

De Groot-knokker

Tweeënhalf jaar voor zijn huwelijk werd Wolf Lelie lid van de SDAP. De exacte datum van zijn toetreding is onduidelijk, maar hij moet een van de eerste leden zijn geweest. Tijdens de beruchte confrontatie tussen sociaaldemocraten en anarchisten in vergaderzaal Constantia in oktober 1894 was Wolf in ieder geval van de partij. Hij vervulde een cruciale rol in het handgemeen dat toen ontstond.

Troelstra was een van de weinigen die ongehavend uit de strijd kwamen en schreef daarover: 'Een paar van onze sterkste partijgenoten, Wolf Lelie en Manus Degen, posteerden zich aan mijn zijde. Ik wist niet beter te doen dan mijn handen in mijn zakken te steken, want een worsteling wilde ik niet beginnen. Meermalen is mij gebleken, dat die houding de beste is; in ieder geval liet men mij ditmaal met rust.'[21] Dat laatste was een potsierlijke opmerking van Troelstra. Dat hij de handjes in de zak kon houden terwijl zijn vrienden rake klappen of zelfs messteken opvingen, had hij aan zijn 'bodyguards' te danken.

Wolf maakte vaker zijn opwachting als vechtersbaas. Emanuel Querido voerde hem in zijn sleutelroman *Het Geslacht der Santeljano's* op onder de naam 'Groot-knokker Dolf'. Ook daar maakte hij samen met 'Spierkubus' Manus Degen de weg vrij voor de kopstukken van de partij.[22] Dat hieraan geen overdrijving te pas kwam, wordt bevestigd door het briefpapier dat Wolf in de jaren negentig tot zijn beschikking had. Dat was afkomstig van de 'Amsterdamsche Athletenclub Neerlandia', een sportvereniging die twee potige worstelaars in haar verenigingswapen droeg.[23] Kracht was in alles Wolfs handelskenmerk. Ook na die precaire eerste jaren bleef Wolf klaarstaan als knokploegleider. In 1903, tijdens een nachtelijke vergadering in 'de Burcht van Berlage', het gebouw van

de Algemene Nederlandse Diamantbewerkersbond, dreigde er weer een opstootje te ontstaan. Enkele partijbestuurders onder leiding van Pieter Jelles Troelstra waren er in conclaaf met een aantal anarchisten onder wie Ferdinand Domela Nieuwenhuis. Het ging over de gevolgen van de spoorwegstaking en de situatie was vooraf als bijzonder explosief beoordeeld door Troelstra.[24]

Wolf was de aanvoerder van de beschermers van Troelstra. Samen met een aantal andere breedgeschouderde sociaaldemocraten stelde hij zich op achter een gesloten deur in een klein kamertje dat grensde aan de grote vergaderzaal. In stilte wachtte hij op een teken om binnen te stormen en de vergadering fysiek te beslechten. Het teken kwam niet, maar het gezelschap in de zijkamer werd iconisch binnen de beweging. Wolf zou altijd de krachtpatser blijven en zich ook altijd zo blijven gedragen. In 1911, Wolf was inmiddels veertig, werd in de krant nog vermeld hoe hij sociaaldemocraat Van Moppes tijdens vergaderingen 'meermaals had uitgezet'.[25]

Interesse voor andersoortige deelname aan het parlementaire project leek Wolf niet te hebben. Hij vervulde geen bestuursfunctie binnen de SDAP en stelde zich daar evenmin voor verkiesbaar. Op congressen en vergaderingen voerde hij nimmer het woord en artikelen schrijven deed hij ook al niet. De fysieke manier waarop Wolf het socialisme beleed, appelleerde nog het meest aan de 'oude beweging' van de SDB. Toch had hij geen onaanzienlijke positie binnen de partij. Een organisatie die zich met anarchisten aan de ene kant en Oranjeklanten aan de andere in het nauw gedreven zag, had lijfwachten als Wolf hard nodig. Samen met Manus Degen schiep Wolf de voorwaarden voor politieke bijeenkomsten.

Meer dan dertig jaar nadat Troelstra met zijn handen in de zakken door Constantia had geschuifeld, zei hij: 'Mijn vriend Wolf Lelie, voor één zoo'n beestmensch, heer Colijn, geef ik je al je ouderlingen kadoo, met een gave gulden toe...'[26] De bekende columnist van *Het Volk* Asser Benjamin Kleerekoper herkende die emotie. Tijdens een ruzie met iemand die Wolf heette, verzuchtte hij: 'Ook *Het Volk* heeft een Wolf. Dat zijt gij, Wolf Lelie. Geloofsgenoot, partijgenoot, genoot in al wat noodig is voor ons gezamenlijk zijn. Wolf, mijn Wolf, met scherpe tanden, och, ga d'r eens even heen en verlos me van je naamgenoot. Ik geef je 24 uur. Als ik dan niet per telefoon de verzekering ontvangen heb, dat-ie onschadelijk is gemaakt, verhang ik me, om rust te hebben.'[27] Toch was Wolf Lelie meer dan alleen zijn spiermassa.

Een carrière in de partij: 'de Machtige'

Niet lang nadat Wolf uit Antwerpen terugkwam werd hij samen met Manus Degen aangesteld als eerste colporteur van *Het Volk*. Met luide stem

verkochten ze de krant rondom de Amsterdamse Nieuwmarkt. 'Onze vijanden waren toen legio', herinnerde een partijlid zich later, 'Manus en Wolf veroorzaakten volksoploopen en hadden geregeld de politie op hun hielen, [maar] ze kwamen van hun escapades altijd triomfantelijk terug, want de bladen waren verkocht.'[28] Behalve van politieagenten konden de 'Groot-knokker' en de 'Spierkubus' tegenstand verwachten van anarchisten, Oranjeklanten en katholieken. De vechtpartijen versterkten het mythische imago van dit duo, maar ondertussen zette de losse verkoop van kranten geen zoden aan de dijk. *Het Volk* moest haar vaste lezersschare dringend zien uit te breiden en daarom hielp Wolf ook bij het werven van abonnees. Het offensief dat het aantal structurele lezers moest vergroten, slaagde wonderwel: de krant mocht dagelijks nieuwe abonnees verwelkomen. Die groei leidde echter tot een nieuw probleem: de logistieke capaciteiten van de krant waren volstrekt ontoereikend voor de wensen van de redactie. Klachten over late en onzorgvuldige bezorging stroomden in steeds groteren getale binnen.[29] De kleine partij had welbeschouwd geen infrastructuur om een landelijk dagblad te bezorgen op de dag dat het werd gedrukt. Met alle mankracht die de partij kon mobiliseren – en zelfs met gebruikmaking van kinderarbeid – werd geprobeerd de expeditie van het blad gesmeerd te laten verlopen, maar tevergeefs. Het kwam zelfs voor dat de halve oplage van de krant in het expeditielokaal bleef staan.[30]

Deze problemen werden op twee manieren opgelost. Ten eerste was er de klassieke oplossing van het postdateren: de krant één dag later gedateerd dan de dag waarop hij van de pers rolde.[31] Zo gaf *Het Volk* zichzelf enig respijt voor de buitengebieden. Ten tweede werd er een expeditiechef aangenomen: Wolf Lelie. Op 22 juli 1900 hield hij het diamantslijpersvak voor gezien om aan te treden op de expeditieafdeling van het dagblad. Het moet een vanzelfsprekende keuze geweest zijn voor het bestuur van de krant. Terwijl voor andere functies advertenties verschenen, werd Wolf rechtstreeks benaderd door toenmalig directeur Magnus Fillmann.[32]

De bulderstem die over de Nieuwmarkt had geklonken, schalde nu door het expeditielokaal. Wolf was eindverantwoordelijk voor de verspreiding van de kranten door het hele land. Dagelijks moest de oplage over honderden kilometers worden vervoerd. In Amsterdam werden de kranten te voet verplaatst, de rest van het land werd per trein bereikt. Op de bestemming namen plaatselijke agenten het van de expeditieafdeling over.[33] Als eindverantwoordelijke voor deze operatie werd Wolf een van de eerste niet-politici voor wie de partij een broodzaak werd. Hij ging voortvarend te werk en '[deed] niet machinaal zijn plicht, maar heeft ge-

toond ijver en hart voor de zaak te hebben'.[34] Zijn gedrevenheid om bezorgingen bijtijds te verrichten, zou spreekwoordelijk worden binnen de partij. Daarbij ging het al snel niet meer alleen om kranten. Een vergeten lunchpakket, een verloren portemonnee, een zoekgeraakte brillenkoker en zelfs een schip vol handtekeningen voor een groot petitionnement: Wolf bezorgde het.[35]

Dat Wolf zich zo positief wist profileren was een knappe prestatie, want *Het Volk* was geen aangename werkgever. De twee gebouwen waarin de krant was gehuisvest lagen aan de Geldersekade in Amsterdam. De drukkerij was een omgebouwde dropfabriek, gevestigd tegenover de vismarkt. Dat leverde een mengeling van geuren op die voor de werksfeer niet bevorderlijk was.[36] Op het administratiekantoor was het zo mogelijk nog erger. Gebrekkig onderhoud aan de riolering maakte de stank daar ondraaglijk, zelfs zodanig dat het pand onbewoonbaar werd verklaard.[37] Toen de mogelijkheid zich voordeed, verhuisde de krant. Het nieuwe gebouw aan de Keizersgracht was steviger en rook aangenamer, maar perfect was het niet. Al snel was het te klein, waardoor iedereen op het expeditielokaal over elkaar heen struikelde. Ook de financiële situatie van de krant bleef krakkemikkig. Het was meer dan eens onduidelijk of het blad de volgende maand zou halen. Tot ver in de jaren 1910 moest er financieel worden geïmproviseerd en was de partij afhankelijk van gulle gevers en kortingen op het salaris van het personeel.

De schrik van het expeditielokaal

Het personeelsbestand van *Het Volk* kende een indrukwekkend verloop. De directeuren Fortuijn en Fillmann, de brochurehandelaren Meijer en Bos en een groot aantal lopers van de krant: geen van alleen hielden zij het lang vol. Dat was enerzijds te wijten aan een onvoorspelbare bedrijfsvoering, die weer het gevolg was van de zwak opererende dagelijkse leiding van de krant. Directeuren durfden de touwtjes niet in handen te nemen en *Het Volk* werd de facto geleid door de sterke persoonlijkheden achter de schermen.[38] De wil van Pieter Jelles Troelstra en van Henri Polak – in hun respectievelijke hoedanigheden van redacteur en voorzitter van de commissie van beheer – was wet. Anderzijds blonk ook Wolf niet uit in pogingen om de werksfeer aangenaam te houden.

Door zijn prestaties in de eerste jaren had Wolf juist met de leiders van de krant een uitstekende verstandhouding. Niet zonder reden werd hij in de wandelgangen 'de Machtige' genoemd.[39] Precies eenmaal waagde een directeur het om Wolf Lelie te ontslaan. Dat werd door Troelstra hoogstpersoonlijk en met zo veel aplomb teruggedraaid dat niemand ooit nog op het idee kwam om zoiets te proberen.[40] Waar Wolf Troelstra

ooit beschermd had, genoot hij nu bescherming van de baas. Wolf werd onaantastbaar binnen de burelen van *Het Volk*. Daardoor hield hij het niet alleen langer uit dan bijna alle andere werknemers, hij werd ook een zeer onaangename collega voor velen.[41]

Vooral tijdens conflicten werd zijn onbetwiste positie in het expeditielokaal duidelijk. Al in 1903 ontstonden er problemen tussen de krantenlopers en de directie van de krant.[42] In de jaren daarna stapelden de problemen zich op. Aan de ene kant dreigde een zieke loopster pardoes ontslagen te worden door directeur Barentz en meenden sommige lopers dat ze gevangen waren in 'een arbeidsovereenkomst als een koeliecontract'.[43] Aan de andere kant trad de 'Loopersvereeniging van *Het Volk*' onder leiding van Barend Luteraan en Hijman Kloos zelden fijnzinnig op in gesprekken die voor onderhandelingen moesten doorgaan. Een veranderde wijkindeling leidde direct tot commotie, de vraag om brieven te bezorgden resulteerde in een hoogoplopend conflict en in 1906 vond zelfs een lopersstaking plaats.[44] Bij iedere vergadering werd met de vuist op tafel geslagen. Op de achtergrond was Wolf Lelie de lachende derde. Hij trad nimmer bemiddelend of de-escalerend op, koos niet openlijk partij en liet – hoewel hij formeel met 'de controle der loopers' belast was – de Commissie van Beheer de kastanjes uit het vuur halen.[45] Deze keer hield Wolf zijn handen losjes in de zakken.

Nee, enig opportunisme was Wolf Lelie niet vreemd. Al in 1899 had Jan van Zutphen, een van de voormannen van de ANDB, Wolf ingeschakeld als luistervink. Tijdens een vergadering van de zogenaamde 'vrijen' binnen de vakbeweging luisterde Wolf mee als informant. De uitkomsten van de vergadering speelde hij onder 'stipte geheimhouding' door aan vakbondsman Van Zutphen.[46] Hoewel het verraad binnen de socialistische beweging bleef, verlinkte hij zo wel zijn medearbeiders.

Met zijn medewerkers ging hij weinig beter om. Zo leek het sympathiek dat hij altijd bereid was om de wijk van zieke lopers over te nemen, maar die voorkomendheid had ook een keerzijde.[47] Wolf liet zich er niet alleen uitstekend voor betalen, maar zijn royale inzet verzwakte ook de positie van de lopers. Hun onmisbaarheid kwam door zijn toeschietelijkheid nooit goed aan het licht. In de ogen van de directie bleven de lopers een tamelijk onbeduidend ploegje en Wolf deed niets om dat beeld te corrigeren.

Dan waren er nog de wetten van Wolf. In het expeditielokaal had hij een 'reglement van orde' van maar liefst drie kantjes opgehangen. Naast praten en eten waren ook 'fluiten, zingen, neuriën enz.' verboden. Bovendien mochten er geen posters aan de muur hangen, was wc-bezoek tot het minimale beperkt en mocht niemand zonder toestemming van de

expeditiechef andere ruimtes van het kantoor bezoeken.[48] Naast Wolf had slechts één werknemer vrijstelling om alle vertrekken van het pand te betreden: dat was de poes die was aangesteld om muizen uit de buurt van de drukmachines te houden.[49]

Wolfs tirannieke bewind leidde meer dan eens tot confrontaties. In 1905 bijvoorbeeld werd het de lopers te gortig en kwamen ze in opstand. Er had net een inzamelingsactie plaatsgevonden die de financiële situatie van de krant had moeten verbeteren, maar volgens de lopers kwam dat geld niet op de juiste plaats terecht. Ze stelden de retorische vraag: 'Hebben de deelnemers [aan het garantiefonds voor *Het Volk*] zich wel eens afgevraagd waar het geld zoowat blijft? Wij willen het U even zeggen.' Vervolgens rekenden de lopers voor dat Lelie een wel heel vorstelijk salaris kreeg voor het werk dat hij deed. Hij verdiende welgeteld 18 gulden per week en 'daarvoor moet hij 's morgen om 9 à 9.30 komen, moet dan..., ja, wat weten we eigenlijk zelf niet, want hij doet zoowat niets. O ja, 's middags kranten inpakken. Om 5 uur gaat hij naar huis.'[50] Deze gegevens bleken later onjuist te zijn, maar de lopers hadden terecht opgemerkt dat de salarissen flink uiteenliepen.[51] Zelf werkten zij drie uur per dag, terwijl zij daarvoor wekelijks slechts fl. 2,50 ontvingen.

De financiële verleiding

Ooit zat Willem Vliegen stilletjes een artikel te schrijven op het redactielokaal van *Het Volk* toen hem door Wolf Lelie een sigaar werd aangeboden. Vliegen accepteerde die in dankbaarheid en ging verder met zijn werk. De overige aanwezigen lachten in hun vuistje. Vliegen had niet gemerkt dat de sigaar die hij opstak net door Lelie uit zijn eigen sigarenvoorraad was ontvreemd. Vliegen rookte tevree een sigaartje en Wolf Lelie presenteerde zich als gulle gever.[52]

De sigaar uit eigen doos was een grapje, maar het illustreerde de handelwijze die Wolf onder een groeiend gezelschap – niet alleen onder de lopers – tot een omstreden figuur maakte. Partijsecretaris Johan van Kuijkhof kon een minder onschuldig voorbeeld geven. Op 9 september 1903 vroeg hij Wolf om een gunst. Met spoed moest een partij brochures naar Rotterdam worden verstuurd vanwege een wetsontwerp dat onder de aandacht diende te worden gebracht bij het publiek. Als Wolf zowel de verzending als de colportage zou uitvoeren, kreeg hij daarvoor een provisie van 30 procent. Dat was op zichzelf al een riante vergoeding en bovendien werd hem een minimumbeloning van 3 gulden in het vooruitzicht gesteld.[53] Wolf ging akkoord en Johan van Kuijkhof liet honderd brochures naar huize Lelie sturen en meende het zaakje daarmee goed geregeld te hebben.

Wat Van Kuijkhof niet wist, was dat Wolf elders nog tweehonderd van dezelfde brochures had liggen. Wolf nam ook die mee en vertrok met een bijzonder gunstig contract en driehonderd brochures naar Rotterdam. Na het weekend kon hij de partijsecretaris melden dat hij vrijwel de gehele voorraad, zo'n vierhonderd exemplaren, aan de Rotterdammers had verkocht. De secretaris was daarmee niet alleen al zijn propagandamateriaal kwijt, hij moest als klap op de vuurpijl ook een monsterbedrag aan Wolf Lelie uitkeren.[54] Deze stunt tekenende de relatie die Wolf Lelie met Johan van Kuijkhof onderhield. Hoewel ze elkaar regelmatig spraken, was de wederzijdse toon in brieven zelden hartelijk. Van Kuijkhof moest Wolf eindeloos herinneren aan kleine rekeningen en stak zijn irritaties over diens ondeugdelijke betaalgedrag niet onder stoelen of banken. Als rekeningen al betaald werden, geschiedde de aflossingen op onverwachte momenten en in ogenschijnlijk willekeurige bedragen.[55]

Ook brochurehandelaar Jan Bos kreeg te maken met de verkoopwoede van Wolf Lelie.[56] Bos trad in 1910 aan als de vervanger van Willem Meijer, een man met wie Wolf uitstekend had samengewerkt. Meijer had Lelie altijd uitgenodigd om samen naar de jaarlijkse partijcongressen te gaan en daar brochures te verkopen. Daarmee hadden ze relatief veel geld verdiend. Bos deed het anders. Of hij van het traditionele samenwerkingsverband niet op de hoogte was, of gewoon liever een andere assistent meenam is niet bekend, maar Wolf ging deze keer niet. Dat was voor hem een onaangename verrassing: het misgelopen congresbezoek scheelde namelijk behoorlijk in de inkomsten. Wolf diende daarom onmiddellijk een officiële klacht in.[57]

Hoewel het al langere tijd een chaos was bij de brochurehandel, begon het na het partijcongres plotseling klachten te regenen over Jan Bos.[58] In sommige brieven waren Wolf en diens kennissenkring wel erg opzichtig aanwezig.[59] Waterdicht bewijs ontbreekt – Bos had meer vijanden en was metterdaad te chaotisch voor zijn functie – maar Wolf lijkt op de achtergrond sturend te hebben opgetreden bij het ontslag van Bos, dat kort daarop volgde.[60] Een jaar later verdiende Wolf gewoon weer geld met de verkoop van brochures op het partijcongres. Een werkloze partijgenoot sprak er schande van. Hoe kon iemand met zo'n salaris ook nog bijverdienen als brochureverkoper?[61] Wolf werd daar niet warm of koud van. Ook in 'zijn' afdeling Amsterdam III bleef hij als verkoper van partijlectuur actief. In de succesvolle afdeling had hij zelfs een contractueel alleenrecht en -plicht op de verkoop van brochures afgedwongen.[62]

De combinatie van fysiek geweld, loyaliteit aan hoger geplaatsten en financiële onbetrouwbaarheid maakte Wolf tot een negatief icoon bij de vijanden van de sociaaldemocratie. Vooral de mensen die na het uiteen-

vallen van de SDAP in 1909 uit de partij vertrokken, konden zijn bloed wel drinken. Een van hen beschreef Wolf als 'een dikbuikige ploert, die bekend is als een W o l f voor zijn ondergeschikten, doch die als een L e l i e zo zacht is voor zijn bazen'.[63] Een ander noemde hem de 'grootste, onbeschoftste en lompste ploert', een seksist bovendien, bij wie het woord 'sekreet in de mond bestorven ligt'.[64] Wolf bevestigde zijn valsheid jegens de marxisten tijdens de verkiezingsstrijd van 1911. In dat jaar haalde hij een streek uit die een jonge propagandist van de concurrerende Sociaal-Democratische Partij (SDP) danig in de problemen bracht. De jongen stond brochures uit te delen toen Wolf langsliep. Ze kenden elkaar niet dus toen Wolf vroeg of hij moest helpen, overhandigde de SDP'er deze welwillende 'medestrijder' een flinke stapel brochures. Wolf verdween om de hoek om nooit meer terug te keren. De brochures en de bijbehorende inkomsten konden als verloren worden beschouwd.[65] Op zulke momenten handelde Wolf niet zoals van een goede sociaaldemocraat verwacht mocht worden. Op andere momenten balanceerde hij op het randje. Zo benoemde hij zijn dochter als administratrice van zijn expeditielokaal.[66] Hoe goed zij daar ook paste en hoe prettig de samenwerking ook was, het was evident in strijd met de socialistische ambitie om vriendjespolitiek en nepotisme voor eens en voor altijd uit de wereld te helpen.

Het gezicht van de SDAP

Dat Wolf in de SDAP desalniettemin zijn goede naam en iconische status behield, kwam niet door zijn werk op het expeditielokaal of door zijn optredens als vechtersbaas. Zijn glorie was het product van een andere taak die hem was toebedeeld. Tijdens optochten en nationale manifestaties was hij degene die het officiële vaandel van de partij in handen had. Dat maakte hem letterlijk het gezicht van de SDAP. Bij iedere demonstratie en op elk congres ging hij als vaandeldrager voorop in de stoet, vaak met zijn Klaartje aan zijn zijde en het partijbestuur in zijn kielzog.[67] Wolf en zijn socialistische entourage werden zo het beeldmerk van de partij.[68]

In een tijdperk waarin de beeldcultuur minder ver ontwikkeld was dan tegenwoordig waren de gezichten van veel prominente partijleden minder goed bekend bij de leden. De beeltenis van Wolf daarentegen, stond veel mensen helder voor de geest. Niet alleen omdat hij fier vooropliep met de vlag, maar ook omdat hij regelmatig werd gefotografeerd en dus in *Het Volk*, lokale kranten en brochures verscheen. Ook op andere foto's wist Wolf Lelie steeds weer een speciale positie in te nemen. Op het omslag van dit boek bijvoorbeeld is hij degene die het tekstbord in zijn

handen houdt. Wolfs rijzige gestalte werd een beeldmerk en dat gaf hem natuurlijk een mythisch imago. Een journalist zei eens: 'In de borst van geen propagandist kan vuriger het socialistisch beginsel branden, dan in die van Wolf Lelie als hij de vlag draagt.'[69] Als hij de vlag droeg, wás hij de SDAP. Asser Benjamin Kleerekoper, een vriend van Wolf, duidde die substantiatie in religieuze termen: 'Als ik discussies hoor over religiositeit en partijleven, dan denk ik zoo bij mezelf: als zoo'n man als Wolf nu maar eens in staat was om zijn eigen innerlijkheid van al deze jaren voor ons neer te schrijven. Dan kreeg je idealisme te zien, waar tien wèlgeschapen religiositeiten met gemak in kunnen ronddansen.'[70]

Zo werd Wolf ondanks zijn tekortkomingen steeds weer gekoesterd. Toen hij in 1925 vijfentwintig jaar in dienst was bij de expeditieafdeling van *Het Volk*, werd hij gehuldigd door zowel 'zijn jongens' als zijn bazen. Bij aankomst op zijn werk was het expeditielokaal prachtig versierd met 'groen en blommen' en behalve zijn personeel waren ook zijn vrouw, zijn twee dochters en zijn oude vader aanwezig.[71] Nadat hij op een versierde stoel had plaatsgenomen werd hij eerst door zijn werknemers en daarna door de prominente partijgenoten Willem Vliegen en Asser Benjamin Kleerekoper toegesproken.[72] Dit was het soort eerbetoon dat tot dan toe alleen partijgenoten ten deel viel die zich als politicus in de parlementaire arena hadden gewaagd. Wolf was daar nooit geweest. Hij was überhaupt nauwelijks op standpunten te betrappen. Nou ja, er was die ene uitzondering in 1911 geweest. Toen was partijgenoot Duijs als gemeenteraadslid in Zaandam meegegaan op een boottocht ter ere van de opening van de nieuwe haven van Zaandam. Duijs was echter niet alleen: ook prins Hendrik voer mee op de boot en Wolf kon niet begrijpen wat een sociaaldemocraat kon bezielen om deel te nemen aan het royalistische boottochtje. Hij vroeg Duijs publiekelijk om uitleg. De enige publieke politieke uiteenzetting die ooit uit de pen van Wolf vloeide, maakte een onbeholpen indruk.[73]

Het einde

Begin jaren dertig kreeg Wolf last van zijn hart en bovendien werd hij vergeetachtig. Hij nam voor langere tijd ziekteverlof en bracht een periode door in de Zandvoortse zeelucht. Hij keerde nog even terug naar Amsterdam, maar vertrok algauw weer naar Zandvoort. Daar zou hij op 24 juli 1935 overlijden. Wolf Lelie werd 63 jaar oud. In de twee dagen tussen zijn overlijden en de crematie veranderde zijn woonhuis in een bedevaartsoord.[74] Er lagen kransen, bloemen en brieven; voorbijgangers hielden er even stil. Tijdens de uitvaartceremonie trokken sociaaldemocraten in een lange optocht door Amsterdam en werd op verschillende

plaatsen stilgestaan bij het leven van Wolf. Tijdens deze laatste tocht lag de SDAP-vlag over zijn kist, zo mocht hij nog eenmaal het vaandel dragen.[75] Bij het nieuwe expeditielokaal van *Het Volk* aan het Hekelveld lagen palmtakken en bloemen en hingen de vlaggen halfstok. Hoofdredacteur Herman Wiardi Beckman legde een krans van witte bloemen op de kist en sprak enkele woorden. Onderweg stonden partijgenoten langs de route, de vuist omhoog. Eenmaal aangekomen bij het crematorium sloten verschillende verenigingen zich met hun vaandels bij de rouwstoet aan.[76] Er waren toespraken. Zijn vriend en collega Willem Meijer sprak, evenals Willem Vliegen en 'een bloedverwant'. Het verdriet en de ontroering waren groot toen het orgel de liederen 'Aan den strijders' en 'Morgenrood' speelde en er definitief afscheid genomen moest worden.[77]

In de krant van de volgende dag omschreef A.M. de Jong Wolf als 'een ruige proletariër, gegrepen door een heilig ideaal, gedragen door een onwankelbaar geloof aan de roeping zijner klasse en daardoor iemand geworden, die leven wou en kon op een veel hoger plan, dan waartoe opvoeding en geboorte hem leken te hebben voorbestemd'.[78] Het waren grote woorden die de herinnering aan Wolf Lelie moesten vormgeven. Althans, dat dacht men toen. Het liep allemaal anders. Herinneringen bleven aan politici plakken, niet aan werklieden. Zelfs niet als ze bij leven legendarisch waren.

GEERT THOLE BEISHUIZEN: 'GETART STRIJDER OP EEN EENZAME POST'[79]

Nadat de vader van Hillechien Scholtens in 1841 overleed, kwam ze met haar analfabete moeder in een klein huisje in het Oost-Groningse Onstwedde te wonen. Ze hadden geen van beiden een vaste baan. Omdat moeder Aaltje naast Hillechien nog een volwassen dochter en een drietal zonen had, konden ze enigszins terugvallen op mensen in hun omgeving, maar het leven zou nooit een vetpot worden.[80] In de zomer van 1855 bleek Hillechien zwanger; ze was toen 28 jaar oud en ongehuwd. Haar zoon Geert Thole Scholtens – vernoemd naar haar overleden vader – kwam op 5 maart 1856 ter wereld.[81]

Een halfjaar na de geboorte trouwde Hillechien met timmerman Petrus Beishuizen. Hij was tien jaar jonger dan zij en woonde bij zijn ouders in Bellingwolde.[82] Het is onduidelijk of hij ook de biologische vader van Geert was, maar bij het huwelijk erkende hij de baby als de zijne en nam hij moeder en zoon in huis.[83] Gedrieën verhuisden ze vervolgens naar Vriescheloo, waar de kleine Geert een groot deel van zijn jeugd zou doorbrengen. Het gezin werd er uitgebreid, al maakte Geert zijn negen

en elf jaar jongere broertjes Jakob en Pieter weinig mee.[84] Al gauw vertrok hij namelijk naar de kweekschool in Beerta.[85]

Daar werd hij door Herman Bouman opgeleid tot onderwijzer.[86] Bouman was een vooraanstaand verenigingsman en stond als schoolhoofd bekend om zijn sterke opvattingen over de verheffende werking van het onderwijs.[87] Het was dit gedachtegoed dat later een grote invloed op Geert zou hebben. Al vanaf 1873, Geert was zeventien jaar oud, begon hij als leraar in opleiding zijn eerste lessen te geven op de lagere school in het Groningse Kantens. Na een tijdje werd hij aan dezelfde school als hulponderwijzer aangesteld. Zoals de meeste hulponderwijzers voerde Geert Beishuizen deze functie vervolgens op verschillende plaatsen uit. In zijn geval bleef hij in de provincie Groningen. In 1877 verhuisde hij naar Midwolda om daarna in Zandeweer aan de slag te gaan.[88]

Nabij de Zandeweerse dorpsschool van bovenmeester Zijlma kwam Geert de twintigjarige Aaltje Ritzema tegen. Zij was de vrouw die hem ongeveer twee jaar later, op 1 november 1879, haar jawoord zou geven.[89] In het jaar voorafgaand aan hun huwelijk had Geert gesolliciteerd naar de functie van schoolmeester in het dorpje Garsthuizen. Omdat hij bij Bouma en Zijlma had gestudeerd en hij vanwege zijn 'persoonlijke hoedanigheden [...] zeer gunstig bekend' stond, kreeg hij de baan.[90] Zo betrok hij samen met Aaltje op 24-jarige leeftijd, en met een betere baan dan zijn ouders en grootouders ooit hadden gehad, de schoolmeesterswoning in Garsthuizen. Een jaar later kregen ze hun eerste zoon, vijf jaar daarna werd een tweede zoon geboren.[91] De opleidingsfase was achter de rug en het echte leven kon beginnen. In navolging van zijn leermeesters stortte Geert zich op het verenigingsleven van het Groningse platteland.

Lokaal voorman in het verenigingsleven

Gelegen tussen Loppersum en Uithuizen, maakte Garsthuizen destijds deel uit van de gemeente Stedum. Hoe klein het dorpje ook was, rustig was het er niet. Als gehucht zonder eigen veldwachter – de dichtstbijzijnde diender woonde op een uur lopen verderop – vervulde het een centrumfunctie voor verveelde knechten en dienstbodes. Op vrijdag- en zaterdagavonden was het bijna altijd raak: er werd gedronken, gezongen en geschreeuwd. Bewoners werden het hele weekend wakker gehouden en wie op zondagochtend naar de kerk ging, kon de laatste dienstmeiden en knechten nog uit de bosjes plukken.[92] Nadat Beishuizen zich al eens ontfermd had over een slecht onderhouden voetpad, was dit de thematiek die zijn eerste serieuze bijdragen aan het maatschappelijke debat ontlokte. Hij schreef brieven naar de gemeente waarin hij namens de bewoners het woord voerde. Hij stelde de overlast door het lawaaierige

huispersoneel aan de kaak en deed voorstellen voor een oplossing.[93]

De gebrekkige verzorging van het schoolgebouw kon eveneens op zijn aandacht rekenen. De school verkeerde in deplorabele staat: er was geen stromend water beschikbaar en de kachels waren zo geïnstalleerd dat frisse lucht geen schijn van kans maakte.[94] Vanwege een toenemend aantal scholieren uit het naburige Startenhuizen oversteeg het aantal leerlingen de maximale capaciteit van het dorpsschooltje.[95] Omdat er veel verzuim was onder de leerlingen en het kleine schooltje ook als opleidingsplaats voor onderwijzers functioneerde, was overwerken, inhalen en improviseren al jaren de norm.[96]

Nu was Beishuizen niet de enige schoolmeester met deze ervaring. Er bestond zelfs een speciale organisatie die zich om dit soort problematiek bekommerde: de Bond van Nederlandse Onderwijzers (BvNO). Het was een links-liberale organisatie die 'gewone' onderwijzers – dus niet de schoolhoofden – een collegiaal netwerk bood en gezamenlijk actie ondernam. [97] De bond zorgde met een blad, congressen en lokale afdelingen voor contacten en collegialiteit tussen de eenzaam opererende schoolmeesters. Beishuizen werd lid van deze club en in 1890 richtte hij zelfs een regionale afdeling op. Hij werd contactpersoon voor collega's in de wijde omtrek.[98] Dat werk moet Beishuizen aan het hart zijn gegaan, want hij stak er veel tijd in en streefde binnen de bond zelfs een carrière na.[99] Zo bemoeide hij zich met de landelijke organisatie en hield hij toespraken over 'de zelfstandigheid van de onderwijzer' en het belang van schoolavonden en goed ouder-schoolcontact.[100] Zijn engagement had ook een keerzijde: Beishuizen stond algauw bekend als een hinderlijk assertieve schoolmeester die het wettelijk gezag voortdurend aan kritische beschouwingen onderwierp.[101] Dat imago leek hem overigens weinig te kunnen schelen: hoe meer kritiek hij kreeg, hoe actiever hij werd.

Al snel verbreedde Beishuizen zijn aandachtsgebied. Niet langer richtte hij zich alleen op schoolmeesters; hij begon zich ook voor arbeiders te interesseren. Dat was niet zonder aanleiding. Tussen 1880 en 1895 vond in Groningen een transitie plaats die later de 'landbouwcrisis' genoemd zou worden. Door een toename van de buitenlandse graanproductie verdienden de Groningse boeren steeds minder geld. In een tijdsbestek van nog geen vijftien jaar werden de graanprijzen in de regio gehalveerd.[102] De landerijen produceerden daarom niet langer voedsel voor de regio, maar bulkgoederen voor landbouwproducten die op een industriële manier verwerkt werden. Van stro werd karton gemaakt, aardappelen werden aardappelmeel en vlas werd tot jute verwerkt. Na verloop van tijd kwamen daar de suikerindustrie en de melkverwerkingsindustrie nog bij. Deze plattelandsindustrialisatie had in de omgeving van Garsthuizen

ingrijpende sociale gevolgen. Het oude evenwicht raakte verstoord en dat leidde tot schrijnende armoede. Een vlasarbeider uit Garsthuizen zei: 'Te moeten werken van zijn prille jeugd tot aan zijn uiteinde, van den vroege morgen tot den laten avond, dat is niets, maar altijd in 't getouw, en dan geen enkelen dag zelfs nog maar een stukje vleesch of spek te kunnen krijgen, dat is treurig.'[103]

De vlasarbeiders van Garsthuizen waren de ouders van de kinderen die Beishuizen in de klas had. Voor zover die kinderen niet zelf aan het werk waren tenminste, want ook dat kwam nog veel voor. Overtuigd van de kracht die verenigingen konden hebben, nam Beishuizen het voortouw in de oprichting van een plaatselijke werkliedenvereniging. In april 1890 – toen hij ook met de BvNO bezig was – richtte hij samen met twee dorpsgenoten de werkliedenvereniging 'De Voorzorg' op.[104] Het was een nette vereniging. Het schoolgebouw werd als vergaderlocatie gebruikt en daarvoor was keurig toestemming gevraagd aan het 'edelachtbare gemeentebestuur'. Samen met zijn leden ontwierp 'president Beishuizen' een primitieve ziektekostenverzekering en organiseerde hij bijeenkomsten voor zo'n twintig arbeiders.[105] Daarnaast nam hij het bij het gemeentebestuur op voor de kinderen en hun ouders. Dat gebeurde overigens nooit met dramatische politieke woorden of zwaar ideologisch geschut. Liever richtte Beishuizen zich op de praktijk van alledag. Juist dat ontbrekende 'stukje vleesch' had zijn aandacht.[106]

'De Voorzorg' was niet de enige werkliedenvereniging in de buurt. Steeds meer Groningse dorpen beschikten over dit soort clubs. Het ledental varieerde tussen de twintig en de tweehonderd mensen. De clubs werden lang niet altijd door arbeiders bestierd, vaak waren er mensen uit de liberale burgerij bij betrokken. De effecten van het verenigingsleven waren positief, maar volgens Beishuizen had de lappendeken van lokale clubjes ook nadelen. Zo moest iemand die van de ziektekostenverzekering gebruik wilde maken minstens een halfjaar lid zijn. Dat was geen onredelijke eis, maar omdat landarbeiders vanwege de verplaatsing van hun arbeidskansen steeds verhuisden, waren zelfs de trouwste leden slechts de helft van de tijd verzekerd.[107] Zo kon het lidmaatschap van clubs duur uitvallen, terwijl het vaak nauwelijks iets opleverde.

Geert Beishuizen veronderstelde dat die ontwikkeling zou ophouden zodra er een overkoepelende bond zou komen en daar spande hij zich dus voor in. In 1898 richtte hij met anderen de 'Noorderbond voor Werkliedenverenigingen' op.[108] Beishuizen schreef de statuten, hield spreekbeurten en predikte de voordelen van regionale samenwerking. Het kostte hem handenvol tijd omdat de Noorderbond een betrekkelijk nieuw fenomeen was: er kon dus niet van een andere club gekopieerd wor-

den.[109] De Bond wees op de noodzakelijkheid van een mentale verandering bij de arbeiders, maar die kwam niet uit de lucht vallen. Beishuizen vond dat werklieden nog te vaak geneigd waren zich bij hun erbarmelijke leefomstandigheden neer te leggen. Er was collectieve actie en een beter zelfbewustzijn nodig voor daadwerkelijk succes. Beishuizen was genoodzaakt in alles het voortouw te nemen. Zo bleef de verheffingsthematiek van de oude Bouman in al zijn spreekbeurten weerklinken.[110]

De meeste mensen waren echter niet voor zijn ideeën te porren. Zelfs onder arbeiders was de animo minimaal.[111] Loopafstand, tijd- en geldgebrek stonden toestroom in de weg en onduidelijkheid over de exacte doelstellingen maakten dat de verwachtingen binnen de Noorderbond uiteenliepen. Sommige mensen wilden werkgevers aanspreken, anderen wilden standpunten bepalen en deelnemen aan lokale verzekeringen. Zelf zal Beishuizen wel iets in politieke actie gezien hebben, want hij had al een bescheiden politiek avontuur achter de rug. In 1892 was hij bestuurslid van de 'Nieuwe Kiesvereniging' geweest en in 1897 kwam hij kortstondig in beeld als potentieel volksvertegenwoordiger.[112] Naast socialist Pieter Jelles Troelstra en links-liberaal Bernard Heldt werd hij door een Appingedamse kiesvereniging gekandideerd voor het Kamerlidmaatschap.[113]

Dat parlementaire avontuur was een kansloze exercitie, maar het was wel een goede indicatie van zijn toenemende naamsbekendheid. Beishuizens netwerk groeide gestaag en binnen de BvNO en de Noorderbond leerde hij steeds meer interessante mensen kennen. Vooral de samenwerking met Melle Stel – een van de medeoprichters van de Noorderbond en de lokale BvNO – verliep uitstekend. Stel was schoolmeester in Stedum geweest en kwam daarna in Westeremden werken.[114] Hij woonde met zijn moeder en zus op een steenworp afstand van Garsthuizen en kwam vanaf hun eerste contact meteen regelmatig bij Beishuizen over de vloer.[115] Stel sloot zich aan bij de lokale liberale kiesvereniging, maar hij hield eigenlijk meer van actievoeren.[116] Zo verbaasde hij het gehucht Westeremden in 1898 met een opmerkelijk initiatief waarin hij het dorp volplakte met aanplakbiljetten waarop hij gratis onderwijs voor ongeletterde volwassenen aanbood.[117]

Stel en Beishuizen intensiveerden de samenwerking. Op 5 november 1899 verzamelden ze in Appingedam afgevaardigden van een aantal verenigingen uit de provincie voor de oprichting van weer een nieuwe organisatie.[118] Ze stichtten een 'Lokaal Comité voor Algemeen Kiesrecht' dat zich zou aansluiten bij het 'Landelijk Comité voor Algemeen Kiesrecht' in oprichting.[119] Ook deze keer was de belangstelling niet veelbelovend. Van de 45 uitgenodigde verenigingen, hapten slechts 9 toe.[120] Zo bleek

dat 'in tal van Vereenigingen een minderheid zich nog al sterk interesseert voor de zaak'.[121] Het was een Gronings understatement dat in feite betekende dat niemand warmliep voor de kiesrechtstrijd.[122] Maar toen Beishuizen eind 1899 met een 'vrij mandaat' naar Amsterdam toog voor de oprichtingsvergadering van het landelijk comité, zou dat toch een belangrijk moment blijken.[123] Vooral voor Geert Beishuizen zelf.

Geert Beishuizen wordt lid van de SDAP

Hoewel Beishuizen in 1896 tot de eerste abonnees van *De Sociaaldemokraat* behoorde, was het socialisme een geluid uit de verte.[124] In het jaar dat hij naar Garsthuizen verhuisde, was in Amsterdam de eerste sociaaldemocratische vereniging opgericht en niemand verwachtte toen dat dit gedachtegoed in Groningen een voet aan de grond zou krijgen.[125] Hoewel al sinds de slechte oogst van 1847 spookverhalen de ronde deden over toenemend 'socialisme en communisme', bleek dat in de praktijk niet aan te slaan.[126] 'De Sociaal-Demokratie is in deze provincie totaal onbekend. Ik ken geen enkele aanhanger dier leer,' stelde de Groningse herenboer Derk Mansholt nog in 1880 vast.[127] Dat hier geen overdrijving aan te pas kwam, werd pijnlijk duidelijk toen Domela Nieuwenhuis een jaar later het Groningse Veendam aandeed: hij had er slechts twee toehoorders.[128] Pas in het begin van de jaren negentig nam het socialisme een vlucht op het platteland. Naarmate de landbouwcrisis vorderde, de arbeidsomstandigheden slechter werden en de lonen onbetrouwbaarder, groeide de aanhang.[129] Vooral het anarchisme van Tjerk Luitjes sloeg aan: op zijn spreekbeurten kwamen soms meer dan tweeduizend mensen af.[130]

Aan het Garsthuizen van Beishuizen ging die ontwikkeling grotendeels voorbij. Appingedam had in 1894 kortstondig een afdeling van de SDB, maar behalve één demonstratie gebeurde er niets.[131] In 1896 kwam de socialist Willem Vliegen langs voor een spreekbeurt, maar ook daar kwamen geen arbeiders op af.[132] De animo was niet veel hoger toen Fortuijn, Helsdingen, Domela Nieuwenhuis en andere socialisten kwamen spreken.[133] Het idee dat Groningen een socialistisch bolwerk was, was voor delen van de provincie correct, maar de lokale verschillen waren zo groot dat Beishuizen de eerste veertig jaar van zijn leven amper socialisten tegenkwam. Niemand in Garsthuizen was openlijk socialist. Dat was geen wonder: het lidmaatschap van een socialistenclub strekte in het christelijke Garsthuizen niet tot aanbeveling. Beishuizen zou als onderwijzer zijn baan, geloofwaardigheid en sociale omgeving op het spel hebben gezet, indien hij zich als socialist had gepresenteerd. Al was het maar omdat zijn schoolhoofd zich als koster van de Hervormde kerk niet te veel frivoliteiten op dit gebied zou hebben gepermitteerd.[134] Jarenlang

balanceerde Beishuizen daarom in een wankel evenwicht: tijdens spreekbeurten slaakte hij evident sociaaldemocratische kreten, maar SDAP-lid worden deed hij niet.[135]

Pas in 1900 sloot Beishuizen zich aan bij de sociaaldemocraten. De opmaat voor die bekering begon op de hierboven genoemde Amsterdamse vergadering van 12 november 1899 waarop het 'Landelijk Comité voor Algemeen Kiesrecht' werd opgericht.[136] Stel en Beishuizen waren net als tweeduizend andere verenigingsmensen aangeschreven door de SDAP met de vraag om hun lokale vereniging bij het comité aan te sluiten.[137] Beishuizen zag daar wel iets in, nam contact op met Stel en zorgde ervoor dat hij er zelf als afgevaardigde naartoe kon gaan.[138] Eenmaal ter plaatse in het gebouw van de 'Handwerkers Vriendenkring' stond hij oog in oog met allerlei mensen over wie hij in de krant had gelezen, maar nog niet persoonlijk kende.[139]

Willem Helsdingen, Willem Vliegen en Wilhelmina Drucker waren er namens hun eigen verenigingen, net als de kleine diamantbewerker Monne de Miranda die er het woord voerde namens de vereniging voor briljantslijpersknechten.[140] Daarnaast hoorde Beishuizen hoe J.W. Gerhard zich uitsprak voor het vrouwenkiesrecht en vervolgens hoe Pieter Jelles Troelstra daar zijn twijfels bij had.[141] Als schoolmeester werd Beishuizen aangesproken door collega's van de 'Sociaal-Democratische Onderwijzers Vereniging' (SDOV), die graag BvNO-leden wierven voor hun eigen vereniging. [142] En als Groninger had hij ongetwijfeld even contact met Johan Schaper. Zo werd Beishuizen in één middag ondergedompeld in alle facetten van de sociaaldemocratische gemeenschap. Hoewel het *Algemeen Handelsblad* na de vergadering op verveelde toon vaststelde dat 'gisteren weder een Nederlandsch Comité voor algemeen kiesrecht in het leven geroepen [is]', was dit een scharniermoment in het politieke leven van Geert Thole Beishuizen.[143] Niet lang na de vergadering nam hij de beslissing om 'verspreid lid' te worden. Op 12 januari 1900 schreef hij:

> W[aarde].C[ollega].,
> Tot nu toe was 'k niet aangesloten als lid bij de S.D.A.P. Financieele redenen weerhielden me. In dit opzicht is er nog geene verbetering ingetreden, toch meen 'k niet langer meer er buiten te mogen blijven. Vriendelijk verzoek 'k U daarom m'n naam op de ledenlijst te willen plaatsen.
> Groetend U G. Th. Beishuizen Garsthuizen[144]

Zo werd hij 'de enige sociaaldemocraat in deze regio', maar wel één met aansluiting bij een landelijk netwerk.[145] Want het comité kwam in oktober 1900 voor de tweede keer bijeen en Beishuizen was erbij.[146]

Een maand nadat hij lid werd van de partij, toonde Beishuizen zich meteen een echte sociaaldemocraat. Hij organiseerde een solidariteitsactie met werkloze Amsterdamse diamantbewerkers. Het leverde nauwelijks geld op, maar de intentie was er.[147] In hetzelfde jaar hield Beishuizen verschillende spreekbeurten en diende hij andere sprekers in zijn dorp van repliek.[148] Toch betekende de aanmelding bij de SDAP niet dat Melle Stel en hij zich vanaf dat moment alleen nog op de nieuwe partij zouden richten. Stel richtte in 1900 zelfs nog een nieuwe vereniging op. Vereniging 'Ons Belang' zou 'geloof en politieke richting' zelfs expliciet 'buiten rekening' laten.[149] Daarnaast bleven Stel en Beishuizen ook actief in de Noorderbond.[150] Deze organisatie ging zich weliswaar steeds minder welwillend opstellen tegenover links-liberale en burgerlijke verenigingen, maar het werd geen socialistisch vehikel.[151] Deze ontwikkelingen illustreren hoezeer Beishuizen en Stel op twee paarden wedden: ze werden enerzijds lid van de SDAP, maar bleven anderzijds actief in verenigingen die statutair gezien niets met de sociaaldemocratie te maken hadden.[152]

In 1901 werd Johan Schaper gekozen tot Kamerlid voor het district Appingedam. Die verkiezing was niet aan de wervende propaganda van de SDAP te danken geweest. Evenmin had de bevolking massaal het socialistisch licht gezien. Het was een onhandigheid van Jan Schepel – de herenboer die het district bijna dertig jaar had vertegenwoordigd – geweest die de kansen deed keren. Schepel had de liberale kiesverenigingen tegen de haren in gestreken door in Den Haag consequent in het voordeel van de boeren te stemmen.[153] Dat was in zijn district verkeerd gevallen en daarom moest Schepel boeten.[154]

Op dat moment kwam Schaper in beeld. Hij was twee jaar daarvoor in het district Veendam tot Kamerlid gekozen en had die taak goed uitgevoerd. Daarom werd hij gekandideerd door 'een net van werkliedenverenigingen, meest aangesloten bij het Alg. Ned. Werkl. Verbond'. Beishuizen was daarbij aanvankelijk niet betrokken. Hij was meer gecharmeerd van Willem Helsdingen, een andere sociaaldemocraat, en zorgde er eigenhandig voor dat Helsdingen werd voorgedragen voor de verkiezingen. Anderen waren het daar niet mee eens en Beishuizen haalde bakzeil.[155]

Pas toen bleek dat Schaper door de onverwachte liberale steun werkelijk kans op een zetel maakte, besloot ook Beishuizen om hem te steunen.[156] Vanaf maart 1901 ondernam hij allerlei acties die Schaper in het

zadel moesten hijsen. Dat leidde zelfs tot een aantal vergaderingen in de dorpsschool van Garsthuizen.[157] Aan het einde van de maand kon hij bekendmaken dat Schaper officieel werd gesteund door de verenigingen die deelnamen aan het 'Lokaal Comité voor Algemeen Kiesrecht'. Schaper was met spoed naar deze vergadering afgereisd en nam de eerste felicitaties van Geert Beishuizen in ontvangst.[158] Maar daarbij hield het niet op. Tijdens een bijeenkomst van de 'Vrijzinnige centrale kiesvereniging Appingedam' zette Beishuizen persoonlijk de aanval op het zittende Kamerlid Schepel in. Beishuizen verweet Schepel politieke indolentie en wees in diens richting toen hij zei dat aan de Tweede Kamer 'het certificaat van onvermogen en slaperigheid had mogen worden uitgereikt'. Deze uitspraak bracht de nodige commotie teweeg en haalde zelfs de krant.[159] In de daaropvolgende dagen werden meer vergaderingen belegd en steeds wist Schaper zich veel beter te profileren dan de trage oude Schepel.[160] Dat bleef niet zonder resultaat: Schaper werd tot Kamerlid gekozen.

Het werd nog mooier voor Johan Schaper. Toen SDAP-fractievoorzitter Troelstra niet werd herkozen, nam Schaper dat klusje van hem over. Zo leverde een district met slechts één socialist de fractievoorzitter van de SDAP.[161] Deze electorale curiositeit had evenwel gering effect op de verenigingen van Stel en Beishuizen. Deze bleven instorten en afbrokkelen. Toen in 1901 de penningmeester van het Lokaal Comité voor Algemeen Kiesrecht in Appingedam failliet ging, verzuchtte Melle Stel dat 'alle poogingen dienaangaande [tot samenwerking met de vrijzinnige kiesvereenigingen] mislukten'.[162] Bij de kleine werkliedenverenigingen was de rek eruit.

Lokale afdelingen

Om de sociaaldemocratie tot een succes te maken, meenden Stel en Beishuizen dat er 'aanhoudende propaganda' nodig was.[163] Om die propaganda te maken, richtten ze op 15 december 1901 de afdeling Loppersum van de SDAP op.[164] De eerste leden waren verspreide leden uit de buurt van Loppersum die zich met moeite lieten verzamelen. Van sommige mensen werd niet eens duidelijk of ze daadwerkelijk officieel lid geworden zijn of dat het bij terloopse mondelinge toezeggingen bleef. Zo had J. Hoving uit Eenrum eenmaal verzekerd dat hij lid zou worden, om daar vervolgens voorgoed over te zwijgen. Ook L. van de Wal uit Farmsum en vader en zoon Wilkens uit Baflo kwamen niet veel verder dan intenties en goede bedoelingen.[165] Het partijlidmaatschap was eigenlijk veel te duur voor dit soort mensen en bovendien waren er voldoende andere leuke verenigingen in de buurt. Het eerste probleem werd opgelost door

de contributie laag te houden.[166] Het tweede probleem werd opgelost door juist te werven binnen verenigingen waar mensen al lid van waren en daarbij uit te leggen dat dit een ander soort vereniging was. Het had weinig effect op de arbeiders en eigenlijk werden vooral heren lid. Naast de twee schoolmeesters stonden er een 'zuiveldirecteur' en een arts op de ledenlijst.[167] Maar ook deze gegoede socialisten bleken niet voornemens de kas eens stevig te spekken en zo ging de afdeling roemloos ten onder.

De oprichters lieten zich echter niet uit het veld slaan. Beishuizen en Stel stortten zich in 1902 op een nieuw avontuur waarin zij wederom als eerste en tweede voorzitter optraden. Ze deden iets wat vaker gebeurde binnen de partij en vormden een 'districtsafdeling' of 'federatie' van de SDAP.[168] Hierin werden verspreide leden uit de regio en de leden van de mislukte afdelingen verzameld in een breder verband. De districtsfederatie telde 36 leden die in onder andere Delfzijl, Middelstum, Uithuizermeeden, Usquert en Warffum en een aantal andere kleine plaatsen in de regio woonden. Er werden meer mensen lid, onder wie eindelijk enkele 'veldarbeiders'. Het nadeel van de uit nood geboren districtsafdeling was dat de leden dusdanig verspreid woonden, dat ze geen fatsoenlijke mogelijkheid hadden om een openbare vergadering te organiseren.[169] Bovendien hielden leden liever onder de pet dat ze sociaaldemocraat waren omdat ze anders wellicht het lidmaatschap van andere verenigingen zouden moeten opzeggen.[170] Deze vergaarbak van tegenslagen droeg niet bij aan het succes. Ook was er het eeuwige geldtekort dat de afdeling tot soberheid dwong.[171] Daar kwam de klassieke plattelandsfrustratie bij dat landelijke kopstukken niet voor 'enige dagen naar het Noorden' wilden afreizen om te spreken.[172] Toevallig vond het jaarlijkse SDAP-congres dat jaar in Groningen plaats, anders hadden ze er waarschijnlijk niet eens naartoe kunnen gaan.[173]

Of het door de propagandawerking van het congres kwam is niet duidelijk, maar ondanks alle organisatorische tegenvallers werd het aantal SDAP-leden in de regio langzaam groter. Zo ontstond in 1903 een nieuw dilemma: moesten ze toch niet terug naar kleinere afdelingen? Stel had het idee om het 'district Appingedam' op te splitsen in een afdeling Usquert en een afdeling Stedum.[174] Het district zou blijven bestaan als vangnet voor instortende en opstartende afdelingen, maar op lokaal niveau moesten de leden zichzelf gaan redden. Dat was een goede manier om leden lokaal een afdelingsleven met vergaderingen en cursussen te bieden, maar vroeg van de organisatoren dubbel werk in het stutten van de organisatiestructuur. Het instortingsgevaar van de partij in de regio nam daardoor alleen maar toe. Dat risico werd genomen. Beishuizen en

Stel besloten de kleinere afdelingen een kans te geven en kwamen in 1903 weer in een kleine afdeling terecht: Westeremden.[175] Het zou een hectische periode in hun beider levens worden en niet alleen in politiek opzicht.

Op 21 juli 1903 – twee weken na de oprichting van de afdeling – trouwde Melle Stel met de 43-jarige Roosje Vos. Zij was opgegroeid in de Amsterdamse jodenbuurt, woonde enige tijd vlak bij de Blasiusstraat en was goed bekend met het socialisme van de diamantbewerkers. Als propagandiste sprak ze al jaren op congressen, massameetings en cursusvergaderingen over de beloften van het socialisme.[176] Daarnaast had ze enige tijd een vakbond voor kleermaaksters geleid, en schreef ze artikelen en toneelstukjes voor propagandadoeleinden.[177] Tijdens een van haar propagandatochten in Noord-Nederland was ze op Stel gestuit. Ze besloot bij hem te blijven.[178] Al voor het huwelijk verhuisde Vos naar Westeremden en zette haar werkzaamheden vanuit haar nieuwe woonplaats voort. Vanuit het Groningse dorp leidde ze *De Naaisters- en Kleermakersbode,* schreef ze voor kranten en hield ze spreekbeurten. En belangrijker: ze werd als 'penningmeesteres' meteen actief in de nieuwe afdeling.[179]

Bij de eerste vergaderingen van de afdeling trad de ervaren Roosje meteen op de voorgrond. Een paar uur voor aanvang van de vergadering kreeg zij van de eigenaar van het lokaal waar de afdeling bijeen zou komen het bericht dat hij geen sociaaldemocraten wilde ontvangen. Omdat sommige leden maar liefst anderhalf uur moesten lopen voor de vergadering, kon het niet anders of zij waren al onderweg toen de afzegging bekend werd. Stel en Vos besloten daarop hun woonkamer beschikbaar te stellen als vergaderlocatie. Vanaf dat moment zou hun huis de vaste vergaderlocatie zijn.[180] Deze 'zaalafdrijving' was slechts een van de vele pesterijen die de club te verduren kreeg. Vaak was het Roosje Vos die op kordate wijze redding bracht. Zo werden de sociaaldemocratische broers Harm en Jan Balkema op een dag in 1903 uit hun huis gezet. Ze konden met geen mogelijkheid een nieuwe woning in de omgeving vinden en moesten daarom misschien wel verhuizen. 'Als de Balkema's eruit zijn, dan ligt de boel,' was kennelijk de gedachte onder een deel van de lokale bevolking.[181] Maar die mensen hadden buiten Roosje Vos gerekend. Zij schakelde haar netwerk in en vroeg de ANDB om de afdeling wat geld te lenen om 'twee arbeiderswoningen [te] laten bouwen met een vergaderlokaal erboven'. [182] Hoewel de opzet uiteindelijk niet slaagde, ging er zo veel hoop van deze voortvarendheid uit dat de gebroeders voor de afdeling behouden bleven.

Het netwerk en de mentaliteit van Vos wierpen op meer niveaus hun vruchten af. Er vond een aantal openbare vergaderingen plaats met noor-

delijke gastsprekers zoals Geert Sterringa en de tot het socialisme bekeerde hervormde predikant Albert van der Heide. Daarnaast werd een succesvolle openluchtmanifestatie belegd waarop zo'n driehonderd bezoekers niet alleen naar toespraken konden luisteren, maar ook een optreden van de Groningse 'Volksstem' kregen voorgeschoteld.[183] Bovendien zette de afdeling de ambitie voort om het volk te verheffen. Geert Beishuizen hield regelmatig lezingen en Roosje Vos gaf naailessen waarin ze liet zien hoe oude kleding tot kinderkleding kon worden versteld.[184] Dat deze naaicursus plaatsvond met toestemming van het gemeentebestuur in het schoolgebouw van Westeremden, zegt ook iets over de groeiende betekenis van de afdeling in het dorp.[185] Blijkbaar leek het de burgemeester geen goed idee om iedere socialistische activiteit categorisch af te wijzen.

Ondertussen veranderde de sfeer binnen de afdeling. Vooral bij Geert Beishuizen. Hij droeg dat jaar twee petten binnen de partij en weigerde er eentje af te zetten toen dat van hem werd verlangd. Hij gaf leiding aan de nog altijd bestaande districtsfederatie en was tezelfdertijd lid van de afdeling Westeremden. Dat hoefde geen probleem te zijn, maar als districtsvoorzitter had hij het liefst dat alle landelijke communicatie via hem verliep, terwijl het bestuur van zijn afdeling bij monde van Stel en Vos dat liever anders zag. Beishuizen kon dat maar moeilijk verkroppen, stelde zich koppig op en verloor het vertrouwen van zowel Melle Stel als de andere afdelingsgenoten.[186] Omdat Vos goede contacten had in de rest van het land, verdrong zij Geert Beishuizen – bewust of onbewust – als centrale figuur. Niet alleen in de afdeling, maar ook in het leven van Melle Stel. De man met wie hij ooit een onafscheidelijk duo vormde, was nu deel van een ander koppel.

Johan Schaper werd eind 1904 gevraagd om als 'scheidsrechter' te bemiddelen in de ruzie tussen het districtsbestuur van Beishuizen en de afdeling Westeremden van Stel.[187] Hoewel hij Beishuizen formeel in het gelijk stelde, verdween Beishuizen wegens gebrek aan medestanders wel van de ledenlijst.[188] Als districtsvoorzitter werd hij nota bene opgevolgd door Stel, terwijl Vos de leiding in Westeremden overnam.[189] Beishuizen verdween echter niet uit het verenigingsleven.[190] Het typeerde zijn diepgevoelde verheffingsideaal dat hij als landelijk bestuurder van de BvNO een eigen stem in het onderwijsdebat ontwikkelde. Datzelfde debat gaf hij op lokaal niveau gestalte met een uitgebreid rapport over de financiele toestand van de plaatselijke onderwijzers.[191]

In 1907 keerde Beishuizen terug in de politiek omdat hij tot Statenlid werd gekozen. Frappant genoeg werd Beishuizen kandidaat gesteld door de kiesvereniging waarvan Stel de voorzitters goed kende; kennelijk konden de twee op dat moment weer door één deur. Als lid van de Pro-

vinciale Staten wist hij echter geen indruk te maken. Van zijn werk in het vertegenwoordigend orgaan zijn slechts flarden bewaard gebleven.[192]

De uitschakeling van Geert Beishuizen

De manier waarop Beishuizen binnen de SDAP opereerde, verraadde iets van zijn talent voor ruziemaken. Na een aantal akkefietjes kreeg hij het vanaf 1907 met vrijwel iedereen in zijn omgeving aan de stok. De eerste grote ruzie had zijn oorsprong al in 1902. In dat jaar zag Beishuizen zich door de slechte kwaliteit van zijn woning genoodzaakt om te verhuizen. In Garsthuizen was echter geen nieuw huis te vinden en het verzoek om zelf een huis te mogen bouwen, werd negatief beantwoord.[193] Zo belandde hij eind 1902 in het naburige Loppersum.

In 1907 nam de gemeenteraad van Garsthuizen een nieuwe instructie voor onderwijzend personeel aan waarin de onderwijzer verplicht werd om in het dorp te wonen waar hij les gaf. Vanwege de situatie kreeg Beishuizen daar tot 1 mei 1909 dispensatie voor, daarna moest hij terugkeren naar Garsthuizen. Maar Beishuizen kwam niet terug: hij bouwde juist een huis in Loppersum.[194] Aan het gemeentebestuur liet hij weten dat de afstand geen onoverkomelijk probleem hoefde te zijn omdat het fietstochtje van Loppersum naar Garsthuizen er juist voor zorgde dat hij dagelijks 'frisch en opgewekt' op school aankwam.[195] De raad zag geen heil in verfrissende fietstochtjes en beschouwde de manier waarop hij contact onderhield als een provocatie.[196] Beishuizen werd na dertig dienstjaren ontslagen.

Het was een realiteit waarmee Beishuizen zich niet kon verzoenen. Hij schakelde al zijn contacten in en benutte zijn politieke kennis. Die was waarschijnlijk beter dan de kennis van de gemeenteraad die nog altijd uit agrarische notabelen bestond. Beishuizen zorgde ervoor dat de provincie Groningen – waar hij als Statenlid de weg kende – zich uitsprak in zijn voordeel. Uiteindelijk wist hij zelfs de Raad van State tot een uitspraak over zijn zaak te bewegen.[197] Het had effect: Beishuizen mocht niet worden ontslagen en in 1910 ging hij gewoon weer aan het werk.

Ondertussen had hij zich in een ander conflict gestort, deze keer met partijgenoot Johan Schaper. Schaper had in 1909 een lezing gehouden op een vergadering in het Groningse Stedum waar Beishuizen als voorzitter optrad. Na een heftig debat deed Beishuizen verslag in het *Nieuwsblad van het Noorden*. Dat beviel Schaper niet. Het *Nieuwsblad* was geen socialistische krant, het verslag was negatief en Beishuizen had zich hier als voorzitter niet in mogen mengen.[198] Schaper besloot Beishuizen hier via de pers op aan te spreken.[199] Na een reactie van Beishuizen daarop leek de boel met een sisser af te lopen. Maar zowel Schaper als Beishui-

zen had een goed geheugen en waren niet vies van een conflictje.

Drieënhalf jaar later – in aanloop naar de volgende verkiezingen – escaleerde het conflict alsnog. Johan Schaper wilde zich laten kandideren voor het district Appingedam en trof in het verkiezingscomité dat de voordrachten bepaalde Geert Beishuizen aan.[200] Volgens Schaper zat Beishuizen daar omdat hij zich onbeschaamd had opgedrongen en bij de voordrachten op zichzelf stemde. Beishuizen zat daar naar eigen zeggen omdat hij dat al vijftien jaar deed. Schaper was echter geenszins van plan om Beishuizen als lid te accepteren in een commissie die over zijn lot beschikte en zag het niet zitten met hem te moeten samenwerken. Zou Beishuizen blijven zitten, dan zou hij zich terugtrekken.[201] Het werd een keiharde confrontatie en Schaper schreef: 'Het zal nooit gebeurd zijn, dat een polemiek ontstond tusschen een kandidaat en den secretaris van zijn verkiez[ings] komité. Een hekel hebbende aan onderling geschil, bracht ik de zaak in de partij niet aan, doch bepaalde mij ertoe, bij de komitéleden een brief te doen cirkuleren (waarvan ik echter niet weet in hoever hij gecirkuleerd heeft) waarin ik mij beklaagde en mededeelde, dat ik met zulk een sekretaris geen kandidatuur meer zou aanvaarden.'[202] Beishuizen reageerde vervolgens door te stellen dat hij 'alleen [zou] wijken voor geweld' en niet bang was voor het oordeel van de 'vriendjes' van Schaper.[203]

Beishuizen was kansloos tegenover de oppermachtige Schaper. Dat hadden anderen ook in de gaten en een enkeling bood Beishuizen de gelegenheid om eieren voor zijn geld te kiezen, maar dat deed hij niet. De schoolmeester dronk de gifbeker tot aan de laatste druppel leeg. Johan Schaper schreef uiteindelijk een brief die als sociaaldemocratisch genrestuk beschouwd kan worden:

> 1. Dat ik mij zeer zal beraden of ik onder deze omstandigheden een kandidatuur zal aanvaarden 2. Dat als ik het doe, ik niet met Beishuizen als sekretaris zal korresponderen. 3. Ik geen konferenties zal houden met uw Comité indien Beishuizen als sekretaris fungeert – of als leidend persoon – en 4. Dat ik in geen vergadering zal optreden als spreker waar Beishuizen presideeren zal. Ik doe dit ongaarne want nimmer hield [ik] van kwesties, waarom ik in 1909 de zaak rusten liet. Maar mijn eer als publiek persoon, mijn zoo nodige opgewektheid in de verkiezingen en de onmogelijkheid om voortdurend te moeten vreesen in den rug door een vijand te worden aangevallen, gebieden mij.[204]

Hierna was Beishuizen uitgespeeld.

Vooral de opmerking 'Ik doe dit ongaarne, want nimmer hield ik van

kwesties' was een klassieker binnen de partij. Niet alleen Geert Beishuizen, maar vele sociaaldemocraten kregen te horen dat er met tegenzin karaktermoord op hen moest worden gepleegd. De uitschakeling van Beishuizen werd op verschillende niveaus voltrokken. Partijgenoot Mansholt kwam tot de conclusie dat het voor de commissie 'moreel ongeoorloofd [was om Beishuizen] nog een oogenblik als sekretaris in hun midden te dulden'.[205] Provinciaal coryfee Derk Bartels – die door derden veelzeggend 'de slaaf van Schaper' werd genoemd – was eveneens weinig gecharmeerd van Beishuizen.[206] Ook Eltjo Rugge, voornaam sociaaldemocraat uit de stad Groningen, sloot zich bij Schaper aan en schreef dat Beishuizen 'een uitvlucht [had gebruikt] die onder kinderen gebruikelijk is'.[207]

Het proces van vereenzaming had zich ook op een andere manier voltrokken. Nog voordat zijn medestrijders zich één voor één tegen hem keerden, was ook Melle Stel definitief uit zijn politieke leven verdwenen. Toen een deel van de SDAP zich in februari 1909 afscheidde, behoorden Stel en Vos daarbij. De afdeling Westeremden was in 1909 een van de afdelingen die zich met het Deventer Schisma afscheurden van de SDAP. Door middel van een zakelijk briefje van Melle Stel kwam Geert Beishuizen weer alleen te staan in zijn regio.[208] De richtingenstrijd die aan het Deventer Schisma voorafging was aan Beishuizen in zekere zin voorbijgegaan. In zijn pragmatische verheffingssocialisme had hij zich nooit om marxistische haarkloverijen bekommerd. Toch was dit geen prettige uitkomst van de strijd: een belangrijk deel van zijn infrastructuur stortte in.[209]

Zijn grootste conflict moest echter nog komen. Tijdens het speelkwartier van 22 september 1913 liet Beishuizen een aantal kinderen in zijn lokaal achterblijven om opdrachten te maken. Bij terugkomst in zijn lokaal zag hij hoe schoolhoofd De Vries daar was binnengelopen en in de kast met persoonlijke spullen van Beishuizen stond te neuzen. Er knapte iets bij Geert. Hij liep op de jonge hoofdmeester af en snauwde in het bijzijn van de kinderen: 'Kwajongen, wat doe jij hier? Kwajongen, jij behoort daar, jij hebt hier niets te maken! Jij maakt het onderwijs in de geheele school onmogelijk! Jij hebt daar genoeg te doen; dáár hoor jij, dáár verdien jij je centen!'[210]

De Vries ging de persoonlijke confrontatie niet aan, maar droop af en wendde zich daarna tot de burgemeester. Deze organiseerde een reeks hoorzittingen waarin Beishuizen de gelegenheid kreeg zijn excuses aan te bieden. Maar Beishuizen nam geen woord terug van wat hij had gezegd en begroef zich in de loopgraven. De gemeente, het schoolbestuur, de BvNO, de Provinciale Staten, de SDAP, de schoolopziener van het ar-

rondissement, de schoolopziener van het district en de ouders van de schoolgaande jeugd in Garsthuizen werden allemaal partij in een maandenlange veldslag tussen Geert Beishuizen en de rest van de wereld. Uiteindelijk werd er tot in de Tweede Kamer over gedebatteerd.[211]

Conflicten tussen schoolhoofden en schoolmeesters waren destijds geen bijzonderheid. Er was een machtsstrijd gaande tussen oude schoolmeesters en steeds jonger wordende schoolhoofden. Zo vroeg een bovenmeester zich al in 1898 af of 'den achttienjarigen paedagoog in den dop hetzelfde recht en denzelfden invloed gegeven [moet] worden als aan den man van rijpe levens- en onderwijservaring, vergrijsd in den school'. Het antwoord op de vraag was duidelijk: 'Ons dunkt – de meerderheid der Nederlandsche ouders zegt hierop: *neen*, dat nooit! Dat nimmer!'[212] Maar Beishuizen maakte de strijd te persoonlijk. Hoewel hij steun kreeg vanuit de BvNO en Melle Stel hem ouderwets bijviel, waren steeds minder mensen bereid zich aan zijn kant te scharen. [213] Hij werd ontslagen en als bijkomende schade verloor hij na 39 jaar werken zijn pensioen. BvNO-voorzitter Ossendorp zei weliswaar dat zijn collega's hem na zijn ontslag 'niet anders zouden zien'.[214] Maar zo was het natuurlijk niet.

Binnen de partij werden de mensen al net zo moe van hem. Beishuizen figureerde zelfs in de boze droom van een partijgenoot die bang was dat de SDAP door alle ruzies en conflicten ontbonden zou worden.[215] In zijn eigen afdeling waren er klachten over hem en hij werd de speelbal van Troelstra die hem gebruikte om een conflict met de BvNO in zijn voordeel te beslechten. 'De kwestie-Beishuizen' werd tot grote irritatie van verschillende partijleden dagen achtereen breed uitgemeten in *Het Volk*. [216]

Toen Beishuizen op alle schaakborden verloren leek te hebben, diende zich toch nog een oplossing aan. Een door de sociaaldemocratie mogelijk gemaakte oplossing, welteverstaan. Op 20 maart 1919 liet Beishuizen zijn spullen verkopen tijdens een publieke verkoop in café Wibbens te Loppersum. Met een beetje geld en verder niets vertrok hij naar Zaandam om op 63-jarige leeftijd een nieuwe start te maken. Klaas ter Laan, de eerste SDAP-burgemeester, en wethouder Duijs haalden Beishuizen daarheen als schoolmeester.[217] Als blijk van goede wil moest hij het hoofdbestuurdersschap van de BvNO opgeven en werd hij weer een 'gewone' schoolmeester.[218] Terug bij af. Maar bloed kroop waar het niet gaan kon en Beishuizen begon zich na een jaar weer in te zetten voor de BvNO. Hij werd lokaal bestuurslid en niet lang daarna voorzitter van de afdeling Zaandam. Dit zouden zijn laatste functies in het lokale verenigingsleven zijn: op zondagmorgen 2 september 1923 overleed hij op 67-jarige leeftijd.[219]

Conclusie: Lelie en Beishuizen. Twee blikken op één partij

Zijn rechtvaardigheidsgevoel dirigeerde Geert Beishuizen stapsgewijs naar het politieke speelveld. Eerst klom hij op persoonlijke titel in de pen, daarna schreef hij namens de leerlingen en ouders van Garsthuizen, vervolgens leidde hij lokale arbeidersverenigingen om daarna via de BvNO de stap naar de SDAP te maken. De partij was voor Beishuizen een van de instrumenten waarmee hij zijn persoonlijke verheffingsidealen kracht bijzette. Ook het Groene Kruis, de ijsbaancommissie en allerlei andere verenigingen konden op de aandacht van Beishuizen rekenen.[220] Het tekende een man die nooit een scherpslijper van het socialisme zou worden, maar liever samenwerkte met zijn gereformeerde collega Melle Knol en diens naamgenoot Melle Stel om de lokale arbeiders vooruit te helpen.[221] Maar pragmatisch of niet, zijn keuze voor het socialisme heeft Beishuizen voor het leven gestigmatiseerd. Zonder zijn politieke inmenging was hij wellicht schoolhoofd geworden. In ieder geval had hij een stuk minder problemen gehad als hij zich niet als socialist had geprofileerd.

Hoe anders was dat voor Wolf Lelie. Wolf had de partij van dichtbij groot zien worden. Met buren, vrienden en collega's had hij zich aangesloten bij het geesteskind van Henri Polak. De partij was een verlengstuk van zijn sociale omgeving. In zijn omgeving was het moeilijker om géén lid te worden van de SDAP dan om wel lid te worden. Niet lang nadat Lelie zich aansloot, slokte de partij hem volledig op en zou hij er 24 uur per dag mee bezig zijn. Pieter Jelles Troelstra maakte hem zelfs tot onderdeel van zijn entourage. Wolf hield er een baan aan over die hem geen windeieren legde. Zijn vaste loondienst – aangevuld met ad hoc klussen – leidde ertoe dat hij goed verdiende en steeds betere huizen ging bewonen.[222] Wolf Lelie had denkelijk geen leidinggevende positie verworven als hij zich niet bij de arbeiderspartij had aangesloten. Desondanks bekommerde Wolf zich niet om ideologische debatten en parlementaire kwesties. Het socialistische gedachtegoed leek op zijn werk als expeditiechef al helemaal geen vat te krijgen. Aan de manier waarop hij met zijn lopers omging, was niet af te lezen dat hij het arbeiders graag naar de zin wilde maken. Zijn bazen daarentegen konden altijd rekenen op zijn loyaliteit.

Voor zowel Lelie als Beishuizen was de socialistische ideologie slechts een van meerdere redenen om lid te worden van de SDAP. Ze hadden beiden hun eigen verwachtingen van de partij. Voor verspreid lid Geert Beishuizen was de partij een infrastructuur die zijn persoonlijke ambities naar een hoger plan kon tillen, voor Amsterdammer Wolf Lelie was de partij een onderdeel van zijn sociale omgeving waaraan hij zelfs een

baan overhield. De les van Beishuizen en Lelie moet daarom vooral zijn dat het lidmaatschap steeds een antwoord was op een andere vraag. Ondanks de verschillende wensen van de leden zou de SDAP in de loop der jaren langzaam een eenheid worden. Hoe dat gebeurde en hoezeer sociale processen ook in die ontwikkeling hun rol hadden, wordt in hoofdstuk 5 verteld.

5
Van collectie naar collectief. De partij als familie

Het partijleven van de hier besproken eerste afdelingsleden speelde zich af op de vierkante kilometer. Ze waren familieleden, collega's of buurtgenoten en hun afdelingen waren ontstaan uit netwerken waarvan hun ouders ook lid waren geweest. Maar hoeveel oude verbanden de partij ook voortzette, zij bood óók iets nieuws. Ze had iets wat de oude verenigingen niet hadden: een eensluidende nationale ambitie, een breed vertakt netwerk en een ambitieuze veranderingsagenda die ver over de grenzen van het vaderland reikte. Zelfs de leden die de grenzen van hun eigen regio nimmer overschreden, werden tussen 1894 en 1900 opgenomen in landelijke en internationale partijverbanden. In dit hoofdstuk wordt onderzocht hoe dat gebeurde.

Om die socialistengemeenschap te duiden, wordt gebruikgemaakt van het begrip 'familie'. Al lang voordat de partij bestond, bejegenden sociaaldemocraten elkaar als familieleden. Ten eerste was er de vanzelfsprekende familiepraktijk van alledag die in eerdere hoofdstukken zichtbaar werd. De beweging kende allerlei biologische en aangetrouwde familieleden die samen met vrienden en kennissen in 'familienetwerken' opereerden. Ten tweede bestond er een 'symbolische socialistische familie': een abstractie die vanaf het midden van de negentiende eeuw niet meer uit Europa weg te denken was.

Zowel de familienetwerken als de symbolische familie worden in het eerste deel van dit hoofdstuk besproken om te laten zien hoe sterk het familiegevoel in de beweging was verankerd. In het tweede deel van dit hoofdstuk wordt dat concreet gemaakt. Een analyse van enkele partijorganisaties maakt zichtbaar hoe het familiegevoel het lokale niveau oversteeg en hoe het bijdroeg aan de eenwording van de losse delen van de *patchworkpartij*. Zo wordt duidelijk dat professionalisering en familiegevoel hand in hand gingen binnen de SDAP. Nieuwe instituties – ontstaan vanuit een hang naar professionaliteit – kwamen pas tot hun recht als ze werden bezield door familieverbanden. In dit hoofdstuk wordt duidelijk

dat het informele familiegevoel een cruciale bouwsteen was voor de constitutie van het organisatorische apparaat van de politieke partij. Daarmee zegt het iets over zowel de partijorganisatie als het dagelijks leven van de gewone leden.

DE SOCIALISTENFAMILIE

De sociaaldemocratische levensloop in wording

Hoofdstuk 3 liet zien dat afdelingen vaak samenvielen met bestaande netwerken. Om in dit onderzoek meer grip op het afdelingsleven te krijgen, is het belangrijk om eerst beter zicht op netwerken te krijgen. In de rest van dit hoofdstuk worden ze familienetwerken genoemd omdat ze in veel gevallen waren opgebouwd uit een of meerdere families, aangevuld met vrienden, kennissen en buren. Hoewel niet iedereen in biologisch opzicht familie van elkaar was, deelde een dergelijk gezelschap een leefstijl, kende het eigen gebruiken en normen en bezat het een eigen thuisbasis.[1] Dit soort verbanden moet niet te veel geromantiseerd worden: het ging niet alleen om solidariteit mét elkaar, maar zeker ook om afhankelijkheid ván elkaar.[2] Een familienetwerk wordt in dit boek dus niet beschouwd als een vreedzame idylle waarbinnen iedereen op goede voet met elkaar stond, maar als een onduidelijk afgebakend informeel netwerk waarvan de leden in meer of mindere mate op elkaar waren aangewezen.

Als de sociaaldemocratie eenmaal tot dit soort informele kringen doordrong, had zij binnen die kringen invloed op het hele leven. Volgende generaties werden uit socialistische ouders geboren, werden van jongs af ondergedompeld in de beweging en ontwikkelden er uiteindelijk hun eigen stem. Om die volgorde aan te houden trapt deze paragraaf af met de ontmoeting en het huwelijk van het socialistisch ouderpaar. Daarna volgen de geboorte en de rest van het leven in de partij, om in mineur te eindigen bij de socialistische teraardebestelling. Het spreekt voor zich dat de onderstaande beschrijving van de socialistische levensloop geen blauwdruk is. Integendeel, omdat de leden hun levensloop primair in hun eigen netwerk doormaakten en die netwerken evident van elkaar verschilden, waren de onderlinge verschillen tussen leden groot. Toch waren er elementen die veel lokale netwerken met elkaar deelden. Deze gedeelde elementen worden hieronder besproken.

Het sociaaldemocratisch huwelijk

De SDAP werd rond 1900 door mannen bestuurd, het vrouwenkiesrecht had geen prioriteit en in sommige afdelingen zaten mannen en vrouwen

nog gescheiden in de vergaderzaal.[3] Toch speelden vrouwen een belangrijke rol. Ze waren minder goed zichtbaar op het podium en in officiële documenten, maar tijdens vergaderingen en hoogtijdagen mochten ze niet ontbreken. Een programmaboekje voor een feestavond illustreerde de stand van zaken: 'Dit programma is tevens bewijs van toegang met *één* dame.'[4] De 'dame' in kwestie kon een echtgenote zijn, maar evengoed een dochter of een zus. Het maakte weinig uit, zolang maar duidelijk was dat de feesten er waren voor het hele gezin. Het maakte partijactiviteiten tot een vanzelfsprekende plaats om iemand van het andere geslacht – maar uit het eigen netwerk – te ontmoeten.

In hoofdstuk 3 werd al zichtbaar hoe partijgenoten hun levenspartner binnen hun afdeling konden vinden. Het duurde echter niet lang of de partij voorzag ook in socialistische bruiloften tussen landelijk opererende partijgenoten. Ook daarvan werd al een voorbeeld gegeven: Melle Stel werd verliefd op Roosje Vos toen zij als propagandiste zijn regio bezocht. Toen Stel en Vos in 1903 plannen maakten om te gaan trouwen, werd het partijbestuur daarvan persoonlijk op de hoogte gesteld. Na de huwelijksceremonie zond het bestuur het echtpaar de hartelijke felicitaties, maar niet zonder daarbij de hoop uit te spreken dat zowel Vos als haar echtgenoot voor de partij werkzaam zou blijven.[5]

Zo kwam een meisje dat was opgegroeid in het centrum van de Amsterdamse jodenbuurt terecht op de uitgestrekte Groninger Ommelanden. In geografisch en sociaal opzicht lag het huwelijk beslist niet voor de hand, maar Vos en Stel trouwden wel binnen hun eigen sociale klasse. Dat gold voor de hele partij: ondanks de interne verscheidenheid trouwden arbeiders vrijwel altijd met arbeiders en intellectuelen met intellectuelen.[6] Schrijfster Cornelie Huygens bevestigde dat beeld vanaf de andere zijde. Deze prominente partijgenote had relaties met vooraanstaande progressieve burgerlijke mannen en trouwde uiteindelijk met Ignaz Bahlmann, de man die in de eerste jaren als grote geldschieter van de SDAP optrad. Ze viel weliswaar consequent voor sociaaldemocraten, maar even consequent niet voor mannen van het volk.

Als het aanzoek eenmaal was gedaan, moesten passende getuigen worden gevonden. Ook dat gebeurde in eigen kring. Wie de huwelijksaktes van socialisten naloopt, komt dikwijls flarden van ledenlijsten tegen.[7] Vlak voor zijn eigen huwelijk met Martha Winterwerp was de Groningse socialist Geert Sterringa samen met partijgenoot Mansholt getuige op het huwelijk van het Groningse partijlid Nathan de Vries.[8] De Vries trouwde met zijn medebestuurslid van de afdeling Groningen: het latere SDAP-Kamerlid Agnes Bruins. In Amsterdam voltrokken zich dezelfde taferelen. Toen Jos Loopuit trouwde, liet hij zowel Henri Polak als Rik

Roland Holst als getuige opdraven.[9] Dat was een mooie vangst, want een voornaam partijhuwelijk verdiende voorname getuigen. Het mocht dus niet verbazen dat de jonge Willem Albarda zowat stierf van de zenuwen toen getuige en partijgrootheid Florentius Wibaut te laat op zijn huwelijk dreigde te komen.[10]

Deze interne huwelijkspolitiek kon vanwege het beperkte reservoir aan bevriende partijprominenten tot onoverzichtelijke toestanden leiden. Isidore Keesing uit de Blasiusstraat was getuige bij de huwelijksvoltrekking tussen Stella Polak en Johan Ankersmit.[11] Stella was kort daarvoor gescheiden van partijgenoot Eduard Polak, die weer de broer was van Henri Polak. Henri was op zijn beurt een goede vriend van Isidore Keesing en zelfs de huisgenoot van Johan Ankersmit.[12] Eduard Polak zelf hertrouwde ook en hij wist Albert Hahn als getuige te strikken. Hahn kende Keesing ook en werkte bovendien samen met Ankersmit en Henri Polak. Voor wie het niet meer begrijpt: dit netwerk was zo fijnmazig dat persoonlijke relaties en partijrelaties op geen enkele manier nog te onderscheiden waren.

Zakelijke en amoureuze verwikkelingen joegen elkaar aan. Kees Luremans uit Arnhem constateerde dat zijn 'trouwpartij [...] de directe oorzaak [was] van [zijn] verder deelnemen aan den politieken strijd der arbeiders'.[13] Partijleven en gezinsleven kwamen bij Pieter Jelles Troelstra helemaal tot een synthese, hij schreef: 'Gelukkig houdt mijn vrouw zich uitstekend: ze toont zich ook in deze zaak genoeg partijgenoote om zich niet te laten neerdrukken door de zorg voor mijn persoon, die haar anders heel erg zou deprimeren.'[14] Dat de rollen echtgenoot en partijgenoot in huize Troelstra niet meer te ontwarren waren, bleek toen het paar in 1907 uit elkaar ging. Sjoukje Bokma-de Boer gaf in lange brief uitleg van zaken aan het partijbestuur. De brief bevatte onder andere het verzoek om 'dit schrijven aan ernstige en belangstellende partijgenooten te laten lezen'. Dat was een knap staaltje *damage control,* want Sjoukje begreep goed dat het nieuws over de scheiding de partijgenoten anders op 'minder zuivere wijze' zou bereiken.[15] Dat wilde ze haarzelf, haar ex-man en de partij niet aandoen.

Dat zo veel openheid en verwevenheid ook een beklemmende uitwerking konden hebben, ervoer Johan Schaper. Na zijn trouwen ontving hij een brief van partijgenote Nellie van Kol. Het bleek om een lesje huwelijksleven voor beginners te gaan. Nellie – iemand wier huwelijk geen toonbeeld van vrolijkheid was – uitte de verwachting 'dat de eerste dagen, weken en maanden' van het huwelijk goed zouden bevallen, maar waarschuwde de echtelieden dat ze daarna moesten werken aan een blijvende goede verstandhouding. Want 'de meeste jonggetrouwden denken

dat de neiging die zij voor elkander voelen voldoende is voor het geheele leven. Dat is niet zo. Die neiging is voor een zeer groot deel – bij velen zelfs geheel – niets dan de aantrekkingskracht van jeugd en sekse. Maar bij dergelijke menschen is er een grooter of kleiner deel geestelijke toeneiging bij, en die moet gekweekt worden want zonder die kan de liefde verkeeren in walging [...].'[16]

Dit soort praktische handreikingen leidden er evenwel niet toe dat het socialistische huwelijk er rond 1900 wezenlijk anders uitzag dan het gemiddelde huwelijk. Alleen een aantal kopstukken uit de partij hield er uitgesproken opvattingen over het moderne huwelijk op na, maar onder gewone leden leek de behoefte aan experimenten gering.[17] Er werd in ieder geval weinig over geschreven of gesproken.

Kinderen

Als uit een socialistisch huwelijk kinderen werden geboren, kwam het voor dat ze de naam van een bekende partijgenoot meekregen. Dat maakte dat de entree in de beweging bij sommigen bijzonder vloeiend verliep. Maar ook kinderen die niet vernoemd werden, gingen al snel van arm tot arm.[18] Pieter Jelles Troelstra schreef hoe zijn 'kindertjes bloeien als rozen' en hij liet ze regelmatig bij partijgenoten uit logeren gaan.[19] Partijgenoot Collet informeerde zijn partijvriend Gerrit Melchers: 'Als mijn jongen wat grooter is, laat ik hem zeker eens in den zomer een dag of wat in het Scheveningsche zand spelen en komt hij stellig een groet aan u brengen'.[20]

Los van deze persoonlijke contacten, kregen kinderen ook een institutionele plaats in het partijleven. In veel afdelingen werd jaarlijks 'Sint-Niklaas [...] gevierd voor kinderen van partijgenoten en geestverwanten'.[21] In Gouda ging dat er uitbundig aan toe: 'S[int] Niklaas werd gevierd 's morgens voor de kinderen, 's avonds [voor de volwassenen] met een propaganda-rede van De Vos, een toneelstuk en, om de onderlinge band te bezegelen, met een dansje.'[22] Daarnaast hadden afdelingen speciale kinderuitjes en kinderfeesten.[23] In Groningen kwamen er in 1904 maar liefst honderdveertig kinderen op het jaarlijkse festijn af. Dat was voor een afdeling met een kleine tweehonderd leden een indrukwekkend aantal.[24] Waar ze het jaar daarvoor nog naar het Paterswoldsemeer waren gegaan, trokken ze deze keer met trams en rijtuigen de provincie in. Er werd geknikkerd en ook voor de inwendige mens werd goed gezorgd. Onderweg was er suikergoed, koek en chocola en er werd geluncht met krentenbroodjes, aardbeien en beschuit. Nu was dit niet alleen maar charitas. De honderdveertig blije socialistische kinderen hadden ook als propagandamiddel hun uitwerking. Ze trokken zo veel aandacht, daar kon

geen redenaar tegenop. Bovendien gingen er in Groningen vijftig moeders mee op reis. Zij hielden daar allemaal hun eigen contacten aan over.[25] De kinderen hadden een plezierige dag, maar droegen ook bij aan de propaganda. Die ontdekking werd ook gedaan door een afdelingssecretaris uit Doorn. Hij zag er zelfs heil in om zich voortaan vooral en in de eerste plaats op de kinderen en de kinderfeesten te storten.[26] Daar voelde de rest van de afdeling echter weinig voor.

De iets oudere jongeren vielen aanvankelijk wat buiten de boot. De SDB had goedlopende jongelingenverenigingen gehad, maar in de SDAP was daar de eerste jaren geen sprake van.[27] Henriette Roland Holst wilde die oude tijden doen herleven. Op het congres van 1901 werd daartoe een weifelend besluit genomen: er werd sympathie uitgesproken voor de oprichting van jongerenclubs, maar zonder hen tot officieel partijonderdeel te maken.[28] Direct werd in Amsterdam 'De Zaaier' opgericht met als doel 'alle jonge werkers die kennis te verschaffen omtrent de wanverhoudingen in onze maatschappij en de middelen ter verbetering daarvan, die zij in den klassenstrijd zoo noodig zullen hebben'.[29] De club – vooral geworteld in de joodse wijken – moest meer zijn dan een propagandamachine; er werd in volle ernst aan de ontwikkeling van de jongelui gewerkt. Die ontwikkelingsagenda verscheen in verschillende gedaanten. Er waren debatten, diepgravende spreekbeurten van mensen zoals Frank van der Goes en cursussen in de Nederlandse en Duitse taal.[30] Het was niet voor niets zo studieus. Omdat er geen socialistische scholen bestonden en niet iedere jongere gemakkelijk toegang had tot boeken en kranten, moest een deel van de socialistische 'opvoeding en ontwikkeling der leden' hier worden voltooid. Maar, zo besefte ook Ed. Polak, alleen studie zou weinigen op donderdagavond om halfnegen naar een verenigingsgebouw lokken. Daarom bood de jongeliedenvereniging ook ruimte aan 'tooneelspel, muziek, zang, voordracht, wandelen, sport, reizen enz.'.[31] Zo zouden de jongeren die hun spaarzame vrije tijd bij de vereniging doorbrachten daar 'een warm hart, maar een koel hoofd' aan overhouden.[32]

Niet lang daarna groeide 'De Zaaier' uit tot een landelijke organisatie. Vanaf 1902 ontstonden er afdelingen in onder andere Groningen, Veendam, Utrecht, Breda en Arnhem.[33] In 1903 zakte de organisatie even in, maar vanaf 1906 kwam 'De Zaaier' terug.[34] Zo werd een congres voor jongeren georganiseerd en bracht de organisatie op den duur een blaadje uit. Toch was deze institutionele binding zelden de kennismaking met de SDAP. In veruit de meeste gevallen waren het ouders en vrienden die de jongeren naar de partij brachten. Het contact tussen generaties werd zowel institutioneel als binnen de netwerken een vanzelfsprekendheid.

Dat werd mooi geïllustreerd in een brief die Johan Schaper ontving: 'De groette aan U vrouw en moeder, U zoon zal zeker wel al flink papa kunnen zeggen.'[35] De rest van de brief ging over partijzaken, maar in die ene zin speelden drie generaties, een huwelijk en een vriendschap door elkaar. Dat was de partij.

De afdeling als familiebedrijf

Bij het overlijden van partijgenoot Smits werd in herinnering gebracht dat hij 'zijn gezin tot een echt sociaal-democratisch gezin [wist] te vormen. Al zijn kinderen werden ook werkzaam binnen de partij.'[36] Dit geval stond niet op zichzelf. Om duidelijk te maken hoezeer afdelingen overwegend uit biologische families opgebouwd konden zijn, loont een bondige opsomming de moeite. In Breda waren de broers Willem en Johannes van Dongen actief. Drie maanden later voegde hun jongere broertje Cornelis zich daarbij. Ook de families Jacobi en Van der Kolk leverden er meerdere leden.[37] In Gorinchem waren op een klein ledenbestand zowel de gebroeders Vervoorn als Lintjes betrokken.[38] In Veendam leverde vader Vegter met zijn drie zoons bijna een kwart van het ledenbestand.[39] In het Zeeuwse Aardenburg waren maar liefst drie keer drie broers lid van de afdeling.[40] Twee van deze drietallen waren bovendien neven van elkaar.[41] In 1909 telde de afdeling Aardenburg slechts één lid dat geen direct familielid of echtgenoot binnen de afdeling had.[42]

Omdat sommige families het halve ledenbestand van een afdeling besloegen, waren ze cruciaal voor de partij. Bergen op Zoom was daar een goed voorbeeld van. Deze kleine afdeling was enkele dagen na het oprichtingscongres van 26 augustus 1894 ontstaan vanuit de lokale SDB-afdeling.[43] Contact met de landelijke organisatie van de SDAP was er nauwelijks, maar er was goede hoop dat de afdeling zou slagen.[44] Dat werd bevestigd toen de afdeling in 1895 zelfs een motie schreef die op het partijcongres in Deventer behandeld zou worden.[45] Het tij keerde echter snel. Voorzitter Bosman bleek een anarchistische spijtoptant die zich pardoes weer aansloot bij de revolutionairen. De overige leden waren verbijsterd. Er werd nog een onderzoek ingesteld door het partijbestuur en Willem Helsdingen kwam langs om te praten, maar dat hielp niet.[46] De afdeling stortte in en werd opgeheven.[47] Maar aan het oog van de centrale administratie onttrokken, bleef een deel van de structuur intact. Een aantal leden bleef elkaar zien en wilde een 'geheime afdeling' oprichten.[48] Dat werd geen succes, maar op een andere manier overleefde de afdeling wel.

De leden August Poppe, Wilhelm Magnee en Wilhelmus Magnee bleven samenkomen in het café van Wilhelm. Wilhelm was niet alleen de

vader van Wilhelmus, maar ook de schoonvader van August.[49] Als pater familias van dit socialistische gezin was Wilhelm de constante in sociaaldemocratisch Bergen op Zoom.[50] Zolang hij aan de toog stond, leefde het socialisme in Bergen op Zoom. In de eerste plaats bij zijn familie, maar algauw ook bij andere klanten. Toen in 1908 – Wilhelm was inmiddels 63 jaar oud – een nieuwe afdeling werd opgericht, stond hij wederom vooraan. Zijn zoon en schoonzoon waren inmiddels verhuisd, maar in zijn café riep een stel mannen – de meesten slechts half zijn leeftijd – een nieuwe afdeling in het leven.[51] De propagandist die bij deze oprichting was betrokken, vermeldde bovendien dat hij geholpen werd door een partijgenoot uit Tilburg die van oorsprong uit Bergen op Zoom kwam. Gezien de namen die rond deze tijd op de ledenlijsten van Tilburg stonden, is de kans groot dat dit een andere telg van de familie Poppe is geweest.[52]

Dit soort ontwikkelingen zorgde voor het ontstaan van socialistische dynastieën. Amsterdammer Jan Bos, de zoon van veteraan Karel Anthonie Bos, liet geen gelegenheid voorbijgaan om zijn prominente afkomst onder de aandacht te brengen. De eveneens Amsterdamse gebroeders Gerhard bleven ondanks hun eigen carrières binnen de SDAP bekend als de zoons van hun vader. 'De oude Gerhard' was nog lid geweest van het oprichtingscomité van de Nederlandse afdeling van de Eerste Internationale. Zelfs zoon Adriaan kon daar niet tegenop, terwijl hij nota bene een van de SDAP-apostelen was.[53] De Gerhards stonden daarin niet alleen; ook SDAP-oprichter Jan Fortuijn en Kamerlid Harmen de Boer uit Warga zouden nooit helemaal uit de schaduw van hun vader treden.[54]

Er waren ook families waarin generatiegenoten samen optrokken voor de socialistische strijd. De gebroeders en zusters Heijermans waren daar een zeer indrukwekkend voorbeeld van. Herman Heijermans schreef socialistische toneelstukken. Zijn zus Marie de Roode-Heijermans was schilderes en had de leiding over de tableaux vivants die tijdens congressen werden opgevoerd.[55] Ze was getrouwd met Jan de Roode, een van de voornaamste journalisten van *Het Volk*. Broer Louis vulde als arts de kolommen van *Het Volk* met zijn 'Hygiënische Kroniek', was lid van het Socialistisch Leesgezelschap dat verderop in dit hoofdstuk ter sprake zal komen en werd later directeur van de GGD in Amsterdam.[56] Zus Ida werd niet of pas later lid van de partij, maar heeft toch – zoals Willem Vliegen schreef – 'met haar geschriften over opvoeding in socialistischen geest onze beweging gediend'.[57] Nu was de familie Heijermans op intellectueel niveau een wel heel uitzonderlijk gezelschapje, maar hun in familiekring beleefde partijleven was dat niet. Binnen menige afdeling werden de mooiste partijherinneringen ook familieherinneringen en vice versa.

Een arbeider mijmerde daarover eens: 'Meestal was ik van Zaterdagavond tot Zondagavond bij [mijn zwager] gelogeerd [...]. En dikwijls gingen we Zondagsmorgens met z'n drieën erop uit, de voorzitter der afdeeling, m'n zwager en ik, lieten ons de rivier overzetten, trokken den polder in en brachten het een of ander gehucht in beweging, door de plechtige Zondagmorgenstilte te verstoren met onzen colportageroep. 't Was een kostelijke tijd.'[58]

De laatste eer

Ook op minder vrolijke dagen stond de sociaaldemocratische familie vooraan. Tijdens de begrafenissen van overleden socialisten – vaak geregeld via socialistische instanties – gebeurde het dat de biologische familieleden en hun socialistische evenknie hand in hand aan de grafrand stonden. Bij de teraardebestelling van vooraanstaande partijleden, stonden andere vooraanstaande partijleden doorgaans vooraan, achter hen voegde zich de rest van de familie. Zo werd Cornelie Huygens in 1902 door vrijwel het gehele partijbestuur ten grave gedragen. Vele jaren later, in 1941, liepen 'A.H. Gerhard en Louise Kautsky [...] vooraan, onmiddellijk achter de lijkkoets' bij de begrafenis van de vrouw van Sam de Wolff.[59] Ook andere elementen droegen eraan bij dat begrafenissen partijaangelegenheden werden. Herhaaldelijk werden partijvaandels meegevoerd en volgens Johan Schaper lieten Friese socialisten zich zelfs 'in een roodgeverfte doodskist begraven'.[60] Of en hoe vaak dat laatste gebeurde is twijfelachtig, maar zeker is dat de laatste eer in de sleutel van het socialisme werd bezongen.

Het was traditie om van uitvaarten een publiek evenement te maken. Zo werd secretaris Johan van Kuijkhof in 1921 onder belangstelling van 'vele honderden' partijgenoten en met een rode vlag voor de kist naar zijn graf gedragen.[61] Ook minder bekende partijgenoten werden onder vlagvertoon en met toespraken door hun partijgenoten begraven of gecremeerd. *Het Volk* vermeldde in zulke gevallen de vertrektijd voor een begrafenisstoet, opdat partijgenoten zich konden aansluiten.[62] Bij de uitvaart van de geliefde rode schoolmeester Gerrit Middelburg was een groot deel van zijn Haagse partijgenoten uitgelopen om hem de laatste eer te bewijzen. De bloemstukken, de haag van belangstellenden en de toespraken van bekende partijgenoten toonden de betekenis die Middelburg voor zijn afdeling en haar leden had gehad.[63]

De symbolische familie

Wanneer mensen zich aansloten bij de sociaaldemocratie, kregen ze ook met een ander soort familieretoriek te maken. Ze lazen over internationale congressen waar de leden van 'zusterpartijen' elkaar de 'broederhand' reikten, maar ook in het taalgebruik van alledag resoneerde de familie als eenheidssymbool.[64] Een korte verkenning van het dagelijks taalgebruik van de socialisten vertelt iets over hoe diepgeworteld het *familiedenken* was in de beweging. Karl Marx was 'de vader' van het wetenschappelijk socialisme, terwijl de Nederlandse socialisten Frank van der Goes de 'geestelijk vader van de sociaaldemocratie' noemden.[65] Anderen spraken in vergelijkbare bewoordingen over Ferdinand Domela Nieuwenhuis. In de SDAP werd dat type taalgebruik algauw overgenomen.

Om begrijpelijke redenen kon niet iedereen de vader van de beweging zijn, maar partijgenoten konden wel een vaderlijke rol hebben ten opzichte van andere partijgenoten. Zo sprak Pieter Lodewijk Tak in café De Ysbreeker vaak 'als een vader' met de jonge joodse diamantbewerkers.[66] In Duitsland werd August Bebel zelfs door 'milioenen en milioenen arbeiders als een vader [vereerd]'.[67] Ook neven, nichten, ooms en tantes waren in de beweging altijd binnen handbereik. Jan van Zutphen werd 'Ome Jan' genoemd, Henriette Roland Holst ging als 'Tante Jet' door het leven. Heleen Ankersmit heette 'Tante Lee' en sociaaldemocraten die rond 1900 een briefkaart aan 'Oom Izak' in Zwolle stuurden, konden ervan uitgaan dat die aankwam bij partijgenoot Izak Os.[68] De diamantbewerkers zongen: 'Henri Polak dat is mijn neef. Op allebei mijn schoenen loop ik scheef. Als Henri Polak mijn neef niet was, hadden wij geen cent in de weerstandskas.'[69] Ook grootouders ontbraken niet. Florentius Wibaut voorzag zijn jongere partijgenoten graag van 'grootvaderlijk schrijven'.[70] De adviezen die hij daarin gaf sloegen kennelijk aan, want Willem Albarda schreef later terug: 'Wij verheugen ons in het vooruitzicht van een nieuw bezoek aan Middelburg. Wij zullen braaf werken, zoodat wij met opgeheven hoofd onder uw grootvaderlijke blik kunnen verschijnen.'[71]

Maar geen enkel woord kwam zo vaak voor als 'broeder'. In de taal van alledag, in officiële partijdocumenten en in de kunsten, overal werd benadrukt dat de sociaaldemocraten een broedergemeenschap vormden. Herman Gorter dichtte erover:

Zij stonden stil en gaven elkaar de hand,
als hadden ze een vast plan gesmeed,
en stonden nu bereid het ook te doen,
met elkaar, aan elkaar, aaneengehecht.

Hun blikken waren ernstig, gouden, warm en trouw,
zij stonden daar als broeders in het licht,
van één familie en elkaar gelijkend.[72]

De socialistische familieleden waren niet alleen 'met elkaar', maar ook 'aan elkaar, aaneengehecht'. Gorter was niet de enige die deze bestendige verbintenis benadrukte. Allerlei socialistische liederen en gedichten waren geschreven in de familietaal. In 'De wapens neer' werd gezongen: 'Broeders laat ons de kazernes slopen.' Het waren dezelfde broeders die 'de broedergroet' brachten in 'Aan de strijders' en dezelfde die werden bezongen in 'Broeders, verheft u ter vrijheid'. Wanneer de letterlijke verbroedering eenmaal was opgetreden, viel er niet meer aan te ontsnappen.

Pieter Jelles Troelstra beschreef in zijn lied 'De Nieuwe Tijd' hoe de socialisten 'Met vader en moeder, met vrouw en met kind' ten strijde trokken. Deze strofe is enerzijds symbolisch, maar toont tegelijkertijd een realiteit uit het partijleven die in meer liederen bezongen werd. Neem 'De boodschap op de hei':

Vader hoor van den nieuwen tijd
't Huis op de heide is er aan gewijd
Nog beeft mij 't hart van wat ik hoorde en zag
Vader ons wacht een beet're dag
Moeder, kind'ren, nu om hem heen staan
Kijken verheerlijkt grootvader aan
Vreemd heft hij 't hoofd op en dan zinkt het neer
Grootvader snikte en was niet meer.[73]

Dat grootvader uitgerekend met 'den nieuwen tijd' in zicht zijn laatste adem uitblies viel te betreuren, maar raakte het socialisme niet. De tocht naar de beloofde toekomst strekte zich uit over meerdere generaties. Grootvaders werk zat erop, zijn kinderen en kleinkinderen namen de fakkel over en zouden zijn missie ooit volbrengen. Dit type taalgebruik had twee interessante eigenschappen. Enerzijds beschreef het de stand van zaken binnen de beweging, maar anderzijds had het ook een performatief karakter: wie lang genoeg benadrukt dat hij familie van een ander is, gaat zich ook zo gedragen. Het was zoals Henri Heertje opmerkte over de joodse Amsterdamse sociaaldemocraten: 'Een "partijgenoot" is voor hen als het ware een familielid, behoorende tot het groote gezin, waarin men lief en leed meeleeft.'[74]

De verschillende niveaus van de socialistische familie
De tekst van 'De boodschap op de hei' werd gedicht door Dirk Troelstra, zijn echtgenote Silvie schreef de muziek.[75] Het werd gezongen bij de opening van het 'Volksgebouw' op de Surhuisterveensche Heide, dat door Dirks broer Pieter Jelles was gesticht. De dagelijkse leiding over dat project lag in de handen van twee andere broers: de gebroeders Steensma. Zo waren lied en Volksgebouw in alle opzichten een familieproductie. Dat typeerde de partij, want hoe groot de lokale verschillen ook mochten zijn; de reële familie en de symbolische familie lagen nooit ver van elkaar. De leden werden op twee niveaus als familie bejegend. Toch bestond tussen de homogene afdelingen en clubs nog geen sterk gevoel van eenheid. Op lokaal niveau was er het familienetwerk en op internationaal niveau was er de 'symbolische socialistische familie', maar op nationaal niveau was het socialisme aanvankelijk slecht vertegenwoordigd. De kleine en nog zo diverse netwerkjes werden pas rond 1900 echt aaneengesmeed. Zo kon Pieter Jelles Troelstra in 1909 naar de SDAP wijzen toen hij sprak over 'de onbesuisde geestdrift, het heilig vuur, de hooge wijding en het onderlinge vertrouwen' in zijn 'socialistische familie'.[76] Maar hoe ontstond die socialistische familie op nationaal niveau eigenlijk?

LANDELIJKE FAMILIEVERBANDEN

De eenwording van de SDAP
Soms gebeurde het dat een of meerdere leden van een lokaal familienetwerk over de grenzen van hun afdeling keken. De kleine afdeling Goor breidde haar werkveld dapper uit naar onder andere Lochem, Borculo, Neede en Gorssel.[77] Leden uit Dordrecht hielpen in de wijde omtrek mee met de organisatie van propaganda-avonden en feestelijke bijeenkomsten. Ze zwermden uit naar Gorinchem, Tilburg en andere plaatsen om zalen te versieren, stoelen te sjouwen en gasten van het station te halen.[78] Toen Pieter Walstra in 1903 van Groningen naar Assen verhuisde, richtte hij daar met behulp van oud-afdelingsgenoten een nieuwe afdeling op.[79] Op dezelfde manier had de afdeling Vlaardingen haar bestaan aan de leden van de afdeling Schiedam te danken en werd de oprichting van de SDAP in Rhenen aangejaagd vanuit Wageningen.[80]

Dit soort initiatieven leidde tot een toename van de contacten tussen de netwerkjes, maar zetten geen zoden aan de dijk als het ging om de landelijke eenwording. Andere organisaties waren daarvoor beter geschikt. Al vanaf 1894 kende de SDAP verschillende verbanden die boven het afdelingsniveau werkten. Het landelijk secretariaat, de verschillende

partijbladen en het partijbestuur overstegen het lokale niveau. Vanaf de verkiezingen van 1897 werd een aantal van deze verbanden bovendien sterk geprofessionaliseerd. De in dat jaar geïnstalleerde Tweede Kamerfractie bracht ook op andere terreinen nieuwe vormen van communicatie en contact met zich mee.

Om te laten zien hoe de partij langzaam een nationale organisatie werd, zal hieronder een aantal partijonderdelen worden geanalyseerd dat boven het niveau van de lokale afdelingen functioneerde. Zo wordt zichtbaar dat allerlei partijorganisaties waren opgebouwd uit mensen die via familienetwerken werden gerekruteerd. Er wordt hieronder niet alleen naar de belangrijkste landelijke partijstructuren gekeken. De Tweede Kamerfractie bijvoorbeeld wordt niet apart onderzocht. Dat is niet zonder reden. De fractie bestond tot 1909 uit mensen die in zo veel andere netwerkjes zaten, dat zij in dit boek al vaak genoeg worden bespreken. Dit hoofdstuk kijkt liever net náást de meest bekende sociaaldemocraten en daarom komen hier clubs zoals het socialistisch leesgezelschap, de arbeiderskoren en de bestuurdersbonden in beeld. Zij laten namelijk hetzelfde fenomeen zien.

De partijpers

Het partijbestuur deed vanaf het ontstaan van de SDAP pogingen om verschillende lokale bladen te integreren tot één landelijke krant.[81] Het had gezien hoe *Recht voor Allen* er destijds in was geslaagd om de SDB tot een geheel te kneden en zou die truc graag herhalen. Eenvoudig was anders. Hoewel er allerlei lokale bladen bestonden, hadden die geen potentie om uit te groeien tot een nationale krant. Het waren grillige producten van eenlingen waarvan de kwaliteit, verschijningsfrequentie en verkoopcijfers onmogelijk gewaarborgd konden worden.

Na enig aandringen lukte het Troelstra om op 1 januari 1896 een eerste stap te zetten. Hij voegde zijn *Baanbreker* samen met Johan Schapers *Wachter*. *De Sociaaldemokraat* die daaruit ontstond, viel rechtstreeks onder het gezag van het partijbestuur, maar was nog niet landelijk dekkend.[82] Net als de andere centrale onderdelen van de partij werd de krant door een klein clubje leden gemaakt. Naast Troelstra waren het onder anderen Willem Vliegen, Johan Schaper en Hendrik Spiekman die de artikelen leverden. Allemaal apostelen dus. Het blad werd goedkoop gedrukt door partijgenoot Hermanus Masereeuw en de verspreiding was in handen van afdelingsleden die agenten werden genoemd. *De Sociaaldemokraat* was geen groot succes. Voor wie *De Wachter* en *De Baanbreker* kende, kon dat geen verrassing zijn. *De Baanbreker* was internationaal georiënteerd geweest en drukte steevast een stevig ideologisch hoofdarti-

kel af. *De Wachter* schreef ook over het socialisme, maar anders. Schaper leunde op lokaal nieuws en vulde een van zijn vier pagina's steevast met jachtongelukken, vergiftigde jonkvrouwen en ander al dan niet amusant ongerief.[83] Geen enkele krant had een geslaagde synthese van die twee uitersten kunnen zijn.

De strijd tussen verheffing en vermaak werd met overmacht gewonnen door Troelstra. Hoewel *De Sociaaldemokraat* voor enige tijd werd geleid door de niet erg ideologisch ingestelde Willem Vliegen, was het een relatief theoretisch blad.[84] De lezers werden op de hoogte gehouden van de Chinese arbeidsomstandigheden, lazen over de politieke situatie in landen van de Balkan tot de Verenigde Staten en leerden over de organisatiegraad van socialistische broeders in landen van Zweden tot Zuid-Afrika.[85] Schapers brandweernieuws verdween naar de achtergrond. De politieke diepgang van *De Sociaaldemokraat* mocht indrukwekkend zijn, de oplage was dat allerminst. Het blad sloot beroerd aan op de belevingswereld van de beoogde lezers.[86] En dan was er nog iets: slechts een minderheid van de arbeiders kon zich zowel *De Sociaaldemokraat* als een luchtiger blad permitteren. Waar arbeiders moesten kiezen, gebeurde dat vaak ten nadele van het socialistenblad.[87] Het gevolg was een wonderlijk abonneebestand, dat vooral iets zei over de belangstelling voor de SDAP in kringen net buiten de partij. In de kantlijn van de abonnementenadministratie stond soms het beroep van de ontvanger gepriegeld. Op het eerste gezicht waren er geëngageerde dominees lid, evenals jonkheren met een heimelijke revolutionaire interesse en fabrikanten die de denkwereld van hun personeel begrepen.[88] Of waren zij burgers die de arbeiders een beetje in de gaten wilden houden? In de meeste gevallen was het laatste scenario waarschijnlijker dan het eerste.

Hoewel de arbeiders nog niet massaal toehapten, slaagde de redactie er tot twee keer toe in om de verschijningsfrequentie op te schroeven. Vanaf 1897 verscheen het blad twee keer per week en een jaar later ging de productie nogmaals omhoog. Daarmee werd het maximale vermogen van *De Sociaaldemokraat* bereikt. Een geoliede verspreiding van een blad dat drie keer per week verscheen vroeg meer dan de organisatie geven kon. Veel meer. De drukkerij, weggestopt in een provisorisch verbouwd herenhuis in een buurt waar prostituees en zeelieden elkaar 's avonds tegen het lijf liepen, was te klein en te krap. Het archief was weggemoffeld in een bedstee en de administratie werd tussen de ratelende machines bijgehouden.[89] Door een gebrek aan colporteurs en bezorgers kwam de krant stelselmatig te laat bij haar lezers aan. De administratie werd bijgehouden door apostel Willem Helsdingen, die daar eigenlijk niet op was toegerust.[90] Maar wie had dat wel kunnen zijn? De schulden waren

zo hoog dat zelfs de trouwste drukkers ertegen in protest kwamen.[91]

Ondanks de terugkerende financiële rampspoed tekenden de voordelen van de krant zich steeds scherper af. Drie keer per week werden vriend en vijand herinnerd aan het serieuze imago van de partij en de beloften van de sociaaldemocratie. Partijactiviteiten werden buiten de afdeling aangekondigd, goede plannen werden gedeeld en lezers leerden partijgenoten van verre kennen alsof ze om de hoek woonden.[92] Alleen de uitvoering verliep nog moeizaam. Idealiter zou er een nieuw blad in de plaats van de te zwaar belaste *De Sociaaldemokraat* moeten komen, het liefst een dagblad.

Het Volk. Dagblad van de Arbeiderspartij

Al in 1898, tijdens een wandeling op het strand van Scheveningen, sprak Troelstra het idee uit om een landelijk dekkend dagblad op te richten.[93] Het was een wens die bij meer partijgenoten leefde, maar die vanwege de financiële toestand niet haalbaar werd geacht. Pas toen Herman Heijermans er in januari 1899 een artikel in *De Nieuwe Tijd* aan wijdde, drong tot de partijgenoten door dat er daadwerkelijk een kleine kans op succes bestond. Heijermans' optimistische artikel – gelardeerd met rekenvoorbeelden en begrotingscijfers – droeg bij aan een radicaal congresbesluit. In mei 1899 werd een commissie geïnstalleerd die zich zou buigen over de slagingskansen van een nieuwe krant.[94] Naast Heijermans namen onder andere drukker Hessel Poutsma en de financieel verstandige Rik Roland Holst plaats in de commissie.[95]

Na een positief advies van deze 'dagbladcommissie' ging een subcommissie aan de slag die het project verder zou leiden. Floor Wibaut, Pieter Tak en Henri Polak vergaderden met een ongekende grondigheid en discipline.[96] Over ieder potentieel struikelblok werd gesproken. Het aantal redacteuren kwam ter sprake, evenals de prijs van de inkt, de distributie van de kranten, en zelfs een mogelijke schoonmaker in een eventuele drukkerij werd in de beraadslagingen meegenomen. Na veel rekenwerk bleek er 60.000 gulden nodig te zijn om een veilige start te kunnen maken. [97] Het was een astronomisch bedrag en iedereen wist dat zelfs de meest gulle gevers uit de eigen gelederen zoiets niet konden ophoesten. Een list werd bedacht: obligaties uitgeven.[98] De emissie werd groots aangepakt en een aantal partijgenoten spande zich in om zo veel mogelijk mensen te bereiken. Niet alleen rijke Nederlandse partijgenoten werden benaderd, buitenlandse socialisten konden eveneens op een bezoekje rekenen. Dat bleef niet zonder gevolg: de Belgische en Duitse zusterpartijen beloofden met duizenden guldens over de brug te komen.[99] Dat gaf hoop, maar alleen hoop was niet genoeg. Daarom werd ook een groep mensen

buiten de partij aangeschreven en daarbij werd niet alleen aan de usual suspects gedacht.[100] Met zorg werden jonkheren, baronnen en fabriekseigenaren uitgezocht van wie redelijkerwijs kon worden verwacht dat ze bereid waren hun geld in een vehikel voor het socialisme te steken. Een aantal van hen reageerde positief.[101] Het geschraap in alle hoeken van de samenleving leidde tot het gewenste bedrag.

Na wat gesteggel over de naam van de krant begon Henri Polak in januari 1900 met de vorming van een redactie van *Het Volk. Dagblad voor de arbeiderspartij*.[102] Dat was in veel opzichten een memorabel moment. De opbouw van de krant zou namelijk een apparaat van betaalde krachten in de SDAP tot gevolg hebben. Dat bracht een professionaliseringsslag en een nieuwe hiërarchie met zich mee, maar ook een nieuwe verantwoordelijkheid.[103] Niet eerder was de partij de baas over zo veel mensen geweest. Het had ook nog een ander gevolg: het kapitalistische experiment bond geldschieters financieel aan de partij en de krant voordat er nog maar een druppel inkt was gevloeid.

Het partijbestuur koos Troelstra als de nieuwe hoofdredacteur.[104] Dat was in twee opzichten opmerkelijk. Troelstra had eerdere kranten nogal autocratisch beheerd en dat was niet bij iedereen in goede aarde gevallen.[105] Daarnaast zou het hoofdredacteurschap – naast zijn functies van bestuurslid en Kamerlid – zijn derde baan worden. Velen hadden hun twijfels bij de vraag of Troelstra die drukte wel zou kunnen bolwerken. Bovendien zou alle macht zich zo in zijn persoon concentreren.[106] Ter geruststelling op de tweede zorg beloofde Troelstra aan het partijcongres dat hij een baan zou neerleggen indien hij overwerkt zou raken. De andere zorgen werd vakkundig genegeerd.

De rest van de redactie werd samengesteld uit mannen die zowel een goed journalistiek cv als een flink netwerk binnen de SDAP hadden. Jan de Roode had al voor *De Sociaaldemokraat* geschreven en was – hoewel hij op het moment van zijn aanstelling in Rotterdam woonde – goed bekend in Amsterdamse journalistieke en artistieke kringen.[107] Waaruit dat bleek? Hij was een 'trouw komparant aan de damtafel in [café] Mast, waar een gezelschap, grootendeels diamantbewerkers, iederen avond de feiten van den dag in streng dogmatisch historisch-materialistisch marxistisch lichte zette'.[108] Zijn cafénetwerk werd aangevuld door zijn huwelijk met Marie Heijermans, de zus van *Het Volk*-initiator Herman. Buitenlandredacteur Maurits Mendels was advocaat, schreef voor verschillende bladen en was goed bekend met de burgerlijke partijleden die in deze periode hun opwachting maakten in de SDAP. Johan Ankersmit was eveneens journalist in burgerlijke dienst, maar zijn huisgenoot Henri Polak had in hem een socialist ontdekt en hem vroegtijdig bij de krant betrokken.

Journalist Kees van Bruggen ging bij *Het Volk* aan de slag als stadsreporter, feuilletonredacteur en corrector nadat hij bij het *Algemeen Handelsblad* had gewerkt.[109] Hij was aanvankelijk geen partijlid – hij schreef zich pas in toen hij de baan kreeg – en dat was verschillende partijgenoten in negatieve zin opgevallen.[110] Het stond echter buiten kijf dat hij deel was van het netwerk van Troelstra, Ankersmit, Polak en Heijermans en 'ruim opgevat' zelfs 'partijgenoot' kon worden genoemd.[111] Van Bruggen was wel de eerste wiens afscheid geheel in het teken van familiegerelateerde geruchten kwam te staan. In 1901 beleefde hij een affaire met partijgenote Carry de Haan en volgens sommigen was dat voor Troelstra reden om aan te dringen op Van Bruggens vertrek. Volgens anderen had dat er weinig mee te maken en voelde Van Bruggen zich gewoon niet thuis in de sociaaldemocratie.[112] Hoe het ook mocht zijn: hoe pikanter de verhalen, hoe sneller ze de ronde deden en daar kreeg zowel Van Bruggen als zijn latere echtgenote De Haan het nodige van mee.

Dat fenomeen werd ook zichtbaar bij Jacob de Haan, de broer van Carry. Net na het vertrek van zijn aanstaande zwager werd hij redacteur bij *Het Volk*. Niet veel later werd ook hij op onfortuinlijke wijze naar zijn afscheid gedirigeerd. Hij bestierde de kinderrubriek van de krant en haalde zich van alles op de hals toen hij in 1904 de homo-erotische roman *Pijpelijntjes* schreef. Toenmalig hoofdredacteur Pieter Tak vond de publicatie van dat boek en de homoseksualiteit van de auteur onverenigbaar met zijn werkzaamheden bij de kinderrubriek en ontsloeg hem.[113] Het lokte een onprettig debat uit op de werkvloer en in de partij.[114]

Vooral redacteur Eduard Polak kreeg zware stormen te doorstaan waarin privé en publiek hopeloos met elkaar vermengd raakten. Volgens sommige partijgenoten kon het geen toeval zijn dat deze 'amateurjournalist' in 1902 de opvolger werd van Kees van Bruggen; hij was immers de twaalf jaar jongere broer van Henri Polak.[115] En inderdaad, Henri had een brief gestuurd waarin stond: 'Ik stem voor Ed. Polak.'[116] Dat was volgens velen niet fraai, want voorafgaand aan de affaire was in *Het Volk* herhaaldelijk gewezen op confessionele en liberale politici die hun vrienden en familieleden de mooie baantjes toeschoven. Op de eigen redactie ging het er niet anders aan toe, concludeerde een gepikeerd partijlid.[117]

Het zou allemaal nog veel erger worden voor Ed. Polak. Zijn mederedacteur Johan Ankersmit ging er namelijk met zijn vrouw vandoor. Terwijl Polak nog getrouwd was met zijn vrouw Stella, veroverde zijn collega Johan Ankersmit haar hart. Er kwamen een scheiding en een nieuw huwelijk uit voort. Ankersmit werd als schuldige gezien en werd voor straf naar Den Haag verbannen, om daar parlementair verslaggever te worden. Hij deed dat met grote tegenzin, maar was wel zo netjes om altijd

zwijgzaam te blijven over de reden van zijn plotselinge verhuizing.[118] Het gezichtsverlies voor Polak was desalniettemin dramatisch.

Wat binnen de redactie van *Het Volk* speelde was vergelijkbaar met wat zich in de meeste afdelingen voltrok. Mensen werden niet alleen op hun sollicitatiebrief beoordeeld, maar ook op hun gedrag, hun vriendenkring en het imago dat ze in de loop der jaren hadden opgebouwd. Dat gold niet alleen voor Ed. Polak. Sollicitant Dolf de Levita werd afgewezen omdat hij 'weinig energie' had en over een 'critische natuur' beschikte.[119] Het prominente partijlid Jan Fortuijn werd daarentegen als eerste directeur van *Het Volk* aangesteld, terwijl hij minder ervaring had dan veel andere partijgenoten.[120] Al na een paar maanden stond hij 'wegens ziekte' aan de kant. Daarna bleek dat hij 'voor zijn werk niet berekend was' en dat hij 'de geschiktheid voor zijn functie miste'.[121] Toch bleef het steeds zo gaan. Niet alleen bij de journalisten, maar ook tussen de persen en op het expeditielokaal. Het was geen wonder dat Wolf Lelie werd aangenomen als eerste colporteur: hij behoorde tot het directe netwerk van Pieter Jelles Troelstra. En vanaf 1900 liep Lena Helsdingen, de dochter van Willem Helsdingen, als 'koffievrouw' op de drukkerij rond.[122]

Ondertussen voldeed de krant uitstekend aan haar platformfunctie. Waar de communicatie in de partij tot 1900 grotendeels over meerdere schijven was verlopen, sprak het partijbestuur vanuit *Het Volk* rechtstreeks tot de individuele leden. Na vier proefnummers had de krant vanaf 1 april 1900 dagelijks de socialistische klokken gelijk gezet. De ideologie werd beter uitgelegd dan ooit, nieuws van de Kamerfractie ging sneller rond, feuilletons versterkten de gedeelde belevingswereld en redacteuren behoorden algauw tot de meest bekende partijgenoten.[123] Maar niet alleen redacteuren schreven in de krant. Ook partijgenoten die elkaar wilden bereiken deden dat via *Het Volk*. In de rubriek 'Uit de partij' werden allerlei vergaderverslagen, aankondigingen en bestuurswisselingen afgedrukt. Zo kregen afdelingen iets mee van wat er elders gebeurde. Het zorgde allemaal voor een toenemende eenwording.

Dan was er nog iets. Wekelijks kwam er een overweldigende hoeveelheid ingezonden brieven binnen. Deze brievenstorm leidde tot frustraties bij Troelstra. 'Er schijnen altijd mensen te zijn, die denken, dat een krant er niet is om te lezen, maar om er in te schrijven,' stelde hij nukkig vast.[124] Daar liet niemand zich door tegenhouden. Veel leden beschouwden *Het Volk* als een verlengstuk van de afdelingsvergaderingen en schreven erin alsof ze spraken onder vrienden. Dat resulteerde soms in doorwrochte beschouwingen, maar even vaak in marginaal geroddel. Een genre apart was 'de brief om de brief'. Mensen konden woedend worden als hun zorgvuldig opgestelde epistels de kolommen van de

krant niet bereikten omdat de redactie het stuk niet publicabel achtte. Er werd zelfs een speciale Commissie van Arbitrage ingesteld die moest bemiddelen tussen redactie en schrijvende lezers. In de regel slaagde die opzet uitstekend, maar niet altijd. Toen J.W. Gerhard in 1901 in het gelijk werd gesteld naar aanleiding van een klacht over een niet-geplaatste brief, was dat tegen het zere been van Troelstra. Zonder al te veel aan verdachtmakingen te doen, merkte hij op dat de voorzitter van de arbitragecommissie Adriaan Gerhard was, de broer van de indiener.[125]

Lokale en speciale bladen

Lokaal nieuws werd nog altijd beter gelezen dan landelijk nieuws en daarom verschenen vanaf 1902 nieuwe regionale bijlagen bij *Het Volk*.[126] De regionale bladen hadden een eigen karakter, afgestemd op de wensen van de afdeling. Andere afdelingen hielden er geheel eigen bladen op na, bijvoorbeeld omdat ze *Het Volk* te ingewikkeld of te duur vonden. Weer anderen klaagden dat de waterstanden niet correct werden vermeld en een Zeeuws provinciaal vertegenwoordiger schreef tamelijk categorisch: 'De inhoud van "Het Volk" is niet geschikt voor den Zeeuwschen arbeider.'[127]

Het Eindhovense blad *De Eendracht* van Eduard Redelé verschilde van andere bladen omdat het een uitgesproken katholieke signatuur had. Redelé zag dat een volledige afwijzing van de kerk tot een sociale catastrofe onder katholieke arbeiders zou leiden.[128] Hij wilde ze niet voor die keuze stellen en bood ze met zijn 'socialistisch, niet-materialistisch Volksblad' een middenweg.[129] Hoewel de theoretici van het socialisme met argusogen naar Eduard Redelé keken, werd het blad goed ingebed in het netwerk van de partij en kreeg het zelfs enige tijd subsidie.[130] Landelijk opererend partijlid en oud Eindhovenaar Theo van der Waerden schreef ervoor en ook onderwijzer Matheus van de Ven bleef *De Eendracht* trouw nadat hij vanwege zijn socialisme noodgedwongen vanuit Eindhoven naar de Zaanstreek was verhuisd.[131] Zo hadden meerdere streken een blad dat was toegesneden op de regio. *De Moker* in Schiedam was een stuk brutaler en rauwer dan *Het Volk,* het Gooise blad *De Toorts* was daarentegen nogal studieus en in Leiden werd *De sociaaldemocraat* (ditmaal zonder koppelteken en met een c) opgericht, een blad dat zich geheel op het daar zo populaire marxisme stortte.

Daarnaast waren er bladen die de partij over de breedte verbonden. Dat konden sociaaldemocratische beroepsbladen zijn, zoals *Het Anker* voor marinepersoneel, of bladen voor een specifieke doelgroep. *De proletarische vrouw* richtte zich vanaf 1905 op de arbeidersvrouwen. Redactrice Carry Pothuis-Smit had met 'Uit de vrouwenwereld' een eigen rubriek

gehad in *Het Volk,* maar gaf liever een blad speciaal voor vrouwen uit. *De proletarische vrouw* schreef over vrouwen in het buitenland, over standsverschillen en over het vrouwenkiesrecht. Het blad beoogde 'een propagandablad [te] zijn onder de onbewuste, of juist ontwakende vrouwen'.[132] Mede daarom was er steeds aandacht voor vermeende vrouwenzaken zoals het gezinsleven, voeding en kleding.[133] Omdat het blad alle vrouwen wilde aanspreken, waren sommige rubrieken zo laagdrempelig dat niet iedereen zich er senang bij voelde. De 'Koffiepraatjes tussen vrouw Snip en vrouw Snap' van Roosje Vos verdwenen uit het blad omdat lezeressen het kinderlijke karakter ervan als een belediging ervoeren.[134] Het bleef zoeken naar de juiste toon, maar *De proletarische vrouw* benadrukte steeds dat de rol van vrouwen in het partijleven niet mocht worden uitgevlakt. In dat opzicht stimuleerde het blad de familieverbanden binnen de partij op twee manieren. Allereerst werden vrouwen op individueel niveau aangemoedigd zich actief te mengen in het verenigingsleven want 'het vereenigingsleven zal ons vrouwen de kracht geven, met onze mannen mee te werken'.[135] Ten tweede maakte *De proletarische vrouw* de vrouwen tot een collectief. De vrouwen legden via eigen netwerken en vergaderingen nieuwe contacten en droegen daarmee bij aan de interne verwevenheid van de partij.[136] In hoofdstuk 6 zal die rol uitgebreider aan de orde komen.

Het landelijk secretariaat

De eenwording van de partij werd ook vanuit een centraal punt aangejaagd. Zo bepaalde een aantal propagandisten het landelijke gezicht van de partij. De propagandisten waren mensen die – soms betaald en in andere gevallen tegen een onkostenvergoeding – rondreisden en vanaf 1900 lokaal werden aangesteld om namens de SDAP het socialisme te verkondigen.[137] Zij brachten het verhaal van het socialisme naar onontgonnen gebieden en hielden de partij tegelijkertijd op de hoogte van wat ze onderweg hadden aangetroffen. In *De Sociaaldemokraat* en later in *Het Volk* werd door propagandisten verslag gedaan van het socialisme in Twente, Gelderland en Friesland.[138] Het gaf de lezers een inkijkje in de belevingswereld van hun partijgenoten. Propagandisten woonden soms al in de buurt van hun werkterrein, anderen werden er speciaal naartoe gezonden. Zo kreeg Helsdingen 'Arnhem als zijn woonplaats aangewezen'.[139] Om de propagandisten gemakkelijk te kunnen uitnodigen waren hun adressen afgedrukt in het *Arbeiders Jaarboekje*. Dat was een almanak waarin ook jaarverslagen en een festiviteitenkalender te vinden waren. Het vertelde de afdelingsleden voor welke belangrijke momenten ze een propagandist konden uitnodigen. Het was immers mooi als een spreek-

beurt plaatsvond ter gelegenheid van een belangrijke gebeurtenis zoals de Commune van Parijs of de sterfdag van Karl Marx.[140] Maar het propagandistensysteem had ook een nadeel. Propagandisten waren steevast eigenzinnige lieden en deden allemaal iets anders. Wie tijdens een lezing een propagandist aansprak, sprak niet met 'de Partij'. Bestond dat wel, in gesprek gaan met 'de Partij'? In de eerste jaren had de SDAP geen partijkantoor en wie de kopstukken aan het werk wilde zien, moest bij hen thuis aankloppen. Er was eigenlijk maar één manier om in contact te komen met 'de partij als zodanig'. Dat was via correspondentie met het partijbestuur en al dat verkeer ging via de secretaris van de partij. Zijn brievenbus was de enige formele toegang tot de SDAP als organisatie.

Johan van Kuijkhof

De secretaris die de contacten tussen de afdelingen en het partijbestuur heeft opgebouwd, was Johan van Kuijkhof. Van achter zijn schrijftafel was hij de spin in het web van de partij. Hij hield de boel bij elkaar, maar deed dat zonder daaraan veel ruchtbaarheid te geven. Van Kuijkhof was geen apostel, geen politiek voorman en geen spraakmakende persoonlijkheid, en de geschiedschrijving is vrijwel volledig aan zijn bestaan voorbijgegaan. En dat gold niet alleen voor hem. Van Kuijkhof staat hier symbool voor de anonieme krachten die de organisatie draaiende hielden, maar die nooit een vaste plaats in de historiografie hebben veroverd.

Van Kuijkhof was onderwijzer en verenigingsman in hart en nieren. Hij schreef voor *De Volksonderwijzer*, het blad van de Sociaaldemocratische Onderwijzersvereniging, en zorgde er in 1894 voor dat dit blad tot in België werd uitgegeven.[141] Ondertussen raakte hij betrokken bij de Rotterdamse afdeling van de SDAP. Hij verrichtte er administratieve werkzaamheden, maar hield er ook een lezingenreeks over de geschiedenis van het socialisme.[142] In 1897 werd Van Kuijkhof secretaris van de Bond van Nederlandse Onderwijzers. Veel tijd werd hem daar niet gegund; in 1898 verliet hij de Bond na een conflict met de voorzitter. Van Kuijkhof had zich namens de SDAP – en tegenover de voorzitter – gekandideerd voor een raadszetel en dat viel niet in goede aarde.[143] In de partij reageerde men enthousiaster; in 1898 werd hij gekozen als secretaris van de partij. Die vrijwillige functie veranderde in 1900 in een bezoldigde baan. Zo schoof Van Kuijkhof, 36 jaar oud, niet alleen zijn onderwijswerk, maar ook zijn toekomstperspectief als schoolhoofd met een stabiel salaris terzijde.[144]

Dag in dag uit beantwoordde hij de brieven die de partij binnenkreeg.[145] Het wonderbaarlijke aan de vele duizenden brieven en briefjes die hij vanaf zijn huisadres aan de Rotterdamse Van der Takstraat en la-

ter aan de Amsterdamse De Genestetstraat schreef, is de klinische toon die hij bezigde. Geen moment liet hij zich door hevige kritiek of ongeremde domheid overrompelen. Provocaties, gemakzucht en machtsspelletjes liet hij van zich af glijden. Zijn 'groote bezadigdheid' typeerde zijn hele carrière.[146] Van Kuijkhofs kalme manier van opereren zou binnen de SDAP spreekwoordelijk worden. Het is niet in te schatten wat er gebeurd zou zijn als iemand met het temperament van Troelstra op Van Kuijkhofs stoel plaatsgenomen zou hebben, maar het is zeker niet ondenkbaar dat de partij dan in een vroeg stadium uiteengevallen was.

Het partijbestuur vergaderde wekelijks, maar in de tussentijd nam Van Kuijkhof de honneurs op integere wijze waar. Zijn invloed was daarmee enorm, maar Van Kuijkhof probeerde niet te sturen. Van Kuijkhof deed niet aan gekonkel, Van Kuijkhof bleef kalm. En dat was knap in een situatie waarin '[v]elen zo weinig onderwijs [hadden] genoten, dat zij met de beste wil ter wereld niet in staat waren een brief te schrijven'.[147] Nu was dat op zichzelf misschien geen probleem geweest, ware het niet dat deze mensen wel poogden om brieven aan Van Kuijkhof te schrijven. Het ene epistel was nog onleesbaarder dan het andere. Zo schreef de secretaris van de afdeling Deventer enige tijd fonetisch opgestelde brieven en liet hij zelfs een stempel maken voor de 'sos.-dem. arb.-partij'.[148] Anderen konden wel schrijven, maar hadden moeite met lezen. Carel Ferger – nota bene de voorzitter en oprichter van de afdeling Breda – had in een brief 'bevestigend' gelezen waar 'bevredigend' stond en voelde zich daardoor dusdanig geschoffeerd dat hij per ommegaande en met veel bombarie zijn lidmaatschap opzegde. Toen het misverstand aan het licht kwam, draaide Ferger bij.[149] Maar Van Kuijkhof had de scheldpartij alweer geïncasseerd.

Een deel van de partijgenoten had geen flauw benul van wat zich op het partijsecretariaat afspeelde. Partijgenoot Spaargaren uit Aalsmeer bleef brief na brief zeuren om de juiste sprekers voor een bijeenkomst. Hij moet hebben gedacht dat Van Kuijkhof de sprekers in een kast op voorraad had liggen, want de ene na de andere spreker wees hij af, om vervolgens zo snel mogelijk om nieuwe mensen te vragen.[150] 'Partijgenoot' Blanche Koelensmid, maakte het minstens even bont. Hij wilde graag een afdeling in Apeldoorn oprichten, maar zag daarbij over het hoofd dat hij eerst zelf lid zou moeten worden.[151] Partijgenoot Koorengevel uit Schiedam wilde dat het partijbestuur diep in de buidel zou tasten voor de nieuwe behuizing van zijn afdeling. 'Wat komt er van of hoe staat het met den zeedelijken en finantieelen steun voor het gebouw in eigen beheer in Schiedam? Veel geld is er nodig!!!' brulde hij Van Kuijkhof via het briefpapier toe.[152] Ook bij andere Schiedamse leden leefden grondige

misverstanden. Zo was er iemand van de toneelvereniging die dacht dat Van Kuijkhof tevens makelaar in toneelstukken was en verzocht hem enkele stukken te verstrekken 'waar ook damesrollen in voorkomen'.[153] Telkens wist Van Kuijkhof onderkoeld te reageren.

Gelukkig was het niet alleen maar malaise en misère. Met sommige mensen wisselde Van Kuijkhof maandelijks, zo niet wekelijks plezierige brieven uit. De secretaris van een werkliedenvereniging voor bierbrouwers 'Door Vereeniging Verbetering' met wie de contacten zakelijk begonnen, berichtte na verloop van tijd ook hartelijk over zijn vrouw en thuissituatie.[154] Nadat Van Kuijkhof erin slaagde om een partijschuld af te betalen aan drukker Hermanus Masereeuw, schreef deze: 'Je bent een kerel om huizen op te bouwen, natuurlijk in figuurlijken zin. Je hebt de firma een zaterdagavond bezorgd zoo als Sinterklaas het niet kan!'[155] En toen Van Kuijkhof eind 1904 een ongeluk overkwam, werd hem op de onderste regel van honderden brieven 'een spoedig herstel' gewenst.[156] De meeste mensen wisten best dat ze zich in de handen mochten knijpen met zo'n secretaris.

In zijn jongere jaren was Van Kuijkhof nog wel eens fel uit de hoek gekomen. Als woordvoerder van de Sociaal-Democratische Onderwijzers Vereniging (SDOV) had hij soms met stemverheffing gesproken, maar die verbetenheid was met de tijd verdwenen.[157] Die gemoedelijkheid had niet alleen maar voordelen. Zijn spreekbeurten waren niet bijzonder levendig en ook van zijn vaste praatje op congressen weigerde hij een show te maken. Machinaal dreunde hij op hoeveel afdelingen er aanwezig waren en hoeveel mensen vergeten waren hun bijdrage te betalen. Als kortstondig voorzitter van zijn eigen Amsterdamse afdeling maakte hij een even matte indruk en ook in de uitvoering van zijn functies in de gemeenteraad van Amsterdam en de Staten van Noord-Holland bleef terughoudendheid zijn handelsmerk.[158] Soms leverde dat curieuze situaties op. Tijdens de vergaderingen van het 'Nederlandsch Comité voor Algemeen Kiesrecht' in 1902 werd Van Kuijkhof tot voorzitter benoemd, maar eigenlijk notuleerde hij liever. Er werd namelijk nogal eens gevraagd om inzage van de notulen en zolang Van Kuijkhof ze zelf maakte, wist hij dat ze onberispelijk zouden zijn.[159]

Van achter zijn bureau en tijdens vergaderingen sprak Van Kuijkhof met ieder partijlid dat er ook maar een beetje toe deed. Hij zag Cees Luremans uit Arnhem, de Rotterdamse drukker Hermanus Masereeuw en Haarlemmer Hendrik Reinalda van de vereniging van spoor- en tramwegpersoneel.[160] Hij kwam zijn onderwijscollega's Bijkerk en Beishuizen tegen en sprak vertegenwoordigers van de typografenvakbond. Omdat hij zich nimmer als partijbons profileerde – iets waar andere bestuur-

ders nog wel eens een handje van hadden – won hij aan sympathie in veel van de belendende organisaties. Iedereen wist hem te bereiken, waardoor hij een cruciale spil werd, niet alleen in de partij, maar in de hele arbeidersbeweging. Na oktober 1903 nam dat nog eens extra toe: Johan van Kuijkhof was vanaf dat moment te bereiken onder telefoonnummer 5599. Daar maakten de spaarzame telefoonbezitters gretig gebruik van.

Vertrouwenspersoon

Johan van Kuijkhof was een van de vertrouwenspersonen van de SDAP. Hij werd er regelmatig opuit gestuurd om in ruziënde afdelingen de gemoederen te kalmeren.[161] Soms meldde hij zich als goedgemutst bemiddelaar bij een afdeling waarvan hij kort daarvoor nog ongemanierde brieven had ontvangen. In een rondetafelgesprek werden de partijen uitgenodigd om in alle rust weer nader tot elkaar te komen. Van Kuijkhof boekte enkele sprekende resultaten met zijn aanpak. Ook partijgenoten met persoonlijke problemen leken Van Kuijkhof op te zoeken. Nog geen halfjaar nadat W.H. Meijer uit honderd sollicitanten was gekozen als nieuwe chef van de brochurehandel schreef hij meerdere dramatische afscheidsbrieven aan Van Kuijkhof. Daarin gaf hij te kennen dat hij zich had vergist in zijn baan en in zichzelf. Hij beschouwde zich als volslagen onkundig in zijn rol van brochurehandelaar.[162] Hij had bij meerdere mensen zijn hart kunnen luchten, maar koos voor Johan van Kuijkhof. Deze wist de brochurehandelaar ervan te overtuigen dat hij beter nog even aan kon blijven. Ondertussen regelde hij op de achtergrond dat de continuïteit van de brochurehandel zelf gewaarborgd bleef. Zo leed niemand gezichtsverlies en bleef de partij draaien.

De oplossingen die Van Kuijkhof bood, waren tot diep in zijn privésfeer voelbaar. Hij kan onmogelijk veel vrije tijd hebben gehad. Daarnaast nodigde hij gezelschappen meer dan eens uit om bij hem thuis te komen vergaderen.[163] Dat kon omdat zijn partijbestaan en persoonlijke bestaan grotendeels samenvielen. Zijn vrouw Lucia vergezelde hem waar mogelijk en hield er bovendien een eigen partijcarrière op na. Ze schreef voor *De proletarische vrouw,* was actief in het Amsterdams Burgerlijk Armbestuur, was een zeer betrokken bestuurslid van de Bond voor Sociaaldemocratische Vrouwenclubs en werd later Statenlid in Noord-Holland. In veel van deze gezelschappen trad ze bovendien op als notuliste.[164] Het komische gevolg was dat ook veel stukken uit de vrouwenbeweging opgetekend zijn in een 'verslag van Van Kuijkhof'. Het echtpaar Van Kuijkhof was in de woorden van Willem Vliegen 'in de partijfamilie een voorbeeld van een ideale samenwerking in dienst van de grote zaak'.[165]

Zelfs de kinderen Van Kuijkhof waren bij de partij betrokken. Hun dochter speelde als actrice mee in de tableaux vivants van Marie de Roode en trouwde later met een diamantbewerker. Het grootste verdriet in het leven van de Van Kuijkhofs had ook met een van hun kinderen te maken: het overlijden van hun slechts vijftien jaar oude zoon Bob galmde nog lang na in de partij.[166]

Arbeiderskoren

De leden van de SDAP deden meer dan alleen vergaderen over standpunten en kieslijsten. Dat werd nog maar eens bevestigd in Gouda. Het was een zoete inval in het gebouw dat de afdeling sinds 1906 in haar bezit had. Festiviteiten, praatochtenden, spreekbeurten en toneelvoorstellingen wisselden elkaar af.[167] De afdeling kende echter één klein probleem: zij kon zich helemaal geen pand permitteren. De omzet van verhuur, het biljart en de bierverkoop waren veel te positief ingeschat. Per maand hadden de socialisten minimaal 500 liter bier moeten drinken om quitte te spelen. Misschien, zo constateerde de secretaris droogjes, was het maar goed dat de leden dit streefgetal niet haalden. Maar doorgaan zonder pand was ook geen oplossing.[168] Waar zouden de leden elkaar anders tegenkomen? Waar moesten al die leuke bijeenkomsten plaatsvinden? Het was een probleem waar meerdere afdelingen tegenaan liepen. Er werd in arren moede maar een appèl op het partijbestuur gedaan. Tevergeefs natuurlijk, het partijbestuur had zelf ook geen cent te makken.

Gouda was niet de enige afdeling waar toneelverenigingen, declamatiegezelschappen en fietsclubs het afdelingsleven veraangenaamden. Overal doken zulke verenigingen op en in de loop der jaren zouden ze een verbindende functie krijgen tussen verschillende afdelingen en partijgenoten.[169] Ze kwamen de eenheid niet alleen ten goede omdat ze optraden door het hele land, maar ook omdat ze mensen bij de partij betrokken die anders misschien op de achtergrond waren geraakt. Juist omdat dit soort clubs de alledaagse liefhebberijen van de gewone leden mogelijk maakten werden ze vanzelfsprekende onderdelen in het politieke leven in de SDAP.

Vooral zingen deden de sociaaldemocraten graag. Dat kon ook haast niet anders in een partij die ieder congres opende en sloot met luid gezang en waarvan sommige afdelingen ooit waren opgericht vanuit muziekgezelschappen. De afdeling Leeuwarden had op een middag in 1900 zomaar 95 nieuwe leden kunnen bijschrijven toen zangvereniging Aurora de overstap maakte naar de partij.[170] Die mensen stopten echt niet met zingen. Eerder al had de Utrechtse muziekvereniging 'Kunst aan het volk' zich getransformeerd tot afdeling van de SDAP. Dat was een arbei-

derskoor dat zich liet begeleiden door een paar muzikanten op krakkemikkige instrumenten. Alle leden waren mannen, al waren vrouwen natuurlijk ook welkom bij iedere 'gezellige bijeenkomst [...] ten bate van de kas'.[171] Het koorleven was een zaak van het hele gezin. Dat werd het nog meer toen vrouwen ook het recht kregen om hun stem in muzikale zin te laten gelden. Zo ging dat elders ook: op verschillende plaatsen in het land werden vrouwenkoren en gemengde koren opgericht die het familienetwerk op een vanzelfsprekende manier verdichtten.

Dolf de Levita, de secretaris van het Amsterdamse koor de 'Stem des Volks', kon daarover meepraten. Hij meende dat de oprichting van een vrouwenkoor ervoor zou zorgen dat 'veel vrouwen van partijgenoten deelnemen en ook veel jonge meisjes in de beweging getrokken [zouden] worden. Vele mannen wordt het daardoor gemakkelijker zich aan de organisatie te wijden.'[172] Bij hem thuis ging het niet anders: op de avonden dat hij het secretariaat bestierde, naaide en borduurde zijn vrouw de vlag van het koor.[173]

Zelfs voor mensen die geen toon of maat konden houden, maar wel van de gezelligheid wilden profiteren, was er een oplossing. Net als andere kunstzinnige verenigingen kenden de meeste koren twee soorten leden: 'werkende leden' die zelf zongen en de mensen die zich 'kunstminnende leden' noemden. In plaats van vocale steun boden zij financiele steun of een helpende hand bij optredens. Tijdens de sociale activiteiten van het koor, zoals de 'gezellige avonden' en de uitjes als boottochten en excursies, trokken alle leden samen op.[174] De koren gaven binnen en buiten de eigen afdeling acte de présence met hun muziek. Bij de ingebruikname van het pand van de afdeling Tilburg zong het Dordste mannenkoor Aurora.[175] Toen de diamantbewerkers staakten, zong de Amsterdamse Stem des Volks die zelf grotendeels uit joodse diamantbewerkers was samengesteld. Toch zal dat niet de doorslag voor het optreden hebben gegeven, want ze zongen ook op het jaarfeest van de bakkersgezellenbond in 1900 en deden dat eveneens bij de slagersgezellen, timmerlieden, kelners, gemeentewerklieden, spoorwerkers, mijnwerkers, de abonnees van *Het Volk* en, enfin, waar niet.[176]

Hun meest memorabele optreden vond plaats in 1899. Het partijcongres van dat jaar werd in Leeuwarden gehouden en tachtig zangers van de Amsterdamse Stem des Volks waren overgekomen om de feestavond op te luisteren.[177] 'Een halfuur voor aanvang was de zaal al stampvol', en het optreden was een groot succes.[178] Maar toen het koor onaangekondigd afsloot met 'Op Proletaren' op de melodie van het Friese volkslied was de band definitief bezegeld.[179] De zaal ontplofte. 'De indruk weer te geven der arbeiders die nooit zoo iets gehoord hadden, kan men niet met

de pen,' voelde een der aanwezigen. Hoezeer de leden met elkaar werden verbonden, was 'alleen [te] begrijpen als men het ziet'. Die emotie werd de dag na het optreden nog eens onderstreept toen 'half Leeuwarden' het koor kwam uitzwaaien op het station en de Friezen een medaille aanboden voor op de vlag van het koor.[180] De Stem des Volks had twee centrale netwerken uit de SDAP – het joodse proletariaat en de Friese sociaaldemocraten – met elkaar verbonden.

Een ander gedenkwaardig concert vond plaats op 24 juli 1900. Het koor had op die warme zomeravond deelgenomen aan een zangconcours in Haarlem en dat was verschrikkelijk misgegaan. De dirigent was ziek, de zangers niet bij stem en het publiek niet enthousiast. Maar eenmaal op de terugweg naar Amsterdam veranderde alles. Partijleider Troelstra was vanwege zijn geëscaleerde optreden als advocaat in de Hoogerhuiszaak – waarin drie broers op dubieuze gronden vastzaten voor een moord – achter de tralies beland in de gevangenis aan de Botermarkt in Haarlem. De zangers wisten dat natuurlijk en besloten onder zijn celraam een nachtelijke ode te brengen. Een deel van het repertoire werd voor de tweede keer ten gehore gebracht, volgens de overlevering beter dan ooit. Troelstra werd gewekt en luisterde vanuit het cachot naar de muziek die hem in gedachten naar huis bracht totdat de politie er een einde aan maakte.[181]

Het verhaal nam mythische proporties aan binnen de beweging, maar de context waarbinnen het optreden plaatsvond was niet abnormaal en zegt zelfs iets over het dagelijks leven in de partij. De socialisten zongen vaker op straat en ook aan burgerlijke zangwedstrijden werd meermaals deelgenomen. De koorleden ontmoetten er zowel 'zangbroeders' uit de socialistische familie als mensen van andere gezindten. Zo stonden Amsterdamse zangers ooit oog in oog met dienstmeisjes uit Gorcum, zangers uit het katholieke achterland van Boxtel en een Hilversums herenkoor. Dat kon tot verrassende situaties leiden, zoals de keer dat 'de dienstmeisjes de mevrouwen sloegen' tijdens een zangconcours.[182]

Niet ieder koor was zo succesvol als de Amsterdamse Stem des Volks. Volgens sommige partijleden had dit koor zijn succes te danken aan het feit dat het vrijwel geheel uit joodse diamantbewerkers bestond.[183] Velen van hen hadden vanaf hun jeugd geleerd te zingen en dat hielp het koor aan een hoog startniveau.[184] Bovendien bestond er in een flink aantal diamantslijperijen de traditie om tijdens het werk te zingen, dus ook daar werd enige ervaring opgedaan.[185] Dit zal ongetwijfeld hebben meegespeeld, maar het was ook het koor met veruit de grootste achterban. De Stem des Volks kon daarom hoge eisen aan haar zangers stellen. Een tweede motor voor het succes van het koor was zijn leider. Al in 1898

gaven de leden van de Stem des Volks een gouden horloge aan dirigent Otto W. de Nobel en dat was geen overschatting van zijn betekenis.[186] Met De Nobel had de Stem des Volks de nestor van de sociaaldemocratische muziek in huis gehaald.[187] Hij was niet alleen dirigent, maar ook componist van strijdliederen die tot het klassieke repertoire van talloze koren gingen behoren.[188] Bovendien wist hij door wie hij zich moest laten ondersteunen: conservatoriumstudente Stella Polak was als vaste pianiste eveneens van grote betekenis voor de kwaliteit van het koor.

Het koorleiderschap was een serieuze functie binnen de SDAP. Naast Otto de Nobel was Herman Hegeraat uit Nijmegen het bekendste voorbeeld. Als afdelingssecretaris en lid van een wandel- en natuurclub richtte hij in 1902 met leden van beide verenigingen de Nijmeegse Stem des Volks op.[189] Net als De Nobel zou Hegeraat uiteindelijk landelijk bekend worden met de verschillende koren die hij leidde.[190] In Arnhem bijvoorbeeld droeg hij zorg voor arbeiderskoor 'Dirk Troelstra', het zanggezelschap dat vernoemd was naar de jonggestorven dichter en tevens broer van Pieter Jelles.[191] In andere steden en dorpen verzorgde Hegeraat invalbeurten en gastoptredens.

Reizende dirigenten als De Nobel en Hegeraat waren belangrijke knooppunten binnen de partij. Behalve partituren wisselden ze ook ervaringen uit tussen afdelingen. Mede daardoor ontstond er een landelijke gemeenschap van socialistische koorleden. Dat werd bekroond met de oprichting van de 'Bond voor arbeiderszangvereenigingen in Nederland'. Deze bond werd officieel op 16 mei 1902 opgericht in Amsterdam, al duurde het bijna twee jaar voordat de organisatie echt op stoom kwam.[192] Vanaf 1904 bleef het aantal arbeiderskoren dat zich aansloot bij de organisatie gestaag groeien.[193] Een groot deel van de koren heette in navolging van het Amsterdamse koor Stem des Volks.[194] Die naam – en ook de werkwijze van het koor – hadden zij overigens weer afgeleid van het succesvolle Belgische koor L'echo du Peuple.[195]

De meeste koren hadden te kampen met dezelfde problemen die de afdelingen kwelden. Ondanks haar heroïsche imago raakte ook bij de Amsterdamse Stem des Volks de fut er zo nu en dan uit. De repetities konden op minder belangstelling rekenen en zelfs gezellige avonden werden slecht bezocht of afgelast. Vooral in het mannenkoor werd 'verslapping' geconstateerd.[196] Het stemde de actieve koorleden chagrijnig dat sommige anderen zich pas een paar weken voorafgaand aan een uitvoering weer aansloten bij de repetities.[197] Het werd echt gevoelig als een hele zangpartij dreigde weg te vallen. In 1902 waren het vooral de eerste tenoren die het lieten afweten en dat betekende een kaalslag in het repertoire en minder concoursen en concerten.[198] Alleen bij de kinderkoren

kwamen de zangertjes en zangeresjes altijd keurig opdraven. In Amsterdam had de Stem des Volks vanaf 1904 een kinderafdeling voor kinderen tussen de negen en vijftien jaar oud. Zij die zich voor het koor aanmeldden, waren verplicht op woensdagmiddag bij de zangles te verschijnen.[199] De meeste kinderen deden dat graag, al was het maar vanwege de spectaculaire avonturen die eraan verbonden waren. Naast de optredens in grote zalen was er de kans om eens over de grens te kijken. Het koor organiseerde herhaaldelijk logeerpartijen bij Antwerpse en Brusselse partijgenoten.[200]

Niet alleen de slechte repetitieopkomst leidde tot hoofdbrekens bij de koorbesturen. De financiële situatie was ook al niet beter dan die van de afdelingen. De koorleden van het Utrechtse 'Kunst aan het Volk' hadden gehoopt om tijdens de feestavond van het congres van 1897 hun eerste optreden te geven, maar dat mislukte jammerlijk. Vanwege geldgebrek konden de zangers onmogelijk naar Arnhem afreizen. Een structurele oplossing was er niet. Soms stuurden de Utrechters daarom een rekening die wat hoger uitviel dan aanvankelijk was beloofd.[201] Maar ook dat zette geen zoden aan de dijk. Geldgebrek zou alle muziekgezelschappen optredens kosten. Reizen en zalen waren eigenlijk veel te prijzig en soms moesten er ook muziekinstrumenten bekostigd worden. Sommige afdelingen bedachten een originele oplossing om wat meer geld in kas te krijgen. In Leeuwarden betaalden alle leden een tijdje iedere week 25 cent – destijds een aanzienlijk bedrag voor een arbeider – zodat het bestuur van de fanfare op afbetaling instrumenten kon kopen.[202] Andere afdelingen richtten hun hoop op het partijbestuur. Dat werd in de eerste jaren voortdurend bestookt met verzoeken om subsidie. De verzoeken werden per ommegaande afgewezen.

Soms spanden de partijbestuurders zich persoonlijk in voor een subsidie. Zo vroeg de Amsterdamse Stem des Volks in 1899 geld voor een reis naar een zangwedstrijd in Nijmegen.[203] Henri Polak en Pieter Jelles Troelstra wilden dat geld verstrekken. Polak was lid van het koor en had het zelf kortstondig gedirigeerd. Hij beloofde bij partijgenoten om wat geld te vragen, maar wilde niet dat 'de melkkoetjes' voor dit doel 'nog eens extra gemelkt [zouden] worden'.[204] Op het laatste moment verstrekte hij daarom een persoonlijke lening.[205] Hoewel het geld in alle haast bij het verkeerde huisnummer werd bezorgd, kon de Stem des Volks toch afreizen naar Nijmegen voor de zangwedstrijd. [206] Daar behaalden ze de vierde plaats.[207]

Troelstra hoefde deze keer niet bij te springen, maar was ongetwijfeld blij met de actie van Polak en niet alleen omdat hij een muziekliefhebber was. In de statuten van de muziekverenigingen stond dat 'het beoefenen

der Zangkunst ter bevordering der algemeene arbeidersbeweging' een van de officiële doelen van de zangers was.[208] Daarmee werd naast verbroedering en gezelligheid ook iets anders bedoeld. Koren waren net als fietsverenigingen en toneelclubs in de gelegenheid om naar buiten te treden en daarmee de aandacht van veel mensen te trekken. Door al zingend bij te dragen aan wedstrijden, demonstraties en massameetings werd de boodschap van het socialisme effectief verspreid. Het bijwonen van een goed optreden was voor de meeste mensen een zeldzaamheid. Wie naar de sociaaldemocratische psalmen van Otto de Nobel en Dirk Troelstra luisterde, werd in het hart geraakt door het verhaal van de sociaaldemocratie.[209] De gezangen maakten vreemden ontvankelijk voor de sociaaldemocratie en partijgenoten bekend met de belangrijkste begrippen van het socialisme. Zelfs de ongeletterde arbeiders stonden ademloos naar deze vorm van propaganda te luisteren. Dat konden weinig propagandisten zeggen over hun spreekbeurten.

Het Socialistisch Leesgezelschap

Op vrijdagavond 4 maart 1898 werd door de heren Van Berlekom en Philips in het Amsterdamse café De Roode Leeuw het 'Socialistisch Leesgezelschap' (S.L.) opgericht. Het bestond uit jonge mensen waarvan het grootste deel studeerde of aan een proefschrift werkte.[210] De wetenschappelijke achtergrond van de leden varieerde: er waren medici, juristen, theologen en historici lid van de club.[211] De maatschappelijke achtergrond van de leden was in mindere mate aan variatie onderhevig, het waren allen mensen uit de burgerij. Zo kwam het dat een ingewijde de leden ooit omschreef als een stel 'studenten en enkele jonge kooplieden'.[212]

Het leesgezelschap stelde zich ten doel zo veel mogelijk studenten kennis te laten maken met het socialistische gedachtegoed. Welbeschouwd was dat geen nieuw idee. Het socialisme was al enige tijd in de mode onder studenten. Vanaf 1891 had er even een Socialistische Studenten-Vereniging bestaan en sinds de verkiezing van socialistische Kamerleden in 1897 was het voor studenten salonfähig geworden om zich terloops als socialist te profileren.[213] Want zoals Hendrik Bolkestein het stelde: 'Het voor allen verrassend succes bij de Kamerverkiezingen van 1897 geoogst, had een sterk verhoogde belangstelling ten gevolge, ook in de kringen van "intellectueelen".'[214]

Deze toegenomen interesse leidde ertoe dat het Amsterdamse studentenblad *Propria Cures* een aparte rubriek lanceerde waarin het marxisme werd besproken. Ook in het destijds bekende studentendispuut Clio waren de socialisten oververtegenwoordigd. Bij het studentencorps wemel-

de het eveneens van de mensen die zich socialist noemden. Het jaarverslag in de studentenalmanak van het Amsterdamse corps was in 1898 zelfs geheel in marxistische termen opgesteld.[215] Voor het leesgezelschap bestond dus een goede markt.[216] In 1900 waren maar liefst 110 van de 836 Amsterdamse studenten lid van het 'S.L.'.[217] Voor een groot deel van hen was het lidmaatschap weinig meer dan een flirt met het socialisme. Ze lieten zich met genoegen een avondje opzwepen door een marxist, maar hoefden de revolutionaire daad niet bij het woord te voegen. Anderen daarentegen beschouwden zich wel als socialist, al vroegen zij zich af of 'echte omwentelaars in die tijd van idealen zich [moesten] bekommeren om zulke kleinigheden als een [partij]lidmaatschap'.[218] In de meeste gevallen was het antwoord 'nee'. Veel nieuwe SDAP-leden heeft de socialistische studentenhausse daarom niet opgeleverd. Maar de prestaties van de kleine groep fanatiekelingen die wel bleef hangen, maakten het leesgezelschap achteraf gezien tot een interessant randverschijnsel bij de SDAP.

Er werden grofweg twee soorten activiteiten georganiseerd. Enerzijds zorgde het gezelschap voor de 'lectuurcirculatie' van zorgvuldig uitgekozen bijdragen uit buitenlandse tijdschriften.[219] Anderzijds schreven de studenten 'binnen- en buitenlandsche celebriteiten' aan om lezingen te houden.[220] Niet alleen de socialisten Herman Gorter, Domela Nieuwenhuis en Karl Kautsky hielden er verhalen, ook Nicolaas Pierson, Samuel van Houten en vele anderen traden op. Dat mensen van zo veel verschillende denkrichtingen bereid waren om te komen spreken, kwam omdat de club statutair gezien een neutrale brugfunctie innam tussen de partij en de studentenwereld.

De leden van het gezelschap waren jong en nog niet actief bij de SDAP betrokken. De infrastructuur waar de club gebruik van maakte, was echter onmiskenbaar onderdeel van de socialistische familie. De leeszalen waren gevestigd in panden waarvan de beheerders in direct contact stonden met de partij.[221] De kasten op de leeszaal werden gebouwd door Tom Landré, de socialistische meubelmaker die in hoofdstuk 3 opdook als verspreid lid uit Brabant en in hoofdstuk 6 opnieuw zijn opwachting zal maken als lid van de afdeling Laren. Zoiets gold ook voor de bibliothecaris van de leeszaal: Willem Meijer, een ontslagen matroos uit Den Helder die goed bevriend was met Wolf Lelie en Johan Ankersmit.[222] De intellectuele mentor van het gezelschap was Frank van der Goes. Zowel zijn kennis van het marxisme als zijn literaire kritieken spraken bij de leden van het gezelschap tot de verbeelding. Hij was de eerste spreker voor het gezelschap en zou er nog regelmatig terugkeren. Op den duur gebeurde dat zelfs geïnstitutionaliseerd. Door toedoen van het S.L. en

zijn secretaris Jaap Koekebakker, werd Van der Goes aangesteld als privaatdocent aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam.[223] Vanaf 1900 behandelde hij er de sociologie vanuit marxistisch perspectief.[224]

Los van de activiteiten die het gezelschap tussen 1898 en 1903 ontplooide, was vooral de nawerking ervan belangrijk. Een opmerkelijk groot aantal trouwe S.L.-leden maakte naam in hun eigen vakgebied. Zo was er een aantal artsen actief in het S.L. dat vooral bekend zou worden als pioniers van de sociale geneeskunde.[225] Socioloog Willem Bonger zou een van de grondleggers van de Nederlandse criminologie en voorzitter van de Amsterdamse kunstenaars en kunstliefhebbersvereniging 'Kunst aan het Volk' worden. Nicolaas Posthumus werd hoogleraar in de geschiedenis in Rotterdam en initieerde de oprichting van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis in Amsterdam. Hij werkte samen met S.L.-lid Hendrik Bolkestein, die eveneens hoogleraar in de geschiedenis werd. Historica Chrisje Ligtenberg bedreef ook sociale geschiedschrijving en verwierf enige roem met haar proefschrift over de 'Middeleeuwse armenzorg in Leiden'.[226] Hendrik Enno van Gelder werd als directeur van het Gemeentemuseum in Den Haag een bekendheid in de kunstwereld.

Daarnaast waren er mensen die naam zouden maken binnen de partij. Anton Pannekoek constateerde later dat het partijcongres van 1905 het congres van de 'jonge intellectuelen', de 'S.L.-mensen' was geweest.[227] Ze drukten hun stempel op de debatten en doken uit alle hoeken van het land op als afgevaardigde. Zo zou de secretaris van het gezelschap, theologiestudent Jaap Koekebakker, secretaris van de eerder genoemde afdeling Aardenburg worden.[228] Willem van Ravesteijn verwierf bekendheid als een van de grondleggers van de SDP, voorganger van de CPN. De melancholische geneeskundestudent Carel Adama van Scheltema deed als socialistisch dichter van zich spreken terwijl Johan Ankersmit redacteur werd van *Het Volk*.[229]

Tezamen vormden deze mensen ook jaren later nog een indrukwekkend netwerk dat voor een deel uit partijgenoten bestond, voor een deel uit trouwe sympathisanten en voor een deel uit oude vrienden. Omdat Chrisje Ligtenberg, Willem Bonger, Henri Greve en David Wijnkoop tijdens hun studententijd een commissie vormden die *Het Volk* ingang moest geven in de studentenwereld, hadden ze ook later nog contact.[230] De leden Posthumus, Kuyper en Bonger zouden nog regelmatig wetenschappelijke stukken voor de SDAP schrijven. En toen Hendrik Enno van Gelder nieuwbouw voor het Haags Gemeentemuseum liet bouwen, liet hij dat doen door iemand die ooit sprak voor het gezelschap waar hij als student bij betrokken was: H.P. Berlage. Nooit is exact aan te geven hoe

groot de rol van het S.L. was, maar het gezelschap bepaalde wel de context waarin deze mensen hun studietijd beleefden. De relaties die eruit voortkwamen, breidden het netwerk van de partij uit in een invloedrijk deel van de samenleving. Een deel bovendien dat door gewone afdelingen nauwelijks werd bestreken.

Dit type netwerk stond niet op zichzelf. Studenten in Delft en Leiden richtten vergelijkbare leesclubs op en in Haarlem ontstond een 'buitensectie' van de Amsterdamse club.[231] De relatieve vrijblijvendheid van dit soort gezelschappen werd doorbroken met de oprichting van de Sociaaldemocratische Studieclub (SDSC). Waar het leesgezelschap een tamelijk passieve intellectuele zelfstudieclub was, werd de SDSC ingezet voor verschillende taken binnen de partij.[232] Al gauw verschenen de eerste gedegen onderzoeksrapporten over onderwerpen als arbeidsduur en bijzonder onderwijs. De club was een volwaardig voorloper van het latere wetenschappelijk bureau. Het stond in contact met alle partijorganisaties en verschillende vakbonden en belangengroepen. Organisatorisch werd het een officieel partijorgaan dat zelf verantwoording aflegde aan het congres.[233]

Ook via deze organisatie werd de integratie van de partij aangejaagd. Niet alleen door het professionele bereik ervan, maar ook omdat de SDSC allerlei nieuwe dwarsverbanden legde. Gerrit Mannoury bijvoorbeeld, de eerste secretaris van de SDSC, was eveneens actief in de afdeling Amsterdam. Dat Mannoury beide petten droeg, zorgde ervoor dat de Amsterdammers een van 's lands grootste wiskundigen in de kascontrolecommissie hadden zitten.[234] Die eigenaardigheid duidt meteen op het elitaire karakter van de studieclubs. Clubs als het S.L. en de SDSC waren geen arbeidersgezelschappen. Ze waren de tegenhangers van de later opgerichte jongeliedenvereniging De Zaaier. Waar de leden van De Zaaier veelal arbeiders uit de joodse buurten waren, woonden de studenten van S.L. in de binnenstad.[235] Toch spraken beide clubs op dezelfde plaatsen af, lieten ze dezelfde sprekers optreden en behandelden ze dezelfde onderwerpen. Dit soort gezelschappen droeg bij aan de vorming van een literaire infrastructuur. Ze zorgden er samen voor dat partijgenoten – van arm tot rijk, van hoog tot laag – kennismaakten met dezelfde geestelijke wereld.

Ook sociaaldemocratische arbeiders ontwikkelden zich tot echte leesfanaten. Veel afdelingen beschikten over bescheiden bibliotheekjes waarin boeken en vooral brochures waren opgenomen. Die bibliotheken waren geen indrukwekkende leeszalen; meestal ging het om een schamele boekenplank of een kast in het afdelingspand of bij een van de bestuursleden thuis. Maar ook dat was een bibliotheek en daarmee een

venster naar de wereld. Steeds meer arbeiders kregen de kans om na hun werk tot diep in de nacht 'bij een klein petroleumlampje op [hun] slaapkamer' een brochure of een boek te lezen.[236] De bibliotheken en de efficiënte verspreiding van goedkope literatuur onder partijgenoten – eerst gedrukt door de vele kleine uitgevers die de partij rijk was en later door de officiële brochurehandel – zorgden niet alleen voor afleiding en ontspanning, maar ook voor een gedeelde ervaring en achtergrond.[237] Daarmee versterkte deze literaire infrastructuur, aangejaagd door lees- en studieclubs, ook de eenheid in de nationale partij.

Bestuurdersbonden

Niet iedere arbeider was sociaaldemocraat, niet iedere sociaaldemocraat werd lid van de SDAP en niet ieder SDAP-lid werd actief in de partij. Een aanzienlijk deel van de mensen dat met de sociaaldemocratie sympathiseerde, was aangesloten bij verenigingen die deel uitmaakten van de vakbeweging. Hoewel nog altijd veel over 'de vakbeweging' in het algemeen wordt gesproken en geschreven, is dit nooit een organisatorische of sociale monoliet geweest. Het was een verzameling clubs, verenigingen en verbanden waar arbeiders zich beroepshalve of simpelweg vanuit hun identiteit als arbeider bij aansloten. De eerste vakverenigingen waren al halverwege de negentiende eeuw ontstaan. Dat begon lokaal, maar na verloop van tijd ontstonden er ook landelijke clubs waarin vakgenoten samenkwamen. Met de oprichting van de SDB sloot een aantal vakverenigingen zich bij deze Bond aan. Dat was een ingewikkelde samenwerking, want hoewel Bond en vakverenigingen hun ideale toekomst deelden, ontstonden er heftige meningsverschillen over de weg naar deze bestemming. Anders dan de SDB streefden de vakverenigingen geen abstracte maatschappelijke hervormingen na, maar directe vakactie.

Niet alle vakverenigingen waren gelukkig in de Bond. Vanaf 1892 werd de roep om een neutrale organisatie – zonder ideologische complicaties – luider. In 1893 werd daarom het Nationaal Arbeids-Secretariaat (NAS) opgericht. Dat secretariaat beoogde een neutrale organisatie te zijn. Op papier klopte dat, maar de personele bezetting maakte het tot een socialistisch bolwerk. De SDB coördineerde de politieke strijd, terwijl het NAS zich op de directe vakactie richtte. Daarmee kreeg het NAS een interessante positie in de arbeidersbeweging en de navenante lidmaatschapscijfers. In 1895 had het NAS al 18.000 leden.[238] Het leidde ertoe dat het NAS als nieuwe koepelorganisatie ging functioneren en de SDB zich als lid aansloot.

In 1895 deed de SDAP hetzelfde. Maar binnen het NAS kon zij haar draai niet vinden. De SDAP-bestuurders vermoedden dat binnen het door

de SDB gevormde NAS voornamelijk tegen hen werd gekonkeld.[239] Volgens Henri Polak bestond het NAS uit 'warkoppen' en Pieter Jelles Troelstra meende dat 'met deze bekrompen, achterdochtige, onwetende en laaghartige stoethaspels geen ernstigen arbeid is te volbrengen'.[240] Over Troelstra's houding kon geen twijfel bestaan. Hij vond dat de vakbeweging ondergeschikt was aan de politiek en wilde het NAS het liefst zo snel mogelijk verlaten. Het zou anders lopen. Troelstra's voorstel om uit het NAS te stappen, werd in 1896 door de SDAP verworpen. De liefde werd een jaar later echter van de andere kant opgezegd. In 1897 moest de partij het veld ruimen bij het NAS. De SDAP bezon zich in de jaren die volgden op een nieuwe – zowel organisatorische als ideologische – houding tegenover de vakbeweging. Het zou vreselijk lang duren voor de partij daarin haar draai vond. Ook na de oprichting van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen in 1905 kwam er niet meteen duidelijkheid in de verhoudingen.[241]

De verhoudingen tussen vakorganisaties en politieke organisaties werden getekend door een lange geschiedenis van overspannen verwachtingen en misverstanden. Toch bestonden er, met name op lokaal niveau, veel dwarsverbanden. Henri Polak was daarvan het meest sprekende voorbeeld. Hij was niet alleen de oprichter van de SDAP, maar ook van de ANDB en het Nederlands Verbond van Vakverenigingen. Dit soort personele unies tussen vakbeweging en partij kwam op lokaal niveau overal voor. Want zoals meer dan eens werd gezegd: 'Een goede arbeider behoort lid te zijn van de coöperatie, de vakbeweging en de partij.'[242]

Er bestond vanuit de partij een actief aanmoedigingsbeleid om vakverenigingen en partijafdelingen met elkaar in contact te brengen. Vanaf 1900 zouden SDAP-leden in verschillende steden, zoals in Leiden, Amsterdam, Groningen en Leeuwarden, oproepen om zogenaamde bestuurdersbonden te stichten.[243] Dit begrip werd al in de jaren zestig van de negentiende eeuw gebruikt en stond voor clubs die bestuurders van vakverenigingen, coöperaties en andere arbeidersorganisaties met elkaar in contact brachten. Ze wisselden contacten uit en organiseerden collectieve actie tegen allerlei vormen van onrecht.[244]

De moderne bestuurdersbonden verenigden vakverenigingen, coöperaties, zangverenigingen en arbeiderskiesverenigingen op het gebied van sociale wet- en regelgeving, stakingen en kiesrechtacties.[245] In sommige steden, zoals Amsterdam, moest de bestuurdersbond – eveneens opgericht door Polak – vooral weerstand bieden tegen een plaatselijke variant van het anarchistisch georiënteerde NAS.[246] In andere plaatsen ontstonden bestuurdersbonden los van deze tegenstellingen of waren de tegenstellingen überhaupt niet aanwezig. Weer elders, zoals in Rotterdam,

raakte het SDAP-smaldeel in de bestuurdersbond binnen de kortste keren in conflict met andere bestuurders.[247]

Hoe het ook mocht zijn, de bestuurdersbonden waren van belang voor de partij. Het waren netwerken van actieve en actiebereide deelnemers aan de arbeidersbeweging. Net buiten het centrum van de partij, waren de bestuursbonden plaatsen waar coalities ontstonden die binnen de partij een rol van betekenis konden spelen.[248] Door gezamenlijke activiteiten zoals stakingen of demonstraties te organiseren, plukten kleine SDAP-afdelingen de vruchten van het werk dat partijgenoten in andere organisaties verrichten.

Het partijbureau van de SDAP functioneerde vaak als vraagbaak voor leden van verenigingen die een bestuurdersbond wilden oprichten.[249] Er werden vragen beantwoord over statutaire verantwoordelijkheden bij het oprichten van een vereniging, maar de Tilburgse bestuurdersbond vroeg ook of het partijbestuur misschien 'spreekstoeltjes' te leen had die konden worden gebruikt voor een bijeenkomst.[250] Juist door de personele overlap tussen partij en vakbeweging werden bestuurdersbonden een belangrijke schakel aan de rand van de partij. Ze bereikten via een klein aantal actievelingen een groot aantal mensen.

Bij de Leeuwarder Bestuurdersbond waren in 1901 naast de afdeling van de SDAP onder andere 'De Leeuwarder Vereniging voor Machinisten en Stokers', de 'Timmerliedenvereniging Ons Belang', de 'Vereniging voor Gardeniersknechten', enkele kiesverenigingen en de sociaaldemocratische zangvereniging Aurora betrokken.[251] Ze trokken regelmatig samen op. De bestuurdersbond bracht op papier alleen de top van deze verenigingen samen, maar daarmee verknoopten ze wel verschillende netwerkjes. De leden van deze clubs vergaderden in dezelfde zalen, bezochten dezelfde spreekbeurten, lazen dezelfde kranten en woonden en werkten vaak niet ver bij elkaar vandaan. Net als de andere hierboven beschreven verenigingen en clubs, functioneerden deze externe organisaties als kleine, maar nauw verweven netwerken binnen de arbeidersbeweging.

Ondanks de ideologische haarkloverijen die zich op landelijk niveau tussen vakbeweging en partij afspeelden, werd het familienetwerk op lokaal niveau in veel gevallen steviger door de samenwerking in bestuursbonden. Bovendien vergrootte de partij haar invloed via de bonden. In Zwolle werd de bestuurdersbond geleid door Helmig van der Vegt.[252] Ook Spiekman, Van Kuijkhof en andere vooraanstaande sociaaldemocraten zaten voor korte of langere tijd een bestuurdersbond voor. Tijdens gezamenlijke activiteiten droegen zij zorg voor de uitbreiding van het netwerk van de partij.

Conclusie: Arbeiders en heren met meerdere petten

De SDAP begon als een verzameling netwerken uit de periferie van SDB. Hoewel deze clubs, families en verenigingen – en vooral hun leiders – zich in ideologisch opzicht met elkaar verwant voelden, was er weinig dat de nieuwe partij in organisatorisch opzicht bond. Met een beetje geluk waren er regionale kranten die eenheid brachten, maar op landelijk niveau werden de afdelingen slechts verenigd door een kleine kring van overbezette en vaak betrekkelijk slecht geïnformeerde 'apostelen'. Desondanks zou deze verzameling uitgroeien tot een succesvolle eenheid. Dat gebeurde geleidelijk, al vond er een aantal kantelmomenten plaats. Een daarvan viel rond de eerder genoemde verkiezingen van 1897.[253] Vanaf toen werden binnen de partij meer en meer dwarsverbanden opgetuigd die leden met elkaar in contact brachten. Dat begon met een goed georganiseerde campagne die de communicatie intensiveerde en leidde tot een Kamerfractie. In de loop der jaren kwam daar een krant bij, net als de kiesrechtcomités, de reizende zangkoren en allerlei andere min of meer professionele organisaties voor specifieke doelgroepen.

Toch is de pointe van dit hoofdstuk niet dat de partij door louter toenemende professionalisering haar eenwording beleefde. De meeste professionele organisaties werden net als de afdelingen bezield door bestaande netwerken. Oude vriendschappen, familiebanden en andere persoonlijke relaties, speelden ook in de nieuwe landelijke instituties een doorslaggevende rol. Het geprofessionaliseerde partijsecretariaat, de propagandisten, de krant en de arbeiderszangverenigingen leunden op mensen die elkaar meestal al jaren kenden.

Persoonlijk contact en vertrouwen waren buitengewoon belangrijk in de SDAP. Meer dan eens werden slimme mensen die een serieuze taak in de partij ambieerden ondanks een prachtig cv afgewezen. Nieuwkomers werden pas vertrouwd als ze zich min of meer hadden bewezen. En dat bewijs was niet gemakkelijk te vergaren. Ook toen het aantal partijfuncties na 1897 steeds verder werd uitgebreid, vielen degenen die nieuwe functionarissen aanwezen gewoontegetrouw terug op de mensen die ze al kenden. Zo werden nieuwe partijstructuren – vanuit de drang om organisatorisch en ideologisch betrouwbare mensen aan te nemen – opgevuld met oude bekenden. Deze veilige, maar ook beperkte blik, leidde in sommige gevallen juist tot de aanstelling van incapabele mensen, maar vaker nog tot een stapeling van functies.[254] Dat had niet alleen een structurele overwerktheid bij een kleine groep leden tot gevolg, maar ook vergaande centralisatie van de macht binnen de partij. Daartegen ontstond, zoals in hoofdstuk 7 nog zal blijken, het nodige verzet. Zo konden sociale processen grote politieke gevolgen hebben.

Menselijke knooppunten

Het fenomeen functiestapelaar was allerminst nieuw. In feite waren de apostelen er bijna allemaal voorbeelden van. Ze waren ingebed in verschillende netwerken en juist om die reden betrokken bij het oprichtingsproces. Henri Polak moest na verloop van tijd zelfs 'eenige baantjes prysgeven'.[255] Pieter Jelles Troelstra bleef zo veel petten dragen dat hij er blijvende hoofdpijn aan overhield. Hij was een Friese Utrechter die goede banden onderhield met zowel de joods-Amsterdamse diamantbewerkers als de landarbeiders in het noorden van het land. Hij was advocaat van de armen, propagandist in de periferie, redacteur, Kamerlid, partijbestuurder en eigenwijze burgerman ineen.

Maar niet alleen Troelstra en de andere grote namen sloegen bruggen. Een andere apostel, schoolmeester Helmig van der Vegt uit Zwolle, vervulde een vergelijkbare rol op lokaal niveau. Hij was voorzitter van de afdeling en schreef voor verschillende kranten. Hij was de oprichter van de lokale afdeling van de Bond van Nederlandse Onderwijzers en voerde het woord voor de spoorwegarbeiders bij de staking van 1903.[256] Tussen de twee spoorwegstakingen van 1903 in, zou hij nog een bestuurdersbond oprichten.[257] Ook stichtte hij een woningcorporatie en was hij bij de lokale jeugd bekend als zangleraar.[258] Hij vertegenwoordigde Zwolle in het Nederlandsch Comité voor Algemeen Kiesrecht en was 'waarnemend administrateur' en secretaris van twee coöperaties en een verbruiksvereniging.[259] Van der Vegt was niet actief in de Zwolse arbeidersbeweging, hij wás de Zwolse arbeidersbeweging. Voor hem was die beweging een familienetwerk, of zoals hij het zelf zei: 'Zij waren vrienden, broers en zusters, met twee leege handen op één leege buik.'[260]

En wat te denken van Roosje Vos, die de diamantarbeiders uit de Blasiusstraat verbond met Geert Beishuizen op het Groningse platteland, die naar Holwerd afreisde om de afdeling te helpen, maar ook in Arnhem op propagandatocht kwam, die schreef in *De proletarische vrouw,* ruziemaakte met Van Kuijkhof, de afdeling Ternaard oprichtte en trouwde met Melle Stel?[261] Zij reisde dit hele boek door, maar enfin, dat deden er meer.

Een voorbeeldige fancy fair

Hoe het bloeiende partijnetwerk in de praktijk functioneerde, was goed terug te zien tijdens een 'fancy fair' die de Federatie Amsterdam van de SDAP eind 1905 organiseerde. Tijdens deze benefietactie voor de slachtoffers van de mislukte revolutie in Rusland werden drie dagen lang taartjes, boeken, bloemen en tabak verkocht aan de arbeiders. Rijke burgers werden op hun beurt overgehaald om kunst, meubelen en allerhande

snuisterijen aan te schaffen. De organisatie was in handen van een groot aantal mensen, onder wie Stella Polak, Jan Ceton en Theo van der Waerden, allen notoire functiestapelaars.[262] Via familieverbanden en partijfuncties verbonden deze mensen grote delen van de SDAP.

Theo van der Waerden was geboren in Eindhoven en had daar nog altijd contact met Eduard Redelé. Ook de afdeling in zijn studentenstad Delft – waar hij samen met zijn broer bij betrokken was geraakt – sprak hij nog regelmatig. Dat gold ook voor de contacten die hij had opgedaan bij het SDSC, waar hij in die dagen zeer actief voor was. Omdat Van der Waerden ook wel eens in *Het Volk* schreef, had hij daar eveneens directe ingangen. Dat was niet anders bij de afdeling Amsterdam, waarvan hij de vergaderingen trouw bezocht. Tot slot waren er natuurlijk zijn persoonlijke vrienden. Daar behoorden onder anderen Pieter Lodewijk Tak en Monne de Miranda toe.

Stella Polak en Jan Ceton kenden een vergelijkbare meervoudige inbedding in de partij. Polak was ten tijde van de fancy fair net gescheiden van Eduard Polak en juist getrouwd met Johan Ankersmit. Met haar toenmalige zwager Henri Polak had ze een liederenbundel voor socialistische koormuziek geschreven en als pianiste reisde ze het hele land door om kinderkoren te begeleiden. Daarnaast had ze zich dat jaar als een van de eerste leden aangesloten bij de 'Sociaal-Democratische Vrouwen Propaganda Club'.[263] Jan Ceton was secretaris in de belangrijkste afdeling van Amsterdam, spande zich in voor de landelijke SDOV en kende zodoende overal in het land onderwijzers. Daarnaast was hij samen met onder anderen David Wijnkoop bezig met de oprichting van een nieuw blad. Het kon niet anders of het verhaal over de fancy fair verspreidde zich als een olievlek door de partij. Geografische, demografische en ideologische grenzen werden daarbij eenvoudig overbrugd.

De keerzijde van de familienetwerken

De meeste partijgenoten waren rond 1900 gemakkelijker via familienetwerken dan via de officiële instituties te bereiken. De opname in familienetwerken was cruciaal voor een geslaagd partijlidmaatschap. Toen Willem Vliegen in 1897 een meningsverschil had met de diamantbewerkers Loopuit en De Levita, vroeg hij aan Henri Polak om een goed woordje voor hem te doen. Daarbij vroeg Vliegen expliciet om hem 'liefst niet met "amice", maar met "W.P." of zoo iets' aan te schrijven.[264] Het moest vooral informeel en familiair zijn, dat was de sleutel tot succes.

De efficiëntie van alle kleine netwerkjes had ook een keerzijde. Niet alleen tijdens conflicten, maar ook tijdens sollicitatieprocedures en verkiezingen kwamen steeds dezelfde mensen uit de bus voor interessante

functies. De beslissingen die in de partij werden genomen, waren niet alleen gebaseerd op klinisch afgewogen ideologische en organisatorische keuzes. Ook tradities, gewoontes en al langer bestaande loyaliteiten en afhankelijkheidsrelaties hadden daarin hun aandeel. Of het nu om de samenstelling van de redactie van *Het Volk* ging of om de vergaderlocatie van de afdeling Bergen op Zoom, veel keuzes werden op netwerkgerelateerde gronden gemaakt. Dat leidde meer dan eens tot gefronste wenkbrauwen bij partijgenoten.

Wie geen deel uitmaakte van de juiste netwerken had minder kans op succes. Dat gold voor individuele leden die geen aansluiting vonden bij de afdeling waar ze lid van wilden worden, maar soms ook voor hele afdelingen die geen voet aan de grond leken te krijgen in de landelijke partij. Ook in dat opzicht was de SDAP een familie: niet iedereen had voor elkaar gekozen en mensen konden ten prooi vallen aan willekeur en voor buitenstaanders ondoorgrondelijke voorkeursbehandelingen. Zo zorgden de netwerken binnen de partij voor breuklijnen die op inhoudelijke gronden moeilijk verklaarbaar waren. In hoofdstuk 2 kwam het al aan de orde: in de Amsterdamse afdeling III bijvoorbeeld lag de loyaliteit van veel van de joodse stemmers in eerste instantie bij Henri Polak als persoon, niet bij de SDAP als organisatie. Toen in 1897 in de ANDB een ruzie tussen Polak en enkele andere partijleden uitbrak, besloot hij als 'onafhankelijk kandidaat' aan de verkiezingen mee te doen en daarbij trok Polak een deel van het kiezersreservoir van de SDAP leeg. Een aantal jaren later bleek dat Polak in 1902 het alleenrecht op de joodse kiezers had verloren. Toen moest hij zijn plaats afstaan aan Troelstra.[265] Het laat zien hoe de solidariteit langzaam richting de landelijke partij verplaatste. De familie was in een paar jaar tijd groter geworden dan de lokale club. Maar, en dat is de belangrijkste boodschap van dit hoofdstuk; ondanks de schaalvergroting bleven partijgenoten als familieleden met elkaar omgaan. Met die vaststelling zegt dit hoofdstuk zowel iets over de organisatie van de partij, als over het dagelijks partijleven. Binnen die familie was het overigens niet alleen rozengeur en maneschijn. Het volgende hoofdstuk laat zien hoe groot de verschillen binnen de nieuwe eenheid waren, en het hoofdstuk daarop toont de conflicten die daar onvermijdelijk uit volgden.

6
Leven in Laren, vergaderen in Haarlem

Waar hoofdstuk 2 vertelde over de oprichtingsvergadering van de SDAP en het leven in de Amsterdamse Blasiusstraat, staan in dit hoofdstuk het SDAP-congres van 1907 en de leden van de afdeling Laren centraal. Dit is wederom een locatie waar veel sociaaldemocraten woonden, maar dan ruim tien jaar later. Net als in hoofdstuk 2 moeten deze microstudies twee dingen aan het licht brengen. Enerzijds geven ze een gedetailleerde kijk op een klein onderdeel van de partij en daarmee inzicht in het dagelijks functioneren van de partijleden. Anderzijds zeggen ze iets over de partij als geheel. In dit geval laten ze zien dat – hoewel de partij in tien jaar tijd in sommige opzichten een eenheid geworden was – er grote interne verschillen bleven bestaan.

De bestudering van de diversiteit in de SDAP begint in dit hoofdstuk rond 1905 in Laren. De afdeling aldaar had een ander karakter dan de stedelijke afdelingen, maar was evenmin te vergelijken met dorpen als Holwerd, Aardenburg en Bergen op Zoom. Geleid door kunstenaars, bohemiens en intellectuelen was Laren beter zichtbaar op het landelijk toneel dan de meeste afdelingen. Sommige sociaaldemocraten ervoeren deze inbreng als een wezenlijke verdieping van het partijleven, terwijl andere er de bemoeienissen van een onbescheiden kliekje druktemakers in zagen. Dat er zo graag in waardeoordelen over de afdeling werd gesproken, kwam ook doordat Laren – zowel binnen de partij als daarbuiten – symbool kwam te staan voor een nieuwe en sterk leerstellige sociaaldemocratie. Deze bijzondere positie en de contrastfunctie die de afdeling over zichzelf afriep, maken haar het bestuderen waard.

Het tweede deel van dit hoofdstuk gaat over het partijcongres van 1907. Met haar moties, geloofsbrieven en strenge vergaderorde leek het jaarlijkse partijcongres een hoogmis van de zakelijke besluitvorming. Achter de vergaderfaçade ging echter ook iets anders schuil. Het congres was behalve een plechtige manifestatie van partijdemocratie ook een levend organisme dat zich verschrikkelijk kon laten opjutten. Nieren wer-

den geproefd, coalities werden gesmeed en gebrouilleerde partijgenoten liepen elkaar tegen het lijf. Altijd lagen teleurstelling en ruzie op de loer. Dat gold zeker voor het congres van 1907. Vanwege hoogoplopende interne conflicten – juist vanwege een nieuwe pluraliteit binnen de partij – was de uitkomst van een congres zelden zo ongewis als in 1907. Dat maakt deze bijeenkomst tot een geschikt onderwerp voor een microstudie die laat zien dat de SDAP in deze periode diverse tinten rood rijk was.

DE GOOISE SOCIAALDEMOCRATIE

Een 'Landhuiskwestie'

Op 14 december 1905 was Henri Polak met zijn gedachten bij de Engweg in Laren. Aan dat landelijke laantje zou die middag worden begonnen met de bouw van het huis dat hij al zo lang wilde hebben.[1] Het was ontworpen door zijn partijgenoot Hendrik Berlage, een architect die in deze omgeving al eerder voor sociaaldemocraten had gebouwd. Dat Polaks huisje niet zomaar een huisje moest worden, bleek uit de blauwdruk die allerlei verwijzingen naar zowel traditionele Gooise boerderijen als Engelse cottages bevatte. Het paste precies bij de ideeën van de man die binnen de partij al jaren bekendstond als 'een nieuwlichter op het gebied der meubilering'. Zo had Polak in zijn Amsterdamse huis geen spiegel in de woonkamer en waren de muren bekleed met een 'behangsel zonder patroon'.[2] Het Larense landhuisje gaf de gelegenheid om deze uitgesproken esthetische opvattingen nu eens op grotere schaal in materie gestalte te geven.[3]

Dat het huisje er kwam was een persoonlijke triomf voor Polak, maar toen het bouwen begon werden in de partij de wenkbrauwen gefronst. Weldra deed het verhaal de ronde dat deze sociaaldemocraat 'een villa in Het Gooi' liet bouwen zoals welgestelde Amsterdammers dat deden. De eerste openlijke kritiek klonk vanuit Hilversum en was niet mals. De plaatselijke afdeling nam – zoals sociaaldemocraten dat nu eenmaal deden – een motie aan waarin het bouwproces op morele gronden werd afgekeurd. Vakbondsbaas Polak had volgens de opstellers geen minimumloon afgesproken met de werklieden die het huis bouwden en zich daarmee geen goed bouwheer getoond.[4]

Polak was zich van geen kwaad bewust en sprak van een 'infamiteit' die berustte op een 'sterk staaltje waarheidsverdraaiing'.[5] De secretaris van de afdeling Hilversum dacht daar anders over. Zij zette haar 'middernachtszending' voort en schreef dat ze het door de vingers zou zien als Polak een 'cadetje eet dat 's nachts gebakken is of een jas draagt van Hollenkamp of Van den Brul', maar dat het ongehoord was om op deze

manier een dergelijk huis te bouwen.[6] In de partijkrant tekende zich alras een debat af. Een bevriende architect mengde zich in de 'landhuiskwestie' en schreef dat Polak wel correct had gehandeld. Dat werd bevestigd door een werknemer van aannemersbedrijf Eijbers, een firma die bij de bouw betrokken was geweest. Maar het kwaad was al geschied en de afdeling Hilversum bleek onvermurwbaar.

De redactie van *Het Volk* zag de veenbrand in haar kolommen voortwoekeren en besloot daar een einde aan te maken. Daartoe verscheen op de voorpagina van de krant een artikel waarin alles nog eens goed werd uitgelegd. 'De heer Boissevain [een der briefschrijvers] ziet in Polak een aankomend kapitalist. Hij bouwt een villa! Misschien klinkt dat onder partijgenoten hier en daar ook vreemd. En daarom zullen wij vertellen hoe het zit. De "villa" is een eenvoudig en goedkoop huisje in Laren, waarvan de rente niet meer betekent dan een matige huishuur. [...] Als men eens rekent wat de huishuren in Amsterdam zijn, en wat zoo een "villa" te Laren kost aan rente, onderhoud en belasting, dan zal men tot de ervaring komen dat het "landhuisje" bereikbaar is ook voor niet-kapitalisten, die uit hun arbeid een redelijk inkomen trekken.'[7]

Deze poging tot beteugeling sloeg niet direct aan. Mede omdat de meeste partijgenoten niet wisten dat Polak zijn huis met geleend geld liet bouwen, duurde het even voordat *Het Volk* iedereen ervan had overtuigd dat Polak geen exponent was van de rijke Amsterdammers die zich verschansten in het Gooise groen.[8] Hoewel het debat uiteindelijk verstomde, was één ding zeker: de leden van de partij moesten even wennen aan het idee dat ook socialisten villa's in Het Gooi konden bewonen. Het was het zoveelste pionierswerk dat Henri Polak verrichte, want niet veel later zou 'de Gooise sociaaldemocratie' binnen en buiten de partij een begrip worden.

De populariteit van Het Gooi

De redactie van *Het Volk* had gelijk: de keuze van Polak kon op verschillende manieren worden uitgelegd. Naast de rijke Amsterdammers waren er aan het einde van de negentiende eeuw ook andere gemeenschappen in de omgeving van Laren neergestreken, en die woonden lang niet allemaal in luxe villa's.

Verschillende vrijdenkers en experimentele socialisten verruilden de drukte van de stad voor Het Gooise platteland. Schrijver en psychiater Frederik van Eeden stichtte in Bussum aan het einde van de jaren negentig zijn zelfvoorzienende tuinbouwkolonie 'Walden'. De Groningse anarchist Tjerk Luitjes kwam rond 1900 eveneens naar Het Gooi. Eerst nam hij intrek in een christen-anarchistische kolonie en later werd hij uitbater

van een 'vegetarisch huttenhotel'.[9] Het 'huttenleven' was populair bij mensen die ver weg van de moderniteit een van zuiverheid doortrokken bestaan wilden opbouwen. De tolstojanen, humanitairen, blootvoeters en andere 'plantenvreters' die er woonden waren pacifistisch, aten geen vlees, rookten niet, verwierpen de kapitalistische samenleving en deden oefeningen om zichzelf in contact met de aarde te brengen.[10] Over het algemeen hadden de huttenbewoners sympathie voor het socialisme, maar arbeiders waren zij niet. De meeste bewoners maakten deel uit van de burgerlijke reformbeweging die de samenleving op nieuwe leest wilde schoeien.[11]

Tezelfdertijd nam het aantal kunstenaars in deze omgeving aanmerkelijk toe. In navolging van de schilders Jozef Israëls en Anton Mauve – die Laren rond 1870 hadden 'ontdekt' – volgde een stroom aan artistiekelingen. Zij meenden er een menselijke puurheid en natuurlijke ongereptheid te vinden die het ideale decor vormde voor hun kunstproductie. De kunstenaars van wat later de 'Larense School' zou worden genoemd, romantiseerden het van oorsprong armoedige boerendorp door alles er net een stukje echter, edeler en eerlijker voor te stellen. Ze beeldden Laren af als een plaats waar de tijd had stilgestaan. Dat de verkrotte huisjes van de lokale bevolking op het doek werden afgebeeld als onaangetaste idyllen, deed de bewoners ervan overigens weinig. Zij verdienden aardig aan de bezoekers en de nieuwe inwoners. Frederik van Eeden merkte zelfs op dat zij hun oudste plunje aantrokken om aan de romantische voorstellingen van de schilders te kunnen voldoen.[12]

De Larense armoe legde de kunstenaars geen windeieren: hun onbedorven tafereeltjes vonden gretig aftrek. De verf was nog niet opgedroogd of de kunstwerken werden naar Amerika verscheept. Het meest succesvol in de promotie van het kunstenaarsdorp was hotelier Jan Hamdorff. Hij bespeurde hoe steeds meer kunstenaars logeerden in herberg De Vergulde Postwagen en zag daar handel in. Onder de naam Hotel Hamdorff gaf hij De Vergulde Postwagen nieuw cachet en sneed hij het logement toe op een nieuwe clientèle.[13] Als gewiekst makelaar, kunsthandelaar en gemeenteraadslid maakte Hamdorff van zijn hotel een pleisterplaats voor rondtrekkende artistiekelingen en een expositieruimte voor opkomend talent. Hotel Hamdorff werd dé ontmoetingsplek van de almaar groeiende gemeenschap van kunstenaars, handelaren en toeristen in Laren.

De sociaaldemocraten in Het Gooi[14]

De sociaaldemocraten zouden rond 1900 vaste gasten aan de stamtafel van Hamdorff worden. Dat begon met mensen die geen lid waren van de partij, maar zich wel interesseerden voor het socialisme. Zo liet kun-

stenares Wally Moes *De Sociaal-Demokraat* al vanaf oktober 1898 bezorgen op haar woonadres (!) in Hotel Hamdorff.[15] Daarna kwamen er ook actieve leden naar het dorp. Dat geschiedde in twee etappes. Rond 1903 dienden de eerste SDAP-leden zich aan. Twee jaar later, precies in de week waarin ook met de bouw van het huis van Polak werd begonnen, welde een tweede stroom aan. Op 20 december 1905 werd namelijk een afdeling opgericht.

Vanaf 1903: eerste contacten

Dichteres Henriette Roland Holst-Van der Schalk en haar man, kunstenaar Rik Roland Holst, waren tijdens het Arnhemse paascongres van 1897 lid geworden van de SDAP.[16] Pieter Jelles Troelsta had hen daar als helden onthaald en omschreven als de aanvulling op het ledenbestand die aantoonde dat de partij op de goede weg was.[17] Met de toetreding van deze intellectuelen was immers een nieuwe laag van de bevolking aangeboord.[18] Hoezeer dat klopte, bleek niet alleen uit het feit dat Rik Roland Holst graag een potje cricket – zeker geen arbeiderssport – speelde, maar ook uit de houding waarmee het echtpaar het partijleven tegemoet trad.

Als inwoners van 's Graveland hadden Rik en Henriette tot 1898 geen eigen afdeling.[19] Na 1898 werden ze lid van de net opgerichte afdeling Hilversum, maar met de leden daar ontwikkelden ze geen hechte band. Henriette stortte zich liever op het theoretische debat in de partij, terwijl Rik zich op de achtergrond beschikbaar hield als geldschieter, uitvoerend kunstenaar en adviseur.[20] Hij sprak volop met partijgenoten, maar deed dat doorgaans niet op afdelingsvergaderingen. In 1902 vertrokken ze uit 's Graveland en lieten ze aan de Drift in Laren een huis bouwen door hun partijgenoot Berlage. Het was een verademing. Ze vonden er aansluiting bij het kunstenaarsmilieu dat hun zo lief was, maar woonden ook dichter bij het politieke centrum in Amsterdam. In het laatste kwart van de negentiende eeuw was tussen Amsterdam en Het Gooi namelijk zowel een spoorlijn als een stoomtramdienst in gebruik genomen en dat zorgde ervoor dat het gebied werd ontsloten als forensenregio. Amsterdammers gingen wonen in Het Gooi terwijl ze bleven werken in de grachtengordel. Andersom kwam er ook een verkeersstroom op gang, zeker bij de familie Roland Holst. In Amsterdam woonachtige vrienden en kennissen kwamen veelvuldig op bezoek.[21]

Het merendeel van de bezoekers had geringe belangstelling voor het socialisme dat Rik en Henriette beleden. Maar het gezelschap waarmee de Roland Holsten hun politieke interesse deelden, groeide gestaag. Dat werd zichtbaar toen Henriette in 1902 en 1903 een tweetal inzamelacties

ten behoeve van stakende arbeiders organiseerde. Naast Rik en zijzelf waren ook bevriende kunstenaars onder wie Simon Moulijn, Emanuel van Beever en Co Breman present.[22] Het zou niet lang duren voordat deze kunstenaars meer deelden dan hun sympathie voor stakende arbeiders: steeds meer van hen werden lid van de SDAP en een groot aantal van hen verhuisde bovendien naar Het Gooi. Sommigen lieten zich registeren als verspreid lid, terwijl anderen slapend lid werden van de afdeling Hilversum.[23]

Vanaf 1905: een Gooise afdeling ontstond

Op 20 december 1905 kwam er een einde aan de sluimerende status van de Larense leden.[24] Tijdens een vergadering waar het partijbestuur in het geheel niet bij betrokken was, werd SDAP-afdeling Laren-Blaricum opgericht. Henriette Roland Holst had de zaak naar eigen zeggen 'wel een beetje eigenmachtig' aangepakt omdat het – verwijzend naar de gefnuikte Russische Revolutie van 1905 – 'nu eenmaal een revolutionaire tijd' was.[25] De afdeling zou zich ook in de jaren die volgden kenmerken door haar eigenmachtig optreden en evenzogoed door de revolutionaire geest die er heerste.

De Erfgooiers, de oerbewoners van Het Gooi, waren onder de eerste zestien leden in het geheel niet vertegenwoordigd. Dat kwam door 'de sterke overheersching van het katholicisme [onder de arbeiders] in Laren-Blaricum' en door de 'bijzondere samenstelling der afdeling'.[26] Vrijwel alle leden waren kunstenaars en academici die in hun studententijd tot de sociaaldemocratie waren bekeerd en bovendien waren het 'slechts heeren en dames van buitenaf naar het Gooi gekomen'.[27] Ru Mauve behoorde zelfs tot de meest fameuze importfamilies van allemaal.[28] Zijn vader was kunstschilder Anton Mauve, de man die Laren als kunstenaarsdorp op de kaart had gezet. Dat het artistieke bloed Ru door de aderen vloeide, werd onderstreept door het feit dat zijn moeder een nicht van Vincent van Gogh was. Behalve kunstzinnig was de familie ook welgesteld. Ru leefde enige tijd als bohemien en had zich de gewoonte aangemeten zich niet om geldzaken te bekommeren. Dat onderstreepte hij bij de oprichting van de afdeling: als eerste donateur schonk hij 50 gulden aan de partijkas.[29] Daar had menige plattelandsafdeling een jaar van kunnen rondkomen.

De manier waarop Mauve bij de sociaaldemocraten was terechtgekomen, was karakteristiek voor de leden van zijn afdeling. Hij was geen fanatiek bekeerling, maar iemand die langzaam was geloogd in een sociaaldemocratische omgeving. Mauve woonde in de kolonie Walden, studeerde korte tijd in Delft en had verschillende Amsterdamse vrienden

die rond 1899 lid waren geweest van het Socialistisch Leesgezelschap.[30] Het waren allemaal plaatsen waar het socialisme in de mode was geraakt als *way of living*. Een vooruitstrevend intellectueel als Mauve kon onmogelijk achterblijven.

Hoezeer het lidmaatschap bij zijn omgeving aansloot was af te lezen aan het gezelschapje waarmee Ru lid werd. Om te beginnen was dat zijn echtgenote Mary van Hoogstraten.[31] De twee hadden in Walden een gecompliceerde liefdesrelatie beleefd omdat Ru niet de enige man was die naar de hand van Mary dong. Ook de populaire romanschrijver Nico van Suchtelen had een oogje op haar en dat resulteerde in een veelbesproken driehoeksrelatie.[32] Het verlaten van Walden bleek echter geen reden om de driehoeksverhouding te beëindigen, want net als Ru en Mary werd ook Nico lid van de afdeling.[33] Nico kwam bovendien aan in gezelschap van zijn kersverse echtgenote: Carry van Hoogstraten, de zus van Mary. Om het familiegevoel compleet te maken, sloot ook Anton Mauve jr. zich aan. Hij was de broer van Ru.[34]

Een wirwar van netwerken

Naast Ru en Mary Mauve en Nico en Carry van Suchtelen trad in de eerste jaren een opzienbarend aantal andere stellen toe tot de afdeling.[35] Zo meldden de echtparen Polak en Blanche-Koelesmid zich aan als duo. En ook Tom Landré, Jan Eisenloeffel, Kobus de Graaff, Simon Moulijn en Frans de Graaff werden samen met hun echtgenote lid.[36] In het geval van Rudolf Kuyper – de latere 'hofmarxist' van Troelstra – speelde nog een andere verweving. Hij was met zijn tweede echtgenote toegetreden, terwijl ook zijn eerste vrouw banden onderhield met de afdeling.[37] Deze Elisabeth Tilanus was namelijk de zus van afdelingslid Liede Tilanus-Eisenloeffel.[38]

De onstuimige marxistische dichter en schoenmaker Salomon Bonn trouwde met zijn vriendin Vrouwtje Kaas terwijl ze allebei lid van de afdeling waren, maar ze kenden elkaar al langer.[39] Ze deelden een geschiedenis in de Amsterdamse sociaaldemocratie en maakten daarmee deel uit van een ander netwerkje binnen de afdeling. Henri Polak was de bekendste oud-Amsterdammer in Laren. Maar ook de man die vanaf 1912 zijn Larense buurman werd, was een bekend gezicht in de hoofdstad: Isidore Keesing uit de Blasiusstraat. Hij was net als zijn broer en enkele bevriende Amsterdamse diamantarbeiders in Het Gooi komen wonen. De Amsterdamse boekhandelaar Johan Harttorff vestigde zich al eerder in Laren.[40] Dat juist hij in deze afdeling actief werd, had met een ander netwerk te maken. Harttorff was een trouw volgeling van Domela Nieuwenhuis geweest en had zich na de opheffing van de socialistenbond bij

de SDAP aangesloten.[41] Door de aanwezigheid van Henriette Roland Holst gold de afdeling Laren als het centrum van de orthodoxe marxisten en daartoe rekende Harttorff zich ook. Dat betekende overigens niet dat alle afdelingsgenoten hun marxisme op dezelfde manier beleden; Rudolf Kuyper bijvoorbeeld was een marxist van een ander slag. In dat opzicht was 'de meest marxistische afdeling van de partij' geen ideologische eenheid. Veeleer trokken vrienden, collega's en andere verenigingsgenoten elkaar over de streep om lid te worden en verschilden ze daarbinnen van mening over de ideologie.

Afdelingssecretaris Frans de Graaff had rechten gestudeerd in Leiden en was daar in aanraking gekomen met het socialisme. Samen met zijn broer Willem deed hij in 1898 een eerste vruchteloze poging om een Leidse afdeling van de SDAP op te richten.[42] Toen de afdeling een jaar later alsnog van de grond kwam, kon Frans daar niet lang van genieten omdat hij naar Londen verhuisde.[43] Enkele jaren na zijn terugkomst ging hij in Laren wonen en werd hij opnieuw lid van de partij. Zo leek het alsof hij nieuw was op de ledenlijst, maar in feite had hij al een geschiedenis binnen de partij en was hij goed bekend met enkele van zijn nieuwe afdelingsgenoten. Zoiets gold voor de meeste leden, zij het steeds op een andere manier. Sommige partijgenoten waren bijvoorbeeld collega's geweest. Tom Landré werd in dit boek al eens geïntroduceerd als de meubelmaker die samen met zijn collega Kobus de Graaff (geen naaste familie van Frans en Willem) de afdeling Zaltbommel stichtte.[44] Landré bleef niet in Zaltbommel, maar vertrok naar Amsterdam en vond ook daar aansluiting bij de partij. Uiteindelijk streek hij in 1906 in Laren neer om zijn oudcollega Kobus de Graaff voor de tweede keer als afdelingsgenoot te treffen.[45] Landré en De Graaff waren niet de enigen die elkaar van de werkvloer kenden: Willem Penaat en Jan Eisenloeffel hadden allebei in Atelier Amstelhoek gewerkt.[46] Bovendien hadden zij samen met Landré de inrichting van de nieuwe leeszaal van het Socialistisch Leesgezelschap vormgegeven.[47] Om er nog een schepje bovenop te doen: Penaat en Eisenloeffel kenden elkaar ook uit de Amsterdamse vereniging Kunst aan het Volk, een club voor kunstenaars en kunstliefhebbers. Ook de afdelingsgenoten Simon Moulijn, Co Breman en Emanuel van Beever waren daar lid geweest voordat ze zich bij de afdeling Laren aansloten.[48] Samen met anderen waren ze in 1904 ook betrokken bij de oprichting van de Nederlandse Vereeniging voor Ambachts- en Nijverheidskunst (VANK).[49] Deze kunstenaars moeten elkaar dus betrekkelijk goed hebben gekend voordat ze samen een afdeling van de SDAP oprichtten.

Hoewel er nooit sprake is geweest van schoolvorming binnen dit specifieke gezelschap, waren er wel kunsthistorische parallellen tussen de

diverse kunstenaars. Zij stortten zich niet langer op de productie van ongerepte landschappen en binnenhuistaferelen in de stijl van Anton Mauve en Albert Neuhuys.[50] De kunstschilders gingen abstracter te werk en de ontwerpers betrachtten een relatieve eenvoud in hun ontwerpen. Meubelontwerper Penaat en edelsmid Eisenloeffel deden hun best om de gewone man toegang tot hun werk te bieden door het machinaal produceerbaar te maken.[51] Datzelfde gold voor Simon Moulijn, die litho's maakte met het oog op de eenvoudige verspreidbaarheid daarvan. Hoewel deze aanpak niet onmiddellijk tot bekendheid bij het grote publiek leidde, vierden al deze kunstenaars na verloop van tijd successen.[52]

Een deel van hun succes was rechtstreeks op het conto van de partij te schrijven. Mensen als Henri Polak, Floor Wibaut en Frank van der Goes namen individueel kunstwerken af en traden in geval van nood op als geldschieter.[53] Het stelde de kunstenaars in staat te blijven experimenteren. Bovendien werd voor sociaaldemocratische organisaties regelmatig gewerkt in opdracht.[54] Meestal waren dat portretten of grafische werkzaamheden, maar er zaten ook grotere opdrachten bij. De lamp die Jan Eisenloeffel maakte voor het door Berlage ontworpen ANDB-gebouw, bijvoorbeeld, is er tot op de dag van vandaag te bewonderen.[55] Het was geen wonder dat deze kunstenaars zich goed begrepen voelden in de SDAP. Er werd niet alleen graag over moderne kunst gesproken, maar meerdere prominente partijleden schreven poëzie, maakten sierkunst of traden op als mecenas. Zo was het partijlidmaatschap niet alleen financieel lucratief, maar ook maatschappelijk stimulerend.[56]

In de praktijk was het lidmaatschap van de afdeling slechts een van de eigenschappen die de leden van een breder netwerk deelden. Er waren ook mensen die wel in dat netwerk zaten, maar geen lid waren van de SDAP. Sterker, een groot deel van het netwerk waar de leden deel van uitmaakten, lag buiten de afdeling. Zo was excentrieke wiskundige L.E.J. Brouwer goed bekend met verschillende leden van het Socialistisch Leesgezelschap en trok hij op met socialistische wiskundigen als Gerrit Mannoury. Uiteindelijk kwam hij zelfs in een 'Gooise hut' te wonen die Ru Mauve voor hem had ontworpen.[57] Op de ledenlijst verscheen hij echter niet.

De Gooise vrouwen van de sociaaldemocratie

De ledenlijst van Laren was niet langer dan die van de meeste afdelingen, maar wel breder. Dat kwam door de meisjesnamen van de vrouwelijke leden. Zij kwamen uit een ander milieu, waren hoger opgeleid en rijker dan andere partijgenotes. Bovendien hadden ze eigen carrières en waren ze meer dan andere vrouwen actief in de prille socialistische vrouwenbe-

weging. Ook in demografisch opzicht vielen de Gooise vrouwen uit de toon. Illustratief was Sophia Juliana Dutry van Haeften die na haar scheiding een acht jaar jongere echtgenoot veroverde in de persoon van Frans de Graaff.[58] Ook bij de echtparen Eisenloeffel, Landré, Blanche-Koelensmid en Bonn was de vrouw aanzienlijk ouder dan de man.[59] Zo afwijkend als de Gooise vrouwen waren, zo belangrijk waren ze voor het succes van de afdeling en de partij. Niet alleen op lokaal niveau, ook in nationale en internationale verbanden waren de Larense vrouwen goed vertegenwoordigd. Twee korte biografieën schetsen een beeld van de positie die de leden van deze afdeling innamen in de partij. Het verhaal over Liede Tilanus laat zien dat hoe goed Laren vertegenwoordigd was in het partijnetwerk. Henriette Haitsma Mulier representeert de Larense leden die vanuit allerlei hoeken in de samenleving voor een korte periode hun thuis vonden tussen de Gooise socialisten, maar na die tijd ook weer verder zwermden.

Liede Tilanus

Liede Tilanus werd op 30 maart 1871 geboren in Amsterdam. Haar vader stond te boek als eminent geneeskundige en Liede kreeg de opvoeding die bij die status hoorde. De jonge Liede was ondernemend ingesteld: na haar middelbareschooltijd bereisde ze onder meer Frankrijk, Rusland en Zweden om weeshuizen en onderwijsmethoden te bestuderen. Die reizen zullen haar sociale gevoelens ongetwijfeld hebben gestimuleerd, want het duurde niet lang voor ze zich in de 'sociale debatten' van die dagen mengde. In 1893 werd ze actief in de vrouwenkiesrechtbeweging en ook haar sympathie voor de sociaaldemocratie ontwikkelde ze in deze periode.[60] Dat openbaarde zich in eerste instantie in felle twistgesprekken aan de keukentafel. Toen haar broer – die beurshandelaar was – zijn goedkeuring uitsprak over de verwijdering van Frank van der Goes van de beurs, verdedigde Liede de socialist te vuur en te zwaard.[61] Haar huwelijk in 1899 verraadde een vergelijkbare vooruitstrevendheid. Ze trouwde geen arts of advocaat, maar industrieel ontwerper Duco Crop. Een kunstenaar dus, en hij richtte zich ook nog eens op mensen met een kleine beurs.[62] Dat leidde – voorzichtig uitgedrukt – niet tot grote rijkdom. Dat Crop armer was dan de meeste mannen in haar omgeving maakte Liede weinig uit. Dat zij op haar beurt geen bruidschat kon overleggen – die was opgegaan aan haar buitenlandse reizen – kon Crop niets schelen.[63] Lang duurde hun geluk echter niet; Duco Crop werd na een jaar opgenomen in een krankzinnigengesticht en overleed daar in 1901.[64]

Vrouwenbeweging in Amsterdam

Na het overlijden van haar man raakte Liede meer en meer verzeild in het wereldje van sociaal geëngageerde hoofdstedelingen. Vooral haar vriendschap met Mathilde Wibaut-Berdenis van Berlekom was vormend.[65] Wibaut had tot 1904 in Middelburg gewoond en daar de vrouwenclub 'Samen Sterk' geleid.[66] In Amsterdam herhaalde ze dat succes door in de laatste dagen van 1904 een 'vrouwen-propagandaclub' op te richten.[67] Naast Liede Tilanus behoorden ook journalistes Carry Pothuis en Henriette van der Mey tot de eerste leden.[68] Begin 1905 sloot de vereniging zich onder de naam Sociaaldemocratische Vrouwenclub (SDVC) officieel aan bij de SDAP en dat betekende dat de vrouwen die clublid werden ook partijlid werden.

Hoewel een aantal leden was getrouwd met voormannen uit de partij, werd de vrouwenclub aanvankelijk lacherig begroet door mannelijke partijgenoten. Johan Schaper zei: 'Als de vergadering geopend was ging het, maar vooraf en na afloop hadden zij het onderling veel over elkaar's beurs, elkander's kleeding enz.'[69] Deze stoere stereotypering moest een diepe ongerustheid verbloemen. Het feit dat de clubs vrouwen aanmoedigden om zelfstandig de deur uit te gaan, was een sociale noviteit die veel mannen niet lekker zat. Sommigen probeerden hun vrouw zelfs fysiek te beletten de vergaderingen te bezoeken.[70] Een toneelstuk zou hun gedachten later mooi verwoorden:

> Toen kwam die Vrouwenclub.... een juffrouw op bezoek,
> Bracht jou die wijsheid bij en lokte je daarheen:
> Dien avond zat ik thuis, te wrokken in een hoek,
> Voor 't eerst ging jij van huis en liet je mij alleen.[71]

Liede Tilanus was zo'n 'juffrouw'. Gewapend met een adressenlijst van mannelijke partijleden ging ze de stad in om vrouwelijke sympathisanten te ontmoeten. Het hoorde bij de strategie die het bestuur van de club in haar 'leidraad' had vastgelegd. Daarin stond ook dat de huisbezoeken niet op een 'cursus in het socialisme' mochten uitlopen, maar moesten 'opwekken om kennis [van het socialisme] te nemen'. Vrouwen werden 'als vrienden' bezocht, want 'daardoor zullen ze zich 't gauwst tot ons aangetrokken voelen'.[72] Die strategie bleef niet zonder gevolg: in een paar jaar tijd hadden ook Groningen, Delft, Den Haag en Zwolle hun vrouwenclub.[73] De clubs bespraken onderwerpen die zowel de vrouwelijke arbeider als de arbeidersvrouw aangingen. Voor veel vrouwen waren de clubavonden de eerste vergaderingen die ze in hun leven bezochten. Dat begon dikwijls onwennig, maar in de pauze 'kwamen de tongen

los. En 't was of we in 'n gezellige huiskamer zaten, waar de moeder achter 't theeblad de kinderen zat te vertellen'.[74] Die interne gezelligheid was hard nodig, want op het enthousiasme van mannen hoefden de clubvrouwen geenszins te rekenen. De georganiseerde vrouwenbeweging was omstreden en zij kreeg van partijgenoten 'niets dan smaad en tegenwerking' te verduren.[75] Dat lag niet alleen aan de uithuizigheid die de verenigingen uitlokten: er was een fundamenteler probleem. Hoewel sommige verenigingsvrouwen en zelfs Florentius Wibaut – 'beschermheer van de vrouwenclub' – zichzelf 'feminist' noemden, was dat vloeken in de socialistische kerk omdat een aparte vrouwenbeweging als een 'burgerlijke afwijking' werd gezien.[76] Vooral het woord 'feminisme' deed menig socialist sidderen. Ook een groot deel van de socialistische vrouwen stond niet te popelen om lid te worden van een club die arbeidersvrouwen en arbeidersmannen tegen elkaar dreigde uit te spelen.[77] Cornelie Huygens bijvoorbeeld, het eerste vrouwelijke partijbestuurslid en voorvrouw in de beweging, verwierp het denkbeeld van afzonderlijke vrouwenclubs resoluut.[78] Mathilde Wibaut en Liede Tilanus konden daarom niet genoeg beklemtonen dat de club vooral arbeiderspropaganda onder arbeidersvrouwen wilde bedrijven om daarmee het arbeidersbewustzijn aan te wakkeren. Het feminisme – hoezeer zij er misschien ook van gecharmeerd waren – bleef bekendstaan al een dwaalleer op het socialisme en de verspreiding ervan stond niet op de agenda.

Naar Laren

In Amsterdam organiseerde Tilanus uitjes waarbij doktersdochters van de Prinsengracht en proletarische partijgenotes uit de Blasiusstraat samen op pad werden gestuurd.[79] Op landelijk niveau schreef ze voor *De proletarische vrouw*, het maandblad dat Carry Pothuis-Smit in 1905 naar Duits voorbeeld had opgericht.[80] Het 'Carry-blaadje', zoals P.L. Tak het badinerend noemde, had een sober ideologisch profiel en was nadrukkelijk niet feministisch, maar bracht wel iets gemeenschappelijks voor socialistische vrouwen.[81] In de periode waarin *De proletarische vrouw* het levenslicht zag, trad Liede Tilanus ook toe tot de sociaaldemocratische vereniging Kunst aan het Volk in Amsterdam. Samen met de kunstenaars Willem Penaat, Tom Landré en Jan Eisenloeffel vormde ze er de commissie 'architectuur en kunstnijverheid'.[82] Hoe essentieel deze contacten voor Liede waren, bleek toen ze op 11 mei 1905 in het huwelijk trad met commissiegenoot Jan Eisenloeffel. Zo trouwde ze voor de tweede keer een vooruitstrevend productontwerper.[83]

Hun bonte huishouden zou uitgroeien tot een 'verzamelpunt van allerlei bekende persoonlijkheden uit de arbeidersbeweging', een 'centrum

van socialistische activiteit en cultuur, een soort politieke en culturele bijenkorf'. De hele hoofdstedelijke sociaaldemocratie kwam over de vloer in het huis waar Jan en Liede samen met twee zusters van Liede en de moeder van Jan woonden. Zelfs het huispersoneel in de dubbele bovenwoning aan de Johannes Verhulststraat bestond uit actieve partijgenoten.[84] De 'culturele bijenkorf' bleef intact toen de Eisenloeffels halverwege 1907 vanuit Amsterdam naar Laren verhuisden.[85] Binnen de kortste keren draaiden ze volop mee in de Gooise afdeling. Dat kon omdat ze meerdere leden al kenden via Amsterdamse vrienden en familieleden.[86] Liede Tilanus zweefde in die periode tussen verschillende werelden. Ze organiseerde avonden voor de vrouwenclub in Amsterdam, onderhield afdelingscontacten in Het Gooi en ontwikkelde socialistische inzichten door het volgen van colleges bij Frank van der Goes.[87]

In 1908 werd haar cirkel nog groter toen Jan, die inmiddels door heel Europa exposeerde, voor de derde keer een baan in Duitsland kreeg aangeboden. Hij nam de betrekking aan en samen vertrokken ze naar München.[88] Het werk viel echter tegen en binnen een jaar keerden ze terug naar Nederland.[89] Toch waren de Duitse maanden een belangrijke episode in Liedes leven. Tilanus werd er gewezen op het belang van internationale contacten.[90] Terug in Nederland kon ze haar vaardigheden direct in praktijk brengen bij de Bond voor Sociaaldemocratische Vrouwenclubs (BSDVC).[91] Deze pas opgerichte koepelorganisatie voor vrouwenclubs wilde zich ook buiten de landsgrenzen ontwikkelen.[92] Vanuit het naast Laren gelegen Blaricum – de plaats waar ze na het Duitse avontuur ging wonen – onderhield Liede internationale betrekkingen met vrouwen uit heel Europa.

Daarnaast bleef Liede samen met Mathilde Wibaut projecten ondernemen voor de vrouwenbeweging. Zo nam ze in december 1909 een bijblad van *De proletarische vrouw* onder haar hoede: *Ons kinderblaadje*. In de afdeling werd Tilanus benoemd tot congresafgevaardigde, waardoor ze vrouwen op het landelijk congres van de SDAP een extra stem kon geven.[93] Hoezeer het vrouwenvraagstuk haar aan het hart ging, bleek toen Liede Tilanus een nieuwe vrouwenclub oprichtte in Hilversum omdat ze 'nu eenmaal niet kon leven' zonder.[94] In 1913 verhuisde Tilanus terug naar Amsterdam, waar ze zich ontwikkelde tot een van de voorvrouwen van de vrouwenkiesrechtbeweging en vanaf 1919 ook raadslid werd.[95]

In de jaren die volgden, bleef Liede Tilanus zich op vrouwenzaken richten. In de gemeenteraad legde zij zich toe op onderwerpen als de zuigelingenzorg, verpleegkunde en de roep om vrouwelijke inspecteurs bij de zedenpolitie.[96] Tegelijkertijd werd ze aangesteld als betaald secretaris voor de 'Nederlandse Vereeniging tot Bevordering der Belangen van

Verpleegsters en Verplegers', terwijl ze in 1919 ook secretaris van de BSDVC werd. De meeste van haar werkzaamheden werden positief gewaardeerd, maar in de BSDVC ging het faliekant mis. In 1921 kreeg ze ruzie met SDAP-secretaris Werkhoven.[97] Hij achtte haar 'ongeschikt voor haar functie', waardoor ze in 1924 moest opstappen uit de landelijke bond. Het deed haar veel verdriet, maar ze zat niet bij de pakken neer. In de Amsterdamse vrouwenvereniging bleef ze actief, ze accepteerde verschillende andere functies, hield lezingen en schreef enkele boeken.

Liede Tilanus beheerde een imponerende waaier aan contacten en daarmee typeerde ze de Larense afdeling. De relaties die ze onderhield waren landelijk georiënteerd, overstegen de klassenverschillen en hadden een intellectueel karakter. Tilanus sprak arbeidersvrouwen, kunstverzamelaars en intellectuelen en zorgde ervoor dat de lijnen tussen deze mensen kort waren.[99] Toen ze in 1953 overleed, werd ze – met een verwijzing naar Mathilde Wibaut en Carry Pothuis – herdacht als deel van 'het drietal waaraan de socialistische beweging in Nederland zo veel dank is verschuldigd'.[98]

Henriette Haitsma Mulier

Hester Henriette Jacoba Haitsma Mulier kwam evenmin als Liede Tilanus, Henriette Roland Holst en Mathilde Wibaut uit een arbeidersgezin. Ze werd op 19 november 1877 geboren als Friese burgemeestersdochter en groeide op in een gezin waarin het leven werd bepaald door de tradities van het Fries regentendom.[100] De eerste vier jaar van haar leven woonde ze in Oldeboorn, maar toen haar vader burgemeester werd in Winterswijk verhuisde het gezin die kant op. Na de lagere school en de mulo vertrok Henriette op veertienjarige leeftijd naar Arnhem waar ze bij een gezin inwoonde terwijl ze naar de hbs voor meisjes ging. Met deze vooropleiding kon ze een aantal jaren later naar de Universiteit Utrecht, waar ze als eerste vrouw aan de studie Nederlands begon.[101] Studeren was niet het enige wat ze deed in Utrecht. Al tijdens het begin van haar studententijd schreef ze met succes artikelen en vanaf 1897 werden door haar vertaalde feuilletons afgedrukt in de *Nieuwe Apeldoornsche Courant*.[102] In dezelfde periode was ze betrokken bij verschillende verenigingen. In 1899 had Henriette een aandeel in de oprichting van de eerste studentenvereniging voor vrouwen in Nederland: de Utrechtse Vrouwen Studentenvereniging (UVSV).[103] Ondanks deze vooruitstrevende, maar typisch burgerlijke activiteiten zou Henriette een paar jaar later tot de allereerste leden van de afdeling Laren behoorden.[104]

In 1901 werd ze tijdens een bezoek aan haar achternicht Alberdina Tonckens voorgesteld aan een vriend van de familie, Simon Moulijn.[105]

Schilder en lithograaf Moulijn had een atelier gedeeld met kunstenaar Edzard Koning, de man van haar achternicht, maar inmiddels zwierf hij door Nederland om schilderend de kost te verdienen. Al snel was er sprake van meer dan een vriendschap met de elf jaar oudere Moulijn en in 1902 trouwden ze. Na een twee maanden durende huwelijksreis door Italië verhuisde het jonge echtpaar naar Laren.[106] Henriette werd daar hartelijk ontvangen in de vriendenkring van haar echtgenoot. Richard Roland Holst, Antoon Derkinderen, Wally Moes, Augusta de Witt en Ferdinand Hart Nibbrig waren mensen die Moulijn al tijdens zijn Amsterdamse studententijd had leren kennen.[107]

Het Larense leven

Henriette voelde zich thuis in Het Gooi. Ze herkende zichzelf in mensen als Johanna Moltzer, de vrouw van Ferdinand Hart Nibbrig, die zich ook van haar burgerlijke achtergrond had losgeweekt.[108] Het Gooise plaatje leek compleet toen Henriette en Simon hun zelfontworpen villa d'Egelantier lieten bouwen. Of zoals Henriette het zelf verwoordde in een lofdicht op het Gooise dorp: 'Vrienden weet, er is maar een plaats op aard, waar alle leed u wordt bespaard. Laren, zoo jolig, zoo fijn, wie zou in zo'n hemel niet zalig zijn.'[109]

Via haar echtgenoot was Haitsma Mulier met meer dan alleen het kunstenaarsleven in contact gekomen. Simon Moulijn had zich tijdens zijn Amsterdamse studententijd in allerlei vooruitstrevende kringen begeven, las *De Nieuwe Tijd* en was betrokken geweest bij de vereniging Kunst aan het Volk waar ook Liede Tilanus en haar man lid van waren.[110] Omringd door studenten, geschoolde ambachtslieden en kunstenaars was een aanraking met het socialisme van de SDAP onvermijdelijk geweest. Hij werd lid en noemde zichzelf vanaf dat moment met volle overgave sociaaldemocraat. Een deel van zijn vriendenkring had dezelfde transitie doorgemaakt.

Henriette moet in de periode rondom hun huwelijk ook tot de sociaaldemocratie bekeerd zijn, want vanaf 1903 schreef ze stukken in *Volksrecht. Sozialdemokratisches Tagblatt*, een krant die werd uitgegeven in het Zwitserse Zürich. Het meeste opvallende daarbij was een reeks artikelen over 'Die Frau in der Holländischen Arbeiterbewegung', die vanaf 8 februari 1904, en daarmee één dag na de geboorte van haar eerste zoon, verscheen.[111] Het feit dat haar eerste grote socialistische publicatie samenviel met de geboorte van haar kind, gaf de spanning tussen het moederschap en haar activiteiten als propagandiste treffend weer. Juist die thematiek – was de vrouw een volwaardige arbeiderskracht of toch vooral een moeder? – zou haar latere werk kenmerken. Daarin stond Henriette

Haitsma Mulier overigens niet alleen. Dit was het eeuwige dilemma voor actieve vrouwen in de arbeidsbeweging: hoe ver mag het huisvrouwenbestaan oprukken in het socialistenleven? Zelfs toppropagandiste Henriette Roland Holst moest Johan van Kuijkhof wel eens schrijven 'dat [zij] benevens propagandist ook huisvrouw [was], en een groot gedeelte van den zomer, nu ook weer, logé's [had], zoodat [zij haar] huis dan onmogelijk in den steek [kon] laten'.[112]

Volgens Henriette Haitsma Mulier was de ontwikkeling van de vrouw vanwege haar thuisgebondenheid achtergebleven bij die van de man. Waar mannen elkaar dagelijks op de werkvloer ontmoetten, waren sommige vrouwen van de buitenwereld afgesloten en verkeerden ze in een sterk afhankelijke positie.[117] Mede daarom vond ze het de taak van de gemeenschap om kinderen op te voeden.[118] Deze denktrant typeerde de positie van meer vrouwen binnen de socialistische vrouwenbeweging. Toen de SDAP-afdeling Goor op het congres van 1908 voorstelde om vrouwenarbeid geheel te verbieden om daarmee te voorkomen dat het gezinsleven in de verdrukking raakte, kwamen juist de vrouwen daartegen in opstand. Liever dan een verbod op vrouwenarbeid zagen zij de oprichting van collectieve voorzieningen die hun taken in het gezinslevens konden ontlasten. Wasserijen, crèches en collectieve kookinstellingen zouden ervoor kunnen zorgden dat ook de vrouw volwaardig aan het arbeidsproces zou kunnen deelnemen.[119] Die arbeidslust leidde er overigens niet toe dat Henriette haar eigen gezin met gemak alleen liet om aan het werk te gaan. Zolang de 'gemeenschappelijke opvoeding' niet gerealiseerd was, bleef zij zoveel mogelijk bij haar kinderen. Ook toen die naar school gingen, besloot zij haar gezinsleven niet aan de partijpolitiek of andere werkzaamheden op te offeren. Dat leidde er onder andere toe dat ze een aantal bestuursposities afsloeg.[120] Wel bleef ze volop schrijven en partijbijeenkomsten bezoeken.[121] In haar teksten nam ze nimmer gas terug als de vrouwenkwestie aan bod kwam. Ze spoorde Liede Tilanus aan om binnen de BSDVC de politieke rol van de vrouw meer te benadrukken en was ze een van de mensen die Pieter Jelles Troelstra over de vrouwenkwestie bleef achtervolgen.[122] Zo draaide ze mee in de poule van partijkopstukken.

Net als Henriette Roland Holst had Henriette Haitsma Mulier een bijzondere band met Frank van der Goes.[113] In 1903 was hij een van de sprekers geweest op het eerste SDAP-congres dat zij bezocht en vanaf dat moment gold hij als fascinerend figuur voor haar.[114] Ze correspondeerde met Van der Goes over socialistische kwesties en ging later regelmatig bij hem op visite om haar kennis op peil te houden.[115] Dat het haar aan kennis van het marxisme niet ontbrak, bleek tijdens de keur aan lezin-

gen die ze hield voor verenigingen zoals de sociaaldemocratische vrouwenclubs. Hoewel ze zichzelf marxiste noemde, werd ze geen ideologisch scherpslijper en was een uitspraak van Marx voor haar nooit een argument op zichzelf.[116] Dat ze als ideologisch auteur tamelijk onbekend bleef, hing samen met de beperkte bandbreedte waarbinnen ze schreef. Vrijwel al haar lezingen en publicaties bleven betrekking houden op de vrouwenkwestie.

Afscheid van de sociaaldemocratie

Zoals Henriettes 'bekering' tot het socialisme grotendeels samenviel met haar huwelijk in 1902, zo viel haar vertrek uit de beweging samen met haar vertrek uit Laren. De revolutiepoging van Troelstra in 1918 schoot zowel Henriette als Simon in het verkeerde keelgat.[123] En omdat ze in dezelfde periode naar Wassenaar vertrokken vanwege het werk van Simon, raakte het socialisme ook fysiek op de achtergrond. Maar deze directe aanleiding was niet de oorzaak van het afscheid. Al een tijdje richtte Henriette zich liever op de antroposofie. Met die beweging had ze kennisgemaakt via haar vriendin Johanna Hart Nibbrig-Moltzer. Zij behoorde tot de eerste Nederlanders die Rudolf Steiner in 1912 volgden toen hij zich losmaakte van de Theosofische vereniging en zijn 'Anthroposophische Gesellschaft' oprichtte. Hoewel de lijn naar Rudolf Steiner kort was, hield Henriette aanvankelijk vooral lezingen waarin ze de antroposofen inleidde in het gedachtegoed van Karl Marx en vice versa.[124] Pas later zou ze deze brugfunctie opgeven en zich geheel aan de antroposofie wijden. Ze bezocht Steiner, vertaalde zijn werk en schreef over zijn leer. Haar positief kritische houding ten opzichte van het marxisme leek om te slaan in kritiek.[125] Henriette zou mede door haar rigoureuze afscheid in sociaaldemocratische kringen in de vergetelheid raken. In de jaren die volgden zou ze naam maken als schrijfster van toneelstukken en mystieke gedichten en ook bescheiden bekendheid verwerven als vertaalster van het werk van Shakespeare, maar als sociaaldemocrate werd ze nooit meer herinnerd.[126]

Conclusie

De afdeling Laren week in menig opzicht af van de rest van de partij. Dat was niet alleen zo vanwege de achtergrond van de leden, of vanwege het feit dat een deel van hen in Zwitserland op vakantie ging.[127] Terwijl de SDAP de eerste vijftien jaar van haar bestaan een uitgesproken mannenbolwerk was, sloegen in Laren de vrouwen de maat. Geen andere afdeling leverde zo veel vrouwelijke congresafgevaardigden, zo veel vrouwelijke deelnemers aan het partijdebat en zo veel vrouwen met een indrukwek-

kende maatschappelijke carrière.[128] Vooral de inzet voor de vrouwenkwestie viel op – en dat was geen vanzelfsprekendheid onder socialistische vrouwen. De ideeën die daaromtrent leefden in Laren, waren het product van ideologische opvattingen en een stimulerend netwerk. Nu moet er wel een kanttekening bij al deze vrouwelijke inspanningen worden gemaakt: veel van deze vrouwen konden zich door hun relatieve rijkdom personeel permitteren dat insprong bij uithuizigheid.[129] Die geprivilegieerde positie maakte de stap naar activisme uit naam van het proletariaat een stuk eenvoudiger.

Ook in andere opzichten week Het Gooi af van de gemiddelde afdeling. Er werd nauwelijks aan campagne onder arbeiders gedaan en het aantal openbare bijeenkomsten was minimaal. Daar stond tegenover dat vrijwel iedereen in de afdeling grondig studie maakte van de marxistische theorie.[130] Zelfs toen eind 1912 een Goois sociaaldemocratisch krantje verscheen, werd in de eerste vijf nummers plichtsgetrouw de onvermijdelijke vraag 'wat is socialisme' beantwoord.[131] Die bespiegeling was ongetwijfeld goed bedoeld, maar het zal weinig arbeiders hebben overgehaald. Het paste in het plaatje van Het Gooi. Overal – in kunst, literatuur, poëzie en productontwerp – toonden de afdelingsgenoten een voorliefde voor theorievorming en modern conceptueel denken. Hun socialisme was een maatschappelijke variatie op een experimenteerdrang die op allerlei fronten tot uitdrukking kwam. Henriette Haitsma Mulier liet zien dat in Larense kringen een permanente zoektocht gaande was naar een nieuwe orde der dingen. Voor haar hoorde het marxisme thuis in het rijtje 'kleine geloven' waarin ook de antroposofie en het tolstojanisme waren opgenomen.[132] Veel meer mensen die bij de afdeling betrokken waren kenden elkaar van andere vernieuwende samenlevingsvormen zoals Walden, uit vooruitstrevende kunstcollectieven, vroege vrouwenverenigingen of nieuwe studentenclubs. Die burgerlijke reformdrang hoorde bij de afdeling.

Tegelijkertijd laat juist deze gedeelde achtergrond zien dat Laren maar weinig van andere afdelingen verschilde: vanuit bestaande verbanden waren de leden groepsgewijs bij de afdeling betrokken geraakt. Alleen waren die bestaande verbanden hier geen cafégezelschappen, arbeiderskiesverenigingen en proletarische families, maar academische leesclubs, kunstateliers en patriciersgeslachten. Bovendien werd er een club mensen lid – dat gold vooral voor de leden die iets later aansloten – die elkaar uit Amsterdam kenden. Bij hen kwam nog een overeenkomst met andere afdelingen aan het licht. Polak en Keesing werden buren aan de Engweg en verschillende leden woonden aan het Rozenlaantje.[133] Toen Willem Meijer in Laren ging 'buitenwonen', had hij zowel links als rechts

sociaaldemocratische buren. En wanneer hij met Herman Lelie – de broer van Wolf Lelie en eveneens oud-Amsterdammer in Het Gooi – op mooie zomerdagen ging wandelen in de natuur, liepen ze, net als in Amsterdam, partijgenoten tegen het lijf.[134]

Die wandelingen wijzen op een dieper liggende motivatie om naar Laren te trekken. Wie zich zulke wandelingen kon permitteren, was namelijk aan het grauwste arbeidersbestaan ontsnapt. Natuurtochten waren een metafoor voor het succes van de arbeidersbeweging. Idealiter zouden het Gooise groen en de frisse lucht volledig worden gedemocratiseerd. Monne de Miranda ondernam daar als Amsterdamse wethouder in 1926 zelfs actie toe, door op de Bussumer- en Westerheide een geometrisch opgezette 'tuinstad' te plannen. Dat ging niet door. Een plan dat wel slaagde, zorgde ervoor dat zieke diamantarbeiders tot rust konden komen in het Gooise natuurschoon. Sociaaldemocraat Jan van Zutphen richtte in 1928 zijn tuberculosecentrum De Zonnestraal op.[135] Voor andere partijgenoten was er altijd wel iemand bereid om een huisje te verhuren.[136] Zo vonden steeds meer arbeiders hun weg naar Het Gooi en werd het succes van de beweging voelbaar – letterlijk voelbaar in de frisse lucht en de zomerzon.

HET CONGRES VAN HAARLEM IN 1907

Eenmaal per jaar kwamen alle netwerken, clubs en partijonderdelen bij elkaar. Dat gebeurde tijdens het traditionele Paascongres. Voor sommige partijgenoten was zoiets een aardige reünie, voor andere de gelegenheid voor een langverwachte afrekening. Het partijcongres was de boksring waarin partijconflicten onder luid gejoel werden uitgevochten. In de weken voorafgaand aan het congres van 1907 werd duidelijk dat er een waanzinnig gevecht werd verwacht. Om die verwachtingen te begrijpen, volgt hieronder een beknopte voorgeschiedenis.

Een partijpolitieke voorgeschiedenis van 'Haarlem'[137]

Vanaf 1901 meende een aantal partijleden dat de marxistische grondslagen van de sociaaldemocratie in de verdrukking waren geraakt. Prominenten zoals Willem Vliegen, Johan Schaper en Henri Polak kregen het verwijt dat ze een politiek bedreven die in strijd was met de beginselen van het historisch materialisme. Ze waren te mild ten opzichte van de bourgeoisie en te revisionistisch ten opzichte van Marx. De meeste kritiek was er voor partijleider Pieter Jelles Troelstra. Henriette Roland Holst, Herman Gorter en Frank van der Goes stelden de koers van Troelstra als eersten ter discussie. Het theoretische maandblad *De Nieuwe*

Tijd, waarvan Gorter en Roland Holst direct na hun intreden in de partij redacteur waren geworden, bood daarvoor een uitstekend podium. In artikelen over onder andere de 'agrarische kwestie', het 'ministerialisme' en de vakbeweging werden de standpunten van de partijleider openlijk betwist.[138] Ook andere auteurs, zoals Pieter Wiedijk, Anton Pannekoek en Willem de Graaff – de broer van de Larense secretaris – mengden zich in het debat. Terugkerend commentaar: Troelstra was een waardeloos marxist, een slechte hoofdredacteur van *Het Volk* en een onbetrouwbare partijleider.

Troelstra voelde zich dusdanig onder druk gezet dat hij in 1902 besloot om het hoofdredacteurschap van *Het Volk* neer te leggen.[139] Dat was niet niks. Zijn functie bij de krant was voor gewone partijleden misschien wel een grotere blikvanger dan zijn partijleiderschap. Maar omdat hij het gevoel had dat de marxisten aan zijn stoelpoten zaagden, meende hij zich juist op dat leiderschap te moeten toeleggen. Op de achtergrond speelde meer dan alleen een politiek conflict. Troelstra gedroeg zich in deze periode achterdochtig en zijn gevoelens dreigden soms in paranoia om te slaan. In een brief van maar liefst 26 kantjes probeerde Floor Wibaut hem te kalmeren. 'Niet al de booze dingen die gij nu meent waar te nemen [zijn] werkelijkheid [...] geweest', schreef Wibaut. Maar sussende woorden waren aan Troelstra niet besteed. Hij was gekrenkt en liet zich door niemand in de juiste richting sturen.[140]

De grilligheid van Troelstra leidde ertoe dat hij ongeveer een maand na zijn eerdere afwijzing van het redacteurschap toch nog overstag ging en zich beschikbaar stelde voor het hoofdredacteurschap. Op het congres van 1902 kreeg Troelstra de hoofdredactie terug. Hij bleef echter fel reageren op iedere vinger die in zijn richting wees. En die vingers waren er bij de vleet. In 1903 ging het opnieuw helemaal verkeerd. Ten tijde van de grote spoorwegstakingen die het land en de partij in hun macht hielden, handelde Troelstra wederom wispelturig. Het commentaar was niet van de lucht en na een nieuwe confrontatie verloor Troelstra zijn hoofdredacteurschap voor de tweede keer. Ditmaal besloot het partijbestuur hem de functie te ontnemen. Dat gebeurde ten gunste van Pieter Lodewijk Tak. De marxisten waren er blij mee. Niet omdat Tak een groot marxist was – integendeel, hij was een uitgesproken middenfiguur – maar wel omdat zij in deze aanstelling een overwinning op de immer onvoorspelbare Troelstra zagen.[141]

Achteraf beschouwd drukte de eigenzinnigheid van Troelstra op verschillende manieren een stempel op de interne verhoudingen in de periode tussen 1901 en 1906. Allereerst was het onmiskenbaar dat hij er een wonderlijke variant van het marxisme op na hield. Onder de leuze dat hij

geen 'doctrinair' of 'dogmatisch' marxist was, pleegde hij voortdurend aanpassingen op de leer. Dat leverde politieke wendingen op, die ook voor de minder leerstellige sociaaldemocraten soms lastig te begrijpen waren. Ten tweede was hij niet in staat om aanvallen op zijn politieke werk te scheiden van die op zijn persoon. Hij maakte in zijn privéleven een zware periode door en dat droeg eraan bij dat hij regelmatig wild om zich heen sloeg na inhoudelijke verwijten.[142] Maar ook – of misschien júist – onder deze zware druk bleef Troelstra een tacticus en een bij vlagen briljant politicus. Bij veel van zijn acties was moeilijk te peilen of ze uit onbeheersbare emotie of sluwe berekening voortkwamen. Zelfs als hij in zijn eigen ideologische oerwoud voor langere tijd verdwaald raakte, keerde hij er dikwijls als overwinnaar uit terug.

Troelstra was natuurlijk niet de enige die er met de marxistische gesel van langs kreeg. Verschillende partijgenoten kregen te maken met de leerstelligheid die sinds de komst van Roland Holst en Gorter aan invloed had gewonnen. Toen Carel Adama van Scheltema in 1900 gedichten instuurde voor *De Nieuwe Tijd*, werden deze afgewezen omdat er te weinig studie van het marxisme aan ten grondslag zou liggen.[143] Om dezelfde reden zag toneelschrijver en mederedacteur Herman Heijermans enkele van zijn teksten naast het tijdschrift belanden.[144] Toch was het Troelstra die de zuurste vruchten plukte. Ook was hij – en dat was misschien nog wel zwaarwegender – degene die het zich het meest aantrok. Zo had hij zich in 1905 na lang aandringen door derden weer gekandideerd als hoofdredacteur van *Het Volk*, maar werd hij op het nippertje gepasseerd door P.L. Tak, die meer steun op het congres in Den Haag had.[145] Hij weet dat aan de marxisten en voelde zich persoonlijk vernederd. De optelsom van deze persoonlijke en ideologische conflicten kon bij Troelstra maar tot één conclusie leiden: dit was niet alleen een strijd om de tactiek, maar ook een strijd om de macht, en daarmee een strijd tegen zijn persoon.

Dat besef viel niet uit in zijn nadeel. In de verdediging functioneerde Troelstra het best en in juli 1905 begon hij terug te vechten met een reeks felle artikelen in *Het Volk*. De stukken waren zo vinnig dat de proletarisch marxist Bram Soep ze omschreef als 'een vulcanische uitbarsting van Zeus' toorn die alle hem gebelgd hebbende met zijn "zweep" (de beroemde!) wil striemen'.[146] De redactie van *De Nieuwe Tijd* voelde zich door Troelstra's eruptie in het nauw gedreven. Op 24 augustus 1905 vroeg Herman Gorter (mede namens Henriette Roland Holst en Frank van der Goes) het partijbestuur om een commissie in te stellen tot een onderzoek naar de 'waarheid van eenige door Troelstra in die artikelen, en door anderen in de debatten daarover, geuite beschuldigingen, ge-

richt tegen ons, leden der redactie van "de Nieuwe Tijd"'.[147] Troelstra kwam tezelfdertijd met een vergelijkbaar verzoek vanwege de aantijgingen aan zijn adres.[148] Toch zou er geen grondig onderzoek komen. Het in meerderheid marxistische partijbestuur besefte terdege dat er meer speelde dan alleen een geschil over de interpretatie van het marxisme en wilde daar haar vingers niet aan branden. Het probleem werd in tweeën gesplitst door onderscheid te maken tussen 'persoonlijke' en 'zakelijke geschillen', waarbij het partijbestuur over de zakelijke geschillen wel iets wilde zeggen, maar over de persoonlijke niet.[149] Maar toen de beraadslagingen van start gingen, liet Troelstra weten dat hij vanwege andere beslommeringen niet aanwezig kon zijn.[150]

Dit was Troelstra-politiek in optima forma: nu eens een tiran, dan weer de redelijkheid zelve, nu eens een brievenkanon, dan weer een achteloze toeschouwer met andere dingen aan zijn hoofd, nu eens een huilbui, dan weer een extatische voordracht. Zijn ontregelende optredens misten hun uitwerking niet. Partijgenoten zagen zijn noeste arbeid en wogen dat af tegen de 'geestelijke ketterjagerij' van *De Nieuwe Tijd*-redactie.[151] Begin 1906 voelde Troelstra dat het tij begon te keren en dat hij nu moest doorstoten. Halverwege dat jaar was hij – na jaren aan het kortste eind te hebben getrokken – klaar voor de definitieve afrekening met zijn marxistische opponenten.[152] Slechts enkele dagen voor het congres van Utrecht publiceerde hij *Inzake partijleiding*. Het was een boek dat historicus Jan Rogier later zou typeren als een 'rankuneus geschrift vol persoonlijke aanvallen en zonder politieke theorie'.[153] Een harde kwalificatie, maar treffend. Een groot deel van de 150 pagina's werd opgeëist door citaten en parafraseringen van tegenstanders, die door Troelstra tot op de millimeter werden weersproken. Mensen zoals Henriette Roland Holst, Anton Pannekoek, Herman Gorter en Frank van der Goes kregen een stortvloed aan persoonlijke en ideologische tuchtigingen toegediend.[154]

Het Utrechtse partijcongres dat tijdens de paasdagen van 1906 plaatsvond, werd de kers op de politieke taart die Troelstra voor zichzelf had gebakken. Een groot deel van de geschillen die hij in *Inzake partijleiding* te berde had gebracht, werd hier in zijn voordeel beslecht. Er werd zelfs een motie aangenomen waarin het gedrag van de marxisten expliciet werd veroordeeld.[155] Zo'n openlijke bestraffing van een groep partijgenoten was een novum in de partijgeschiedenis. Vanuit hun nieuwe underdogpositie moesten de marxisten zich na de paasdagen van 1906 hergroeperen. Ze besloten 'dienst te weigeren' en zich niet voor functies beschikbaar te stellen tot ze weer serieus werden genomen.[156] Die tactiek kwam hun positie in de partij niet ten goede. Vooral omdat een aantal

niet-marxisten – natuurlijk onder leiding van Troelstra – ondertussen een 'commissie tot herziening van het program' had ingesteld, die het gedachtegoed van de partij eens grondig moest doorlichten.[157] Zonder marxistische deelname aan die commissie konden de machtsverhoudingen eenvoudig in hun nadeel worden bijgedraaid.

De meeste gewone leden hadden snel in de gaten dat de problemen niet waren opgelost, daar zorgden de ingezonden stukken in *Het Volk* wel voor.[158] De sfeer in de partij raakte verziekt. Actieve leden haakten af of deden voorlopig een stapje terug. Steeds vaker schreven afdelingsvoorzitters brieven met de strekking: 'Meermalen heb ik een vergadering van leden uitgeschreven en telkens verschijnt niemand.'[159] Even zo vaak werd geklaagd over 'slapte' in de SDAP. De bereidheid om actief te worden in campagnes of partijfuncties werd kleiner. 'Het is alsof alle geest, alle fut er bij de sociaal-democraten uit is,' schreef de redacteur van het lokale weekblad *De Stem des Volks*.[160] Dat kwam niet alleen door de conflicten rondom Troelstra en de vrienden van *De Nieuwe Tijd*, welbeschouwd waren overal in de SDAP ruzies uitgebroken. Tussen prominente partijgenoten, tussen afdelingen en binnen afdelingen vond een aaneenschakeling van escalaties plaats. Er waren zo veel incidenten dat daaraan met gemak een hoofdstuk gewijd zou kunnen worden, hetgeen in het volgende hoofdstuk van dit boek ook zal gebeuren.

Voor nu is het belangrijk om te onthouden dat de ophanden zijnde 'ontbinding der partij' door velen als een realiteit werd ervaren.[161] Bij talloze partijgenoten leefde de veronderstelling dat de definitieve explosie op het congres in Haarlem zou gaan plaatsvinden. Naarmate het congres dichterbij kwam, werd het fatalisme met de week overweldigender. De theoretische kanonnen zouden met scherp gaan schieten. In de weken voorafgaand aan het congres bouwde *Het Volk* de spanning op met artikelen over de conflicten die in Haarlem uitgevochten zouden worden.[162] Deze voorbeschouwing viel niet bij iedereen goed. De afdeling Lemmer wilde zelfs niet meer naar het congres komen vanwege de ruzies.[163] De Schiedamse krant *De Moker* meende dat 'de heele partij met lamheid geslagen dreigt te worden met debatten over theorieën, op welker waarde wij niet zullen afdingen, maar die we ook den voorrang in ons partijleven niet gunnen'. En het Arnhemse blad *De Arbeid* merkte op dat 'van de honderd partijleden [...] zeker geen negentig [begrepen], hoe men van Troelstra kan zeggen, dat hij bezig is, de partij te overleveren'.[164] Een Rotterdamse partijgenoot meende zelfs 'dat wij arbijders, het niet langer kunnen dulde dat eenigen zig noemende SD de arbeiders belange zoo ingevaar brenge'. Daar kwam ook een oproep bij, namelijk of het partijbestuur deze 'vampiers der arbijders beweging' kon verzoeken om terug

te gaan naar hun 'salons'.[165] Het moest maar eens afgelopen zijn met dat intellectuele gedoe. En toen moest het congres nog beginnen.

Het congres begint

Omdat de meeste leden geen vrij konden nemen voor hun politieke werkzaamheden, werden congressen belegd als iedereen toch al vrij had: tijdens de paasdagen. Om de reistijd zo evenwichtig mogelijk over de leden te spreiden, vond het congres ieder jaar op een andere locatie plaats. Dat waren steevast steden, omdat daar de beste zalen voorhanden waren, per trein bereikbaar waren en er genoeg leden woonden die hand-en-spandiensten konden verrichten. Hoewel het congres zelf koos waar het de komende keer zou samenkomen, leidde de keuze veelvuldig tot groot ongenoegen bij leden die alsnog een verre reis moesten maken. Daartegenover stond de grote vreugde van de afdeling die de socialistische hoogmis mocht organiseren. Het was immers geen kleinigheid om de hele partij te gast te hebben.

In 1907 was Haarlem aan de beurt.[166] De stad was die eer echter niet ten deel gevallen omdat het vorige congres daartoe besloten had. Aanvankelijk zou het congres in Amsterdam plaatsvinden, maar daar ontstond een misverstand over wie een locatie zou boeken, waardoor het feest uiteindelijk niet doorging.[167] Haarlem was als tweede keuze relatief laat op de hoogte gesteld van haar verantwoordelijke taak en dat had tot de nodige onrust geleid. Ook hier was het namelijk niet eenvoudig om een zaal te huren. Zaalverhuurders waren nog altijd bang om klanten te verliezen door de socialisten. Bovendien had ook het stadsbestuur zijn twijfels bij een 'socialistencongres'. Een dergelijke bijeenkomst werd nog altijd beschouwd als een vraagstuk van de openbare orde. SDAP-Kamerlid en Haarlems gemeenteraadslid Hugenholtz trad op als bemiddelaar en stelde de burgemeester gerust met de toezegging dat alles kalm zou verlopen. Zo kon, op het nippertje, het dertiende partijcongres toch doorgang vinden.[168]

De feestavond: zaterdag 30 maart

Op de zaterdagavond voorafgaand aan het congres werd traditioneel een groot feest georganiseerd. In de concertzaal van Sociëteit de Vereeniging aan de Begijnestraat – de locatie waar het congres zou plaatsvinden – werden prominente partijleden ontvangen. Hoewel gewone leden er eveneens welkom waren, kwam het merendeel pas de volgende ochtend aan. De Haarlemse leden hoefden niet te reizen en konden het feest en de aanwezigheid van de sociaaldemocratische hoogwaardigheidsbekleders dus in volle glorie meemaken.

Het fenomeen 'feestavond' was in 1899 ontstaan in Leeuwarden. De leden van die afdeling ontdekten dat een deel van de congresbezoekers vanwege de reisafstand al een dag eerder naar de congreslocatie zou komen en besloot daarom een 'niet-inhoudelijk' feest te organiseren. Vanaf dat moment deed de organiserende afdeling daar ieder jaar weer een schepje bovenop. Zo ook de leden uit Haarlem. Er werden allerhande rekwisieten gehuurd en gebouwd, er werd een piano op het podium gezet en er was zelfs een professionele toneelknecht die de activiteiten in goede banen leidde.[169] De zaal was aangekleed met planten, rode doeken en guirlandes van sparrentakken.[170] Het waren versierselen die de socialistische congressen al sinds de tijd van de SDB verfraaiden. Dat gold ook voor de portretten en spreuken van belangrijke voorgangers die aan de muren hingen en het podium sierden. In de loop der jaren was een aantal radicale socialisten omgeruild voor gematigde types, maar de stijl en de sfeer bleven vergelijkbaar. Ook dit jaar hing er in grote letters een vers tegenover het podium:

Vertrouwt toch elkander, want één is uw lot
Steeds voorwaarts en voorwaarts uw eenigst gebod
Op, mannen van Holland, vecht zijde aan zij
Op daden ze reek'nen, uw kind'ren en wij

De woorden drukten een gevoel van eenheid uit dat de toestand in de partij ook met de beste bedoelingen niet verwoordde. De aanwezigen moeten de urgentie van het gedicht ook gevoeld hebben, want vrijwel alle aanwezige journalisten merkten het op. Iedereen wist dat er die dagen vooral over de conflicten bínnen de partij gesproken zou worden.[171] De inhoudelijke debatten zouden op deze avond echter nog geen aanvang nemen.

Vanaf acht uur was de zaal geopend en allereerst was er ruimte voor muziek.[172] Het sociaaldemocratische orkest 'De Dageraad' bracht een aantal stukken ten gehore. Daarna was het woord aan de trotse voorzitter van de afdeling Haarlem. Hij kreeg de gelegenheid om de avond te openen en zijn dank uit te spreken aan de mensen die hun spaarzame vrije tijd hadden opgeofferd aan de vele voorbereidingen. Het was geen lange toespraak en de voorzitter brandde zijn vingers ook niet aan de politieke actualiteit. Die taak was voorbestemd aan de officiële feestredenaar. Dit jaar was dat partijbestuurder Adriaan Gerhard en hij zou aan het woord komen nadat de Stem des Volks uit Amsterdam een aantal socialistische liederen had gezongen.[173] Sinds de oprichting van 'De Stem' was het vaste prik dat de zangers tijdens het congres voor een moment van bezin-

ning zorgden. Er werd ademloos geluisterd.

Hoe anders was de sfeer tijdens de feestrede die daarop volgde. Van de redenaar werd verwacht dat hij de zaal met een grap en een kwinkslag bespeelde. Eigenlijk werd van de feestredenaar ook verwacht dat hij Pieter Jelles Troelstra was, maar door een afzegging van zijn kant, nam bestuurslid Adriaan Gerhard dit jaar het woord. Gerhard besprak de zorgelijke toestand in de partij. Hij kon niet anders. Maar hij relativeerde ook. Zo sprak hij: 'Wat was de reden van de verbittering? De groote meerderheid weet niet waarom er twist is.' Daarom maakte hij wat grappen over Marx, Engels en Lassalle en benadrukte hij dat alle leden in eerste instantie sociaaldemocraat waren.[174] Het waren misschien obligate woorden, maar daarom waren ze niet minder doeltreffend.

Na de speech was er opnieuw ruimte voor cultuur. Ditmaal werd het publiek vermaakt met zogenaamde tableaux vivants. De partij had met dit soort 'levende lichtbeelden' of 'verstilde toneelvertoningen' een uitstekende reputatie hoog te houden. De tableaus waren doorgaans samengesteld uit een combinatie van historische en actuele voorstellingen. Zo ook tijdens de Haarlemse feestavond. Het eerste beeld was een waarachtig doembeeld: 'Het opeischen van kinderen in een Maastrichtse fabriek'. Maar daarna keerde het tij in socialistisch voordeel en volgde een beeld van 'de werkstaking bij Rijssen'. De afsluiter was hoopvol: 'De verbroedering van de partij'.[175] Alle tableaus waren van de hand van Marie de Roode-Heijermans en Albert Hahn, beiden tekenaars in socialistische dienst.[176] Marie – de zus van Herman Heijermans en vrouw van *Volk*-journalist Jan de Roode – was wereldberoemd in de partij als bedenkster van deze levende schilderijen.[177] Haar Amsterdamse 'tableauxgroep' trad tijdens allerhande festiviteiten op en daarmee was haar werk van groot belang. Haar voorstellingen waren meer dan vermaak en wisten zelfs laaggeletterde partijleden op de hoogte te stellen van de meest cruciale wendingen in de sociaaldemocratische geschiedenis.

De opvoeringen boden bovendien veel plezier aan partijgenoten die niet veel van het politieke handwerk moesten hebben. Dat gold voor het publiek, maar ook voor de grote groep tableau-acteurs. De namen van de mensen die de tableaus opvoerden, kwamen zelden overeen met de namen van mensen die inspraken op politieke avonden of die deelnamen aan debatten in *Het Volk*. Voor zover dat wel het geval was, waren dat familieleden. Zo was een van de kinderen Van Kuijkhof erg geliefd bij Marie de Roode. Het ging om het immer ziekelijke dochtertje dat vanwege haar scharminkele fysiek uitstekend dienstdeed als vermagerd arbeiderskind uit de prerevolutionaire periode.[178]

Van een feestavond ging zo op verschillende niveaus een bindend ver-

mogen uit. Liederen, toneelstukken en tableaus werden opgevoerd door partijgenoten die zich meestal niet met politieke representatie bemoeiden. Ze waren vermakelijk voor het congrespubliek en hadden bovendien een stichtelijke ondertoon.[179] De gewijde sfeer verdween toen het plenaire gedeelte ten einde kwam. Vanaf dat moment werd er tot in de late uurtjes bijgepraat. Dat gebeurde niet ieder jaar op de congreslocatie. Soms was er een café gehuurd of aangewezen, op andere momenten fungeerde het hotel waar het partijbestuur bivakkeerde als laatste post voor de avond. Dat hotel beschikte idealiter over een kleine vergaderruimte en was derhalve ook geschikt voor een afzakkertje.

Het enige nadeel dat de feestavond in Haarlem kende, was het relatief geringe aantal bezoekers. Hoewel de afdeling Haarlem zelf zo'n 120 leden had, was de zaal maar matig gevuld.[180] Vooral het 'eendrachtig wegblijven' der Amsterdammers was een domper op de gezelligheid. Bovendien was het een financiële strop. De Haarlemse penningmeester kon er een maand later nog woedend over worden.[181] Sommige leden hadden overigens een praktische reden voor hun afwezigheid. Omdat de avond voorafgaand aan het congres de gelegenheid bij uitstek was om partijgenoten te treffen, waren er die zaterdagavond verschillende sociaaldemocratische subverenigingen die hun jaarvergadering hielden. Zo waren de onderwijzers van de SDOV niet ver van de feestlocatie bijeen in café Neuf om belangrijke afspraken voor het komende jaar te maken.[182] Ondertussen zaten de Sociaaldemocratische Vrouwenclubs tezamen in café Brinkman aan de Grote Markt.[183] Haarlem was die avond met recht de hoofdstad van sociaaldemocratisch Nederland.

De eerste congresdag: zondag 31 maart

De volgende ochtend meldden de eerste sociaaldemocraten zich al rond negen uur op de congreslocatie. Zij woonden in de buurt of hadden overnacht in hotels. Mensen die van iets verder kwamen, druppelden wat later binnen. Partijgenoten uit verschillende delen van het land kwamen elkaar vaak onderweg al tegen. Als het niet in de trein was, dan wel op het station van aankomst. Ze trokken gezamenlijk op naar de congreslocatie en kwamen dus in drommen aan. In sommige gevallen ging dat er luidruchtig aan toe. Er werden liederen gezongen of er werd in een jolige stoet naar het juiste adres gezocht.[184] Bij grote congressen in de Randstad was het ook gebruikelijk dat er een flinke hoeveelheid fietsen rondom de congreslocatie stond geparkeerd. De afdelingen Utrecht en Amsterdam hadden sinds 1904 allebei een 'socialistische fietsclub' en die wielrijders deinsden er niet voor terug om grote afstanden te overbruggen.[185]

Bezoekers die als gast, genodigde of journalist naar het congres kwa-

men, betaalden 10 cent voor een entreekaartje en werden naar een speciaal voor hen ingericht deel van de zaal geleid. Dat was meestal een balkon of, zoals dit jaar, een afgezet gedeelte achter in de zaal. Leden mochten binnenkomen als ze hun 'diplomaboekje' als bewijs van lidmaatschap meenamen.[186] Zij die als congresafgevaardigden waren afgereisd en het woord mochten voeren, namen plaats in het midden van de zaal. Er waren bijna 200 afgevaardigden van ongeveer 130 afdelingen en subverenigingen, dus de zaal was goed gevuld.[187] In kleinere zalen zaten de afgevaardigden aan lange tafels die haaks op het podium stonden. Het was een opstelling die socialisten overal in Europa hanteerden en die ervoor zorgde dat de zaal gemakkelijk te betreden was.[188] Door de ruime inrichting van 'De Vereeniging' was dat dit jaar niet nodig. De zaal was zo groot dat alle afgevaardigden moeiteloos aan parallel aan het podium opgestelde tafels konden plaatsnemen en nog voldoende bewegingsruimte hadden ook.[189]

De prominenten uit het partijbestuur en de Kamerfractie kwamen iets later binnen omdat ze 's ochtends nog met elkaar hadden vergaderd. Zij zaten vooraan, dicht bij of op het podium, terwijl een gewone afgevaardigde zich tevreden moest stellen met een plaatsje verder van het podium. De exacte zitplaats werd door loting bepaald en werd aangegeven met een bordje met de naam van de afdeling erop; de afgevaardigde werd geacht hier de rest van het congres te blijven zitten. Alles was erop gericht om geen discussie hierover uit te lokken. Slechts voor sommige partijgenoten werd een uitzondering gemaakt. Zo waren de Twentse textielarbeiders collectief doof geworden door hun werk in de fabriek, dus mochten ze bij wijze van uitzondering vooraan zitten.[190]

Toen alle afgevaardigden rond tien uur hun plaats hadden ingenomen, opende partijvoorzitter Willem Vliegen het congres. Zittend achter een tafel op het podium hield hij een kort welkomstpraatje. Hij bracht de ernst van de interne stand van zaken meteen onder de aandacht en zei ook nog iets over de internationale sociaaldemocratie. Vervolgens werden, zoals ieder jaar, de dat jaar overleden partijgenoten herdacht. Bij een aantal overledenen werd kort stilgestaan. De Amsterdamse afdelingssecretaris Stork was een van hen.[191] Hij was tijdens vorige congressen een even trouwe als herkenbare bezoeker geweest en werd daarom extra gemist. Stork was zo'n bijzondere verschijning omdat hij blind was. Als secretaris werd hij door zijn afdelingsgenoten geholpen in de beantwoording van brieven. Partijsecretaris Van Kuijkhof was zelfs zo welwillend geweest om hem de inhoud van brieven telefonisch mede te delen, alvorens hij ze verzond.[192] Zo zouden er geen compromitterende situaties met voorlezers ontstaan. Hoe druk het programma voor die dag

ook was: zo'n bijzondere persoonlijkheid, zo'n toonbeeld van emancipatie moest apart worden herdacht. Maar al snel daarna riep Willem Vliegen: 'En nu aan het werk!'[193] Dat was geen slechte suggestie, want er was veel te bespreken en iedereen wachtte in spanning op de ontknoping van de explosieve situatie in de partij. Dat leidde er zelfs toe dat binnen de kortste keren een alternatieve vergaderorde werd gepresenteerd. De 'tactiekkwestie' drukte alle andere zaken van de agenda: er zou over de verschillende richtingen in het marxisme gesproken gaan worden.

Natuurlijk waren er spreekregels, met op de eerste plaats: niet door elkaar heen praten. Luidsprekers of microfoons kende men nog niet, dus wie zich verstaanbaar wilde maken had een harde stem nodig en vooral niemand die door hem of haar heen kletste. Toen het stil was in de zaal konden de leden er eens goed voor gaan zitten. Het merendeel beschouwde zichzelf niet als actief deelnemer aan dat debat en koos ook niet meteen partij, of, zoals Vliegen achteraf zei: 'De groote massa der partijleden behoorden noch tot de eene, noch tot de andere richting.'[194] Sterker nog, een deel van de aanwezigen wist niet eens van de hoed en de rand inzake de tactiekkwestie. Zo stelde de afgevaardigde uit Tiel aan het begin van het congres: 'De leden van de afdeling Tiel zijn nog niet op de hoogte van de kwestie Revisionisme-Marxisme. De afdeling zal hierin wel niet alleen staan.'[195]

Terwijl de 'tactiekbrieven' als bliksemschichten heen en weer geschoten waren tussen de partijprominenten, moesten de mensen op de grond nog even worden bijgepraat. Op papier hadden zij wel de mogelijkheid gehad om zich van alle kwesties te vergewissen, maar in de praktijk was dat er veelal bij ingeschoten. De meeste aanwezigen haalden hun informatie uit *Het Volk,* maar hadden geen tijd om zich een gedegen mening te vormen inzake de slepende tactiekvraag.[196] De uitgebreide beschrijvingsbrief met jaarverslagen, jaarrekeningen en evaluaties van allerlei partijonderdelen die ook dit jaar was rondgestuurd aan de congresgangers had daar verandering in moeten brengen. Maar deze was zo dik dat lang niet alle afgevaardigden alles in hun vrije uren konden lezen. Dat er zelfs een aparte bijlage met de briefwisseling tussen de partijsecretaris en de redactie van *De Nieuwe Tijd* over de tactiekstrijd was opgenomen, maakte weinig goed. De brief had niet kunnen voorkomen dat afgevaardigden zonder diepgaande kennis van zaken ten tonele verschenen.[197] Ze wisten wel dát er conflicten waren, maar wisten niet precies waarover.[198]

Daarom kwam de ruzie tussen Troelstra en *De Nieuwe Tijd* meteen aan de orde. Dat moest ook wel, want als die niet direct werd opgelost, zou 'het onweer bij elk punt van de beschrijvingsbrief maar weer op[komen]'.[199]

Volgens Adriaan Gerhard, die zonder het woord te hebben gekregen op het podium was gesprongen, moesten de partijgenoten 'nu geen struisvogelpolitiek voeren [maar] blaffen, blaffen, blaffen tot alles uitgeblaft is wat op ons hart ligt'.[200] Vliegen was zijn betoog niet voor niets begonnen met een update van de internationale sociaaldemocratie. Terwijl de Nederlanders elkaar in Haarlem in de haren dreigden te gaan vliegen, likten de Duitse sociaaldemocraten hun wonden. De interne strijd bij de Oosterburen was in die periode flink uit de hand gelopen nadat daar eveneens een tijdschriftredactie met een groep voorname politici in conflict was geraakt. Een flinke verkiezingsnederlaag en een dalend vertrouwen bij arbeiders was het gevolg. Dat was geen fraai voorland.

Herman Gorter mocht de aftrap doen. In zijn betoog mocht hij namens de marxisten de grieven ten aanzien van Troelstra uiteenzetten. Het werd een luchtige toespraak. Op verrassend humoristische wijze wist Gorter zijn standpunten kenbaar te maken. Zijn uitspraken werden meermaals met gelach, applaus en hartelijk gejoel begroet. Natuurlijk klonk er ook verontwaardigd boegeroep, maar daarover maakte niemand zich zorgen. Dit soort interactie tussen spreker en zaal hoorde erbij. Het was een onderdeel van het congres dat zelfs in de vergadernotulen keurig werd weergegeven. Daarin werd – net als in de parlementaire stenografie – zelfs een onderscheid gemaakt tussen 'applaus', 'luid applaus', 'daverend applaus', 'gejoel', 'gelach', 'luid gelach' en 'uitroepen van verbazing'.

Ondanks de luchtige toon duurde de toespraak van Gorter lang – erg lang. Hij smeerde zijn boodschap probleemloos over ruim drieënhalf uur vergadertijd uit.[201] De rechtvaardiging daarvoor vond hij in het feit dat hij telkens werd geïnterrumpeerd, en in de overtuiging dat hij het nodige te melden had. Juist nu was gebleken dat niet alle leden het naadje van de kous wisten, deed hij uitvoerig zijn best om het vermeende gezwabber van Troelstra in geuren en kleuren over het voetlicht te brengen. Zijn slotoordeel was echter halfslachtig. Ondanks zijn ratelende retoriek schreef Gorter Troelstra niet volledig af en stelde hij evenmin onmogelijke eisen. Dat was een meevaller die ervoor zorgde dat het publiek rond halfzes goed gemutst de avondpauze in ging.[202]

Tijdens het strekken van de benen krioelden de afgevaardigden door de zaal. Sommige leden verplaatsten zich meteen naar buiten om een luchtje te scheppen en nog wat daglicht te zien, anderen spraken tussen de stoelen met partijvrienden die ze alweer een poos niet hadden gesproken. Wolf Lelie en Willem Meijer beleefden ondertussen hun drukste momenten. Zij waren bezig met de verkoop van brochures uit de brochurehandel. Ook enkele anderen hielden een lucratieve handel over aan het congres. Voorafgaand aan congressen en bijeenkomsten werd vaak een

stevig debat gevoerd over wie lekkernijen als 'brood met vleesch' en 'chocoladewerken' mocht verkopen.[203] Over het algemeen waren dat partijgenoten die door omstandigheden in de problemen waren geraakt en door het congres een positieve financiële impuls konden krijgen.[204] In dit geval was de zaaleigenaar zelf actief met de verkoop van drank en etenswaren, dus dat was jammer voor ondernemende partijgenoten. Wie zijn positie wel had behouden, was Cornelis Leenheer. Als vaste partijfotograaf legde hij al jaren belangrijke gebeurtenissen vast en dat betekende dat hij ook meereisde naar Haarlem voor de foto's.

De congresgangers wandelden tijdens de pauze het centrum van Haarlem in om iets te eten. Een aantal van de deelnemers zal naar Hotel De Leeuwerik zijn gegaan omdat dit het hotel was waar de meeste leden de nacht zouden doorbrengen. Maar het is ook denkbaar dat mensen elders in de stad uit eten gingen met partijvrienden of verenigingsgenoten. De meeste cafés met een linkse eigenaar zullen die avond wel enige socialistische klandizie hebben gehad, want op het congres werd vermeld waar de leden wel en beter niet naartoe moesten gaan. Van een uitgebreid diner kwam het niet. De avondzitting zou bijtijds beginnen en daarvoor wilde niemand te laat komen. Het volgende agendapunt zou best wel eens het klapstuk van het congres kunnen worden.

Rond acht uur beklom Pieter Jelles Troelstra het podium om Herman Gorter van repliek te dienen. Zo ontstond toch nog enig 'politiek onweer'. Vooral het moment waarop Troelstra de aanval opende op de Leidse marxist Anton Pannekoek was precair. Troelstra suggereerde dat Pannekoek – die overigens niet aanwezig was – de arbeiders tegen hem had opgezet. Op dat moment interrumpeerde Henriette Roland Holst met een gewaagde ironische opmerking. Ze zei dat zoiets vast gebeurd zou zijn omdat de 'arbeiders stomkoppen zijn'. Terwijl het geroezemoes toenam en Gorter van zijn stoel was opgestaan om Troelstra toe te schreeuwen, brulde Troelstra daar tegenin dat er inderdaad mensen waren 'die de arbeiders gebruiken voor hunne doeleinden', daarbij duidelijk doelend op de marxisten. Het gevolg was een 'onbeschrijfelijk tumult'.[205] Maar nadat over en weer wat vliegen waren afgevangen, kalmeerde de zaal. Welbeschouwd waren ook de woorden van Troelstra vriendelijker dan vooraf verwacht. Hij had emotioneel gesproken, met beschuldigingen gestrooid en met zijn portefeuille gewapperd, maar dit was Troelstra, dat deed hij vaker.[206] Net als bij de toespraak van Gorter bleef de echte escalatie uit. Dat was goed voor de partij, maar het was misschien niet datgene waar een deel van het publiek op had gerekend. Sommige niet-socialistische journalisten waren voor iets anders naar Haarlem gekomen. Ze zaten zij aan zij af te wachten hoe de partij uit elkaar zou spatten.[207] Dat gebeurde op de eerste dag nog niet.

De avond en de overnachting

De zitting van het congres duurde tot een uur of tien. Aangezien de afgevaardigden een lange dag achter de rug hadden, zocht een deel van hen direct het bed op. De meeste gedelegeerden vertrokken naar een logement op vijf minuten loopafstand van de congreslocatie. Hotel De Leeuwerik aan de Kruisstraat was groot en omdat de minimale prijzen er tussen de 1,25 en de 2,00 gulden per nacht lagen, was het relatief goedkoop. In dit geval waren de overnachtingen groepsgewijs geboekt. Partijleden hadden zich van tevoren moeten opgeven bij de afdeling Haarlem en deze had de boekingen gecoördineerd.[208] Het voordeel van centrale regie was dat er betere afspraken konden worden gemaakt met hotels en dat bij de juiste hoteleigenaren werd 'geïnvesteerd'. Het grote nadeel was dat het veel werk was. Niet in de laatste plaats omdat sommige mensen – zeker de partijbestuurders – extra eisen hadden. Zo waren er leden die hun vrouw meenamen naar het congres en daarom een extra luxe kamer wilden hebben, terwijl anderen er juist alles aan wilden doen om zo goedkoop mogelijk te overnachten.

Ondanks de lage prijzen van De Leeuwerik werd de overnachting van de meeste afgevaardigden noodgedwongen door hun afdeling betaald. Veel afdelingen waren daarbij ook nog eens afhankelijk van gulle leden. De afdelingen die het ook via deze weg niet konden bolwerken, werden met speciale subsidies bijgestaan vanuit het partijbestuur. Die subsidies waren zeldzaam en slechts een handjevol afdelingen kon er aanspraak op maken.[209] Iets waar wel alle afdelingen op konden rekenen was een reiskostenvergoeding. Via een ingenieus afdrachtensysteem werd ervoor gezorgd dat iedere afdeling evenveel betaalde voor de reiskosten. Deze regel gold dit jaar voor het eerst voor slechts één afgevaardigde per afdeling. Zo werd er flink op de kosten bespaard. Een jaar later zou dat een nieuwe vorm van sociale druk tot gevolg hebben. Zo wilden de leden van afdeling Drachten per se twee afgevaardigden sturen, omdat ze anders een 'pover figuur' zouden slaan.[210] Daar moest voor gespaard worden.

Veel afgevaardigden zullen die avond met een glimlach in slaap zijn gevallen. Binnen de afdelingen werd goed beseft dat de 'geloofsbrief' – het document dat de afgevaardigde meekreeg naar het congres – toegang gaf tot meer dan alleen het inhoudelijke gedeelte. De logeerpartij, de reis, de etentjes en de contacten maakten het aantrekkelijk en avontuurlijk om afgevaardigde te zijn. Voor veel arbeiders was dit de enige 'zakenreis' die ze ooit zouden maken.

De tweede congresdag: maandag 1 april

Het congres begon de volgende ochtend aan de late kant. Degenen die na

het ontbijt als eersten in de zaal aanwezig waren, hadden mooi de gelegenheid om te bladeren in de laatste brochures van de brochurehandel en wat bij te praten met anderen. Wat zeker stof tot nadenken gaf, was het speciaal voor deze gelegenheid gemaakte 'spotblad'.[211] Het heette *De reuke der liefde* en presenteerde zichzelf als een 'Roode roede onder redactie van een Lange Goy en een kleine Jude', daarmee verwijzend naar de redacteuren Jan Ceton en Sam de Wolff.[212]

De uitgave was gevuld met plaatjes en versjes waarin alle denkrichtingen binnen de partij op niet mis te verstane wijze op de hak werden genomen. Zo werd bij monde van de marxisten gepreludeerd op de oprichting van een nieuwe 'Marxistische Partij Nederland', verscheen er een gedicht over de 'Gooiers' en een spotlied over de 'Tien-Uren-Marsch'.[213] Ook Herman Gorter werd geridiculiseerd vanwege zijn ambitie om de arbeiders in het marxisme in te wijden. Er werd een citaat van een fictieve 'lezing in Sexbierum' opgenomen waarin hij uitsluitend in ondoorgrondelijke formules zou hebben gesproken.[214] Het blad gaf daarmee een geslaagde parodie van de problemen van dat moment. In haar absurditeit zal het de strijdende partijen beslist dichter bij elkaar gebracht hebben.

Het inhoudelijk programma begon met een aantal belangrijke partijleden dat verklaringen gaf over de tactiekkwestie. Daarna was het de beurt aan de gewone afgevaardigden om zich over deze kwestie uit te spreken. Ook binnen die categorie bestond een duidelijke rolverdeling. Lang niet alle afgevaardigden kwamen aan het woord en de 'gewone afgevaardigden' die wel spraken, waren helemaal niet zo gewoon. Bijna alle 27 sprekers behoorden tot de meest fanatieke partijleden. Zij waren misschien geen partijbestuursleden, maar wel voorzitters en secretarissen van afdelingen. Hun namen prijkten met regelmaat onder artikelen in *Het Volk* en op omslagen van brochures.

Een van de eerste sprekers was Roosje Vos, propagandiste uit Westeremden en echtgenote van Melle Stel.[215] Daarna volgden onder anderen Duijs uit Zaandam, Luremans uit Arnhem en Van der Waerden uit Amsterdam. Hier sprak het partijkader, dit waren de brievenschrijvers en campagnevoerders, de mensen die er 's avonds na hun werk op uit trokken om een leeszaal te bemannen of een vergadering te leiden. Hun gesprekken over de conflicten werden slechts enkele minuten onderbroken door de behandeling van twee moties waarvoor op de oorspronkelijke vergaderagenda enkele uren waren uitgetrokken. De urgente tactiekkwestie maakte dat zowel het debat over de 'deelname aan de Provinciale Verkiezingen' als het debat over de komende 'Internationale Congressen' als margeonderwerpen werd behandeld. Daarna zwermden de socialisten weer uit voor de maaltijd.

Toen de avondzitting begon, was het woord al snel aan Adriaan Gerhard uit Amsterdam. Hij was partijbestuurder, maar mengde zich als afgevaardigde van Amsterdam VI en als 'gewoon lid' in het debat. Gerhard sprak over de grote overschatting van de intellectuelen in de partij. 'Waarom juichen de arbeiders toch harder als Gorter spreekt, dan wanneer een gewoon arbeider dat doet,' vroeg hij zich af. De wetenschap werd zijns inziens schromelijk overschat en kreeg bovendien te veel aandacht. Het moest maar eens afgelopen zijn met al die studieuze stukken. 'De artikelen van Saks zijn verbazend knap, maar hij moest eens veertien dagen [een] werkloos kleermakersknechtje zijn.' Daarna volgde het ultieme autoriteitsargument: 'Marx heeft een heel groot boek geschreven, vol wetenschap, doch [ik heb] geen dik boek noodig, om te weten te komen, dat wij het in de maatschappij beroerd hebben.' Deze kritiek op het marxisme bedacht Gerhard niet ter plekke, het was een legendarische uitspraak die zijn vader, gevoelssocialist en SDB-pionier Hendrik Gerhard, twintig jaar eerder ook al eens had gedaan. Veel aanwezigen herkenden deze 'oneliner' meteen en niemand durfde hem tegen te spreken.[216]

Tot laat in de avond werd er over de tactiek gesproken. Soms met heftige beschuldigingen en een hoop geschreeuw. Het was aanvankelijk een herhaling van zetten, al was het opmerkelijk dat zelfs Johan van Kuijkhof een bulderende uithaal in de richting van Herman Gorter deed.[217] Een verrassend welwillend getoonzette bijdrage van Henriette Roland Holst, waarin zij onder meer het einde van de dienstweigering aankondigde, deed de gemoederen echter bedaren. Namens *De Nieuwe Tijd*-groep gaf ze aan rekening te willen houden met Troelstra.[218] Ook Frank van der Goes kwam bijzonder toeschietelijk uit de hoek. Hij verkondigde dat hij voorafgaand aan het congres een uitgebreide brochure over de handel en wandel van Troelstra had geschreven: *Verkeerde partijleiding*. Het was een reactie op *Inzake partijleiding* en bevatte pittige passages over het functioneren van de partijbaas. Van der Goes had zich aanvankelijk voorgenomen om de brochure op het congres te presenteren, maar gedurende het congres had hij er steeds 'nog even' mee gewacht. Inmiddels twijfelde hij of hij het boekje überhaupt wel zou verspreiden. Zou hij dat niet doen, dan zou dat betekenen dat het congres deze partijbrand meester was. Met deze cliffhanger werden de sociaaldemocraten de nacht in gestuurd. Een groot deel van hen zou de uitkomst pas dagen later uit de krant vernemen. Zij waren op dinsdag niet vrij en keerden daarom terug naar huis. Troelstra vertrok naar zijn hotelkamer, zo hees dat hij niet meer kon praten.[219]

Derde congresdag: dinsdag 2 april

De derde congresdag begon om negen uur in een nog maar half gevulde zaal.[220] Een van de afdelingen die op tijd naar huis was gegaan, kwam uit het Friese Bergum. Door hun vertrek waren ze niet in staat om hun zelf ingediende congresvoorstel over een belangwekkende kwestie te verdedigen. De Friezen hadden een motie ingediend die het partijbladen moest verbieden om advertenties te plaatsen voor 'alcoholische dranken, nieuwmalthusianisme, kwakzalversmiddelen' en advertenties van 'zedekwetsenden aard'.[221] Het voorstel leidde tot een levendig debat waarin een afgevaardigde opmerkte dat als alcoholadvertenties werden geplaatst, er net zo goed 'kellnerinnenadvertenties' geplaatst zouden kunnen worden. Daarmee verwees de spreker naar een gangbaar eufemisme voor prostitutieadvertenties. Floor Wibaut relativeerde en zei dat afdeling Bergum zelf een blad had waarin 'kwakzalversadvertenties tegen steenpuisten' werden afgedrukt. Uiteindelijk werd het plaatsen van dit soort advertenties door de meerderheid van de sprekers afgeraden, maar een duidelijke oplossing kwam er niet.[222] Dat was te verwachten, want hoe beschamend sommige berichten ook waren, er werd flink aan verdiend.

Dat er 's ochtends tijd vrijgemaakt kon worden voor dergelijke kwesties, duidt erop dat de partijleden al aanvoelden dat de grote escalatie uit zou blijven. Dat gevoel werd bevestigd toen Frank van der Goes verklaarde dat hij de door hem geschreven brochure *Verkeerde partijleiding* terugtrok. Althans, hij trok de brochure niet helemaal terug, maar kwam met een nogal ongerijmde tussenoplossing. Hij bepaalde dat slechts een klein aantal zorgvuldig geselecteerde partijleden deze 'bibliographische rariteit' in handen kreeg.[223] Zo onttrok de grootste theoreticus van de partij het boekje dat hij over de voorzitter schreef aan de aandacht van het grote publiek, maar verzekerde zich er wel van dat een klein gezelschap de vijftig genummerde exemplaren met rode oortjes zou lezen.[224]

In de staart van het congres werd nog een aantal kleine kwesties afgehandeld.[225] De detailkwesties waren snel afgerond toen Willem Vliegen aan het einde van de middag voor de laatste keer het woord nam. Hij wenste iedereen een goede thuisreis en beloofde dat het socialisme zou overwinnen. Daarna werd zoals gebruikelijk een lied gezongen. Deze keer hieven de leden echter niet 'De Socialistenmars' aan die al sinds de SDB-tijd werd gezongen. In plaats daarvan zetten de leden 'de Internationale' in. Het zou het begin van een traditie zijn die tot in de Partij van de Arbeid werd voortgezet. Al tijdens het zingen gingen de eerste leden naar huis. Journalisten van partijbladen begonnen meteen met het schrijven van jubelstukken en Pieter Lodewijk Tak sprak zelfs van 'een lekker congres'.[226] Maar dat optimisme was er niet bij iedereen. 'De goe-

de durchschnitt-partijgenoot', zoals Willem Bonger hem noemde, was nog niet gerustgesteld.[227] Het debat over de tactiekkwestie werd door enkele teleurgestelde afgevaardigden – een clubje jonge marxisten – zonder adempauze voortgezet.[228]

Tot besluit: het oog in de storm

Ondanks de geslaagde dagen waren de leden van de afdeling Haarlem na afloop van het congres niet vrolijk. De feestavond had een gat in de kas geslagen, zij moesten alles opruimen en tot overmaat van ramp was Willem Vliegen vergeten hen in zijn slotwoord te bedanken. Het was een pijnlijke fout die hij daags daarna nog probeerde recht te zetten met een ingezonden stukje in *Het Volk*.[229] In de krant waarin Vliegen zijn verontschuldigingen aanbood, verschenen ook de vergadernotulen. Het oordeel in *Het Volk* was mild: het was een rustig en eensgezind congres geweest. Dagblad *De Tijd* was minder welwillend en beschreef het congres als een opeenstapeling van 'zeer lange, zeer onbeduidende en zeer vervelende debatten' waarin slechts één arbeider aan het woord was geweest.[230]

Zo sloot het congres af: er was noch aanleiding om elkaar om de hals te vliegen, noch aanleiding om elkaar naar de keel te grijpen. Dat kon op zichzelf als een overwinning worden beschouwd. Of dat kwam doordat alles uitgepraat was, door de waarschuwing van de Duitse verkiezingsnederlaag of simpelweg doordat mensen geen zin meer hadden in gekibbel, is moeilijk te zeggen; maar rustig werd het. Mede hierdoor werd het Haarlemse congres een tot op zekere hoogte 'vergeten congres'. Er was nog een andere, minder inhoudelijke gebeurtenis die maakte dat het congres geen diepe groeven in de sociaaldemocratische herinnering naliet.

Zoals altijd waren ook voor dit congres speciale versieringen gemaakt. En zoals altijd zagen sommige afgevaardigden hun kans schoon en vroegen ze hun Haarlemse partijgenoten of ze versieringen konden lenen voor komende bijeenkomsten. Ook nu was dat geen enkel probleem. Tot aan de volgende bijeenkomst waar de beschilderde doeken en gefiguurzaagde vormen nodig waren, werden ze opgeslagen in 'Arbeidersgebouw Concordia'. Maar vlak na het congres sloeg daar het noodlot toe. Het pand vloog in brand en de versierselen gingen in vlammen op.[231] De vergetelheid was het onvermijdelijke gevolg.

Conclusie: Het Gooi en Haarlem. Een groeiende verscheidenheid

Het kleine partijtje van 1894 was in 1907 heel wat groter geworden: er waren nu zo'n zevenduizend leden. Een deel van deze nieuwe leden behoorde van oorsprong tot de burgerij. Sommigen van hen, zoals Hen-

riette Roland Holst en Herman Gorter, profileerden zich als strenge marxisten, maar er waren ook gematigder mensen bij. Sommige sociaaldemocraten uit die laatste categorie benaderden het partijleven met een houding die appelleerde aan het negentiende-eeuwse beschavingsoffensief. De burgerlijke Larense vrouwen bijvoorbeeld gaven hun lidmaatschap een sterk emancipatoir karakter: ze streden onomwonden voor de verheffing van de arbeidersvrouw. De SDAP was daarvoor bij uitstek geschikt. Allereerst omdat de partij een ingang naar de arbeiderswereld bood, maar dat was niet alles. Belangrijker was dat het socialisme de morele juistheid van de maatschappijinrichting grondig ter discussie stelde. Daarmee paste het goed bij wereldbeschouwingen als het pacifisme, het tolstojanisme en het vegetarisme. Juist dat soort 'kleine geloven' waren populair onder de vroegste leden van de afdeling Laren. In feite sloot het socialisme naadloos aan op een burgerlijk verschijnsel van die dagen: de reformbeweging waarin allerhande wereldverbeteraars actief waren. Was het socialisme dan vooral een bevlieging voor deze mensen, een modegril die een aantal jaren eerder de studentenbeweging had geraakt? Voor sommigen wel, voor anderen niet. Een aantal leden bleef hun leven lang overtuigd socialist, anderen dwarrelden na verloop van tijd weer verder.

Achter de schermen speelden ook andere motivaties voor het lidmaatschap mee. Net als elders in de partij werden de Larense leden via vrienden en kennissen lid van de SDAP. Ook voor hen waren sociabiliteit en groepsgevoel belangrijk. De vooruitstrevende kunstenaars, revolutionairen en blootsvoetse plantenvreters kenden elkaar al van voor de tijd dat ze samenkwamen in de afdeling. Het merendeel van de leden had elkaar ontmoet in Walden, de experimentele tuinbouwkolonie van Frederik van Eeden.[232] Ze maakten deel uit van een gezelschap dat iets groter was dan het ledenbestand van de afdeling en dat elkaar in verschillende verbanden al jaren tegenkwam. De SDAP was een van de vlaggen waaronder een deel van dit gezelschap voer. Een belangrijke les van dit hoofdstuk is dat zelfs bij deze leden die zich zo overduidelijk geëngageerd profileerden, een combinatie van motivaties speelde. Voor sommigen had de SDAP bovendien nog een aantal praktische voordelen. Juist omdat de partij zich in het hart van het moderne en vooruitstrevende leven bevond, verdichtte zij het netwerk van uitvoerend kunstenaars, opdrachtgevers en mecenaat op een efficiënte manier. De vele Larense kunstenaars konden binnen de partij naar hartenlust aan de slag. Zowel in de uitvoering van praktische opdrachten als in de ontwikkeling van een nieuwe beeldtaal namen zij het voortouw.[233] Het waren allemaal redenen om lid te worden, en te blijven.

Welbeschouwd had de SDAP in een aantal jaren op twee manieren aan achterban gewonnen: in aantal en in diversiteit. Was die prestatie in kwantiteit misschien weinig indrukwekkend, de toenemende verscheidenheid van het ledenbestand was dat wel. De Larense leden staan in dit hoofdstuk symbool voor de nieuwe diversiteit in de partij. Die toenemende diversiteit was ook voelbaar in de rest van de partij. In de jaren na 1900 was de SDAP niet zo groot dat mensen er anoniem konden opereren of langs elkaar konden leven. Zelfs tussen de meest uiteenlopende groepen bleven de lijntjes betrekkelijk kort. Al vanaf 1901 waren echter kleine en grote breuklijnen zichtbaar geworden. Die waren niet alleen ontstaan door verschillende ideologische keuzes, maar ook door irritaties over gedrag, stijl en persoonlijke animositeit. Dat was goed te zien op het congres van 1907. Veel leden stoorden zich hardop aan het 'hanengevecht' dat al een aantal jaren duurde en daar tot een apotheose zou komen. De toon waarop de zaken werden uitgevochten, droeg bovendien niet bij aan de oplossing ervan. Het was de gewoonte om elkaar hard en persoonlijk aan te vallen, aan interne factievorming te doen, mensen groepsgewijs tegen elkaar uit te spelen en elkaar weinig welwillend tegemoet te treden. Het was de keerzijde van de familiaire verwachtingspatronen die de leden van het partijleven hadden. Diversiteit in verwachtingen bleek eerder een sta-in-de-weg dan een waardevolle toevoeging. Daarover meer in het volgende hoofdstuk.

7
Ruzie in de rode familie

Hoe hard de sociaaldemocraten ook probeerden om de rijen gesloten te houden, ze slaagden daar maar matig in. Steeds weer stroomden de kolommen van *Het Volk* vol met artikelen en brieven over uiteenlopende meningsverschillen. En dan te bedenken dat de kwesties die de pers haalden slechts het topje van de ijsberg waren. Waar kwam al dat geruzie vandaan? Door een aantal sprekende voorbeelden grondig te bestuderen wordt hier een beeld geschetst van de verschillende soorten conflicten die zich afspeelden in de partij. Tot nu toe hadden historici vooral aandacht voor de ideologische component in partijconflicten. Hier wordt dat belangrijke werk aangevuld en op sommige plaatsen genuanceerd. Want niet alleen over ideologie, tactiek en bestuurswerk kon flink geknokt worden. Ook roddels, pesterijen en seksueel onbetamelijk gedrag leidden tot partijconflicten. Vaker nog grepen verschillende aanleidingen op onnavolgbare wijze in elkaar. Om te begrijpen waaruit al die socialistische schermutselingen voortkwamen, is hier aandacht voor dat dikwijls genegeerde samenspel.

Daarbij is het niet de bedoeling om nieuw licht te werpen op de oorzaak van individuele ruzies. Er is een hoger doel. De partijconflicten worden hier als fenomeen besproken omdat ze goed laten zien hoe de sociaaldemocraten met elkaar omgingen. Bovendien tonen ze iets van wat de leden verwachtten van hun partij en van elkaar. Wanneer het partijapparaat na een conflict weer eens krakend tot stilstand was gekomen, waren er altijd mensen die hun visie gaven op de oorzaken daarvan. Zij schreven in de krant of in brieven welke normen waren overtreden of waarom zij zichzelf onfatsoenlijk behandeld voelden. Daaruit is goed af te leiden wat hun dan wél een correcte behandeling leek. Zo brachten conflicten een stroom aan informatie op gang over de perceptie van de partij door haar leden. Die stroom wordt in dit hoofdstuk afgetapt na een zorgvuldige blik geworpen te hebben op de taal en de toon van de socialistentwisten.

Het eerste conflict dat hier besproken wordt, speelt zich af in het groepje mannen dat in 1894 verantwoordelijk was voor de oprichting van de SDAP. Binnen dat gezelschap staat de temperamentvolle Friese uitgever Hessel Poutsma centraal. Poutsma werkte volop mee aan de voorbereidingen die ten grondslag lagen aan de partij, maar zou het nooit tot apostel schoppen. Zijn verhaal is een droevige maar leerzame geschiedenis. Als geen ander laat hij zien dat de partij niet het product was van een democratisch proces, maar van een sociaal proces. In de conflicten die in de tweede paragraaf aan de orde komen, staat het groepsvormingsproces in lokale afdelingen centraal. Waar in hoofdstuk 3 werd besproken hoe die afdelingen ontstonden en in hoofdstuk 5 werd gelet op de integratie van de afdelingen in het landelijke netwerk, wordt hier bestudeerd hoe ze uiteenvielen. De derde paragraaf schaalt op naar nationaal niveau. Er wordt gekeken naar het slepende conflict tussen partijbestuurslid David Wijnkoop en Kamerlid Frederik Hugenholtz. Omdat iedere stap die in dit conflict werd gezet resoneerde in de hele partij, is het mogelijk om te zien hoe gewone leden omgingen met een heus coryfeeëngevecht. De vierde paragraaf peilt wat er gebeurde rondom het zogenaamde Deventer Schisma, het moment in 1909 waarop een deel van de leden zich losmaakte van de partij. Daarbij is niet alleen aandacht voor het scherpe ideologische debat dat aan het schisma voorafging, maar ook voor minder principiële ontwikkelingen die bijdroegen aan de scheuring.

Kortom, deze opbouw volgt het ritme van de voorgaande hoofdstukken: eerst is er aandacht voor het kleine groepje SDAP-pioniers, dan voor het leven in de afdelingen en vervolgens voor de omgangsvormen binnen de landelijke partijorganisatie.

Het geval Hessel Poutsma

Zelfs voor een doorgewinterd socialist was het moeilijk te zeggen of de familie Poutsma tot de heren of de arbeiders behoorde. Ooit waren ze rijk geweest, maar rond 1885 behoorde het merendeel van de Poutsma's tot de mensen met wie het financieel minder goed ging.[1] Jacob Poutsma uit Terwispel was een middenstander met een slechtlopend timmerbedrijf. De meesten van zijn negen kinderen waren voor korte of lange tijd bij hem in dienst. Ook Hessel – het derde kind – werkte vanaf zijn dertiende levensjaar tot het begin van zijn militaire dienst bij zijn vader.[2] Na die diensttijd verwierf hij zijn eerste betaalde baantje ook via familiecontacten, ditmaal aan de kant van zijn moeder. Als telg van de Friese uitgeversfamilie Brandenburgh kon zij haar zoon onderbrengen bij de zoon van haar broer. Zo kwam Hessel Poutsma in 1888 te werken bij zijn neef Hessel Brandenburgh. Brandenburgh was in datzelfde jaar begonnen

met het uitgeven van de *Nieuwe Sneeker Courant*. Hoewel dat een bescheiden advertentieblaadje was, gaf het Poutsma een uitstekende introductie in het uitgeversvak. De interesse werd dusdanig gewekt dat Poutsma korte tijd later besloot om zelf een kleine krant uit te geven. Hij nam een blad over dat zijn neef met diens *Nieuwe Sneeker Courant* uit de markt gedrukt had: de *Sneeker Courant*.[3] Samen met Jan Hendrik Pluvier, een maatschappelijk geëngageerde onderwijzer, begon Hessel artikelen te schrijven. Het destijds zeer armoedige Sneek was geen rendabele afzetmarkt, maar het tweetal hield stug vol.[4]

De zaken werden serieuzer toen Pieter Jelles Troelstra in beeld kwam. De advocaat was net in conflict geraakt met Domela Nieuwenhuis en zag wel iets in het blad van de jonge Poutsma.[5] Hij schreef daar later over: 'Te Sneek werd een vooruitstrevend blad uitgegeven, de "Sneeker Courant"; de eigenaar Poutsma had mij naar de vergadering te Franeker vergezeld en hij was het zoozeer met de door mij verdedigde beginselen eens, dat hij mij de redaktie van die krant aanbood.'[6] Troelstra overdreef wel vaker een beetje in zijn gedenkschriften. De krant was in 1891 helemaal niet zo vooruitstrevend en het is ook niet erg waarschijnlijk dat Poutsma hem stante pede de redactie aanbood. Feit blijft echter dat Troelstra ergens in die periode de nieuwe hoofdredacteur werd van het blad. Het paste bij de nieuwe weg die Poutsma zelf was ingeslagen. Hij was al lid van de Bond voor Algemeen Kies- en Stemrecht en van de Friesche Volkspartij, maar hij richtte zich nu ook op het socialisme.[7]

Er veranderde veel. Allereerst kreeg de *Sneeker Courant* in 1892 een agent in Amsterdam. Dat was niemand minder dan Frank van der Goes. Vervolgens werd een naamswijziging doorgevoerd; vanaf 1893 heette het blad *De Nieuwe Tijd*. Waar de *Sneeker Courant* lokaal georiënteerd en niet altijd even doortastend was, was *De Nieuwe Tijd* al snel met landelijk nieuws gevuld. Troelstra had bovendien de ambitie om te agenderen: hij versloeg niet alleen de actualiteiten, hij wilde nieuws *maken* of misschien zelfs *zijn*. Op 18 december 1892 deed zich een uitstekende gelegenheid voor om die ambitie gestalte te geven. Op die dag werd Poutsma opgepakt nadat hij samen met de lokale SDB-voorzitter Foeke Kamstra een kiesrechtmeeting in Den Haag bezocht had. Bij hun thuiskomst was er een oploopje ontstaan. De armste inwoners van Sneek wilden weten hoe de meeting was geweest en hadden Kamstra en Poutsma zingend en joelend opgewacht op het station. Zij hadden daarop een kort verhaaltje gehouden. De politie hield zich aanvankelijk afzijdig, maar toen het te lang duurde, vielen er enkele klappen. De politiecommissaris ging daarbij voorop en riep 'in naam der [sic] Koning' te handelen. Dat bracht enige hilariteit teweeg, daar de koning al twee jaar daarvoor was overle-

den.[8] Maar het lachen verging de socialisten snel, want de politiecommissaris werd alleen maar bozer en 'aanstichter' Poutsma werd opgepakt.

Hoewel Poutsma en Kamstra werden vrijgesproken, voelde Poutsma zich onrechtmatig behandeld en aangetast in zijn eer en waardigheid. Dat was een gevoel dat hem nog regelmatig in de weg zou zitten, maar nu gaf hij er goed gevolg aan. Na zijn arrestatie begon hij artikelen te schrijven en hield hij spreekbeurten die een stuk feller van toon waren dan zijn eerdere werk. Hij stelde de erbarmelijke omstandigheden waaronder veel Sneekers leefden op provocerende wijze aan de kaak en tartte het wettelijk gezag.[9] Poutsma ging daarbij nogal impulsief te werk. Hij kon grandioos uit zijn slof schieten en schreef regelmatig een stuk dat 'met een beetje kwade wil als opruiend kon worden gekenmerkt'.[10] En dat was precies wat er gebeurde.

Op de ijskoude vijftiende januari van 1893 was het voor de tweede keer raak. Poutsma had een gloedvol betoog gehouden in het koffiehuis van Damsma en was naar aanleiding daarvan ontboden bij de commissaris van de politie. Tegen werkloze arbeiders die voor de kost waren aangewezen op het zware 'keienkloppen' had hij gezegd: 'Aanvaardt den diep vernederenden, menschonterenden arbeid niet, maar gooi ze liever met die keien de hersens in.'[11] Zo'n opmerking kon als een oproep tot geweld worden uitgelegd en verdiende daarom enige toelichting. Maar Poutsma weigerde die te geven, meldde zich niet op het politiebureau en keerde in al zijn eigenwijsheid huiswaarts. De kwestie leek met een sisser af te lopen, totdat Poutsma die avond rond elf uur opmerkte dat er steeds meer politieagenten rondom zijn huis verschenen. Omdat de agenten niet tot actie overgingen, veronderstelde Poutsma dat ze hem slechts kwamen intimideren, maar de volgende dag stonden ze er nog. Hoewel Poutsma inmiddels had vernomen dat ze de opdracht hadden om hem te arresteren zodra hij zich op de openbare weg zou bevinden, besloot hij toch een toenaderingspoging te doen. Maar juist toen hij – zo ging het verhaal – de kleumende 'dienaren der orde' een kop warme koffie aanbood, werd hij in de kraag gevat en zonder schoenen en jas door de vrieskou naar het bureau gesleurd.[12]

Deze keer kwam Poutsma er niet met een waarschuwing van af. Na een proces wegens 'opruiing' werd hij tot anderhalf jaar cel veroordeeld en dat was in die tijd geen pretje. Zo groeide de Sneeker drukker uit tot martelaar van de Friese arbeiders. Enkele leden van de Friesche Volkspartij wilden de gevangene zelfs kandideren voor het Kamerlidmaatschap.[13] Toen Hessel Poutsma na zeven maanden om gezondheidsredenen gratie kreeg, kon hij direct aansluiten in de rij van 's lands meest

vooraanstaande socialisten. Zijn gevangeniservaringen buitte hij uit door er een smeuïg feuilleton over te schrijven in Troelstra's nieuwe blad *De Baanbreker*.[14] Hoewel zijn internering Poutsma enig prestige gaf, ging het al snel daarna bergafwaarts met hem.

De deconfiture van Hessel Poutsma

Tussen 1892 en 1894 waren Poutsma en Troelstra zowel zakelijk als persoonlijk belangrijke gesprekspartners voor elkaar geworden. Ze werkten op verschillende terreinen samen en toen het misging trad Troelstra op als Poutsma's advocaat.[15] Toch behandelde Troelstra zijn vriend en cliënt niet altijd even zorgvuldig. Hij vergat diens levensverzekering door te betalen en veranderde veel aan de krant die ze officieel samen bestierden.[16] Toen Poutsma in augustus 1893 uit de gevangenis kwam, trof hij een chaos aan op de plaats waar hij een zorgvuldig opgebouwde krant had achtergelaten. *De Nieuwe Tijd* was om te beginnen naar Amsterdam verhuisd en er was geen inzicht meer te verkrijgen in de financiële toestand. Er ontstond een openlijk conflict tussen de gewezen partners. Ze beschuldigden elkaar ervan dat ze financieel aan de grond waren geraakt. Vooral Troelstra haalde hard uit. Uiteindelijk liet hij zijn medestrijders zelfs weten dat hij niet meer wenste samen te werken met deze 'schurk'.[17]

Of het door Troelstra's verkettering kwam, is niet zeker, maar Poutsma kreeg in de periode daarna bonje met veel meer mensen in de beweging. In korte tijd werd de held van weleer tot een 'luidruchtige Friese uitgever' gedegradeerd. Een briefwisseling uit juli 1894 tussen Johan Schaper en Hessel Poutsma geeft een inkijkje in de felheid van het debat. Een paar dagen lang schoten de brieven in een razend tempo heen en weer. De toon was verre van hartelijk. Schaper liet weten dat niet alleen hijzelf maar ook zijn zuster vond dat Poutsma 'geen schitterend figuur' voor de beweging was. Poutsma antwoordde daarop dat hij in Schaper evenmin een aanwinst voor de sociaaldemocratie zag.[18] Terwijl Schaper de brief van Poutsma las, opende hij ook een brief van Willem Vliegen. Die had zich eveneens in het geval Poutsma verdiept en noemde hem 'een inhalige kerel'. Vliegen riep zelfs op om iedere cent steun van Poutsma te weigeren. Het aannemen van geld of gunsten zou zomaar tot te veel inmenging van die gevaarlijke Poutsma kunnen leiden.[19]

Wat gebeurde hier? Waarom zou een gezelschap dat druk bezig was met de toch al stroperige strijd voor de arbeiders zo veel tijd en aandacht schenken aan het afwijzen van iemand die er dezelfde ideeën op na hield en bovendien een waardevolle positie als drukker bekleedde? In geen van de brieven werd gesproken over politieke onenigheid of over het verraad

van de idealen.[20] Evenmin werd er geklaagd over de kwaliteit van het drukwerk. De ellende begon met persoonlijke animositeit; de stijl van Poutsma beviel de andere sociaaldemocraten niet. Hij was niet te vertrouwen. Door zijn straf, zijn spreekbeurten en zijn krant mocht hij tot de bekendere sociaaldemocraten behoren, zijn temperamentvolle optredens en zijn neiging tot grootspraak maakten hem een gevaar voor het hele gezelschap. Hij werd als middelpunt van spot en roddel langzaam naar de buitenste ringen van de groep gedrukt. Boekhandelaar Jan Fortuijn vond Poutsma 'een rare chinees'.[21] Frank van der Goes wierp de vraag op of Poutsma een 'uitgever' of een 'ontvanger' genoemd moest worden omdat hij 'voortdurend [jammert] over de geldelijke toestand in *De Nieuwe Tijd*'.[22] Het ging van kwaad tot erger. Poutsma werd van onzakelijkheid, oplichterij en diefstal beschuldigd.[23] Uiteindelijk zou Troelstra zelfs waarschuwen voor Poutsma's 'gevaarlijke karakter'.[24]

Hoewel Poutsma met de oprichting van de SDAP niets te maken had, werd hij wel lid. In de Amsterdamse afdeling speelde hij zelfs een bijrol als tweede secretaris.[25] Maar ook hier raakte hij alras betrokken bij botsinkjes over geld en niet-nagekomen afspraken. Jos Loopuit beschuldigde hem van 'ongemotiveerd lasteren'.[26] Binnen een aantal maanden werd hem zijn functie afgenomen.[27] Als uitgever en drukker hield hij iets langer stand. Vanaf 1896 leefde zijn carrière nog even op toen hij het maandschrift *De Nieuwe Tijd* lanceerde, enkele brochures voor partijleden maakte en korte tijd het drukwerk voor de ANDB verzorgde.[28] Maar ook deze relaties eindigden veelal in mineur.[29] Poutsma deed in de eerste maand van 1900 een weifelende poging om de drukker van *Het Volk* te worden, maar zijn verzoek werd niet eens serieus in behandeling genomen.

Het werd echter nog veel erger. De warmte die Poutsma bij zijn medesocialisten had gezocht, werd uiteindelijk niet door hem maar door zijn vrouw Aaltje gevonden. Dat gebeurde in 1899. In dat jaar had zij een geheime affaire met partijprominent Willem Vliegen, de man door wie haar echtgenoot zo hardhandig was afgedankt. De twee belandden in hetzelfde bed in de korte periode waarin Vliegen nota bene onderdak vond in huize Poutsma.[30] Hoewel de zaak binnen de partij geheim werd gehouden, waren de seksuele escapades van Aaltje Poutsma binnen de partijtop een dankbaar onderwerp van reflectie. Sommige mensen smulden ervan, anderen – zoals Gerrit Melchers – lagen er wakker van.[31] Wat een schade kon dit de partij berokkenen.

Willem Vliegen kwam er bijzonder genadig vanaf. Samen met zijn gezin werd hij als buitenlandcorrespondent 'verbannen' naar Parijs, maar hij behield de band met zijn partijgenoten. Floor Wibaut hield er

zelfs een denkwijze op na die Vliegen vrijpleitte en Poutsma tot hoofdschuldige maakte:

> Als het nu waar is, wat gij zegt, dat Poutsma met zijne vrouw leefde als kat en hond, dan is althans aan hem niet het recht om wrekende godheid te wezen, of eenvoudiger gezegd, wrekend echtgenoot, bij sexueele 'ontrouw' van hare zijde: hij heeft dan dit recht wel als hoofd van de wettelijke huwelijksverbintenis, doch niet krachtens [de] liefdesverhouding die hooger staat dan [de] wet. En dan is het leed dat gij hem deed niet in verhouding tot de gevolgen die hij er U van deed overkomen. Hij kan zich dan beklagen over grof misdragen van U als zijn huisvriend, hij kon allen omgang persoonlijk met u verbreken, doch, had u ongedeerd te laten als persoon in uw openbaar leven. Het is denk ik, vooropgesteld dat uwe voorstelling volledig is, de vrees voor schandaal door Poutsma te maken, die het partijbestuur deed handelen zooals het nu deed.[32]

Vliegen werd niet naar de Franse hoofdstad gezonden om Poutsma's leed te verzachten, het bestuur was er slechts op gebrand de goede naam van de partij te behouden.[33] Het was nog een hele klus om de affaire succesvol onder de arbeiderspet te houden. Het partijbestuur liet over de ware toedracht van Vliegens vertrek geen woord los op het congres van 1900.[34] Ook toen talloze mensen en zelfs de afdeling Amsterdam er officieel op aandrongen 'opheldering te verschaffen nopens de plotselinge verdwijning van W.H. Vliegen' kwam er geen verklaring.[35] Vliegen meldde slechts dat er niets te melden was en bedankte zijn partijgenoten voor 'de in mij betoonde belangstelling'.[36] En daar bleef het bij: de partij speelde om pragmatische reden niet te veel voor zedenmeester.

Deze tactiek werd wellicht gehanteerd omdat er aanleiding was om aan te nemen dat Aaltje Poutsma niet het enige slachtoffer van de charmes van Willem Vliegen was geweest. Ook de zeventienjarige dochter van Willem Helsdingen leek aan Vliegens versierdrift ten prooi te zijn gevallen.[37] Wellicht wilde het bestuur het zekere voor het onzekere nemen en een stevig signaal aan Vliegen afgeven. Ook in dat opzicht had de verbanning weinig met genoegdoening aan Poutsma te maken. Al snel schetsten partijgenoten perspectieven voor een terugkeer van Vliegen. Troelstra en Wibaut zagen Vliegen liever in Nederland dan in Frankrijk. Vliegen wilde zelf ook terug. Hij vond de sanctie die hem werd opgelegd in geen verhouding staan tot de misdaden die hij had begaan. Niet gespeend van dramatiek noemde hij zijn verbanning – die overigens inclusief verhuisvergoeding was – vergelijkbaar met 'de doodstraf'.[38] Vliegen

zal zich stiekem ook een beetje verkneukeld hebben om de situatie, want vanuit Parijs stak hij zijn nieuwsgierigheid niet onder stoelen of banken. 'Tracht er eens achter te komen wat Poutsma met zijn vrouw gedaan heeft?' vroeg Vliegen aan zijn vriend Pieters.[39] Poutsma bleef bij zijn Aaltje, maar besloot elders een nieuwe start te maken en verhuisde naar Nieuw Valkeveen. Het bleek een tussenstop: tegen de tijd dat Vliegen terugkeerde op Nederlandse bodem arriveerde Poutsma in Transvaal, Zuid-Afrika. Daar zou hij de Boerenoorlog gaan verslaan als journalist, maar op de boot naar Zuid-Afrika moet hij zichzelf opnieuw hebben uitgevonden. Al in 1901 verschenen de eerste berichten over hem, waaronder een heus interview in *The Daily News*. De *Tilburgsche Courant* vertaalde het en Poutsma werd opgevoerd als een 'zekeren dr. Poutsma, een jonge Hollandsche dokter die tot februari van dit jaar met de Boeren in het veld is geweest, maar toen gevangen is genomen'.[40] Over zijn 'socialistenproces' en zijn Sneekse strapatsen werd met geen woord gerept. Hij was nu 'dr. Poutsma', hoofd van de lokale ambulancedienst.

In 1902 verscheen hij zelfs aan de zijde van president Steyn van Oranje Vrijstaat tijdens een reis door Nederland.[41] In de jaren daarna zou zijn Zuid-Afrikaanse roem dusdanig toenemen, dat hij ook Europa opnieuw enige bekendheid verwierf. Toen Poutsma na een mislukte staking in 1914 als stakingsleider uit Zuid-Afrika werd verbannen, mocht hij voor even de martelaar zijn die hij altijd in zichzelf had gezien. Bij aankomst in Gent werd hij naar eigen zeggen begroet door 'countless of thousands of Belgian workers' die bovendien allemaal 'Leve Poutsma' geroepen zouden hebben.[42] Zo ervoer Poutsma voor de tweede keer in zijn leven hoezeer een verbanning tot de eer van de banneling kon strekken, maar deze keer werkte het in zijn voordeel. In datzelfde jaar kwam hij nog één keer terug bij de SDAP. Enkele leden bezorgden hem een warm welkom. Rondom het congres van 1914 werd hij ingehaald als politicus en stakingsleider; aan zijn tijd in de SDAP werd slechts kortstondig gerefereerd.[43] Willem Vliegen keek ondertussen zwijgend toe.[44]

De rol in de groep

De deconfiture van Poutsma werd ingeluid door een gebrek aan vertrouwen bij de mensen bij wie hij wilde aansluiten. Hij mocht een prima drukker en een aardig spreker zijn, toch hoorde hij niet bij het clubje. Onbevestigde roddels en vage voorkeuren hadden een groter effect op de mate waarin Poutsma bij zaken betrokken werd dan zijn kwaliteiten. Daarin stond Poutsma niet alleen. In de maanden waarin de partij ontstond, bestond er wantrouwen tussen vrijwel alle apostelen. Toen dat langzaam oploste en de definitieve groep werd gevormd, was Poutsma

een van de mensen die er buiten kwam te staan. Hij was niet het enige slachtoffer van dit soort al te menselijk groepsgedrag. Het was een vast onderdeel van het partijleven. De eerste secretaris van de SDAP, Arnhemmer Gerrit Israel, werd al na een paar maanden geroyeerd vanwege een ruzie van 'te intieme aard' die niets met de partij te maken had.[45] Zoals zovelen werd hij door niemand in bescherming genomen toen zijn blazoen werd besmet.

Wat de functie van 'wederzijds vertrouwen' het meest treffend bevestigt, is dat het systeem ook de andere kant op werkte. Het beste voorbeeld daarvan was Willem Vliegen. Vlak voordat hij zijn affaire met Aaltje Poutsma begon, werd er een brief bezorgd bij het partijbestuur. Daarin stond dat Vliegen de rector van het Maastrichtse Jezuïetencollege gevraagd zou hebben om een baan. Dat verzoek zou bovendien vergezeld gegaan zijn met de toezegging dat hij 'het socialisme zou laten varen' als hij die baan kreeg.[46] Indien de informatie in deze brief klopte, zou Vliegen een doodzonde hebben begaan. De brief maakte dat Vliegen zich in 1899 geconfronteerd zag met zowel deze akelige roddel als met het feit dat hij met minimaal één partijgenote het bed had gedeeld.

Het waren zaken die menig socialist zeker de kop gekost zouden hebben, maar niet Willem Vliegen. De aantijgingen werden oppervlakkig uitgezocht en Troelstra zei bij voorbaat al dat Vliegen zich niet aan 'zulke laffe praatjes [moest] storen'. Bovendien merkte Troelstra zonder enige ironie op dat het partijbestuur het veel te druk zou krijgen als het zich met dit soort dingen zou bemoeien.[47] Het verloop van de tweede kwestie is gevoeglijk bekend. De partijbestuurders en het kleine clubje andere ingewijden zagen daar geen 'bijzondere omstandigheid' in. Wibaut was degene met de meest vrijzinnige gedachten in dezen en wilde niet 'als scherprechter staan, tegenover vergrijpen tegen [de] sexueele conventie zoo er geen bijomstandigheden zijn die hun karakter geheel veranderen en hun een geheel andere beteekenis van werkelijke immoraliteit kunnen geven'.[48] Kortom: anders dan Poutsma wist Vliegen het vertrouwen van zijn partijgenoten steeds weer te winnen en bleek hij immuun voor laster en roddels.[49]

Ruzies in de afdelingen: 'Hatelijke lastertaal en infame leugens'

Het was 10 december 1906 en de Groningse sociaaldemocraat Alberts ontplofte van woede. In een brief aan zijn afdelingsbestuur legde hij briesend een verklaring af over een van zijn partijgenoten. Alberts had er genoeg van dat 'de brutaalste mensch [...] de halve wereld heeft'. Die 'brutaalste mensch' was in dit geval partijgenoot Hendrik van Zanten.[50] Als meubelmaker had Van Zanten geen beste indruk op zijn collega's ge-

maakt; al twee keer had de plaatselijke vakvereniging hem geroyeerd.[51] Van Zanten, zo ging het verhaal, ging onfatsoenlijk met zijn collega's om, verzoop zijn eigen geld en leefde op andermans zak. Briefschrijver Alberts had daar wel een voorbeeld van: 'Verleden zomer liep ik met [partijgenoot] Holtkamp halfweg Haren op een Zondag. Daar kwamen we Van Zanten tegen. We liepen gezamenlijk terug en dronken in Helpman bij [café] Lukkien een glas bier. v. Zanten die zichtbaar niet dronken was maar ook niet geheel nuchter, vrat eerst een broodje met vleesch en toen een gemarineerde haring op. Aan mijn geld dacht hij niet [...].'[52]

Het was niet fraai wat Van Zanten had gedaan, maar was dit werkelijk iets wat Alberts een halfjaar na dato moest melden bij het afdelingsbestuur? Nee, er speelde meer. Een aanwijzing daarvoor was te vinden in een brief die het afdelingsbestuur een paar dagen eerder van Van Zanten ontvangen had. Deze meende dat hij vanwege zijn socialistische sympathieën nergens in Groningen werk kon vinden: 'Mijn persoontje is al eens in de patroonsvergadering geweest, te rood!'[53] Om toch aan de bak te komen, wilde hij naar Amsterdam verhuizen, maar de kosten van een verhuizing waren te hoog. Daarom vroeg hij het afdelingsbestuur nu om een financiële tegemoetkoming. Sterker nog: hij meende dat hij recht had op die vergoeding. Die boodschap onderstreepte hij door een aantal insinuerende vragen te stellen. Want was er niet een partijgenoot die onder één hoedje had gespeeld met de patroons in de stad en zich zo tegen de belangen van de kritische arbeiders had gekeerd om zichzelf van een arbeidsplaats als meubelmaker te verzekeren?[54]

Wie de schuldige was? Partijgenoot Holtkamp, uitgerekend de man met wie Van Zanten en Alberts in de zomer een haring, een broodje vleesch en een glas bier hadden genuttigd. De contouren van het conflict tekenden zich af. Welbeschouwd was het schrijven van Alberts niets anders dan de zet van een stroman geweest. Een knappe zet overigens, want de brief werd precies op het moment bezorgd waarop het afdelingsbestuur zich boog over wat al 'de kwestie-Van Zanten-Holtkamp' heette. Het bestuur belegde een hoorzitting geleid door een onafhankelijk partijlid om het conflict op te lossen, want ook mediation en conflictbeslechting behoorden tot de vaste taken van het gemiddelde afdelingsbestuur.

Er bestonden zelfs lokale protocollen voor dit soort momenten. Toen de hoorzitting begon, trad Van Zanten meteen buiten de orde. Tegen de afspraken in had hij zijn broer meegenomen om zijn verhaal kracht bij te zetten. Die broer moest het pand verlaten voordat de vergadering kon worden voortgezet. In het halfuur daarna vond een gesprek plaats waarin nauwelijks inhoudelijke argumenten werden gewisseld. Het bestuur bedankte de aanwezigen en besloot de zaak op een volgende vergadering op

te lossen. Tijdens die bijeenkomst kwam het afdelingsbestuur tot het inzicht dat Van Zanten en Holtkamp ten diepste een conflict hadden binnen hun eigen biljartmakersvereniging. Op grond daarvan verklaarde het afdelingsbestuur van de SDAP zich onbevoegd om als bemiddelaar op te treden.[55] De zaak had 'te weinig gewicht om handelend op te moeten treden' en de afdeling ging over tot de orde van de dag.[56] Statutair gezien was daar geen speld tussen te krijgen, maar het was natuurlijk geen oplossing voor het probleem. Buiten de vergaderingen bleven de kemphanen elkaar naar het leven staan.

Terwijl Holtkamp en Van Zanten nog napruttelden, diende zich alweer een nieuw conflict aan. Partijgenoot Faber had partijgenoot Noordhoff aangetroffen 'in zoo'n vreeselijk beschonken toestand dat [hij] er van huiverde. [Noordhoff] wilde zich al vragend en kloppend toegang verschaffen tot verschillende slechte huizen.'[57] Openbare dronkenschap en prostitueebezoek werden überhaupt niet als bijzonder smaakvol ervaren, maar dit incident kon ook de partij schaden. En dan was Noordhoff nog niet eens het ergste geval. Partijgenoot Siebers bleek zich in kennelijke toestand namelijk tot enthousiast propagandist te ontpoppen. Terwijl hij van deur naar deur stommelde, deelde hij verkiezingspamfletten uit. Dergelijke gedragingen verdienden geen aanbeveling en het afdelingsbestuur nam de zaak in onderzoek om de betrokkenen op een later moment aan te spreken.[58]

In al hun kleinschaligheid waren dit precies de gebeurtenissen die de gemoederen in afdelingen soms wekenlang konden beheersen. Dat vroeg nogal wat van het afdelingsbestuur. Door incidenten goed af te handelen, kon het een glansrol opeisen binnen de gemeenschap. Als officieuze rechtbank van het familienetwerk was het bestuur een moreel maatgevende instantie. Zelfs leden die buiten het gezichtsveld van de partij met elkaar in conflict raakten, bijvoorbeeld in de biljartmakersvereniging, wensten bemiddeling vanuit de partij. De praktische achtergrond daarvan was dat de vakverenigingen vaak klein waren en het onwaarschijnlijk was dat binnen hun gelederen objectieve bemiddelaars aanwezig waren. De partij bood op zulke momenten een parallelle hiërarchie die iets groter was. Maar de SDAP plaatste zich als parlementaire partij op ideologische gronden ook boven de vakverenigingen. Indien beide ruziemakers trouwe sociaaldemocraten waren, erkenden ze de partij als belangrijkere instantie dan de vakvereniging waarin het conflict was ontstaan. Toch was dit niet zonder risico. Afdelingsbestuurders die er niet in slaagden om een externe affaire te neutraliseren, importeerden het geharrewar voor hetzelfde geld vanuit de belendende organisatie naar de partij.[59] Dat kon tot nog grotere problemen leiden.

Afdelingsconflict: Het partijbestuur grijpt in

Het werd pas echt ingewikkeld als een afdelingsbestuur zelf onderdeel werd van tweespalt. Regelmatig werd het partijbestuur geconsulteerd in zaken waarin bestuursleden en andere leden tegenover elkaar waren komen te staan. Kon een goed sociaaldemocraat schrijven in een niet-sociaaldemocratisch blad?[60] Mocht een kleine pachtboer een perceel pachten waarop een partijgenoot een huurprijsverlaging had willen afdwingen?[61] Het waren vragen waarover afdelingen zich het hoofd braken en die vervolgens bij partijsecretaris Johan van Kuijkhof werden neergelegd.

In veel gevallen bleef het bij een simpele aanwijzing via de post, maar soms moest het bestuur daadwerkelijk in actie komen. In Breda ging het mis toen bestuurslid Straub weigerde vergaderingen uit te roepen, van de afdeling een 'kwajongensboel' maakte en er uiteindelijk zelfs met de kas vandoor ging.[62] Op zulke momenten verwachtten de lokale leden een interventie van hogerhand. Daarom kreeg het partijbestuur jaarlijks enkele tientallen brieven over lokale ruzies en meningsverschillen waarin een verdict noodzakelijk was. Een aantal van die conflicten escaleerde rond 1900 dusdanig dat Van Kuijkhof ze in aparte dossiers onderbracht.[63]

In 1899 ontving het partijbestuur een paniekbrief uit Amersfoort over afdelingsvoorzitter G. In der Maür. De penningmeester van de afdeling schreef: 'Hij is trouwens in 't geheel niet Sociaaldemokraat en vertelt zelf dat de centen van Van Kol hem S[ociaal] D[emocraat] hebben gemaakt.'[64] Dat was geen hoopvol bericht over het afdelingsleven. Ook de secretaris van de afdeling meldde zich en verklaarde over de voorzitter: 'Hij heeft [...] eene manie[r] om te debatteeren op elke vergadering waar hij komt, en zijn debat is soms zoo onbeholpen, dat de toehoorders er meestal door verveeld werden.' Bovendien zou In der Maür zijn eigen kinderen uitbuiten, zou hij geld bedoeld voor de partijkas deels in zijn eigen zak steken, dezelfde kosten bij meerdere partijgenoten declareren en zijn compagnon slecht behandelen en onderbetalen.[65] Op zulke momenten was het aan het partijbestuur om een goede inschatting te maken. In dit geval werd In der Maür door zijn afdeling voor royement voorgedragen. Hij besloot zich daar pas bij neer te leggen als het partijbestuur dat van hem vroeg.[66] Een schriftelijke interventie van het partijbestuur was in dit geval afdoende.

Het kwam ook voor dat een landelijke vredestichter naar een afdeling moest worden gestuurd om zich op locatie over een vete te buigen. Dat gebeurde bijvoorbeeld in Almelo. Daar was het al vanaf 1904 onrustig, maar eind 1906 barstte de bom. Gemeenteraadslid Gerrit Schotveld werd door meerdere afdelingsgenoten beschouwd als iemand die 'niet

wilde deugen'. Althans, dat was de boodschap die hem via derden ter ore was gekomen. Op een dag accepteerde hij dat niet langer en stelde hij een brief van ruim zes kantjes op, die hij voor alle afdelingsleden openbaar maakte. De leden lazen dat Schotveld zich 'op de gemeenste manier achter [zijn] rug beklad' voelde en dat hij zich niet kon voorstellen dat een partijgenoot ooit walgelijker was behandeld dan hijzelf.[67] Ter informatie werd meteen een schuldige aangewezen: afdelingslid Gerrit Hinnen. Op die aantijging kon een reactie van Hinnen niet uitblijven. Ook hij voelde zich beschimpt en bespot en wel door afdelingsvoorzitter Veldhuis. Hinnen vond de verhalen die over zijn eigen persoon de ronde deden 'zoo gemeen dat mij de keel bijna dicht ging knijpen toen ik zulke beleediging[en] moest aanhooren'.[68] Hinnen waagde zich eveneens aan een bespiegeling over de oorzaak van alle problematiek. Naar zijn idee was Schotveld de kwade genius omdat hij meer het 'liberale type' was. En inderdaad: Schotveld had als gemeenteraadslid samengewerkt met een liberale notaris. Naar eigen zeggen deed hij dit om arbeiders aan woonruimte te helpen, maar erg handig was het niet: dezelfde notaris had tijdens een werkstaking voor stakingsbrekers gezorgd en was daarom de plaatselijke verpersoonlijking van de klassenvijand. Uiteindelijk liepen de gemoederen zo hoog op dat raadslid Schotveld de partij gedag dreigde te zeggen en zijn zetel niet zonder dramatiek ter beschikking stelde.[69]

De verontrustende berichten over deze situatie bereikten het partijbestuur via verschillende kanalen. Hoewel dat een stroom aan informatie opleverde, was slecht in te schatten hoe de vork werkelijk in de steel zat. Lang niet alle bronnen waren onbevooroordeeld. Ook hier speelden familierelaties weer een rol; zo liet Hinnen zich steeds bijstaan door zijn broer.[70] Om enig zicht in de toestand te verkrijgen, werd Willem Albarda opgetrommeld. Albarda woonde sinds eind 1905 in Den Haag, maar kon als oud-afdelingslid de belangrijkste spelers in het oosten van het land wel typeren. Zijn observatie was niet mals; het was een puinhoop in de afdeling.[71] Op basis van Albarda's alarmerende berichten zond het partijbestuur een onafhankelijke buitenstaander die kant op om de gemoederen tot bedaren te brengen: Willem Helsdingen. Hij had vaker met dat bijltje gehakt en zou die ervaring volop nodig hebben, want de toestand die hij aantrof imponeerde hem diep.[72] Voorzitter Veldhuis stoof tijdens de vergadering tierend en krijsend de straat op omdat hij de consternatie niet meer aankon. Dat Schotveld van liberalisme was beticht, leek Helsdingen een accurate vaststelling, maar dat het onder afdelingsgenoten inmiddels gebruikelijk om elkaar met 'giftige slangen', 'ratten' en ander ongedierte te vergelijken, bevreemdde hem zeer.[73]

Helsdingen bemiddelde en schreef een rapport dat hij afsloot met de

weinig hoopgevende woorden 'of het geholpen heeft durf ik niet te beweren'.[74] Maar het hielp. Althans, een paar maanden na de interventie kwam het tot een staakt-het-vuren en Schotveld voegde zich weer bij de SDAP. Helsdingen werd hartelijk bedankt.[75] Of het partijbestuur toen nog wist om welke kwestie het ging, is maar de vraag. Inmiddels waren vanuit Schiedam, Arnhem, Utrecht, Dordrecht en verschillende kleinere afdelingen nieuwe briefwisselingen over misdragingen van partijleden op gang gekomen.[76] Regelmatig slaagde het partijbestuur erin de zaken goed op te lossen.[77]

Er zat een opmerkelijk patroon in de lokale conflicten. Opvallend vaak waren roddels en geklets de directe aanleiding voor trammelant. Een korte blik op een verzameling conflicten biedt een ontluisterend beeld. 'Peters komt mij voor een intriguant te zijn – hij voert niets uit, ook als secret[aris] der SDAP niet, maar hij wil de mooie man zijn, en doet dat door [anderen] een beetje neer te halen,' werd in Alkmaar geschreven.[78] Een aantal jaren later deed de secretaris van de afdeling zelfs het voorstel om het systeem van ballotage in te voeren om 'eenige minderwaardige persoonen uit de afd. te weeren'.[79] In de afdeling Terneuzen leefden vergelijkbare ideeën. Ook daar wilden partijgenoten middels ballotage enkele 'ongewenschte elementen' uit de afdeling houden.[80] De secretaris van de afdeling Tilburg waarschuwde andere afdelingen voor een partijgenoot die 'een puik werkman, doch een kolosale [sic] dronkaard' was: 'Ik zou iedereen den raad willen geven; pas op want hij is niet ter goeder trouw.'[81] In Kampen werd een partijgenoot zelfs geroyeerd vanwege de aanhoudende 'geruchten omtrent [zijn] openbaar gedrag'.[82]

De afdeling Schiedam was in 1903 op een vergelijkbare manier ten prooi gevallen aan onbezonnen voorstellen tot categorische royementen, gesjoemel en geroddel. Dat laatste heette hier chic 'legendevorming' en dat werd diep betreurd. Om dit verschijnsel te bestrijden werd een commissie aangewezen, maar die bleek niet voor haar taken toegerust. Na enig aandringen zond het partijbestuur Jos Loopuit en Johan van Kuijkhof om orde op zaken stellen. De vergadering die volgde leek nog het meest op de apotheose van een slepende burenruzie. Er gonsden allerhande geruchten door de zaal en iedereen was boos. Zoveel was duidelijk, maar niemand wist precies wat er verkeerd ging of wat de directe aanleiding voor de problemen was.[83]

Dit soort ongerichte tragiek kon afdelingen verscheuren. De partij groeide gestaag en het gebeurde steeds vaker dat in afdelingen verschillende netwerken met elkaar concurreerden om de hegemonie. Dan konden er grote scheuringen ontstaan. In Veendam scheurde de afdeling in 1904 in tweeën en later moest een partijgenoot zelfs voor de rechter ver-

schijnen vanwege de belediging van een andere sociaaldemocraat.[84] Begin 1905 maakten de leden in Utrecht het nog bonter. De twee lokale afdelingen kregen met elkaar aan de stok vanwege de kandidaatstelling voor de Tweede Kamer en daarbij speelde de nodige 'persoonlijke antipathie'. Het leidde tot een wanordelijke situatie waarin ongeveer de helft van de Utrechtse leden werd geroyeerd.[85] De strijd waaierde uit over de hele lokale arbeidersbeweging. Ook vakverenigingen en zelfs het muziekgezelschap werden gedwongen om partij te kiezen.[86] Op zulke momenten kon alleen het partijbestuur nog ingrijpen.

Afdelingsconflict: de genese van de familieruzie

De heibel in Almelo en de 'legendevorming' in Schiedam waren in één opzicht vergelijkbaar met de kwestie rondom Hessel Poutsma. In beide gevallen werden partijgenoten langzaam naar buiten geduwd. Het gedwongen afscheid van het familienetwerk voltrok zich vaak geleidelijk, maar daarom niet pijnloos. Een goed voorbeeld daarvan was te vinden bij de Groningse arbeider Andries Broekhuizen. Hij schreef een brief van acht kantjes aan het afdelingsbestuur waarin hij zijn grieven over het partijleven op tafel legde. Vervolgens deed hij iets wat vaker voorkwam: hij verzocht het bestuur om deze brief op de eerstkomende vergadering voor te lezen. Zelf wilde hij dat niet doen, want hij voelde zich weggepest. 'In de j.l. huish. Vergad. was de houding tegenover mij aller treurigst bespottelijk, het geleek wel op een rechtzaal en ik een misdadiger voorstelde [...].' In de rest van zijn brief deed Broekhuizen een poging om onder woorden te brengen wat hij voelde:

> In alle ernst: wie zal de tranen hebben die er al vergoten zijn tengevolge van de hatelijke lastertaal en de infame leugens die er enkel door praatzucht en karakterloosheid werden in 't leven geroepen en naar alle zijden heen verspreid? Hoeveel gezinnen verloren daardoor hun bestaan, hun brood en werden in de diepste ellende gedompeld? Hoevele brave menschen werden eerloos verklaard en moeten levenslang worstelen met den smet eenmaal op hun leven geworpen, en die al het water der zee er niet meer afwasschen kan? Hoeveel hoofden zijn er door op hol gebracht? Hoevele harten voor altoos vergiftigd? Hoeveel twist en tweedragt, haat en wraakzucht is er door aangestookt? Zoudt gij de tranen tellen dien ten gevolge uit menschen oogen geperst? Ik beweer dat zij een meer zouden vormen groot genoeg om er eene geheele oorlogsvloot in te laten manoeuvreren naar hartelust![87]

Cruciaal in de brief is dat het Broekhuizen niet lukte om de aanleiding voor zijn gevoel van onbegrepenheid accuraat uit te drukken. Dat lag niet aan hem, maar had met de aard van het conflict te maken. Het ongrijpbare karakter van wat hem overkwam, tekende dit type voorvallen: ruzies en buitensluitingen hadden negen van de tien keer geen aanwijsbare aanleiding. Er was geen concreet ideologisch meningsverschil, er was geen mislukt evenement waarnaar verwezen kon worden, er was geen handgemeen geweest. Niemand kon de vinger precies op de zere plek leggen en zelfs het slachtoffer bleef hangen in een jammerklacht van acht pagina's. Misschien hadden sommige mensen elkaar gewoon te veel op de lip gezeten. Ze waren buren, vrienden, collega's en familieleden die op elkaar waren aangewezen, maar soms simpelweg niet met elkaar door één deur konden. Zo namen triviale animositeiten meer dan eens het karakter van een slepende – en soms gênante – familieruzie aan.

'De zaak-wijnkoop' ofwel 'de kwestie-Hugenholtz'

Al deze lokale familieruzies, veelal met een persoonlijke ondertoon, namen niet weg dat er ook ideologische conflicten werden uitgevochten. In het volgende geval wordt duidelijk hoe verschillende soorten conflicten door elkaar liepen of elkaar zelfs genadeloos konden aanwakkeren. Het complexe geval dat in deze paragraaf aan de orde komt, was het product van een arbeidsconflict, een ideologisch meningsverschil, een flinke dosis persoonlijke animositeit en de onverenigbaarheid van een tweetal netwerken.

Op maandag 5 februari 1906 verscheen in *Het Volk* het verslag van een vergadering die veel eerder – op 8 juli 1905 – had plaatsgevonden. Aanleiding was een conflict tussen partijbestuurslid David Wijnkoop en Kamerlid Frederik Hugenholtz. De publicatie was pikant omdat het partijbestuur het conflict tussen beide partijgenoten tot op dat moment succesvol onder de pet had weten te houden. Onder andere vanwege de verkiezingen was besloten om het gebeurde nog even niet aan de openbaarheid prijs te geven.[88] Maar in februari 1906 ging de beerput open.

De kwestie was als volgt. Theoloog Frederik Hugenholtz was behalve revisionistisch Kamerlid en gemeenteraadslid in Haarlem ook verzekeringsinspecteur voor Noord-Holland bij de Centrale Arbeiders Verzekerings- en Depositobank, kortweg 'de Centrale'. Partijbestuurder David Wijnkoop – marxist in hart en nieren – was eveneens verzekeringsinspecteur, maar dan voor de regio Amsterdam. Hoewel Wijnkoop niet erg goed presteerde als inspecteur, Hugenholtz niet altijd even makkelijk was in de omgang en de twee er verschillende politieke ideeën op nahiel-

den, konden beide mannen aardig samenwerken.[89] Maar eind 1904 ging er iets mis. Er werden plannen gemaakt voor een grootscheepse reorganisatie binnen de Centrale en ook de structuur van de leiding zou daarbij worden aangepast. De districtskantoren Noord-Holland en Amsterdam zouden worden samengevoegd en Hugenholtz en Wijnkoop zouden het nieuwe kantoor samen gaan leiden. Hugenholtz als directeur, Wijnkoop als onderdirecteur.

Wijnkoop had zijn twijfels bij die constructie en beraadde zich op een bezwaar. Maar ondertussen stuurde Hugenholtz op 22 december 1904 een briefkaart met alle informatie over de nieuwe structuur aan de verzekeringsagenten van de Centrale, dus ook aan naaste collega's van Wijnkoop. Wijnkoop zag zich door die brief voor een voldongen feit gesteld en voelde zich belazerd. Want of hij nu bezwaar zou aantekenen of niet, hij leek te zijn gedegradeerd ten opzichte van Hugenholtz. Wijnkoop noemde Hugenholtz daarop een 'onderkruiper', destijds zo ongeveer het ergste verwijt dat je een socialist kon maken.[90] Wie zich zoiets liet aanwrijven, tekende zijn eigen morele failliet.[91]

In zijn hoedanigheid van partijbestuurslid deed Wijnkoop een poging om Hugenholtz zijn woorden officieel terug te laten nemen, maar die was daar – zeker na de beschuldiging van onderkruiperij – niet toe genegen. Daarop besloot Wijnkoop alle samenwerking met Hugenholtz te staken. Desondanks hield hij zijn baan aan, waardoor op het kantoor van de Centrale een onwerkbare situatie ontstond. Dat hield Wijnkoop ongeveer een jaar vol, totdat hij op 1 februari 1906 werd ontslagen.

Waar aanvankelijk binnenskamers werd gevochten en beide betrokkenen slechts hun naaste vrienden hadden ingelicht, ontstond nu groot rumoer. Een aantal vrienden van Wijnkoop besloot om Hugenholtz persoonlijk te gaan hinderen en hem op te wachten na zijn werk. Hugenholtz schrok daarvan en deed zijn beklag over deze gang van zaken bij de redactie van *Het Volk*.[92] Steeds meer mensen wisten nu van de problemen. Het hek raakte van de dam toen Willem Vliegen getuige was van een confrontatie tussen Hugenholtz en zijn belagers en daarover schreef in *Het Volk*: 'Een schandaal. De Amsterdamsche partijgenooten kunnen dezer dagen een hartverheffend schouwspel bijwonen, nl. *dat partijgenooten elkander posten*. Het gebeurt in de Spuistraat, voor het bureau der "Centrale".'[93]

Ook buiten de beweging waren mensen inmiddels gealarmeerd. Een verslaggever van het *Nieuws van den Dag* toog naar het kantoor aan de Spuistraat om eens te zien hoe dit spektakel eruitzag. Hij nam waar hoe Sam de Wolff – vriend van Wijnkoop en nota bene voorzitter van de 'Vakvereniging voor agenten van levensverzekeringsmaatschappijen' – zich

samen met enkele anderen onder het raam van Hugenholtz had opgesteld.[94] Wijnkoop had als actief en gewaardeerd lid van zowel de partij als de vakbond een indrukwekkende vriendenschare, en een deel van deze vrienden verzamelde zich steeds weer onder dat raam. Na verloop van tijd was het zo geregeld dat er permanent minstens drie mensen in de Spuistraat naar boven stonden te kijken. Hoewel de medewerkers van de Centrale zich niet van de wijs lieten brengen, leidde het schouwspel hen wel van hun werkzaamheden af. Frappant detail: Hugenholtz was zelf niet in beeld bij De Wolff en zijn kornuiten, hij werkte aan de andere kant van het gebouw. De aanhangers van Wijnkoop wilden vooral aan derden laten zien dat ze er waren. Niemand kon hen daarvan afbrengen, ook Pieter Tak en Johan Schaper bleven vruchteloos in hun poging het posten te stoppen.[95]

Op een zaterdagochtend was Hugenholtz aan het werk. Na die tijd besloot hij, alvorens de trein naar zijn woonplaats Haarlem te nemen, met een aantal collega's nog even naar café Palais Royal te gaan. Onderweg werd hij opgemerkt door Sam de Wolff. Deze achtervolgde hem en ging in het café in de weg zitten. Ook andere vrienden van Wijnkoop namen plaats rondom Hugenholtz, die stelselmatig met 'meneer de onderkruiper' werd aangesproken.[96] De lol was er snel af voor Hugenholtz; hij vertrok naar het Centraal Station. Maar de pestende posters trokken in een stoet achter hem aan. De belangstellenden die de stoet volgden hoorden hoe Hugenholtz, zoals hij dat later zelf herinnerde, werd toegesist: 'Dat is nou een man, die uit z.g. ethische beginselen in de partij is gekomen en die nou voor 200 pop onderkruiper speelt [...] Die vuilak, die ploert. Waren we maar in den A.N.D.B., dan liep ik dien ploert tegen zijn donder. Wij komen je ook nog eens aan de Kamer posten, hoor Ploert. Je kunt wel aan de verkiezingscijfers merken hoe de afdeeling Haarlem door dat stuk Kamerlid vooruitgaat, maar 't is ook geen wonder, want 't is een vuillak, een ploert. Nu wordt voortaan onderkruipen ook al sociale actie.' Sam de Wolff zei: 'Kom jongens, vlak tegen hem aanloopen. [...] Wij hebben meer liefde voor de partij dan die ploert.'[97]

Naar aanleiding van de gebeurtenissen improviseerde Hugenholtz een soort persconferentie waarin hij zijn volledige verhaal deed.[98] Hij verklaarde niet alleen over Wijnkoops gepost, gepest en geroddel, maar vertelde ook dat een aantal vrienden van Wijnkoop een officiële stemming binnen de centrale hadden aangegrepen om Hugenholtz tot 'onderkruiper' te verklaren.[99] De journalisten smulden van het socialistische nieuws. In *De Tijd* zou een week later zelfs ruimte zijn voor een begripshistorische reflectie op het woord onderkruiper, want '[d]at woord heeft in de socialistische beweging een eigenaardige plaats ingenomen

en een betekenis gekregen die het aanvankelijk niet had'.[100] Wijnkoop nam ondertussen overal 'corruptie' waar en voelde zich niet serieus genomen.[101]

Het toch al niet fraaie conflict werd verhevigd door de confrontatie van twee diametraal tegenovergestelde stijlen. In de pers, tijdens vergaderingen en op straat werden beide persoonlijkheden met volle overgave gejureerd, gefileerd en gekarikaturiseerd. Wijnkoop had een 'bedenkelijk gemis aan takt' en reageerde op partijgenoten als een stier op een rode lap.[102] Daarnaast speelde hij graag de principeman. Zo was hem als partijbestuurder gevraagd om zijn gezag te gebruiken en het postspektakel te stoppen, maar dat weigerde hij: de zaak speelde onder het personeel van de Centrale en in dat raderwerk beschouwde hij zichzelf slechts als een nietig tandwiel.[103] Wijnkoop werd gedreven door een 'sterk, ja fanatiek ontwikkelden gerechtigheidszin'.[104] Vrij vertaald betekende dit: zodra hij iets zag wat hem aan onrecht deed denken, stormde hij zonder scrupules de ring in.

Hugenholtz daarentegen was een gewiekst tacticus. Hij gaf al na een paar dagen ruimhartig toe dat hij onhandig was geweest, maar zei zich verder van geen kwaad bewust te zijn. Daarna speelde hij begaafd de vermoorde onschuld. Maar evengoed kon hij 'hatelijk lachen' en in brieven zette hij mensen menigmaal lelijk tegen elkaar op.[105] Zijn venijn uitte zich in kleine speldenprikjes. Zo ondertekende hij al zijn teksten met 'F.W.N. Hugenholtz, directeur'.[106] En bovendien liet hij anderen voor zich werken. Dat ook zijn vrouw de zaak aankaartte bij het partijbestuur, sprak boekdelen.[107]

De 'scheidsgerechten' zoals die binnen afdelingen gebruikelijk en vaak succesvol waren, wierpen hier geen vruchten af.[108] Op 6 februari 1906, meteen na de eerste escalatie, vond weliswaar een ondervraging plaats met een aantal betrokkenen, maar niemand wilde nog van positie veranderen.[109] Ondertussen begonnen allerlei andere mensen zich ermee te bemoeien. De partijlijnen waren kort en vrijwel iedereen kende een van de betrokkenen persoonlijk. Veel mensen voelden zich geroepen een uitspraak te doen over de kwestie. De raad van commissarissen van de Centrale publiceerde zelfs een brochure waarin zij diverse betrokkenen aan het woord lieten en waarin de aard van de kwalificatie 'onderkruiper' werd bediscussieerd.[110]

Ook mensen die verder van de zaak afstonden, bemoeiden zich ermee. Dat gebeurde vooral door reacties in *Het Volk*. Frank van der Goes schreef dat Hugenholtz 'geen onderkruiper' was, maar dat hij ook niet handig was geweest.[111] Het was een zeldzaam genuanceerd stuk dat nog in dezelfde editie van *Het Volk* werd overschreeuwd door Sam de Wolff.

Hij schreef over de 'onbeschaamdheid van Hugenholtz' en vond het begrip onderkruiperij zelfs nog zachtjes uitgedrukt.[112]

Vanaf dat moment raakten steeds meer partijgenoten hun geduld kwijt en mengden zich in het debat.[113] Partijgenoot M.A. Hamel vroeg zich af of het bestuur 'inderdaad zo weinig belangrijks voor de partij te behandelen heeft, dat het, heelemaal geen raad meer wetende met z'n tijd, z'n vergaderingen misbruikt, ja zelfs nog eene aparte vergadering belegt, om den partijbestuurder Wijnkoop (die de kieschheid heeft om zijn eigen persoonlijke zaakje bij het P.B. aanhangig te maken en *zelf* te helpen berechten), aan een baantje te helpen'.[114] In de dagen daarna schreven steeds meer partijgenoten boze brieven.[115] Ook op afdelingsvergaderingen spraken partijgenoten erover. De leden van de afdeling Amsterdam IX deden bij Wijnkoop wat diens afdeling Amsterdam III bij Hugenholtz had gedaan: Wijnkoop werd op 8 februari met algemene stemmen tot 'partijbestuur onwaardig' verklaard.[116] In Den Haag, Zaandam, Koog-Zaandijk en Haarlem werden eveneens moties aangenomen over het al dan niet onderkruiperschap van Hugenholtz of Wijnkoop.[117]

Partijleider Troelstra bemoeide zich ook met de zaak. Hij kwam met een onvervalst troelstraïsme waarmee hij zijn eigen positie knap bevestigde. Hij zei dat Hugenholtz hooguit een 'aspirant-onderkruiper' kon zijn, daar er van de daad zelf geen sprake was. Wijnkoop kwam er ook niet genadig vanaf, hem werd stijfkoppigheid en haatdragendheid verweten. Over Sam de Wolff schreef Troelstra: 'Maar het ergst hebben wel die partijgenoten gezondigd, die zich zodanig hebben laten opwarmen, dat zij, de dwaze beschuldigingen tegen Hugenholtz voor ernst nemende, op dezen de gewone middelen van posten of pesten hebben toegepast die men tegen onderkruipers bezigt.'[118] Met deze opmerking toonde Troelstra waarom hij de leider van de partij was. Hij kende de betrokken heethoofden en had zo zijn voorkeuren, maar met deze reactie stelde hij zich boven de partijen. Hij riep tactisch op om de rust te bewaren en sloot daarmee aan bij het gevoel van veel gewone SDAP-leden.

Troelstra had de stemming goed gepeild, want de meeste gewone partijleden konden alleen maar verbijsterd toekijken. Een lezer van *Het Volk* meende dat het beter zou zijn als 'één van tweeën de partij uitgeslingerd [werd]'. Hij schreef aan hoofdredacteur Tak: 'De SDAP is weer in rep en roer. Pas is het [sic] geharnaste polemiek [tussen] Troelstra en Van der Goes uit en zijn de quaesties "Hugenholtz trein" en "'t Landhuisje" aan het doorsijpelen in de locale-plattelands-blaadjes [...] of er is weer 'n quaestie n.l. "Den onderkruiper Hugenholtz". Naar mijn bescheiden oordeel wordt er van onze vrije-openbare-critiek een caricatuur gemaakt, door het schaden van Wijnkoop's eigen belang een partijbelang te ma-

ken.'[119] Dat gevoel leefde onder meer arbeiders. 'Ik ga er waarachtig aan twijfelen of de twistenden de arbeiders wel kennen,' schreef een arbeider.[120] En: 'Wat hebben wij als arbeiders met dergelijke poes pas te maken, laten de heeren dat zaakje zelf maar opknappen.'[121] Anderen, zoals werkman L. van der Gruijt, kwamen met goedbedoelde suggesties en steunbetuigingen om de boel tot een einde te brengen.[122] Partijlid Huijbers waarschuwde dat mensen dit conflict niet alleen binnen de partij uitvochten: 'Deze personenstrijd komt ook in de fabrieken voor.'[123]

Alle reacties moeten hoofdredacteur Tak slapeloze nachten hebben bezorgd. Natuurlijk wilde hij geen openbare ruzie in de krant. Maar toen de brievenstroom eenmaal in beweging was, leverde iedere weigering van brieven weer een nieuwe golf aan brieven op. Partijgenoot J. Hekelaar kwam daarom met een ironisch voorstel en schreef: 'Zou het geen aanbeveling verdienen de ingezonden stukken betreffende de zaak-Wijnkoop-Hugenholtz in een geheel afzonderlijk blaadje te plaatsen om dit dan bij het blad te voegen? Men zou dan bij het ontvangen van het blad direct weten wat terzijde gelegd kon worden en zich niet behoeven te ergeren over de minne, schunnige manier van schrijven waaraan sommige inzenders zich in den laatsten dagen schuldig maken.'[124] Een apart blad dus, dat rechtstreeks bij het oud papier kon.

Escalatie

Wijnkoop was druk doende met een brochure die moest voorkomen dat hij 'alle onware feiten en lasterlijke aantijgingen incidenteel [moest] beantwoorden'.[125] Daarmee werd weer een nieuw genre aangeboord waarin de ruzies werden voortgezet. En belangrijker: Wijnkoop zocht nu expliciet steun buiten zijn vertrouwde netwerk, een brochure was immers volledig openbaar. Toen deze brochure er eenmaal was, volgde algauw een brochure van Hugenholtz. Meteen na verschijning daarvan vroegen de eerste afdelingen om exemplaren.[126] De mate van openbaarheid van het conflict werd bevestigd toen de *Nieuwe Tilburgse Courant* kirde: 'De pennestrijd tusschen beide socialistische kemphanen Wijnkoop en Hugenholtz is werkelijk kostelijk.'[127]

Maar het debat verhardde ook. Colporteur Haringman – een vriend van Wijnkoop – van *De sociaaldemocraat* werd het onmogelijk gemaakt om zijn kranten te verkopen in de Amsterdamse Jodenbreestraat.[128] Andere leden lieten hun antisemitische gevoelens de vrije loop. Partijgenoot De Lange beschreef het Amsterdam van die dagen als een 'jodenrommel' en achtte het in het belang van de partij om 'die lui niet meer de eerste viool [te laten] bespelen'.[129] Ook Willem van Ravesteijn, een vriend van David Wijnkoop, had het over een 'jodenrelletje'.[130] Langzaam maar

zeker kwamen niet alleen personen tegenover elkaar te staan, maar werden hele netwerken binnen de partij wederzijds verketterd.

Op alle belangrijke punten van het partijleven sloeg deze tweestrijd aan. Het was een hiërarchische kwestie in de Centrale, het was een ideologische geschil tussen partijgenoten met onverenigbare ideeën over de toekomst van de sociaaldemocratie en het was conflict tussen personen die elkaar niet lagen en allebei deel uitmaakten van een ander netwerk in de partij. Zo was er voor derden altijd wel een aanleiding om voor een van beide kemphanen in het strijdperk te treden. En dat gebeurde dus volop.

Sommige partijgenoten die zich niet in de partijdebatten mengden, vestigden hun hoop op het toen aanstaande congres van 1906; wellicht zouden de heethoofden daar nader tot elkaar kunnen komen. Anderen wensten juist dat de ruzies binnenskamers zouden blijven en niet op het congres aan de orde zouden komen: 'Door eenige afd. onzer partij is voorgesteld op ons a.s. congres de discussies over de onsmakelijke kwesties, welke den laatste tijd in de partij zijn ontstaan, te smoren en de weinige beschikbare tijd te besteden aan voor de partij nuttiger en noodzakelijker werk.'[131] De wens om de zaak te laten rusten, werd niet vervuld. Het journaille zou het congres uiteindelijk beschrijven als een gejaagde en onrustige bijeenkomst: 'Er was zoo het een en ander te bespreken: een honderd moties van orde en voorstellen. Kwesties, die duizenden regels van *Het Volk* hebben gevuld, moesten worden opgelost.'[132]

Partijgenoot Westra schreef: 'Hommels. Herrie. Ruzie, hoe men het ook wil noemen, er komt wijnig op aan, maar is steeds de orde van de dag in ons partij. heefd men avens het Volk gelezen, zoms laat het zich aan zien dat de kou wat van de lucht zal zijn, maar hoo maar steeds, word het erger, vanaf het Concres.1901 te Utrecht. is dat gedonderjaag al aan de gang.'[133] Ondanks zijn gebrekkige kennis van de spelling, doorzag partijgenoot Westra scherp dat deze kwestie niet pas sinds februari 1906 bestond.[134] Het maakte deel uit van een langdurigere strijd waarin persoonlijke en ideologische spanningen vermengd waren geraakt.[135] Mede daardoor was er geen enkele instantie die mogelijkerwijs vat op de zaken kon krijgen en een succesvolle interventie kon doen. De niet-socialistische krant *De Eemlander* schreef zonder terughoudendheid dat het partijbestuur in een familieruzie verwikkeld was geraakt en daarin bovendien opereerde als '[e]en weifelende goedhartige kerel, die beide kijvenden te vriend wil houden en vooral zijn familielid niet aan durft te pakken'.[136]

Het Deventer Schisma: Ideologische ruzies

Het politieke leven bestond niet alleen uit burenruzies en familievetes. Natuurlijk werden er ook conflicten uitgevochten die een sterk ideolo-

gische component kenden. Hieronder wordt het ideologische geschil besproken dat – vanwege haar desastreuze uitkomst – geldt als het belangrijkste conflict binnen de vroege SDAP. Dat was een verzameling controverses die vanaf 1900 langzaam aanzwol tot een onstuitbare stroom ruzies en conflicten die een aanzienlijk deel van de partij in hun greep zouden krijgen. In 1909 mondde die stroom uit in het Deventer Schisma, de afscheiding van een deel van de SDAP.

Toch zal de onderstaande bespreking niet alleen in het teken van de ideologische scherpslijperij staan. Het slagveld overziend, stelde J.W. Gerhard in 1907 dat het 'geen beginselenstrijd, maar een personenstrijd' was geworden.[137] Gerhards uitspraak was boud, maar helemaal ongelijk had hij niet: alles wees erop dat deze kwestie aan veel meer raakte dan alleen de ideologie.

In de meimaand van 1901 ontving Pieter Lodewijk Tak een brief van Willem Albarda die daarin stelde dat 'onze partij een ernstige ramp bedreigt'. Albarda doelde op de ontwikkelingen die zich voordeden in de zogenaamde 'agrarische kwestie'.[138] Troelstra had even daarvoor gekozen om van de lijn van het marxisme af te wijken en ook kleine landbouwers als potentiële sociaaldemocraten te beschouwen. Dat was niet bij iedereen in goede aarde gevallen en Troelstra oogstte veel kritiek.[139]

Marxisten als Gorter en Van der Goes hadden opzichtig geïrriteerd gereageerd op deze verwatering van de leer. Dat had bij Albarda de alarmbellen doen rinkelen. Want 'als Gorter, Goes, Rol[and] Holst en anderen den aanval doen dan kunnen ze rekenen op den aanhang van een groot deel der partij'. Daar kwam nog eens bij dat er ook 'motieven die niets met de heele agrarische zaak te maken hebben' speelden. Er was een 'laster-en-nijd-campagne [...] van Domelasche en andere zijden tegen Troelstra gevoerd'.[140] Kortom: de partij had een serieus probleem. Zo serieus zelfs dat er een strijd zou komen 'die de partij in tweeën scheurt', zo schatte Albarda in.[141] Die inschatting was zo gek nog niet. Na de 'agrarische kwestie' van 1901 volgden de 'schoolkwestie', de 'stakingskwestie', de 'arbeidscontractenkwestie' en de 'kwestie rondom de hoofdredactie van *Het Volk*'. Voor de buitenwacht waren dat verschillende conflicten, maar in feite speelde steeds hetzelfde ideologische geschil. Aangevuld met de persoonlijke animositeiten die hierboven uitgebreid aan de orde kwamen, leidde dat tot een toename van wantrouwen en ergernis.[142] Acht jaar later zou de profetie van Albarda bewaarheid worden: in februari 1909 scheidde een deel van de partij zich af.

De voorgeschiedenis van deze scheiding der geesten werd in het vorige hoofdstuk al opgetekend. Die beschrijving hield op bij het congres van Haarlem in 1907. In deze paragraaf wordt die draad weer opgepakt en

komen de conflicten uit de laatste twee jaren van de tumultueuze eerste vijftien jaren van de SDAP aan de orde.

Van oude en nieuwe marxisten in de polder

Het gedachtegoed van Karl Marx was opgebouwd uit een mensbeeld uit de Duitse filosofie, een sociaaleconomische theorie op basis van Engelse gegevens, een hegeliaanse gedachte over het verloop van de geschiedenis en een scala aan politieke overdenkingen over de toestand van de arbeidersklasse. Om er grip op te krijgen was minimale kennis van deze ingrediënten noodzakelijk en die kennis had lang niet iedereen. Bovendien schreef Marx niet erg programmatisch en bestond er rond 1900 nog geen overzichtsuitgave van zijn volledige werk. Er waren allerlei snippers van journalistieke, wetenschappelijke en politieke stukken van hem in omloop, vaak in verschillende vertalingen.[143]

De relatieve ongrijpbaarheid van deze ideologie trok in heel Europa zijn sporen door de sociaaldemocratische beweging. Overal werd getwist over de vraag of de geschriften van Marx wetenschappelijke toekomstschetsen waren of dat ze moesten worden opgevat als draaiboek voor politieke actie. Naarmate de tijd verstreek, vroeg een toenemend aantal sociaaldemocraten zich af of de revolutie die Marx had aangekondigd er überhaupt nog zou komen. Sommigen meenden dat de revolutie tussen haakjes moest worden gezet omdat het effectiever zou zijn om de samenleving stapsgewijs in de goede richting te hervormen. De meest uitgesproken stellingen in dit debat werden ingenomen door buitenlandse intellectuelen als Karl Kautsky, Eduard Bernstein en Jean Jaurès.[144]

Door hun uitstekende contacten met buitenlandse scherpslijpers vertaalden partijgenoten als Anton Pannekoek, Herman Gorter en Pieter Jelles Troelstra hun standpunten soms letterlijk, soms figuurlijk naar de Nederlandse situatie.[145] Zo weerklonken echo's van het Europese debat tussen marxistische hardliners en revisionistische pragmatici ook in Nederland. Willem Vliegen drukte dat eufemistisch uit door te zeggen dat de erfenis van Karl Marx 'helaas in onze partij een punt van strijd uitmaakt, maar de liefde tot den man is in ons aller harten zonder uitzondering'.[146] Juist die 'liefde tot den man' leek een deel van het probleem te zijn, want die liefde kwam niet zonder jaloezie en begerigheid. Ook binnen de SDAP werd op felle wijze gestreden om de erfenis van de stamvader van de sociaaldemocratische familie.

Ideologenstrijd was vaste kost voor de lezers van *Het Volk* en in sommige afdelingen werd er tot diep in de nacht over gedebatteerd.[147] De kampen waren in de praktijk betrekkelijk eenvoudig te onderscheiden. Enerzijds was er het revisionisme van voorman Troelstra en anderzijds

waren er de mensen die zijn politieke handelen op basis van marxistische argumenten verwierpen. Die groep mensen was tot 1907 aangevoerd door Herman Gorter en Henriette Roland Holst. Aanvankelijk voerden deze groepen vooral harde debatten met elkaar, maar in 1906 liep de situatie uit de hand. Troelstra trok de macht naar zich toe en de marxisten weigerden zich nog langer voor de partij in te spannen. In 1907 veranderde die situatie weer. Na afloop van het in hoofdstuk 6 besproken congres besloten de belangrijkste marxisten hun eerder ingezette dienstweigering in te trekken. Henriette Roland Holst, Frank van der Goes en Pieter Wiedijk werden zelfs samen met Troelstra lid van de 'Commissie tot herziening van het program'.[148]

Het tij leek gekeerd, maar er stond een nieuwe groep marxisten op. Het ging om David Wijnkoop, Jan Ceton en Willem van Ravesteijn, een stel intellectuelen dat al langer bekendstond om hun rechtlijnige interpretatie van het marxisme. Na 1907 zouden ze dat geluid definitief een Nederlandse stem geven. Historicus Frits de Jong betitelde dit groepje als de 'derde generatie marxisten'. Na de generatie-Troelstra en de generatie-Gorter, diende zich nu de generatie-Wijnkoop aan.[149] Voor die visie valt wel iets te zeggen. Troelstra sprak zelf ook in termen van 'jong en oud' over dit conflict. Hij had het over de 'steigerende veulens' en over 'jongere vrienden' die wel wat meer 'respect en bescheidenheid' mochten hebben voor de oudere strijders.[150] Toch is het onterecht om het ontstaan van dit conflict alleen aan de leeftijd van de deelnemers toe te schrijven. Lang niet alle jongere partijleden waren uitgesproken marxisten en bovendien waren niet alle uitgesproken marxisten jong. De marxisten rondom Wijnkoop vormden vooral een nieuwe generatie omdat ze op een later moment toetraden dan degenen waartegen ze in verzet kwamen: de felste marxisten waren na de oprichtingsfase lid geworden van de SDAP.

Het debat rond De Tribune

Al tijdens het verzoeningscongres van 1907 werd de eerste voorbereiding getroffen voor een nieuw marxistisch offensief. Terwijl de vergadering in de grote zaal met een vrolijk slotakkoord tot een einde kwam, stond in de wandelgangen van de Haarlemse sociëteit een groepje partijgenoten te praten. In hun midden stond David Wijnkoop, een van de mensen die zich niet kon neerleggen bij de nog altijd onduidelijke ideologische situatie en daarom niet berustte in de Haarlemse 'schijn-verzoening'.[151] Onder zijn aanvoering werd besloten om een paar dagen nadien een vergadering te beleggen.[152] Hoewel Willem Bonger niet tot de meest uitgesproken marxisten behoorde, was ook hij van de partij. In een brief

deed hij verslag van de gebeurtenissen. 'Er is m.i. niet veel nodig of we zitten weer in de oude herrie,' schreef hij. De sfeer tijdens deze vergadering was diametraal tegenovergesteld aan die tijdens het zo gemoedelijk verlopen congres. Onder de aanwezige marxisten waren 'enkele principieele menschen', maar hij trof ook 'enkele vechtjassen à outrance, gevaarlijke neurasthenici die op een onverantwoordelijke manier de Partij naar de bliksem helpen'. Hij zag hoe een nieuwe lichting sociaaldemocraten het toneel betrad. Zo was er ene Johan Knuttel uit Leiden, evenals 'een jongmensch uit Zwolle, ik geloof Sneevliet of zoo iets'.[153] Het waren tot dan toe onbekende jongens die later zouden uitgroeien tot vooraanstaande communisten.

Bonger was getuige van de doorbraak van een nieuwe beweging in de partij. Gorter en Roland Holst voerden op de bijeenkomst niet langer de boventoon als het om de interne oppositie ging. Veel belangrijker was David Wijnkoop, de aanvoerder van deze 'fanatieke drijvers'.[154] Wijnkoop was al in 1899 lid geworden van de SDAP en was betrokken geweest bij het Leesgezelschap. Op lokaal niveau in Amsterdam werd Wijnkoop een onmisbare speler, maar hij behoorde niet tot de inner circle van de apostelen. Hoewel hij Troelstra aanvankelijk bewonderde, had hij al vroeg ideologische kritiek. Vanaf 1904 besteeg hij tijdens congressen het podium om zijn ongenoegen over de ideologische stand van zaken te uiten.[155] Er werd slecht naar zijn ideologische kritiek geluisterd. Toen hij desondanks partijbestuurslid werd en tot de hoogste regionen van de SDAP doordrong, zette hij zichzelf in een kwaad daglicht door het hiervoor beschreven 'akkefietje' met Hugenholtz.

Vanaf 1904 had hij meer dan eens het idee geopperd om een weekblad uit te brengen. Daarin moest onversneden marxisme worden gepredikt. Dat plan was riskant, omdat de partij daardoor mogelijkerwijs met twee monden zou gaan spreken. Daarom was de animo voor een dergelijke krant zelfs onder marxisten aanvankelijk gering.[156] Paradoxaal genoeg was het juist het verzoeningscongres van 1907 dat in deze situatie verandering bracht. In Haarlem drong het tot de jonge marxisten door dat het onder Troelstra nooit tot een andere tactiek zou komen en dat hun waarschijnlijk nimmer een hoofdrol op het partijtoneel gegund zou worden. De afweging was snel gemaakt: ze hadden niet genoeg te verliezen om behoudend te zijn en meer dan genoeg te winnen om een risico te nemen. Ze besloten hun eigen weg te gaan. Wijnkoop ging vanaf de eerste bijeenkomst gepassioneerd voorop. Bonger was daarvan getuige en noemde hem in die situatie 'zoo gevaarlijk als een lucifer bij een buskruitvat'.[157] Een halfjaar en een aantal bijeenkomsten later zou zich de eerste explosie voordoen: er werd inderdaad een nieuwe krant opgericht.

Op 19 oktober 1907 verscheen onder leiding van David Wijnkoop, Jan Ceton en Willem van Ravesteijn weekblad *De Tribune*. Het blad had zich de 'verdieping van socialistisch inzicht' tot doelstelling gemaakt, maar zou vooral aan de verdieping van socialistische tegenstellingen meewerken.[158]

De Tribune zag eruit als een normaal weekblad. Inhoudelijk onderscheidde het zich vooral met zijn aandacht voor de internationale sociaaldemocratie. De beperkte lezersschare kreeg – naast wekelijkse citaten van Marx en Lassalle – ook actuele 'brieven' uit België en Duitsland voorgeschoteld.[159] Verder troffen de lezers er nieuwsberichten over het wel en vooral het wee van Engelse, Franse en Russische socialisten.[160] De internationale artikelen werden aangevuld met kort binnenlands nieuws en, het belangrijkste, verdiepende stukken over het marxisme. Ondanks het uitgesproken karakter en een paar marxistische speldenprikken kon deze ideologische berichtgeving toch nauwelijks een steen des aanstoots zijn voor de andere partijleden.[161] En inderdaad: het was niet de inhoud van het blad die de sociaaldemocraten op de kast joeg, maar het feit dat het blad überhaupt bestond. Zo schreef *Het Volk*: 'Ons dunkt dat de oprichting van dit blaadje als een ernstige organisatorische fout is te beschouwen. Het stichten van eigen propagandabladen door eenige particuliere partijgenoten, is in strijd met al onze tot dusver geldende opvattingen van organisatie en democratie. Men schept aldus propaganda-instituten die volkomen buiten alle controle der partij-organisatie staan.'[162]

De Tribune wenste een vrije stem in het socialistische koor te zingen en dat werd de redactie niet in dank afgenomen. Het stootte niet alleen de redacteuren van *Het Volk* tegen de borst. Ook *De Voorwaarts, De Baanbreker, De Moker* en *De Arbeid* hadden hun 'organisatorische' bedenkingen bij de oprichting van het blad.[163] Dat *De Tribune* de bedenkingen van anderen als triomfen afdrukte, maakte de zaak al niet veel beter.[164] Vooral Willem Vliegen – de meeste rechtse onder de partijleiders – liet zich uit de tent lokken. In een artikelenreeks in *Het Volk* hakte hij keihard in op de 'tribunisten' – zoals de groep vanaf dat moment werd genoemd – in. Dat ging zo ver dat gematigde marxisten als Willem Albarda en Theo van der Waerden de toon van Vliegen 'veel erger' vonden dan die van *De Tribune*.[165]

De ongenadige reactie van Vliegen laat goed zien dat *De Tribune* meer was dan een marxistisch blaadje met ideologische kritiek. Het werd begrepen als de tactische zet van een groepje dat de macht in de socialistische familie naar zich toe probeerde te trekken. Na lang op de reservebank te hebben gezeten, plaatsten zij zichzelf in het centrum van het speelveld. Met iedere aflevering van het blad werd niet alleen de ideolo-

gie, maar ook de hegemonie van de partijleiding geproblematiseerd. Vooral marxistisch angehauchte partijgenoten zoals Wibaut, Gorter en Van der Goes werden in een lastige positie gebracht. Hoewel zij geen voorstanders waren van de politieke lijn van Troelstra en de zijnen, waren ze ook niet meteen overtuigd door het autonome optreden van de tribunisten. *De Tribune* dwong hen tot een keuze, helemaal toen er steeds vaker over een dreigend royement werd gesproken. Die keuze was niet gemakkelijk. Juist vanwege de categorische afwijzing van de bestaande status-quo in de partij was het meer dan een ideologische keuze geworden. *De Tribune* raakte de partij in haar hart.

Vanuit dat perspectief is het te begrijpen dat de praktische initiatieven die de boel moesten sussen gedoemd waren te mislukken. Zo entameerde het partijbestuur op enig moment de oprichting van een 'marxistisch weekblad' bij *Het Volk* om de radicale marxisten tegemoet te komen.[166] Hoe marxistisch dat blad ook zou zijn geweest, het kon geen oplossing bieden voor het daadwerkelijke probleem. Datzelfde gold voor de meerdere manifesten en inderhaast bijeengeroepen vergaderingen, waarin de ideologische en machtspolitieke schermutselingen beëindigd hadden moeten worden. Dit was een totaalconflict.

Een scheiding der geesten

Het conflict rondom *De Tribune* verspreidde zich vanaf 1907 tot in de haarvaten van de partij. In kleine vergaderingen, op grote bijeenkomsten en in verscheidene – zelfs buitenlandse – kranten woekerde het debat rondom het tribunisme voort. Ook mensen die zich liever afzijdig hielden, werden gedwongen zich tot de situatie te verhouden.[167] Zelfs arbeiders die eigenlijk niet van de hoed en de rand wisten, werden telkens weer geconfronteerd met ideologische haarkloverijen.[168] Daarover werd in de afdeling Drachten tijdens een huishoudelijke vergadering een kort gesprek gevoerd. Een aantal leden gaf aan dat ze eigenlijk niet goed wisten wat er speelde binnen de partij. Het ontbrak hun namelijk aan de tijd om *Het Volk* te lezen. Hun voorzitter kon daarop slechts antwoorden dat 'men geen goede partijgenooten krijgt [...] indien *Het Volk* niet gelezen wordt'.[169] Een waar woord wellicht, maar het probleem lag natuurlijk niet bij tijdgebrek alleen. Die 'verdomde kibbelarijen' en het 'marxistisch en revisionistisch geharrewar' begon een groeiend aantal partijgenoten flink op de zenuwen te werken.[170] Ook daardoor verslapte de aandacht voor de ideologische problematiek en uiteindelijk voor het partijleven in het algemeen.

In Borculo merkte iemand op dat 'de leden der afdeeling [zich doen] kennen als personen die 't liefst niets voor de zaak willen doen'.[171] In

Blijham bleef zelfs de voorzitter zonder afmelding afwezig op de huishoudelijke vergadering.[172] In een Amsterdamse afdeling trad het bestuur af vanwege het aanhoudende geruzie tussen marxisten en revisionisten en ook in de afdeling die het epicentrum vormde van de schok die door de partij ging, Wijnkoops Amsterdam III, werden teruglopende bezoekersaantallen genoteerd.[173] Dat actieve leden zich terugtrokken, kwam niet alleen voort uit hun ontevredenheid over de ideologische lijn, het kwam ook omdat het partijleven bedorven raakte. Johan van Kuijkhof en de redactie van *Het Volk* werden voor de zoveelste keer bedolven onder klachten. Vooral de redacteuren van *De Tribune* moesten het ontgelden. Deze 'heeren penridders' waren 'handlangers van het kapitalisme' en het was een schande dat ze er nog niet 'uitgedonderd' waren.[174] Elders werd gesproken over een 'gore actie van eenige schreeuwers en ontevredenen'.[175] Weer iemand anders zei: 'Bewaar ons voor onze vrienden, voor onze vijanden passen we zelf wel op.' Cynisch stelde de boze brievenschrijver vast: 'Wijnkoop – Ravestein – Ceton. Bah daar kan ik geen hoera voor roepen.' Hij zag liever 'amputaties dan kankergezwellen'.[176]

Dezelfde onvrede met de stijl en de omgangsvormen werd ook vertolkt op het congres van Arnhem in 1908. Daar meenden de meeste afgevaardigden dat de inhoudelijke argumenten van Wijnkoop wel een plaats binnen de partij verdienden, maar zijn manier van optreden werd afgekeurd. Dat gold overigens ook voor het optreden van de andere vleugel binnen de partij. De Haagse afgevaardigde zag in de partij niets dan 'gekonkel en geknoei [...] gekanker en gedonder'.[177] Andere partijgenoten hadden überhaupt geen zin meer om zich nog in de ideologische debatten te verdiepen, ze waren het geruzie beu en zegden op. Partijgenoot Dijkstra uit Den Haag schreef dat hij 'geen lust meer gevoel[de] aan het partijleven deel te nemen'.[178] Hij vertrok uit de SDAP en daarin stond hij niet alleen.[179] Dit was geen ideologische communicatie meer. Hier waren leden aan het woord die het partijleven als zand door hun vingers voelden glijden.

'Er was een partij in de partij ontstaan,' concludeerden steeds meer leden.[180] De oplossing voor dat probleem kon slechts een rigoureuze zijn. Zelfs in het partijbestuur werd openlijk gesproken over de mogelijkheid van een afscheiding of een royement van de tribunisten.[181] Hoe ernstig de situatie was, drong op lokaal niveau pas goed door toen alle afdelingen begin januari 1909 een manifest ontvingen dat eveneens in *Het Volk* en in *De Nieuwe Tijd* verscheen.[182] Het manifest was geschreven door verschillende voorname – veelal gematigd marxistische – leden en diende als een oproep tot verzoening tussen de strijdende partijen.[183]

Maar die verzoening kwam er niet. Niet veel later schreef het partijbe-

stuur een referendum uit over de vraag of er een buitengewoon congres moest komen dat de kwestie zou beslechten. Hoewel de agenda niet bekend was, kon iedereen raden dat er op het congres een radicale keuze gemaakt moest worden: de positie van de tribunisten moest worden bepaald. Een meerderheid van de leden stemde voor het houden van een congres. Het voortbestaan van *De Tribune* en de positie van haar redacteuren zouden plenair worden besproken door het hoogste partijorgaan. Voor het partijbestuur – zelfs voor de gematigde marxisten in het bestuur – was het glashelder welke keuze zou worden voorgelegd: hielden de tribunisten voet bij stuk, dan zouden ze geroyeerd worden. Maakten ze een knieval, dan konden ze blijven.[184]

Hoe kansloos die missie was, bleek toen de tribunisten enkele dagen voor het congres een 'geheime vergadering' organiseerden. Zo'n honderd partijgenoten verklaarden zich solidair met de redacteuren van het blad. Er werd besloten om het blad te behouden en het voorstel van Troelstra om een nieuw marxistisch blad uit te brengen te verwerpen.[185] Dat gebeurde allemaal in een gezelschap dat voor een groot deel bestond uit leden die nog niet erg actief waren geweest in de partij. Frank van der Goes was er gaan kijken en nam waar dat er 'zoo goed als geen representatieve partijleden' aanwezig waren.[186] Zijn ervaring was vergelijkbaar met wat Bonger twee jaar daarvoor had meegemaakt. Hier zat een nieuwe club, een groep mensen die de eerste jaren van de partij niet had meegemaakt, mensen die Troelstra niet vereerden zoals anderen hem vereerden. Hier zaten mensen met hun eigen helden, hun eigen stijl, hun eigen opvatting van politiek, hun eigen ideologische accenten en hun eigen leider. Achteraf beschouwd zat hier inderdaad een nieuwe partij.

Het congres verliep zoals velen hadden verwacht. De tribunisten bogen niet en werden geroyeerd, Troelstra's positie werd versterkt en de partij viel in twee ongelijke stukken uiteen. Floor Wibaut, marxist van de oude stempel, zat huilend in een hoekje. Het voelde alsof het parlementaire sociaaldemocratische project was mislukt. Onder de actieve leden waren de breuklijnen goed zichtbaar. De afdeling Laren raakte een paar trouwe steunpilaren kwijt en de vrouwenbeweging moest het voortaan zonder Marie Mensing stellen.[187] Zelfs de vrienden Melle Stel en Geert Beishuizen werden uit elkaar gedreven. In het kleine afdelinkje Aardenburg vond een halvering van het ledental plaats: alle gebroeders Wage vertrokken. Jaap Koekebakker klonk grimmiger dan ooit: 'De deserteurs Wage en Hollebrand zijn niet teruggekeerd.'[188] De bewoordingen verraden de emoties: de breuk was definitief. Anderzijds waren er ook heel veel plaatsen waar niets gebeurde. In Holwerd en Warga

bijvoorbeeld ging het leven door: na het schisma was hier geen afmelding te zien.[189]

De keerzijde van fijnmazige netwerkjes

Waar in hoofdstuk 5 duidelijk werd dat de wirwar van netwerkjes de eenheid in de partij versterkte, liet dit conflict zien dat ook ontwrichting zich via deze weg verspreidde. De diepe en categorische afkeer van alles wat met de 'Troelstra-kliek' te maken had, werd beslist niet alleen door abstracte geschriften overgebracht. Of beter gezegd: daar waar tribunistische geschriften wortel schoten, had persoonlijk contact de aarde voorbewerkt tot rijke voedingsbodem.

Dat wordt goed zichtbaar bij het bestuderen van de leden die zich achter de tribunisten schaarden. De grote meerderheid van hen was lid van afdelingen die in het westen van het land lagen. Het waren steevast afdelingen waarvan de belangrijke kaderleden – zoals voorzitters en secretarissen – in de directe nabijheid van tribunisten als David Wijnkoop verkeerden. In Amsterdam III, Leiden, Rotterdam IV en Laren was dat goed te zien, evenals in de noordelijke uitzondering Zwolle. Die band was ook waarneembaar bij interne verkiezingen. Daar scoorden tribunisten over het algemeen laag, behalve in afdelingen waar een groot deel van hun netwerk lag.[190] Het beeld dat er een nieuwe verknoping van netwerken was ontstaan, wordt bevestigd door de hierboven genoemde waarnemingen van Willem Bonger en Frank van der Goes. Tijdens hun bezoekjes aan marxistische vergaderingen constateerden beiden dat zij zich in een gezelschap bevonden dat ze nog niet eerder bijeen hadden gezien. Dat het hier om netwerkjes ging waarmee zij zich moeilijk identificeerden, bevestigden Bonger en Van der Goes ook op een andere manier. Zij stonden op dat moment beslist niet onwelwillend tegenover de ideologische missie van de tribunisten, maar zij sloten zich niet bij de scheurmakers aan.

Iets vergelijkbaars gold voor Herman Gorter en Henriette Roland Holst: ook bij hen kwamen ideologie en netwerk tegenover elkaar te staan. Roland Holst werd zelfs zodanig door loyaliteiten verscheurd dat ze het hogerop zocht en een 'Indische helderziende' consulteerde. Hij bood ook geen soelaas.[191] De kwestie voor Roland Holst was duidelijk: indien zij en Gorter hun ideologische voorkeur volgden, kozen zij voor een nieuw netwerk, nieuwe leiders, nieuwe gewoonten en nieuwe stijlen. Als zij daarentegen voor hun oude netwerk kozen, keerden zij zich daarmee tégen hun eigen ideologie. De uitspraak van Troelstra dat 'de "groep van de N.T." [Roland Holst en Gorter] [...] deze "groep van de Tribune" [heeft] gebaard', is dus onjuist.[192] In ideologisch opzicht had Troel-

stra misschien gelijk, maar in sociaal opzicht was dat geenszins het geval. En dat laatste element was enorm belangrijk voor het ontstaan van deze oppositionele groep.

Conclusie: ruzie als onderdeel van het partijleven

In 1905 constateerde Jos Loopuit dat er onophoudelijk 'idiote aanvallen' op het partijbestuur plaatsvonden.[193] Willem Albarda sprak van een 'laster-en-nijd-campagne' en in *De Tribune* werd vastgesteld dat er werd 'gehitst'.[194] In de afdelingen was het al niet veel beter. 'Mijn vrouw en ik hebben soms oogenblikken dat we er van walgen,' verzuchtte partijgenoot De Boer uit Leeuwarden nadat hij de zoveelste vergadering in een pandemonium had zien eindigen.[195] Waar diende het allemaal nog toe? Alle urgentie leek verdwenen. Konden sociaaldemocraten echt alleen maar ruziemaken?

Toch werd de soep niet zo heet gegeten als hij werd opgediend: ondanks alle ellende bleef een groot deel van de leden gewoon terugkeren naar de partijbijeenkomsten. Zij voelden wat een andere Leeuwarder sociaaldemocraat beschreef nadat hij zich 'door de aanhoudende, nare ruzies in de afdeeling [had] losgemaakt van het dagelijksch leven der partij'.[196] 'Ik ben bang,' schreef hij, 'dat deze bedorven atmosfeer nog jaren zal zweven boven de partij. En hoeveel last ik daar ook van heb, toch is 't alsof daarbinnen mij nu en dan een stem toefluisterd [sic]: "Ga d'er maar weer naartoe."'[197] Zowel de afkeer als die mysterieuze fluisterstem illustreerden hoe sterk de verbondenheid met de partij kon zijn. Hoop en vrees maakten onmiskenbaar deel uit van hetzelfde socialistische universum. De gevechten hoorden daar kennelijk bij. Als lid moest je ze op de koop toe nemen, of zoals Roosje Vos het verwoordde: 'Onze partij *is* nu eenmaal een *strijdpartij* en wie tegen dien strijd opziet, doet goed en eerlijk haar te verlaten.'[198]

Zo was het precies: de SDAP was een gezelschap met een radicale doelstelling en wie daarbij aansloot, hoefde niet op louter harmonieus ingestelde medeleden te rekenen. Een initiatief als de SDAP trok per definitie mensen aan die bereid waren de status-quo ter discussie te stellen. Die veranderagenda hoorde bij de politieke opdracht, maar de mentaliteit die eraan ten grondslag lag resoneerde ook intern. Zo gingen landelijke kopstukken, lokale voorlieden en verspreide leden elkaar steeds weer te lijf. Desondanks zijn socialistenruzies nooit categorisch onderzocht. De conflicten binnen de SDAP zijn weliswaar opgenomen in de historiografie, maar werden daar met enige schaamte besnuffeld, of louter als het product van ideologische tegenstellingen gepresenteerd. Historisch socioloog Henny Buiting gaf minutieus een zeer accurate voorstelling van de

partijconflicten, maar problematiseerde het type conflict niet. Niet alleen in zijn beschrijving, maar ook in zijn analyse van de conflicten is er voor het persoonlijke en emotionele aspect alleen incidenteel aandacht. Over wat aan het Deventer Schisma voorafging, schreef Buiting: 'De *origine* van de richtingenstrijd [stond] volkomen los van partijorganisatorische kwesties en [was] uitsluitend gebaseerd op strijdige strategieën ten aanzien van het realiseren van de socialistische maatschappij.'[199] Hij zag dat andere zaken de partijstrijd konden aanwakkeren, maar beschouwde het in essentie en oorsprong als een ideologisch conflict en legde daarom alle nadruk op de ideologie.

De aanpak van Buiting is tekenend voor wat veel historici voor en na hem hebben gedaan. Alleen biografen hebben soms meer aandacht voor de persoonlijke context waarin conflicten werden uitgevochten.[200] Maar bij biografische auteurs ligt de nadruk logischerwijs op de uitzonderlijkheid van individuele emoties. Er wordt vaak voorbij gegaan aan het feit dat vrijwel íedereen in de partij zo nu en dan tegen een ander stond te brullen. Uiteindelijk zijn nagenoeg alle auteurs terughoudend geweest in het spreken over de manier waarop de leden in de volle breedte van het partijleven, ook als er geen ideologische tegenstellingen speelden, met elkaar omgingen.[201] In dit hoofdstuk bleken conflicten juist een rijke stroom aan informatie op gang te brengen. Die informatie maakt een aantal observaties over het partijleven mogelijk.

Schatplichtigheid

Al ver voor het ontstaan van de SDAP werd er ruziegemaakt over de socialistische ideologie. Welbeschouwd deelden de SDAP-socialisten niet veel meer dan een zwak omlijnde toekomstdroom met wetenschappelijke pretenties. Over de droombestemming waren alle socialisten het eens, maar over de route ernaartoe werd eindeloos gekibbeld. Sommige mensen wilden in een rechte lijn naar de bestemming, anderen verkozen een trage en bochtige omweg. Ook in de SDAP bestond daarover een doorlopend gesprek. Maar los van ieder ideologisch geschil, los van iedere uitspraak over de route, kwam binnen de SDAP één ding steeds duidelijker vast te staan: de partij was het vehikel dat de gewone arbeider naar die betere toekomst moest brengen. Vooral actieve leden raakten er steeds meer van doordrongen dat ze voor de verwezenlijking van hun droom van de partij afhankelijk waren. De partij zou iets voor elkaar krijgen wat een arbeider individueel nooit kon volbrengen. Zij was daarmee de personificatie van de vooruitgang, de hoeder van de hoop en zij diende om die reden te worden gekoesterd.[202]

Dat gevoel van schatplichtigheid kende bovendien een praktische en

alledaagse variant. Omdat de partij verknoopt was met sociale contacten, familiebanden en vriendschappen, was zij een netwerk dat sociale zekerheid en (politieke) betekenisgeving aan het alledaagse leven gaf. De partij was dus meer dan de ideologie. De ideologie garandeerde de toekomst, maar de alledaagse omgangsvormen in de partij dicteerden het heden. Wat belangrijker was laat zich raden. Een failliet van die structuur zou voor velen het failliet van hun sociale structuur zijn. Veel van oudsher bestaande sociale structuren – zoals collegiale banden, buurtgezelschappen en familienetwerken – waren immers in de partij opgegaan en uitgebreid. Zelfs voor leden die nauwelijks bijdroegen aan het politieke partijleven, moet het onprettig zijn geweest om al die ruzies te zien ontstaan. Voor hen was een kalm voortkabbelende SDAP zonder aarzeling te verkiezen boven een partij die als een tijdbom onder de sociale structuur van hun familienetwerk lag.

Zowel de abstracte ideologische als de praktische sociale schatplichtigheid aan de partij leidde ertoe dat de leden voortdurend waren gericht op het wel en wee van hun partij. De partij werd boven het individu gesteld.[203] Meestal ging dat goed, maar soms liep dat helemaal verkeerd. Juist omdat mensen zulke hoge verwachtingen van elkaar en de partij hadden, ontstonden spanningen en uiteindelijk ruzies. Dat kon voortkomen uit de reacties op dronkenschap en hoerenloperij van individuele leden, maar er konden ook allerlei vormen van frustratie over de effectiviteit en slagvaardigheid van de partij aan ten grondslag liggen. David Wijnkoop zag in Troelstra niet alleen een vertegenwoordiger van een diametraal tegenovergestelde ideologische strategie, maar ook iemand die obstructie pleegde in het politieke proces en de taakuitvoering van de partij ondergroef. Vele afdelingsvoorzitters voelden iets vergelijkbaars als zij hun lakse leden weer eens moesten motiveren om naar de vergaderingen te komen, en raakten verzuurd.

Kortom: om de herkomst en de hevigheid van deze conflicten te begrijpen, is het cruciaal om te beseffen dat ze ontstonden omdat de leden meenden dat hunzélf iets overkwam als de partij iets overkwam. De meeste leden zullen met de beste bedoelingen aan de slag gegaan zijn binnen de partij, maar als die bedoelingen tegenovergesteld waren aan die van andere beste bedoelingen, liep dat algauw op een verbale knokpartij uit. Of het nu om de kleinste misdragingen ging of om grote politieke geschillen, er was altijd een groter belang in het gedrang. De partij was de sociale omgeving die het dagelijks leven vormgaf, maar ook het vehikel dat de leden naar de toekomst moest brengen. Als iemand meende dat dit apparaat gesaboteerd dreigde te worden, werd er vaak hardhandig ingegrepen.

Partijbelang

Zodra partijleden meenden dat anderen de partij schade berokkenden, voelden ze zich gemachtigd om voor het hogere doel der partijbelangen in het strijdperk te treden. Corrigerende brieven openden vaak als volgt: 'In de zaak [...] zou ik mij niet hebben gemengd, indien er niet een algemeen belang aan verbonden ware die mij tot een korte reactie aanleiding geeft.'[204] Het was een stijlfiguur dat per dozijn binnenkwam op het partijsecretariaat van Johan van Kuijkhof en bij de redactie van *Het Volk*. Steeds weer beriepen leden zich op het 'algemeen belang' en het 'partijbelang' tegenover de deelbelangen die anderen – altijd anderen – huns inziens nastreefden.[205]

Bestond er werkelijk zoiets als 'het partijbelang'? Soms leek dat inderdaad zo te zijn. In het vorige hoofdstuk werd dat zichtbaar toen Frank van der Goes op het congres in Haarlem besloot om zijn vernietigende Troelstra-brochure niet uit te brengen 'in het belang van de partij'. Ook wist het partijbestuur zich rondom het partijbelang te verenigen toen de ruzie tussen Hugenholtz en Wijnkoop onder de pet moest worden gehouden. En wat te denken van het moment waarop Willem Vliegen tussen de lakens werd aangetroffen met Aaltje Poutsma? Dat werd allemaal verzwegen omwille van het partijbelang. Het was een eenvoudige procedure: het ene lid corrigeerde het andere zonder daar veel woorden aan vuil te maken en het partijbelang bleef gewaarborgd.

Helaas was de praktijk vaak weerbarstiger. Want hoewel de leden wisten dat er zoiets bestond als het partijbelang, bleken zij niet erg irenisch ingesteld en voerden ze de ene veldslag na de andere. Waar kwamen die dan vandaan? Het antwoord is eenvoudig. De perceptie van het partijbelang van de één bleek lang niet altijd samen te vallen met de perceptie van de ander. Mensen hadden zeer uiteenlopende opvattingen over hoe de SDAP zou moeten functioneren. Zo maakte een reëel ervaren partijbelang de kans op conflicten alleen maar groter. Want wat de één als droombeeld zag, was voor de ander een nachtmerrie. En de partijgenoten wilden daarover – mede vanuit hun gevoel van schatplichtigheid aan de partij – best een robbertje over vechten. Ze meenden het op te nemen voor de partij en permitteerden zich daarom grote woorden en een vurige stijl. De aanleiding daarvoor kon in grote politieke vraagstukken liggen, maar ook in kleinigheden.

De grote kwesties zijn hierboven uitgebreid besproken, daarom nu een laatste alledaags en onschuldig voorbeeld. 'De avond was zoo zoo,' schreef Rik Roland Holst over een solidariteitsbijeenkomst voor Twentse stakers in 1902, 'door gemis van een werkelijk goede propaganda-speech leek 't teveel op een feest van een willekeurige vereniging. De speech van

Bennink was minder dan niets, zoowat gebrabbel van een half gare.'[206] Nu zal Bennink vast geen gloedvol betoog hebben gehouden, maar de opmerking over het 'gebrabbel van een half gare' was ook niet vriendelijk. Roland Holst was echter teleurgesteld omdat hij een krachtige toespraak had verwacht; een gewone rede achtte hij niet in het partijbelang. Bennink, daarentegen, had geprobeerd een indruk te geven van de omstandigheden waaronder de Twentse arbeiders hun werk deden, zonder daarbij aan propaganda te doen – eveneens in het partijbelang. De reactie van Roland Holst beperkte zich ditmaal tot een briefje, maar zo was niet iedereen. Achter de kleinste meningsverschillen over het partijbelang konden immense ruzies tevoorschijn komen. Overigens leidde het constante gehamer op het partijbelang op den duur ook tot irritaties. Of zoals een partijgenoot over David Wijnkoop zei: 'Als twee partijgenooten vechten om een vrouw, kan men er op Wijnkoop's manier wel een partijbelang van maken.'[207]

Lokaal leed: ruzie als 'ernstig' onderdeel van het politieke proces

Zowel buitenstaanders als partijgenoten vroegen zich af of de leden van de SDAP werkelijk niets beters te doen hadden dan ruziemaken. Het provocatieve antwoord op die vraag is: nee, zij hadden inderdaad niets beters te doen. Dat verdient meteen nuancering, want natuurlijk waren er talloze nuttige dingen die een SDAP-lid kon doen: strijden voor een beter leven, campagnevoeren, debatteerden en scholing ontvangen bijvoorbeeld. Maar naast al deze deugdzame activiteiten was ook ruziemaken een gewichtig onderdeel van het partijleven.

In de vroege SDAP was relatief weinig grote politiek te bedrijven. Er waren nauwelijks volksvertegenwoordigers, verkiezingen waarin partijgenoten kans maakten waren schaars en debatten met andere partijen werden slechts zelden gevoerd. 'De Politiek' werd daarom al snel vervangen door 'Het Politieke'. In de meeste afdelingen werd vooral vergaderd over eigen standpunten en over elkaar. Een klein relletje was vanuit dat oogpunt niet zo slecht voor het afdelingsleven. Niet dat mensen om die reden expres ruzie gingen maken, maar een gecontroleerd conflict maakte het partijleven een stuk politieker en spannender voor de partijleden. Helemaal als de ruzie werd afgerond met een paar vertrouwelijke brieven, een commissie, een landelijke bemiddelaar, een rapport en uiteindelijk een evenwichtig afgewogen royement. Dan werd bij de gratie van de persoonlijke conflicten toch nog ernstige politiek bedreven.

Wie de notulen van de vele vergaderingen leest waarin de ruzies werden besproken, ziet steeds weer dat conflicten publiekelijk en met grote ernst moesten worden opgelost. Tijdens bemiddelingspogingen zoals

die hierboven aan de orde kwamen, traden schoenmakers en diamantbewerkers op als rechters en advocaten, hielden kleermakers geavanceerde pleidooien voor evenwichtige besluitvorming en schreven typografen beklagbrieven in viervoud. Het kan bijna niet anders, of aan al deze gewichtigheid werd – door sommige partijgenoten – enig plezier beleefd. De keerzijde was evident: de lust tot knokken kon ook doorslaan, met eindeloze confrontaties tot gevolg.

Tot slot: niets menselijks was hun vreemd

Het bovenstaande verdient een tamelijk basale aanvulling: ook sociaaldemocraten waren gewone mensen. Partijgenoten verkneukelden zich bijvoorbeeld om het leed van medesocialisten. Zo schreef Jan de Roode een partijgenoot: 'Ik verzoek u vriendelijk de grappenmakerij met mijn vrouw te staken. Wat donder, moet u ook naar Parijs en moet ik ook naar de Transvaal?'[208] Het was een weinig subtiele parodie op de kwestie-Poutsma. Zo had iedereen zijn onhebbelijkheden en karakterzwaktes. In hoofdstuk 4 werd zoiets al zichtbaar in het geval van Wolf Lelie. Hij kon geniepig zijn en joeg menige kameraad tegen zich in het harnas. Van Troelstra was bekend dat hij genadeloos kon ontploffen, Hugenholtz barstte soms uit in hatelijk lachen, Vliegen opereerde met een dubbele agenda en versleet de 'onbeduidende' Helsdingen voor een 'zelfgenoegzame zot'.[209]

Dan waren er ook nog intentionele pestkoppen. Zo gaf partijgenoot Duijs uit Zaandam ongewenst advies aan de afdeling Utrecht: 'Werkelijk laat Zaandam een voorbeeld zijn, kameraden.' Jan Duijs zag in Zaandam een modelafdeling en in de plaatselijke krant een modelkrant. Jan Duijs wees daarbij Jan Duijs aan als lichtend voorbeeld: 'Zaandam was bij mijn komst in Juni 1906 één grote herrie. Geen twee partijgenoten keken [...] elkander vriendelijk aan [...]. De laatste paar jaren was het hier in Zaandam een vergiftigd partijleven.' Maar sinds de komst van Jan Duijs kwam 'langzamerhand [...] goddank eenheid en onderlinge samenwerking terug'. Deze brief was gericht aan de afdeling Utrecht alwaar Maurits Mendels – de Zaanse voorganger en persoonlijke vijand van Duijs – net als propagandist was benoemd.[210] Duijs schoof de vermeende ravage in Zaandam in de schoenen van Mendels, en verklaarde diens werk als propagandist in Utrecht bij voorbaat tot stokerij tegen Troelstra. Er moest een officieel statement van het partijbestuur aan te pas komen om Mendels zijn baan niet op te laten zeggen.[211] De actie van Duijs was het werk van een intrigant die ook daarna nog regelmatig mensen tegen elkaar probeerde op te zetten.[212]

Vaak slaagden dergelijke pesterijtjes niet, maar op sommige momen-

ten leidden ze tot conflicten. Het waren kleine dingen die in iedere organisatie voorkomen, maar in het complexe partijleven kon het net de vonk zijn die mensen tot ontploffing bracht. Een speldenprik was snel gegeven. Zo waren er altijd leden die minder gewaardeerde partijgenoten aanschreven met 'Mijnheer' in plaats van 'Waarde partijgenoot'. Deze subtiele belediging overkwam Johan Schaper van 1894 tot 1909 meermaals.[213] Zoiets leek een kleinigheid en is in historisch perspectief nauwelijks te herkennen, maar voor de leden van destijds was het een steek onder de gordel die aanleiding kon zijn voor een escalatie. En daarnaast waren er de altijd terugkerende roddels en afschrijvingen: 'Melchers kan een flinke propagandist wezen, maar voor redakteur spelen deugt hij geen bliksem.' [214]

En zo waren er meer dingen die de hevigheid van conflicten op niet-politieke gronden begrijpelijk maken. Gerrit Schotveld bijvoorbeeld, een van de hierboven genoemde ruziemakers uit Almelo, was met zijn hoofd bij zijn ernstig zieke vrouw toen de bom barstte in zijn afdeling.[215] De eigen gezondheid van actieve leden liet door het harde werken ook nogal eens te wensen over. Rond 1908 hadden Troelstra en Van Kol zich beiden wegens oververmoeidheid teruggetrokken.[216] Tezelfdertijd liep Theo van der Waerden dagenlang rond met 'een ellendige hoofdpijn', Maurits Mendels had een 'verzwering in [zijn] kaak' die maar niet over ging en ook Wibaut lag 'met hoofdpijn te bed'.[217] Pieter Lodewijk Tak had door stress en drukte onder een scala lichamelijke en geestelijke kwalen te lijden. Het partijwerk werd hem ten langen leste fataal: vlak voordat de partij uiteen zou spatten, overleed hij. Het zou onterecht zijn om alle conflicten uit persoonlijke malaise te verklaren, maar wie de vorm wil begrijpen waarin de onenigheden werden uitgevochten, ontkomt er niet aan ook met deze zaken rekening te houden. Prikkelbaarheid en irritaties konden emoties versterken en ruzies verdiepen. Niet alleen de landelijke partijtop had met dit soort zaken te maken, ook op lokaal niveau stortten gemeenteraadsleden en bestuursleden zo nu en dan in.[218] Veel actievelingen, of het nu partijleiders waren of afdelingssecretarissen, namen structureel te weinig tijd voor zichzelf.

Conclusie

Dit onderzoek benaderde een politieke partij als een vereniging. Door een deel van de eerste leden van de SDAP in de context van hun eigen afdelingen, clubs en andere partijverbanden te onderzoeken, werd de historiografie op twee manieren aangevuld. Enerzijds bood dit 'ledenperspectief' een sociaal-culturele aanvulling op de ruime politieke geschiedschrijving die over de SDAP voorhanden is. Anderzijds wierp dit onderzoek nieuw licht op de vraag welke invloed sociabiliteit en clubgevoel hadden op het functioneren van de partij. Want als er iets blijkt uit dit boek, dan is het dat de partij naast een politieke machine, ook een gemeenschap was die voorzag in menselijke behoeften zoals gezelligheid en lotsverbondenheid. En belangrijker: ook deze functie drukte een zichtbaar stempel op het functioneren van de partij.

Bij het schrijven van dit boek is ervoor gekozen om de invloed van sociale processen op het politieke functioneren van de partij niet te laten zien aan de hand van 'het gemiddelde lid' of een reeks statistische gegevens. In plaats daarvan zijn voorbeelden besproken die zorgvuldig werden geselecteerd uit een grote hoeveelheid archiefmateriaal. Alle mensen, afdelingen en organisaties die in het boek aan de orde kwamen, openbaarden op hun eigen manier een deel van het partijleven. Deze metaforische benadering heeft ertoe geleid dat de wetenschappelijke nadruk in dit boek niet ligt op representativiteit, maar dat hoeft ook niet in de historische wetenschap. De verschillende perspectieven op het politieke leven in de vroege SDAP hebben vooral de diversiteit binnen de partij aan het licht gebracht en ook daarmee een aanvulling geleverd op de bestaande historiografie.

Waarom en hoe werden mensen lid van de SDAP?

Een vluchtige blik op de doelstellingen en de retoriek van de SDAP zou de gedachte kunnen opwekken dat het een kwestie van tijd was voordat iedere arbeider ook partijgenoot zou zijn. Maar zo eenvoudig was het niet.

Hoewel de sociaaleconomische situatie van de arbeiders rond 1895 belabberd was, sloot slechts een minimaal deel van hen zich aan bij de SDAP.[1] Tussen 1894 en 1909 waren nooit meer dan tienduizend mensen tegelijk lid van de partij, in de eerste jaren ging het om hooguit een paar duizend mensen. Dat betekende dat het aantal leden altijd minder dan 0,2 procent van de bevolking was. En opmerkelijker: juist de mensen in de slechtste posities sloten zich zelden aan, terwijl de socialistische propaganda nu juist aan hen geadresseerd was. Voor veel fabrieksarbeiders in het katholieke zuiden bijvoorbeeld werd de SDAP nimmer een thuisbasis. Het merendeel van de Twentse arbeiders bleek evenmin tot het lidmaatschap te verleiden. Armoede en sociale deprivatie waren kennelijk geen *voldoende voorwaarden* voor het partijlidmaatschap.

Was armoede dan slechts een van de *noodzakelijke voorwaarden* voor het lidmaatschap en waren daarnaast nog allerlei andere voorwaarden nodig? Ook dat is niet aan te tonen.[2] Een groot deel van de leden van de SDAP behoorde namelijk niet tot de armste Nederlanders of tot de arbeidersklasse. Ook schoolmeesters en andere mensen met intellectuele beroepen maakten in de eerste jaren in grote mate deel uit van het ledenbestand. Engagement met de arbeider leek een belangrijkere factor in de overweging om lid te worden dan zelf ervaren armoede of arbeidersleven. Dat engagement zag er niet altijd hetzelfde uit. Nu eens kwam het voort uit ervaringen in de directe omgeving, dan weer uit een ideologische overtuiging die via boeken en kranten was aangewakkerd. Het belang van engagement voor het lidmaatschap werd het beste zichtbaar bij de mensen die lid waren van de SDAP zonder bij een afdeling aangesloten te zijn: de zogenaamde 'verspreide leden'.

Deze verspreide leden vormden een opmerkelijke groep binnen de partij en zijn in de historiografie tot nu toe eigenlijk niet goed bestudeerd. Dat komt voor een deel omdat ze als groep nooit echt zijn opgevallen. Zij zullen zichzelf ook niet als groep hebben beschouwd omdat zij grotendeels zelfstandig opereerden. Grofweg bestonden er twee soorten verspreide leden. Enerzijds waren er leden die ooit bij een afdeling aangesloten waren geweest, vervolgens waren verhuisd naar een plaats zonder afdeling en het lidmaatschap daar solitair wilden voorzetten. Anderzijds waren er mensen die zich direct als verspreid lid opgaven bij de partijsecretaris. Vooral deze laatste categorie had een bijzondere band met de partij. Dat zij op eigen houtje partijlid werden, illustreert dat ze vertrouwen hadden in de politieke belofte van de SDAP. Hoe vreemd dat tegenwoordig ook klinkt, juist het feit dat ze vielen voor de ideologische lokroep van de SDAP maakt hen een bijzondere categorie leden. In dit boek werden de verspreide leden vanwege hun primaire ideologische in-

teresse gepresenteerd in contrast met de afdelingsleden die vaak groepsgewijs tot de partij waren gekomen.[3]

Daarbij werd ook zichtbaar dat sommige verspreide leden zich op den duur aan de oprichting van een afdeling waagden. De Groningse schoolmeester Geert Beishuizen was daar een voorbeeld van. Hij kon de armoede in zijn dorp Garsthuizen niet aanzien en riep een waaier aan verenigingen in het leven die de arbeiders tegen onrecht moesten beschermen. De SDAP-afdeling was er één van. Het werd geen succes. Beishuizen wist een aantal mensen te mobiliseren, maar het afdelingsleven kwam slechts moeizaam van de grond. In dit geval liep het stuk op de geografische en geestelijke afstanden tussen de leden. De eerste leden waren overgehaald om lid te worden, maar kenden elkaar niet en bovendien moesten ze voor vergaderingen kilometers lopen. Toen Beishuizen zijn achterban vroeg waarom ze de afdelingen niet omarmden, was het antwoord dat ze reeds een arbeidersvereniging hadden. Een tweede club was niet nodig.

Zoiets kwam wel vaker voor. Beishuizen symboliseerde hier de partijleden die het vuur van de socialistische ideologie in bestaande lokale gemeenschappen probeerden te ontsteken maar tot weinig meer dan een paar vonken kwamen. Verspreide leden waren ook verspreidende leden. Maar om de lokale bevolking voor de sociaaldemocratie te mobiliseren, was meer dan alleen engagement nodig. Het geheim van de succesvolle afdelingen zat niet in de kennis van de ideologie of de inbedding in het landelijke partijapparaat, maar vooral in persoonlijke relaties.

Wat opviel in alle succesvolle vroege afdelingen die in dit boek werden onderzocht, is dat er allerlei verbanden aan de oprichting van de afdeling voorafgingen. Hoewel het daarbij niet uitsluitend om biologische relaties ging, werden die verbanden in dit boek als 'familienetwerken' omschreven. Het waren groepjes mensen die samen optrokken in een verband dat nog het meest aan een familie deed denken: ze hadden niet altijd voor elkaar gekozen, maar waren tot op zekere hoogte tot elkaar veroordeeld. Of het nu de bewoners van de Amsterdamse Blasiusstraat, de landarbeiders in Warga, de voormalige Bondsleden uit Arnhem, de zangers uit het Leeuwarder koor, de cafébezoekers uit Holwerd of de familieleden uit Bergen op Zoom waren; ze werden allemaal partijlid vanuit een netwerk waarvan ze al langer deel uitmaakten. Pas na een tijdje sloten zich nieuwe mensen aan bij de afdeling. Op die manier groeiden de afdelingen gestaag rondom de kern van partijpioniers die vrienden of collega's waren, of elkander kenden uit koor of kroeg.[4]

Deze informele wijze van toetreden had zijn weerslag op de participatie van de nieuwe leden. Zij waren best bereid om naar speciale bijeen-

komsten te komen, maar lang niet iedereen was fanatiek bezoeker van de gewone vergaderingen.[5] Zelfs in grote afdelingen klaagden de bestuurders honderduit over de gebrekkige belangstelling voor afdelingsvergaderingen en de lakse houding ten aanzien van de contributiebetaling. De terughoudendheid om deel te nemen aan het partijleven zou moeilijk te begrijpen zijn als de keuze voor het lidmaatschap op strikt ideologische grond gemaakt was. Want wie zou zijn of haar dagelijks leven omgooien door lid te worden van een omstreden politieke arbeidersorganisatie om daar vervolgens betrekkelijk weinig mee te doen? Voor geschiedschrijvers die zich vooral voor ideologie interesseren is die vraag moeilijk te beantwoorden, maar het ledenperspectief kan deze vraag wel van een coherent antwoord voorzien. Veel afdelingsleden waren namelijk toegetreden vanuit een samenspel van redenen. Voor de gewone arbeiders waren naast ideologische motieven en sociale deprivatie ook sociale factoren van belang. Ze waren bij de partij terechtgekomen via vrienden, collega's, buren, verenigingsgenoten of familieleden die actief waren als pioniers in de partij. Succesvolle partijpioniers als Jaap Koekebakker uit Aardenburg, Tiemen de Boer uit Warga en Helmig van der Vegt uit Zwolle trokken potentiële leden over de streep.[6] Zo bleek de keuze voor de SDAP niet alleen een keuze voor ideologische vernieuwing, maar ook een keuze voor sociale continuïteit: mensen waren best bereid om lid te worden en wilden ook wel naar de gezellige bijeenkomsten komen, maar de gewone vergaderingen bezochten ze niet. Sociaal contact binnen de bestaande groep werd immers ook op andere plaatsen beleefd.

Deze visie op het lidmaatschap maakt ook begrijpelijk dat een arbeider zei: 'Als men mij vraagt of ik toen [ik SDAP-lid werd] overtuigd socialist was, dan moet ik die vraag met 'neen' beantwoorden.'[7] Hetzelfde gold voor de arbeider die 'reeds geruimen tijd lid van de S.D.A.P. [was], voordat hij feitelijk welbewust socialist [werd]'.[8] De partij was niet hun nieuwe thuis, maar hun bestaande thuis dat in een nieuw verband was opgegaan. Dat nieuwe verband omarmden deze gewone leden geleidelijk. Hun lidmaatschap was meer dan een individualistische daad die voortkwam uit politieke bewustwording. Het was ook een sociale daad binnen de context van een bestaand netwerk. Zoiets was geen romantische vriendenschaar die elkaar voortdurend op de schouders sloeg, maar een bredere sociale context van mensen die tot op zekere hoogte van elkaar afhankelijk waren. Het was misschien zelfs lastiger om je aan de lotsgemeenschap te onttrekken en niet van de partij lid te worden, dan om dat wel te doen. Of zoals Meyer Sluyser het jaren later samenvatte toen hij zijn lidmaatschap evalueerde: 'Ik *gevoelde* mij lid van de Partij: de aanmelding was per saldo een formaliteit.'[9]

Hoe zag het gewone lidmaatschap eruit?
Het is moeilijk, zo niet onmogelijk om algemene conclusies te trekken over het lokale partijleven in de vroege jaren. In de jaren eerste jaren na 1894 had iedere afdeling een eigen karakter en waren de verschillen tussen de leden zo groot, dat het gek zou zijn om aan het einde van dit boek plots over dé socialistische partijcultuur te spreken. Tegelijkertijd onderscheidden de socialisten zich wel van anderen en waren er onderdelen van het partijleven waar bijna ieder afdelingslid mee te maken had. Hieronder zullen drie ingrediënten van het partijleven worden besproken waarmee alle vroege afdelingen te maken kregen. Ten eerste werden alle vroege afdelingen beïnvloed door het internationale socialisme, ten tweede grepen ze terug op langer bestaande lokale verbanden, ten derde werden ze na verloop van tijd beïnvloed door het landelijke partijapparaat. Aan de hand van de afdelingen die in dit boek zijn besproken, wordt hieronder beschreven hoe dat eruitzag.

Het socialisme
Vanaf halverwege de negentiende eeuw won het socialisme als maatschappelijke stroming sterk aan bekendheid. Kranten, brochures en reizende socialisten verspreidden het revolutionaire woord over heel Europa. Zo kregen 'de socialen' ook in Nederland voet aan de grond, al gebeurde dat niet erg georganiseerd. In de periode voordat de SDAP werd opgericht, was het gebruikelijk om zonder tussenkomst van nationale organisaties socialist te worden. De meeste socialistische organisaties waren lokale werkliedenclubs die zich verwant voelden met het internationale gedachtegoed. De nationaal georganiseerde SDB was hoofdzakelijk een intermediair tussen lokale verbanden en een internationale organisatie. Zo kende hij slechts indirect lidmaatschap: mensen waren lid van een lokale club die vervolgens bij de Bond aansluiting vond. De SDB was een koepelorganisatie die lokale clubs een stem gaf op het nationale toneel. Hoewel de SDAP nadrukkelijk wél als nationale partij wilde opereren, leek zij aanvankelijk sterk op de SDB. Veel afdelingen waren al socialistische clubs voordat ze besloten om als SDAP-afdeling door het leven te gaan en bovendien opereerden ze betrekkelijk autonoom.

Voor de meeste SDAP-leden die in dit boek voorkwamen, was de keuze voor de sociaaldemocratie allereerst een gevoelskwestie. Ze waren niet noodzakelijkerwijs op de hoogte van alle wetenschappelijke en ideologische finesses die het marxisme te bieden had. Zij hadden zich niet breed georiënteerd op verschillende stromingen, maar waren via informele lokale netwerken onderdeel geworden van de even grote als ongrijpbare socialistische arbeidersklasse. Dat was weliswaar een ideologisch con-

cept, maar ook – en dat is misschien wel belangrijker – een symbolische gemeenschap. Socialisten schilderden de arbeidersklasse af als drijvende kracht in de geschiedenis. Zij construeerden een meeslepend verhaal dat uitstekend te begrijpen was zonder de bijbehorende economische en filosofische theorieën tot in detail te doorgronden. Lokale kranten en spreekbeurten van plaatselijke pioniers voldeden om het socialistische verhaal in grote lijnen over te brengen. Schrijvers en sprekers wisten werklieden en ambachtsmensen die zij persoonlijk kenden er groepsgewijs van te overtuigen dat ze ook 'arbeider uit de arbeidersklasse' waren.

Wie dat eenmaal geloofde, voelde zich in tijd en ruimte verbonden met een gemeenschap die lokale verbanden ruimschoots oversteeg. Beeldmerken, taalgebruik en tradities werden gekopieerd en zo gingen de lokale gemeenschappen op in een groter geheel. Socialisten namen uitdrukkingen en kledingstijl van elkaar over. Daar hoorde ook een zekere verantwoordelijkheid bij. Van partijgenoten die namens de arbeiders naar buiten traden, werd verwacht dat zij een onberispelijke indruk maakten. Dus geen drankzucht en hoerenloperij tijdens de colportage, zoals die in hoofdstuk 7 bij de afdeling Groningen ter sprake kwam. Nee, liever gedroegen partijgenoten zich als Louis de Visser die na zijn werk de straat op ging om *Het Volk* te colporteren, maar eerst een bad in de wastobbe nam en schone kleren aantrok.[10]

De zelfverkozen opname in de arbeidersbeweging oversteeg het niveau van de praktische politiek. Al ver voordat de SDAP bestond, had het socialisme zich tot een wereldbeschouwing en levenswijze ontwikkeld. In tal van opzichten had het socialisme, waarvan de belijders vaak gesecularisseerd waren, zich getooid met religieuze elementen. De leuzen, de rituelen en de liederen gaven een sacraal karakter aan bijeenkomsten. Het verhaal van de arbeidersklasse die de gehele mensheid via een revolutie naar een beter bestaan zou leiden, leek sterk op een evangelie. Een SDAP-afdeling was daarom meer dan een organisatie voor politieke actie alleen. De sociaaldemocratie had evengoed iets te zeggen over morele vraagstukken, geestelijke verheffing en de relatie tussen mannen en vrouwen. Doordat het gedachtegoed zich als een olievlek door het sociale leven verspreidde, kwamen zelfs de meest praktische activiteiten in het kader van het socialisme te staan.

Hoezeer het partijleven een totaalervaring kon worden, bleek vooral in de grotere afdelingen. In navolging van de SDB en verscheidene buitenlandse socialistische verenigingen kenden zij arbeiderszangkoren, arbeidersfietsclubs en arbeiderssportverenigingen, allen met een herkenbare socialistische identiteit. Daarbij moet wel worden aangetekend dat die subverenigingen ook grotendeels bestonden uit aparte netwerkjes met

een eigen voorgeschiedenis: de Amsterdamse diamantbewerkers zongen, studenten aldaar zaten in de leesclub en de bewoners van de Blasiusstraat biljartten in de Ysbreeker. Hoewel er mensen waren die een brugfunctie bekleedden, liep niet alles door elkaar. Maar toch: het socialisme had al snel een vinger in de pap in het culturele leven. Kleinere afdelingen voerden voor eigen publiek zelfgeschreven arbeiderstoneelstukken of tableaux vivants op waarin belangrijke momenten uit de eigen geschiedenis of de socialistische wereldgeschiedenis werden uitgebeeld. Zo werden de afdelingsleden steeds opnieuw – en in allerlei facetten van hun bestaan – met het socialisme geconfronteerd.

De voortdurende confrontatie met het socialisme werd nog eens extra aangewakkerd door de propaganda-activiteiten die de leden ondernamen. Afdelingen trokken er lopend of fietsend op uit om zingend of colporterend het socialistische woord te verkondigen. Dat bleef niet zonder gevolgen. Het was bij de meeste mensen wel bekend dat socialisten de revolutie verwachtten, de bestaande maatschappelijke orde in woord en daad betwistten en bovendien geen genoegen zouden nemen met halve maatregelen. Dat lokte reacties uit die zich niet in hun mildheid onderscheidden. De zendingsdrang van socialisten leidde meer dan eens tot kloppartijen met confessionelen, politiemannen en Oranjeklanten. Dergelijke groepsgewijze confrontaties zorgden voor een nog scherpere afbakening van de sociale leefwereld, voor een glashelder 'wij-zij-beeld'. 'Niet meedoen aan de Oranjefeesten?' schreef Jacq Engels, 'dan kon er maar één ding met je aan de hand zijn: dan was je socialist. En socialist zijn was toen strafbaar, niet volgens de wet, maar wel volgens de gangbare fatsoenscode.'[11]

Door de sociale gevolgen van de keuze voor het socialisme te thematiseren, laat de partijculturele benadering in dit boek zien hoe diep de socialistische ideologie doordrong in het dagelijks leven en hoezeer het politieke en het persoonlijke domein samenvielen. Zelfs bij mensen die in wezen geen ideologische interesse hadden had het socialisme een evident effect op de afbakening van hun leefwereld. Dat dreef groepen mensen die elkaar al jaren kenden soms dichter bij elkaar dan ze ooit geweest waren. Voor sommigen – en dat kon in dit boek niet vaak genoeg benadrukt worden – was de druk van het socialisme te groot. Veel verspreide leden haakten af en een groot aantal afdelingen ging roemloos ten onder wegens gebrek aan interesse. De leden van de echt succesvolle afdelingen deelden steevast meer met elkaar dan de keuze voor het socialisme.

Bestaande verbanden

Ondanks haar inhoudelijke en symbolische betekenis gaf niet alleen de socialistische ideologie vorm aan het partijleven. Waar het socialisme een betrekkelijk ongrijpbare internationale beweging was, bestond de tweede invloedsfeer uit de zeer aanwijsbare overblijfselen van een ouder lokaal sociaal leven. Bijna alle succesvolle vroege afdelingen die voor dit onderzoek zijn bestudeerd, rustten op bestaande verenigingen, buurten, families en andere netwerken waarin het socialisme zich had weten te nestelen. Hoewel de lokale verschillen daardoor groot waren, deelden de afdelingen de eigenschap dat ze waren gebouwd op een fundament dat al eerder gelegd was.

De aard van dat verband, de voorkeuren van voormannen en de bestaande infrastructuur gaven vorm aan de manier waarop het opkomende partijleven in formele zin werd georganiseerd. Hier voltrok zich iets wat politicologen 'padafhankelijkheid' noemen. Het pad dat door voorafgaande verenigingen was ingezet, werd bij het ontstaan van SDAP-afdelingen bestendigd. Keuzes van de voorgangers bepaalden binnen welke bandbreedte een afdeling zich zou ontwikkelen. In de praktijk was het simpel: de SDB-afdelingen, FVP-afdelingen, vriendenclubs en kiesverenigingen die aan de SDAP voorafgingen, droegen verwachtingspatronen en verenigingsleven als bagage met zich mee wanneer zij zich bij de SDAP aansloten. Een afdeling die een doorgaans slapende kiesvereniging opvolgde, vergaderde misschien maar eens per drie maanden, terwijl oud SDB-leden gewoontegetrouw wekelijks bijeenkwamen. Daarnaast waren er natuurlijk allerlei kleine verschillen. De ene secretaris stuurde zijn nauwgezette notulen in onberispelijk handschrift naar het landelijk secretariaat, terwijl de ander van de administratie een impressionistische kliederboel maakte. Ook leefden er uiteenlopende opvattingen over wat een afdeling precies te doen stond. Sommigen maakten in organisatorisch opzicht een nieuwe start met hun aansluiting bij de SDAP, terwijl anderen de traditionele ballotagecommissies handhaafden. Ook het type activiteiten verschilde: in de ene plaats konden de leden op woensdagavond een cursus Duits volgen, terwijl elders gezellige 'praatavonden' op het programma stonden.[12] Zo behield iedere afdelingen zijn lokale identiteit. In de uitzonderlijke afdeling Laren – opgebouwd uit bevriende kunstenaars en intellectuelen – bleek dat de lokale identiteit zelfs kon worden vormgegeven door een kosmopolitisch wereldbeeld.

Ook externe omstandigheden hadden hun weerslag op het karakter van de lokale afdelingen. Een voorbeeld: in iedere afdeling had het abstracte 'kapitalisme' een eigen gezicht. Nu eens was dat een lokale baas of fabrieksdirecteur, dan weer een politicus die de lokale politieke agenda

beheerste. De betekenis van deze plaatselijke vijanden was enorm. Niet alleen omdat ze het actierepertoire van de afdeling definieerden, maar ook omdat ze soms letterlijk ingrepen in het afdelingsleven. Vergaderplaatsen werden bijna altijd uitgekozen in een negatieve dialoog met de plaatselijke burgerij die geen socialistische bijeenkomsten toestond. In Aalsmeer werd vergaderd in een bloemkwekerij, in Andijk kwamen de socialisten bijeen in een schuur met landbouwmaterialen en in Westeremden zaten ze in een huiskamer.[13] Elders, zoals in Gouda en Groningen, waren eigen verenigingsgebouwen voorhanden, maar zelfs dat garandeerde geen succes: sommige werkgevers verboden werknemers op straffe van ontslag om socialistische gebouwen te bezoeken.

In dit proces was de invloed van lokale pioniers enorm. Secretarissen en voorzitters sloegen op hun eigen manier de maat in het partijleven. Zij bepaalden niet alleen waar werd vergaderd, hoe de notulen eruitzagen en welke sprekers werden uitgenodigd, in veel gevallen verknoopten ze ook allerlei netwerkjes met elkaar, waardoor ze van grote invloed waren op het ledenbestand. Een van de meest opvallende zaken die in dit boek werden gesignaleerd, is de ruime mate waarin familierelaties daarbij van belang waren. Of het nu ging om steden als Arnhem, Groningen of Amsterdam, of om de dorpen Holwerd, Warga of Aardenburg: steeds bleken delen van het ledenbestand via families met elkaar verknoopt te zijn. Broers richtten afdelingen op, zwagers voerden zangkoren aan, vaders motiveerden hun zonen en dochters om lid te worden en echtparen namen gezamenlijk de bestuursverantwoordelijkheid op zich.[14]

Vaak waren families de kern van bredere 'familienetwerken' waarin ook vrienden, buren en naaste collega's hun aandeel hadden. Dat had opmerkelijke effecten op het partijleven. Ten eerste waren de afdelingen intern nogal homogeen. In de meeste van de hier onderzochte gevallen deelden de eerste leden van afdelingen een religieuze achtergrond, woonden ze in dezelfde buurten en hadden ze vergelijkbare beroepen. Hoewel de partij als landelijke organisatie behoorlijk divers was, vielen de socialisten op lokaal niveau juist op vanwege hun homogeniteit. Het samenvallen van familienetwerk en de partij had nog een tweede effect: een groot deel van de partijgeschiedenis speelde zich af buiten de formele structuren van de partij. Wie de archieven van de partij erop naslaat, zou kunnen veronderstellen dat de afdelingsleden elkaar slechts eens per maand tegenkwamen tijdens vergaderingen, maar schijn bedriegt. Bij alle afdelingen die in dit boek werden besproken, bleek dat een deel van de leden elkaar ook op andere momenten trof. Op de werkvloer van de spoorwerkers in Tilburg, in de Zwolse buurt Assendorp en aan de Groningse toog van Gerrit Nanninga vonden onderlinge ontmoetingen

plaats. Hierdoor bleef een groot deel van het partijleven onttrokken aan notulen en vergaderverslagen. In hoofdstuk 5 werd het institutionele gevolg hiervan geïllustreerd met een voorbeeld uit Bergen op Zoom. Daar waarborgde Wilhelm Magnee de continuïteit van zijn afdeling via vrienden en familierelaties, ook toen hij geen bestuursfunctie meer had.

In veel afdelingen viel nog iets anders op. De positie van de vrouw in het partijleven was vooraanstaander dan vergadernotulen en gegevens over functiebezetting op het eerste gezicht doen vermoeden. Aan het einde van de negentiende eeuw was het ook voor socialistische vrouwen niet gebruikelijk om op de voorgrond te treden. In verslagen van vergaderingen lijken vrouwen zich meestal te schikken naar de wensen van die tijd en eisen ze zelden een grote rol op. Maar wie alleen zulke verslagen leest, kijkt slechts door een kier naar het partijleven. Omdat grote delen van het partijleven zich binnen de vertrouwde kring van het familienetwerk voltrokken, werden lang niet alle mensen met een belangrijke rol geadministreerd. De landelijke en lokale bestuurders van de partij waren meestal mannen, maar zij werden in de uitvoering van hun taken voortdurend bijgestaan door hun vrouw. In dit boek reisden de vrouwen mee naar congressen, beantwoordden ze post, deden ze organisatorische klussen, werkten ze aan vrouwenpropaganda, borduurden ze vaandels en bouwden ze decors.

In culturele clubs, zoals toneelverenigingen en zangverenigingen, traden vrouwen steeds vaker groepsgewijs op de voorgrond. Hoewel aanvankelijk vooral de mannelijke leden zongen en toneelspeelden, ontstonden er rond 1900 steeds meer zangkoren en toneelverenigingen voor vrouwen. Zelfs waar dit soort verenigingen officieel gescheiden bleven, was er genoeg contact tussen mannen en vrouwen. Vrouwen deden namelijk wel mee aan de gezellige avonden die werden georganiseerd. Toen de Rotterdamse zangvereniging één jaar bestond, werd dat samen met de 'S.D. Declamatieclub' gevierd in lokaal 'De Gezelligheid'. Met de onthulling van een eigen vaandel, een inhoudelijke lezing over de propagandistische werking van zang, een stukje cabaret van partijgenoot Heerebrand, en natuurlijk veel gezang, toonde de sociaaldemocratie zich op haar best.[15] Het was ondenkbaar dat dit soort feestelijkheden zonder de actieve inmenging van vrouwen zou worden gevierd. Vrouwen waren geen toeschouwers in het politieke leven van de SDAP. Vanaf 1900 werden vrouwen bovendien actiever in het onderdeel van het partijleven dat de meeste aandacht kreeg: in partijfuncties en op verkiesbare plaatsen bij verkiezingen. Maar ver daarvoor hadden zij zich al onmisbaar gemaakt.

Nationale partijorganisatie

De eerste lokale partijvoormannen waren pioniers binnen de SDAP, maar zelden pioniers in het verenigingsleven. Zijn waren geen 'homines novi'. Wat voor het oog van de SDAP-administratie een opstartende afdeling was, kon vanuit een ander oogpunt een rijdende trein zijn. De vroegste SDAP-afdelingen leken in dat opzicht meer op de SDB dan zij zelf deden geloven. Niet omdat zij allemaal rechtstreeks uit de SDB voortkwamen – want dat was niet zo – maar vooral omdat ze net zo lokaal georganiseerd en georiënteerd waren. Het idee dat de SDAP fundamenteel verschilde van de SDB, viel in de eerste jaren te betwisten. Vroege SDAP-afdelingen waren net als de SDB-afdelingen homogene clubs waarin internationaal socialisme en volkscultuur samen opgetrokken. Waarin verschilde de SDAP dan wel van haar voorgangers?

De lokale gebruiken en de internationale socialistische symbolen werden vanaf 1894 steeds vaker aangevuld met organisatorische inmenging en omgangsvormen die hoorden bij de nationale partij. In de eerste jaren was de landelijke partijorganisatie weliswaar niet bij machte om de pionierende afdelingen direct aan te sturen. Daarvoor was te weinig mankracht beschikbaar en zorgden de vele personele mutaties voor een instabiele communicatie. Maar ook zonder directe aansturing slaagde de landelijke SDAP erin een zeer herkenbare stijl uit te dragen. Paradoxaal genoeg had zij die stijl te danken aan de SDB. De Bond was met haar weinig geavanceerde vergadercultuur en chaotische organisatievorm het ideale contrapunt voor de SDAP'ers.

Het contrast tussen beide organisaties werd al duidelijk tijdens de Zwolse oprichtingsvergadering op 26 augustus 1894. Toen een aantal jonge Amsterdamse Bondsleden de boel probeerde te ontregelen, liep de vergadering niet uit de rails. Integendeel: het incident werd effectief geneutraliseerd door de interventie formalistisch te lijf te gaan. Die aanpak sloot aan bij de verwachting die al voor de oprichtingsvergadering leefde over de nieuwe partij. Een betere organisatie, minder gebrul en geschreeuw, meer interne democratie en een open debat zouden het verenigingsleven ten goede kunnen komen.[16] Het lukte aardig om die stijl te cultiveren. Op het tweede SDAP-congres viel het een journalist zelfs op dat de sociaaldemocraten hun 'ultra-gepekelde uitdrukkingen' hadden ingeruild voor gematigde taal.[17] Hetzelfde gold voor het consciëntieuze werk van secretaris Johan van Kuijkhof: zijn onverstoorbare stijl van communiceren en de continuïteit die hij bracht waren fundamenteel verschillend van wat er in de SDB gebeurd was. Zo echode de erfenis van de Bond in omgekeerde vorm door in de eerste jaren van de Partij.

Niet alleen op landelijk niveau probeerde de partij de organisatorische

antithese op de Bond te zijn. Van afdelingen werd eveneens verwacht dat ze een administratie bijhielden, zich als beleefde parlementairen gedroegen en niet te veel heibel maakten. Persoonlijke ruzies en politieke conflicten werden volgens goed partijgebruik beslecht met formele geschillencommissies of 'scheidsrechters'. Zo niet, dan werd ten minste een democratische stemming gehouden of een bijeenkomst belegd waarop alle partijen hun zegje mochten doen. Schreeuwen en brullen werden als passé beschouwd. Voor veel gewone arbeiders moet die nieuwe stijl tot bijzondere ervaringen hebben geleid: in hun professionele leven hadden ze meestal betrekkelijk weinig inspraak en dat maakte de SDAP tot leerschool voor het gelijkwaardige debat. Dat de SDAP door deze gestileerde omgangsvormen volgens sommigen het voorportaal van het burgerdom was geworden, was een ongemakkelijke waarheid.[18]

Niet alleen de nationaal geëntameerde SDAP-stijl had invloed op de lokale afdelingen. De landelijke organisatie bracht ook allerlei contacten tot stand die individuele verenigingen nooit op eigen houtje gehad zouden hebben. Door zich bij de SDAP aan te sluiten, lukte het kleine lokale groepjes om goede sprekers te regelen voor hun activiteiten, kregen ze enige organisatorische assistentie van Johan van Kuijkhof en werden ze systematisch en afdelingsgewijs uitgenodigd voor goed georganiseerde landelijke activiteiten. De uitwisselingen van personen, ideeën en gebruiken die door de landelijke organisatie actief werden aangejaagd, zorgden voor een geleidelijke uniformering van het afdelingsleven. Of het nu ging om spreekbeurten van mensen als Frank van der Goes en Roosje Vos, om collectieve ervaringen zoals het jaarlijkse congres of om gedeeld repertoire van arbeiderskoren overal in het land: het droeg bij aan een nationaal clubgevoel.

Na het ontstaan van de Kamerfractie in 1897 ging het snel met de ontwikkeling van een landelijke SDAP-identiteit. Gezichtsbepalende nationaal opererende politici werden ook het gezicht van de afdelingen. Als de Tweede Kamerfractie erin slaagde de gemoederen bezig te houden met bijdragen aan debatten of moties, werden ook lokale socialisten daarop aangesproken. In 1900 werd alweer een nieuw hoogtepunt van nationale invloed en eenwording bereikt. Vanaf dat moment zorgde dagblad *Het Volk* ervoor dat de stem van de nationale partij rechtstreeks bij de leden thuis binnenkwam. Dat de partijleider de leden vanaf nu dagelijks in hun eigen huiskamer kon aanspreken, gaf een enorme impuls aan de invloed van het nationale niveau. De leden gingen zich nu ook op het alledaagse niveau (primair) met een nationale organisatie identificeren.

Wat zegt dit onderzoek over het fenomeen partij?
Op basis van een onderzoek naar één partij is het moeilijk om conclusies te trekken over het fenomeen partij an sich. Toch werd in dit boek een aantal constateringen gedaan dat het niveau van die ene partij overstijgt. Hieronder enkele opmerkingen die het fenomeen partij op basis van het ledenperspectief wat meer reliëf proberen te geven en daarmee de studiepraktijk van politieke partijen kunnen aanvullen. Voor de belangrijkste constatering is het zaak om nog één keer terug te gaan naar 26 augustus 1894, de oprichtingsdatum van de SDAP.

In het eerste hoofdstuk van dit boek werd de vraag gesteld wat het begrip 'partij' betekende ten tijde van deze vergadering. Er bleken twee betekenissen te zijn. Ten eerste was er de opvatting die nog bij Groen van Prinsterer had geleefd, namelijk dat een partij een door religie, ideologie of sociale positie afgebakend deel van de bevolking was. Het werd gezien als een sociologische of zelfs levensbeschouwelijke term.[19] Dat lijkt lastig verenigbaar met de tweede betekenis die in deze periode bestond. Deze betekenis werd gemunt door politici als Abraham Kuyper en Pieter Jelles Troelstra. In navolging van de Duitsers en de Amerikanen gebruikten zij het begrip om een specifiek soort politiek apparaat aan te duiden. Voor hen was het begrip partij een term die een organisatie met een coherent programma, een duidelijke bestuursopbouw en een heldere politieke ambitie aanduidde.

Het feit dat deze twee betekenissen tezelfdertijd speelden, problematiseert het gebruik van het begrip partij rond 1900. Het is cruciaal om te beseffen dat het merendeel van de allereerste leden vooral de laatste betekenis niet helder voor ogen had. Zij werden geen lid vanwege het organisatorisch toekomstperspectief dat Troelstra schetste. Ondanks het feit dat de SDAP een partij was waarbij mensen zich via het landelijk secretariaat konden inschrijven, deden de meeste leden dat niet. In veel gevallen kwam hun partijlidmaatschap mede voort uit de keuze om aansluiting te vinden of te houden bij bestaande gemeenschappen die opgingen in de SDAP. Natuurlijk was de partij een antwoord op een vraag naar – veelal lokale – politieke betrokkenheid, maar zij beantwoordde ook een verlangen naar gezelligheid en gemeenschapsgevoel. Het waren familiebanden, vriendschappen en bestaande verenigingsstructuren die het lokale partijleven vormgaven en waarmee mensen zich primair identificeerden. Op landelijk niveau beschouwden zij zichzelf niet primair als 'lid' van de partij in de tweede, organisatorische betekenis, maar als 'deel' van de partij in de eerste betekenis. Dat maakt meteen duidelijk waarom SDB-leden, vakverenigingsleden en SDAP-leden elkaar ondanks alle conflicten aanvankelijk als partijgenoten bleven aanspreken. Zij zagen zichzelf als

onderdeel van een grotere maatschappelijke groep die ze 'de socialistische partij' noemen.

De landelijke partij speelde in de periode na de oprichting nog geen bijzonder grote rol. In de praktijk functioneerde zij in de eerste jaren als een socialistische koepelorganisatie voor lokaal verenigingsleven. Het was, om met Henri Polak te spreken, 'een nieuwe bond of zoo iets'.[20] Zelfs na de oprichting waren er nog afdelingen die zich – naast hun betrokkenheid bij de SDAP – ook bij andere partijen wilden aansluiten.[21] De landelijke leiders kwamen bovendien voort uit een kleine kring van journalisten, partijbestuurders, geldschieters en invloedrijke intellectuelen die een groot deel van de besluitvorming voor hun rekening namen. Deze mensen waren niet via democratische systemen of meritocratische afwegingen tot deze positie gekomen. Zij waren deel van een gesloten netwerkje: het was ons-kent-ons-politiek die grotendeels via persoonlijke contacten in stand gehouden werd.

Dit soort constateringen heeft consequenties voor de manier waarop politieke partijen kunnen worden bestudeerd. Zoals eerder betoogd door Henk te Velde en Gerrit Voerman verdient het aanbeveling om aandacht te hebben voor de culturele kant van het partijleven.[22] Dit onderzoek voegt daar een sterke nadruk op informele netwerken aan toe. Zo wordt duidelijk dat ook formele processen, zoals het ontstaan van politieke tegenstellingen, de organisatiestructuur van afdelingen, het overleven van afdelingen en het bedrijven van succesvolle propaganda, allemaal sterk werden beïnvloed door sociale en culturele factoren. In feite was er sprake van een informeel netwerk dat de formele structuren bezielde. Bij de keuze van leiders bijvoorbeeld speelden naast meetbare institutionele presentaties en ambities binnen de partij ook informele hiërarchieën en gevoelens mee in de keuze van aanvoerders binnen de beweging.[23] En wat betreft de structuur van afdelingen: die ontstond niet uit een landelijke blauwdruk, maar werd gebouwd op eerder gelegde fundamenten. Vandaar dat sommige afdelingen de ballotagecommissies in stand hielden.

Dat laatste illustreert meteen iets anders. Dit onderzoek bracht ook het belang van aandacht voor lokale verschillen naar voren. Om het functioneren – en vooral disfunctioneren – van vroege politieke partijen te begrijpen, is het cruciaal om niet alleen top-down naar de partij te kijken, maar ook van onderaf. Het ledenperspectief laat zien dat de SDAP – die zich als eenheidspartij profileerde ten opzichte van de SDB en daar retorisch zeer goed in slaagde – in de alledaagse praktijk aanvankelijk een patchworkpartij was. De lokale verschillen waren enorm. Zo groot zelfs dat het onmogelijk is om een schets van dé cultuur van de partij te geven.

In de eerste jaren was zij hooguit een verzameling van verschillende lokale cultuurtjes. Zo top-down gestuurd als zij zich voordeed was de SDAP in de praktijk niet.

Dit onderzoek legde niet alleen de nadruk op verschillen tussen afdelingen, ook werd aandacht besteed aan verschillende vormen van lidmaatschap. In het geval van de SDAP waren er grofweg drie soorten leden te onderscheiden: de politieke pioniers die het afdelingsleven op gang brachten en mensen vanuit bestaande verbanden naar de partij leidden, de gewone afdelingsleden en de verspreide leden. Dat onderscheid zal bij iedere partij anders zijn, maar de verschillende soorten lidmaatschap en de verschillende motivaties daarvoor mogen niet onbenoemd blijven. Ze corresponderen namelijk met de functies die de partij had. En wie een het belang van partijen wil onderzoeken, moet weten welke functies de leden aan hun organisatie gaven.

Voor de SDAP geldt nog iets interessants: pas na een paar jaar won de landelijke organisatie aan terrein. Langzaam kreeg de koepelorganisatie meer grip op de afdelingen en andere interne structuren. Vanaf de succesvolle Kamerverkiezingen van 1897 kregen de leden gemakkelijk toegang tot de volksvertegenwoordiging. Andersom slaagde de SDAP erin om de mensen tot in de verste uithoeken van het land aan te spreken vanuit 'politiek Den Haag'. De arbeiders, zelfs mensen die zelf geen kiesrecht hadden, werden zichtbaar gerepresenteerd in de volksvertegenwoordiging en dat was een grote prestatie. Maar ook dat voltrok zich aanvankelijk nog grotendeels via persoonlijke netwerken. Pas na de eerste vijftien jaar was de transitie van gideonsbende en vriendenclub naar een professionele organisatie echt goed op gang gekomen. De grote verandering werd opgemerkt door Joan Nieuwenhuis toen hij in 1913 voor het eerst sinds lange tijd weer een partijbijeenkomst bezocht. De man die in Groningen nog aan de wieg van de plaatselijke afdeling had gestaan herkende zijn partij van weleer niet meer terug.[24]

Kortom, wie alleen de Kamerfractie, het partijbestuur en het bestuurlijk kader van een politieke partij bekijkt, beoordeelt een ijsberg louter op de top die boven de waterspiegel uitsteekt. Omdat het verenigingsleven als verstekeling in de partij meereisde, is het verstandig om juist dat verenigingsleven goed te bestuderen. De verzameling van grotendeels onzichtbare leden was minstens even bepalend voor de koers. En lang niet altijd werd die koers op ideologische of organisatorische gronden uitgezet. De informele en niet-ideologisch of organisatorisch gestuurde verbanden maakten de partij tot wat zij was. Zelfs degene die machtsprocessen, organisatiestructuren, ideologische ontwikkelingen en politieke successen van vroege politieke partijen wil begrijpen, ontkomt er niet

aan om informele netwerken, omgangsvormen en – zoals Feiko Koster het zei – het 'Menschenmateriaal' van de partij te onderzoeken.[25] En dat geldt niet alleen voor de SDAP.

Noten

Inleiding

1 F. Koster, *Het socialisme in de branding* (Baarn 1934) 2-3.
2 Koster gebruikte boeken van Duitse, Deense en Amerikaanse auteurs. Vooral de aandacht voor sociologen als Starcke, Sorokin en Michels was destijds vernieuwend (Koster, *Het socialisme*, 5-7, 304-309).
3 Koster, *Het socialisme*, 72-74.
4 Koster, *Het socialisme*, 73. Koster was niet de laatste die dit soort typeringen aanbracht. De fameuze Italiaanse politicoloog Angelo Panebianco bijvoorbeeld maakte een onderscheid tussen 'idealists' en 'careerists' in politieke partijen (A. Panebianco, *Political Parties: Organization and Power* (Cambridge 1988) 25-30).
5 De belangrijkste recensie is te vinden in *Het Vaderland*, socialistische bladen besteedden er geen aandacht aan ('Crisis van het socialisme. Een sociologische beschouwing', *Het Vaderland: staat- en letterkundig nieuwsblad*, 30 juli 1935).
6 Koster, *Het socialisme*, 137-138.
7 Zie bijvoorbeeld: F. Koster, 'De toekomst van het socialisme', *Vragen van den dag* 49 (1934) nr. 5, 145-166.
8 'Crisis van het socialisme', *Het Vaderland*, 30 juli 1935.
9 G. Voerman, 'Partijcultuur in Nederland. Naar nieuwe invalshoeken in de studie van de politieke partij', in: G. Voerman en D.J. Wolffram, *Benaderingen van de geschiedenis van politiek* (Groningen 2007) 43-49, aldaar 43.
10 In *Actieve burgers. Nederlanders en hun politieke partijen 1870-1918* bijvoorbeeld beschrijft historicus en theoloog Gert van Klinken prachtig hoe parlementaire partijen kiezers willen winnen en daar allerlei strategieën voor hebben. Dat leidt tot veel aandacht voor verkiezingen, kiesrechtuitbreiding, ideologie en programmatische ontwikkeling, maar tot veel minder aandacht voor de leden (G. van Klinken, *Actieve burgers. Nederlanders en hun politieke partijen 1870-1918* (Amsterdam 2003) 545-554).
11 H. te Velde, 'Het wij-gevoel van een morele gemeenschap. Een politiek-culturele benadering van partijgeschiedenis', *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (2004) 106-123, aldaar 110.
12 Voerman, 'Partijcultuur in Nederland', 43-44.
13 H. te Velde, 'Politieke cultuur en politieke geschiedenis', *Groniek* 30 (1997) nr. 137, 391-401; H. te Velde, 'De val van de partijgeschiedenis. De sociaal-democratie en de interpretatie van politieke opwinding in Nederland', in: E.O.G. Haitsma Mulier, L.H. Maas en J. Vogel, (red.), *Het beeld in de spiegel. Historiografische verkenningen. Liber amicorum voor Piet Blaas* (Hilversum 2000) 245-260; H. te Velde, 'Het wij-gevoel van een morele gemeenschap' 106-123; Voerman, 'Partijcultuur in Nederland', 43-49. Te Velde en Voerman zijn niet de eersten die wezen op de leden. Ook historici als Bert Altena en Jacques Giele hebben regelmatig gewezen op de ondergewaardeerde positie van de gewone leden in het onderzoek naar politieke partijen. Zij voegden bovendien de daad bij het woord en onderzochten gewone leden. Zie bijvoorbeeld: Bert Altena, 'Tussen traditie en toekomst. Over bijbelkennis en bijbelgebruik bij vroege socialisten, met name in

Zeeland', *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging (BNA)* 18 (1988) 54-56, aldaar 54. Verschil is echter dat zij dit type onderzoek minder verbinden aan een visie op het fenomeen politieke partijen, evenmin stelden zij expliciet de werking van politieke partijen aan de orde. Voor een latere periode en andere politieke stromingen binnen het socialisme is ook onderzoek gedaan naar de belevingswereld van gewone leden. Zie daarvoor bijvoorbeeld: J. Withuis, *Opoffering en heroïek. De mentale wereld van een communistische vrouwenorganisatie in naoorlogs Nederland, 1946-1976* (Amsterdam 1990) en de studies die hieronder in noot 21 worden genoemd.

14 H. te Velde, 'Politieke cultuur, verenigingen en sociabiliteit', *De negentiende eeuw* 28 (2004) nr. 3, 193-205, aldaar 193. Het begrip zelf is al veel ouder. De gedachte dat mensen ergens bij willen horen en dat deze drang invloed heeft op de dynamiek van groepen en gezelschappen is eerder al beschreven door sociologen als Max Weber en Georg Simmel. Voor een recente studie die de concepten van deze denkers op de politiek en het verenigingsleven toepast: S.-L. Hoffmann, *The Politics of Sociability: Freemasonry and German Civil Society, 1840-1918* (Michigan 2007) 171-178. Hoffmann richt zich op het politieke aspect van het verenigingsleven in de Duitse vrijmetselarij aan het einde van de negentiende eeuw. Hij heeft daarbij veel (theoretische) aandacht voor de rol die sociabiliteit in dat soort verenigingen speelt.

15 Tegelijkertijd zal deze studie ook een concreet voorbeeld geven van een aantal veronderstellingen dat sinds jaar en dag bekend is in de politicologie. Zo beschreef Maurice Duverger in algemene termen hoe buitenparlementaire partijen uit bestaande instituties werden opgebouwd, hoe heterogeen de verschillende afdelingen van socialistische partijen waren en hoe leiderschap functioneerde. Al deze onderwerpen zullen ook in dit boek aan de orde komen. In de conclusie wordt daarop teruggekomen in de voetnoten (M. Duverger, *Political Parties: their Organization and Activity in the Modern State* (New York 1954) XXX-XXVII, 17, 133-201).

16 G. Voerman, 'De stand van de geschiedschrijving van de Nederlandse politieke partijen', *BMGN – Low Countries Historical Review* 120 (2005) nr. 2, 226-269, aldaar 264-265.

17 H. te Velde, 'Het wij-gevoel van een morele gemeenschap', 106; B. Manin, *The Principles of Representative Government* (Cambridge 1997) 206-208.

18 R. Michels, *Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie. Untersuchungen über die oligarchischen Tendenzen des Gruppenlebens (*Leipzig 1911).

19 Dat is ten dele te danken aan het feit dat sociaaldemocratische partijen meer dan eens als typische massapartijen zijn aangemerkt. Zie daarvoor bijvoorbeeld: Duverger, *Political parties,* 23-27; Panebianco, *Political parties,* 70; Manin, *The Principles of Representative Government,* 206-207; R.A. Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij. Veranderende partijorganisatie in Nederland 1960-1990* (Utrecht 1992) 54.

20 G. Voerman, 'De stand van de geschiedschrijving van de Nederlandse politieke partijen', 230-231.

21 B. Rulof, *Een leger van priesters voor een heilige zaak. SDAP, politieke manifestaties en massapolitiek 1918-1940* (Amsterdam 2007); A.A. van der Louw, *Rood als je hart: 'n geschiedenis van de AJC* (Amsterdam 1974). Een boek dat aan deze thematiek raakt, is de belangrijke studie over de cultuur in het Nederlandse communisme: G. Voerman, *De Meridiaan van Moskou: de CPN en de Communistische Internationale, 1919-1930* (Amsterdam 2001). Daarnaast is er een – op oral history gebaseerde – studie naar de leden van de Onafhankelijke Socialistische Partij (OSP): B. de Cort, *Solidariteit in anonimiteit. De geschiedenis van de leden van de Onafhankelijke Socialistische Partij* (Breda 2004).

22 D. Bos, *Waarachtige Volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam 1848-1894* (Amsterdam 2001).

23 De volgende boeken hebben in meer of mindere mate aandacht voor sociale processen en culturele elementen in het proces van partijvorming. Duitsland: V.L. Lidtke, *The Alternative Culture: Socialist Labour in Imperial Germany* (Oxford 1985); T. Welskopp, *Das Banner der Brüderlichkeit. Die deutsche Sozialdemokratie vom Vormärz bis zum Sozialistengesetz* (Bonn 2000). België: G. van Schoenbeek, *Novecento in Gent. De wortels van de sociaal-democratie in Vlaanderen* (Antwerpen 1995); M. van Ginderachter, *Het rode vaderland. De vergeten geschiedenis van de communautaire spanningen in het Belgische socialisme voor WO I* (Tielt 2005). Engeland: C. Waters, *British Socialists and the Politics of Popular Culture, 1884-1914* (Manchester 1990); M. Bevir, *The making of British socialism* (Princeton 2011). Spanje: R. Velazques, *Politics, Culture, and Sociability in the Basque Nationalist Party* (Reno 2010).

24 De eerste jaren van de SDAP zijn in veel moderne overzichtswerken betrekkelijk summier behan-

deld. In *Honderd jaar sociaaldemocratie* besteedt Jos Perry ongeveer 35 pagina's aan de eerste vijftien jaar van de SDAP. In *Het roode vaandel volgen wij* wordt de gehele periode 1894-1910 in slechts dertien pagina's afgedaan (J. Perry (red.), *Honderd jaar sociaaldemocratie in Nederland 1894-1994* (Amsterdam 1994) 10-48; H. van Hulst, A. Pleysier en A. Scheffer, *Het roode vaandel volgen wij. Geschiedenis van de SDAP van 1880 tot 1894* (Den Haag 1969) 13-26). In boeken die deze periode wel uitgebreid bespreken ligt de nadruk sterk op ideologische ontwikkelingen (zie bijvoorbeeld: H. Buiting, *Richtingen- en partijstrijd in de SDAP. Het ontstaan van de Sociaal-Democratische Partij in Nederland (SDP)* (Amsterdam 1989); B. van Dongen, *Revolutie of integratie. De sociaal-democratische arbeiderspartij tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam 1992); P.F. Maas, *Sociaal-democratische gemeentepolitiek 1894-1929* (Den Haag 1985); D.J. Wansink, *Het socialisme op de tweesprong. De geboorte van de SDAP* (Haarlem 1939)).

25 De SDAP wordt in dit boek als de opvolger van andere negentiende-eeuwse verenigingen gezien, niet als voorloper van de moderne partij. Deze aanpak hangt samen met de intentie om het ontstaan van de SDAP niet als een structurele of noodzakelijke ontwikkeling voor te stellen – zoals de marxistische socialisten dat zelf graag voorspiegelden. Een voorstel om vroege partijen minder statisch te bestuderen als de voorlopers van moderne partijen werd recent zeer eloquent verwoord door de Britse historicus en geschiedfilosoof Mark Bevir (M. Bevir, *The Making of British Socialism* (Princeton 2011) 9-16). Eerder gaf Angelo Panebianco commentaar op wat hij het 'teleologisch vooroordeel' noemde (Panebianco, *Political Parties,* 3-5). Ook in de Nederlandse historiografie over politieke partijen is meer dan eens een teleologische ondertoon gesignaleerd (H. te Velde, 'Politieke cultuur', 195; G. Voerman, 'De stand van de geschiedschrijving van de Nederlandse politieke partijen', 230, 268). Hoe onterecht het is om teleologisch te redeneren, wordt duidelijk in de vroegste publicaties over partijen. Zij konden zich niet laten afleiden door de moderne massapartij en benadrukten vooral de continuïteit met het oudere partijbegrip. Het werk van C.E. van Koetsveld is daar een voorbeeld van. Hij poogde te laten zien dat de 'Christelijk Historische Partij' vanaf de prehistorie tot het begin van de twintigste eeuw feitelijk dezelfde groep in de samenleving was (C.E. van Koetsveld, *Het ontstaan, de beginselen en de geschiedenis van onze politieke partijen* (Rotterdam 1904)).

26 J.H. Schaper, 'Waarom en hoe de SDAP er kwam' in: *Gedenkboek ter gelegenheid van het vijf en twintig jarig bestaan van de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij SDAP in Nederland, opgericht 26 augustus 1894* (Amsterdam 1919) 11-29, aldaar 28.

27 Een fundamenteel struikelblok in dit type onderzoek is het gefragmenteerde bronmateriaal. Niet alle bronnen zijn even goed bewaard gebleven. Spullen zijn weggegooid of in de open haard verdwenen tijdens de Tweede Wereldoorlog. Het kon nog erger: zowel in Laren als in Roordahuizum ging het huis van de secretaris in vlammen op. Dat de afdelingspapieren daarbij niet konden worden gered, valt deze bestuursleden ook na honderd jaar niet kwalijk te nemen (Laren: IISG Amsterdam, Archief SDAP 1225, A. D. Snitselaar aan het partijbestuur, 29 januari 1914. Roordahuizum: IISG Amsterdam, Archief SDAP 1431, Jaarverslag afdeling Roordahuizum over 1907 van S. Sixma, 21 januari 1908). Ook zonder brand zijn van lang niet alle SDAP-afdelingen goede ledenlijsten bewaard gebleven. Bovendien maken de gebrekkige vermelding van voorletters, voornamen en/of adressen veel wel overgeleverde ledenlijsten lastig bruikbaar. In de hier bestudeerde afdelingen is daarom steeds op een breed corpus aan materiaal gesteund om mensen te bestuderen. Omdat goede en overzichtelijke cijfers over bijvoorbeeld de totale verdeling van beroepen, de huwelijkse staat en de familieverhoudingen binnen afdelingen maar zelden te geven zijn, wordt niet van gemankeerde grafieken en statistiek gebruikgemaakt. In plaats daarvan is ingezoomd op mensen die wel met zekerheid te plaatsen zijn.

28 Opmerkelijk genoeg publiceerde een betrekkelijk groot aantal socialisten hun autobiografie. De meeste van deze werken doen verslag van de periode die volgt op het tijdperk dat in dit boek wordt besproken. Desalniettemin is van sommige boeken dankbaar gebruikgemaakt, zij het met de kanttekening dat ze meestal eerder de uitzondering dan de regel beschrijven. Voorbeeld: K. Toornstra, *Van onderwijzer tot burgemeester. 'n Halve eeuw strijdbaar in het socialisme* (Apeldoorn 1972); W.H. Meijer, *Terugblik. Herinneringen van een sociaal-democraat* (Amsterdam 1981); D. Schilp, *Dromen van een revolutie* (Amsterdam 1967); H. Mol, *Memoires van een havenarbeider* (Nijmegen 1980); J. Brautigam, *Langs de havens en op de schepen* (Amsterdam 1961); I. Klaver, *Herinneringen van een Friese landarbeider. Enkele opgetekende zaken uit het jongste verleden tot 1925* (Nijmegen 1974); J. Engels, *Zestig jaar socialistische beweging* (Amsterdam 1978); L. de Visser, *Herinneringen uit mijn leven* (Amsterdam 1978).

29 De term *thick description* werd als eerste gebruikt door de filosoof Gilbert Ryle, maar is bekend

geworden door de Amerikaanse antropoloog Clifford Geertz (C. Geertz, 'Thick Description: Towards an Interpretive Theory of Culture', in: Idem, *The Interpretation of Cultures: Selected Essays* (New York 1979) 3-33). Het bekendste voorbeeld van een microstudie is het verhaal over de zestiende-eeuwse molenaar Domenico 'Menocchio' Scandella door Carlo Ginzburg (C. Ginzburg, *The Cheese and the Worms. The Cosmos of a Sixteenth-Century Miller* (New York 1982)). Dit type geschiedschrijving vertelt idealiter over de routines en denkbeelden van gewone mensen in hun alledaagse context en leunt daarom sterk op de aanwezigheid van gedetailleerd bronmateriaal. De mogelijkheden voor dit soort onderzoek zijn door de recente digitalisering van bronmateriaal sterk gegroeid. Voor dit boek is dan ook dankbaar gebruikgemaakt van diverse digitale krantenbanken, genealogische databases en ander gedigitaliseerd bronnenmateriaal.

30 Alle IISG-archiefmappen van afdelingen die tussen 1894 en 1900 hebben bestaan zijn bestudeerd. Ook de archieven van het merendeel van de afdelingen die tussen 1900 en 1909 hebben bestaan zijn onderzocht. Alleen deze afdelingen zijn al goed voor meer dan driehonderd archiefdozen in de collectie van het IISG.

31 Voor het maken van dit boek is een scherp onderscheid gemaakt tussen het onderzoekswerk en het schrijfwerk. Niet al het onderzoekswerk is in de uiteindelijke tekst opgenomen om het aantal pagina's behapbaar te houden en geen encyclopedisch werk te schrijven.

32 Dat geldt niet alleen voor de thick descriptions in de hoofdstukken 2, 4 en 6, maar bijvoorbeeld ook voor het derde hoofdstuk waarin enkele afdelingen besproken worden.

33 F.J. van Gaal, *Socialisme en zelfstandige arbeidersbeweging in 's-Hertogenbosch 1886-1929* (Tilburg 1989); H. Giebels, *Katholicisme en socialisme. Het zelfbeeld van de Eindhovense christen-socialisten in het spanningsveld tussen traditie en moderniteit 1885-1920* (Tilburg 1994); C.W. ten Teije, *De opkomst van het socialisme in Breda. Actie en reactie tot 1908* (Tilburg 1986); A.J.M. Wagemakers, *Buitenstaanders in actie, socialisten en neutraal-georganiseerden in confrontatie met de gesloten Tilburgse samenleving 1888-1919* (Tilburg 1990); J. Perry, *Roomsche kinine tegen roode koorts. Arbeidersbeweging en katholieke kerk in Maastricht 1880-1920* (Amsterdam 1983). Dat er zo veel monografieën verschenen over het socialisme in steden in het zuiden van Nederland komt omdat de eerste vier steden allemaal zijn bestudeerd in promotietrajecten onder supervisie van prof. dr. H.F.J.M. van den Eerenbeemt aan de Universiteit van Tilburg die een buitengewone interesse voor dit vraagstuk had.

34 Over de culturele kant van de Amsterdamse sociaaldemocratie is al het een en ander verschenen. Zie daarvoor vooral: Bos, *Waarachtige Volksvrienden;* P. van Horssen en D. Rietveld, 'De sociaaldemocratische bond', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 1 (1975) nr. 1, 5-71; P. van Horssen en D. Rietveld, 'Socialisten in Amsterdam 1878-1898. Een sociaal profiel van de SDB- en SDAP-aanhang', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 16 (1990) nr. 4, 387-406.

35 De belangrijkste studie over de SDAP in deze periode is afkomstig van de historisch socioloog Henny Buiting. In zijn eerdergenoemde *Richtingen- en partijstrijd* geeft hij een nauwkeurig overzicht van de ideologische ontwikkelingen van de partij en brengt hij een breed scala aan kwantitatieve gegevens over de partij te berde. Het is geenszins de bedoeling om zijn werk in dit boek opnieuw te doen.

36 'Of revolutionair, of parlementair Sociaaldemokraat', *Recht voor Allen. Orgaan der sociaal-demokratische partij*, 31 mei en 1 juni 1894.

37 'De sociaaldemokratische Arbeiderspartij', *De sociaaldemocraat*, 4 juli 1896.

1 Wat is een partij

1 I. Lipschits, 'Functies van politieke partijen' in: R.A. Koole (red.), *Het belang van politieke partijen* (Groningen 1984) 13-22, aldaar 13. Lipschits gebruikte deze definitie meermaals en gaf al vroeg aan goed op de hoogte te zijn van de manco's die zijn definitie heeft voor historici (I. Lipschits, 'Geschiedschrijving over de Nederlandse politieke partijen. Reacties en aanvullingen', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 91 (1976) nr.1, 455-488, aldaar 458).

2 Bart Tromp bijvoorbeeld behandelt het woord partij als iets wat in de negentiende eeuw op de plank lag te wachten, totdat het rond de eeuwwisseling met de hedendaagse betekenis in gebruik genomen zou worden (B. Tromp, *Het sociaaldemocratisch programma* (Leiden 2002) 32). Hetzelfde geldt voor Ron de Jong die enigszins anachronistisch aangeeft dat 'pas' in 1879 de eerste 'moderne massapartij' haar intrede deed. Hij is daarentegen van mening dat 'de eerste moderne

partij in Nederland' de Algemeene Kiesvereeniging uit 1868 was (R. de Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887* (Hilversum 1999) 22, 88). Ruud Koole hanteert dezelfde definitie als Lipschits, maar hij voegt eraan toe dat de partij een 'officiele benaming' moet hebben (R. Koole, *Politieke partijen in Nederland. Ontstaan en ontwikkeling van partijen en partijstelsel* (Utrecht 1995) 14).

3 Voor de theorie achter deze aanpak zie: R. Koselleck, 'Begriffsgeschichte and Social History' in: Idem, *Futures Past: On the Semantics of Historical Time* (New York 2004) 75-92.

4 'Partij' in: M. Philippa (red.), *Etymologisch woordenboek van het Nederlands* (EWN) (Amsterdam 2007). Het oudst getraceerde gebruik in de Nederlandse taal stamt uit 1266: '*Die partien an beden siden.*'

5 D.J. Roorda, *Partij en factie, de oproeren van 1672 in de steden van Holland en Zeeland, een krachtmeting tussen partijen en facties* (Utrecht 1961) 3. Dat wordt ondersteund door het EWN waarin het zeventiende-eeuwse gebruik van het woord wordt geassocieerd met 'partie kiesen'.

6 S. Groenveld, *Evidente factiën in den staet. Sociaal politieke verhoudingen in de 17e-eeuwse Republiek der Verenigde Nederlanden* (Hilversum 1990) 76-77.

7 Historicus Joris Oddens laat zien dat er in de Bataafse periode partijen bestonden die zichzelf ook als zodanig benoemden, maar naar buiten liever niet over 'partijschap' spraken vanwege de negatieve connotatie. Oddens meent dat het fenomeen partij een constante is in de geschiedenis terwijl het steeds andere verschijningsvormen kent. Het nadeel van deze opvatting is dat Oddens zijn ideeën over het fenomeen partij in enigszins anachronistische termen uiteenzet. Zo schrijft hij: '"Stromingen" of eventueel "richtingen" [...] moeten niet verward worden met partijen', want het woord stromingen 'suggereert niet direct een vorm van organisatie.' Dat is wonderlijk, want die nadruk op organisatie komt vooral voort uit zijn moderne definitie van het begrip partij. Daarnaast spreekt Oddens over een 'redelijk coherent partijprogramma'. Dat begrip impliceert dat de partijen verenigd waren onder een gedeeld programma, maar Oddens doelt daarmee op twee pamfletten waaruit hij zelf een partijprogramma heeft 'gereconstrueerd'. Tot slot neemt Oddens de opvattingen uit de periode na 1800 niet mee in zijn bespreking van het begrip partij. De kritiek van Gijsbert Karel van Hogendorp op 'partijschappen' wordt bijvoorbeeld niet in het debat betrokken. Dat maakt Oddens een ingewikkelde gesprekspartner in de context van dit boek (J. Oddens, *Pioniers in schaduwbeeld. Het eerste parlement van Nederland 1796-1798* (Nijmegen 2012) 385-387, 197-199, 203).

8 E.H. Kossmann, *De Lage Landen, twee eeuwen Nederland en België*, deel 1: *1780-1914* (Amsterdam 1979) 80.

9 Idem, 78-92.

10 Het aardige van deze opmerking is dat het zowel op nationale als internationale 'partijschappen' betrekking had ('Waarde landgenooten', *Staatkundig dagblad van de Rhyn-monden*, 28 januari 1814).

11 J.A.O. Eskes, 'Het Nederlandse beeld van politieke partijen tussen 1813 en 1848' in: *Jaarboek DNPP* (1991), 62-83, aldaar 64.

12 Geciteerd in: Eskes, 'Het Nederlandse beeld van politieke partijen', 64-65.

13 Idem, 72.

14 D.P.D. Fabius, 'Groen van Prinsterer over staatkundige partijen' in: H. Colijn en G.M. den Hartogh, *Schrift en historie, gedenkboek der antirevolutionaire partij 1878-1928* (Kampen 1928) 257-280, aldaar 260.

15 Idem, 260.

16 Adolf Merkel, genoemd in: Fabius, 'Groen van Prinsterer over staatkundige partijen', 257.

17 E. Burke, *Thoughts on the Cause of the Present Discontents* (Londen 1770).

18 Fabius, 'Groen van Prinsterer over staatkundige partijen', 261-262.

19 R. Janssens, *De opbouw van de Antirevolutionaire Partij 1850-1888* (Hilversum 2001) 26, 322.

20 Fabius, 'Groen van Prinsterer over staatkundige partijen', 265.

21 Het duurde niet lang voordat ook de liberalen aan het partijbegrip moesten geloven. De liberaal Cort van der Linden schreef in 1886 over *Richting en beleid der liberale partij* (P.W.A. Cort van der Linden, *Richting en beleid der liberale partij* (Groningen 1886)).

22 R. Fruin, *Het antirevolutionaire staatsrecht van mr. Groen van Prinsterer* (Amsterdam 1853) 1.

23 A.F. de Savornin Lohman, *Verantwoordelijkheid der regering ten aanzien van de jongste Kamerontbinding* ('s Hertogenbosch 1868) 6.

24 Dezelfde spanning rondom het begrip partij is terug te zien in de literatuur, namelijk in een van

de *Ideeën* van Multatuli. Multatuli zegt tegen Thorbecke nadat hij (Multatuli) het partijschap verworpen heeft: 'Hoe, gy verloochent uw party, ge loochent zelfs 't bestaan der partyen? Gy, de partyman by uitnemendheid? Gy, de vaandrager? Gy, de voorganger? Gy, het verzamelingspunt van die zoogenaamde liberalen, 't mikpunt der zoogenaamde behouders?' (Multatuli, *Ideeën 1* (Amsterdam 1879) 211).

25 D.J. Mom Visch, 'Recensie: De politieke partijen. Beschrijving van haar karakter en haar geest, door Dr. J.C. Bluntschli, Hoogleeraar te Heidelberg. Uit het Duitsch vertaald door E. Ortel. Amsterdam. J.H. Gebhard en Comp. 1870', *Vaderlandsche letteroefeningen,* (1870), 112-129, 113. Overigens is dit artikel een voorzichtige aanmoediging om positiever over het partijbegrip te denken. Vreemd is dat niet: in het besproken boek *De politieke partijen: beschrijving van haar karakter en haar geest* ontvouwt J.C. Bluntschli een idee over partijen dat lijkt op dat van Groen.

26 Janssens, *De opbouw van de Antirevolutionaire Partij,* 26.

27 A. Kuyper, *Ons program* (Amsterdam 1879) 1164.

28 Ook Ruud Koole merkt op dat het begrip partij in 1879 nog niet verwees naar een organisatie, maar naar een 'politieke richting' (Koole, *Politieke partijen in Nederland,* 95).

29 Kuyper, *Ons program,* 1168.

30 A.F. de Savornin Lohman, *Wat wil de Anti-revolutionaire Partij* (Utrecht 1883).

31 Dat is goed te zien aan het boekje *Nederland en zijne bewoners* van Hendrik Blink. In zijn beschrijving van de Nederlandse politieke stromingen rond 1890 gebruikt hij het woord partij alleen om 'richtingen' aan te duiden. Hij bespreekt bijvoorbeeld de Sociaaldemocratische Partij, de Radicale Partij, de Katholieke Partij en de Liberale Partij. Als organisatie bestonden deze partijen op dat moment nog niet (H. Blink, *Nederland en zijne bewoners. Handboek der aardrijkskunde en volkenkunde van Nederland,* deel III (Amsterdam 1892)). Ook het werk van C.E. van Koetsveld is daar een goed voorbeeld van. Hij poogde zelfs te laten zien dat de 'Christelijk Historische Partij' vanaf de prehistorie tot het begin van de twintigste eeuw dezelfde groep was. De waarheid van die stelling mag men betwisten, maar het is zeker dat Van Koetsveld in zijn partijgeschiedenis over een 'volksdeel' sprak (C.E. van Koetsveld, *Het ontstaan, de beginselen en de geschiedenis van onze politieke partijen* (Rotterdam 1904)).

32 'Heerenpartij', *De Klok. Weekblad der volkspartij in de districten Schoterland en Wolvega,* 20 december 1890. De auteur in kwestie was G.L. Janssen (oud-buurman van de socialist Ferdinand Domela Nieuwenhuis) en Janssen schreef in dit geval onder het pseudoniem 'Peer Corstiaan'.

33 R. Janssens, 'Eenheid en verdeeldheid 1879-1894' in: G. Harinck, R. Kuiper en P. Bak, *De antirevolutionaire partij 1829-1980* (Hilversum 2001) 73-92, aldaar 90-92. Ook historicus Ron de Jong duidt dit moment aan als de grote verandering binnen de ARP (R. de Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887* (Hilversum 1999) 154).

34 Dat is onder andere terug te zien in: R. Kuiper, *Herenmuiterij. Vernieuwing en sociaal conflict in de antirevolutionaire beweging 1871-1894* (Leiden 1994) 12-13, 91-92. Een eveneens lezenswaardig overzicht van de situatie in de ARP rond 1894 is te vinden in: R. Kuiper 'Uit het dal omhoog 1894-1905' in: Harinck, Kuiper en Bak, *De antirevolutionaire partij,* 93-112.

35 Zie daarvoor: G. Voerman, 'Een unie, niet een partij. Over de partijcultuur van de Christelijk Historische Unie' in: *Jaarboek DNPP* (Groningen 2005) 206-215.

36 Dit is het beste na te gaan aan de hand van de historische krantenbank van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag. Op www.delpher.nl is een groot aantal historische kranten digitaal doorzoekbaar. Zo is goed te zien vanaf welk moment het woord partij in gebruik genomen werd en welke betekenis daaraan gegeven werd.

37 Vanwege de ruimte is in dit boek geen uitgebreide behandeling van de Duitse sociaaldemocratie opgenomen. Het is überhaupt de vraag of een consequente vergelijking tussen de SDAP en de Duitse partijen vanwege de grote schaalverschillen niet enigszins potsierlijk zou zijn. Daarnaast is reeds een zeer goed en uitgebreid overzicht van het ontstaan van de Duitse sociaaldemocratische partijen en hun culturele verwikkelingen beschikbaar in het werk van Thomas Welskopp. Hoewel Welskopp geen enkele verwijzing naar Nederland maakt, zijn op basis van zijn boek (en dit boek) verschillende overeenkomsten tussen de Duitse en de Nederlandse ontstaansgeschiedenissen aan te wijzen (Welskopp, *Das Banner der Brüderlichkeit*).

38 Een goede Duitstalige studie naar de evoluerende betekenis van het begrip partij is te vinden in het lemma 'Partei' door Klaus von Beyme in de *Geschichtliche Grundbegriffe* van Brunner, Conze en Koselleck (K. von Beyme, 'Partei' in: O. Brunner, W. Conze en R. Koselleck, *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland Band 4* (Stuttgart 1978) 677-733).

39 Het gaat hier om de Fortschrittpartei.
40 Dat bleek toen hij in 1864 voor landverraad werd veroordeeld en zei dat 'er drie grote partijen zijn in Duitsland, de Fortschrittpartei, de regeringspartij en de werkelijke volkspartij'. Met de regeringspartij bedoelde hij alle conservatieve groepen en met de werkelijke volkspartij bedoelde hij alle mensen van wie hij dacht dat ze zijn gedachtegoed onderschreven (K. von Beyme, 'Partei', 728).
41 In de *Werkmansbode*, waarin het programma werd afgedrukt, werd zelfs gesproken over de 'Socialistische arbeiderspartij' (Geciteerd in: 'Binnenland', *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 10 augustus 1878).
42 Dit is een geval van wat in de literatuur *political transfer* genoemd wordt. Daarbij gaat het om de overname van politieke gebruiken uit het buitenland. Zie daarvoor: H. te Velde, 'Political Transfer: an Introduction', *European Review of History* 12 (2005) nr. 2, 205-221.
43 Frappant detail: in een artikel over de SDV werd het woord 'fractie' gebruikt om deze vereniging aan te duiden die ook als 'partij' en 'club' terug te vinden is ('Nieuwe socialistische fractie', *De Tijd*, 28 mei 1894).
44 Zie bijvoorbeeld: 'Binnenland', *Nieuwsblad van het Noorden*, 13 augustus 1893.
45 Ook elders werd het zo nog wel eens gebruikt. In een artikel over de Duitse sociaaldemocratie wordt bijvoorbeeld geschreven over een 'steeds aangroeiend deel der bevolking, bekend onder den naam van de *socialistische* partij, de partij van den werkmansstand of sociaal-demokratie'. (Een Duits socialist, 'Het socialisme in Duitschland' in: I.C. van Deventer (red.), *Wetenschappelijke Bladen. Geschiedenis, maatschappelijke belangen, natuurwetenschappen, letterkunde onder toezicht van dr. I.C. van Deventer*, deel III (1882) 3-55, aldaar 3).
46 'Socialistenpoëzie', *Het nieuws van den dag: kleine courant*, 4 februari 1893.
47 *Recht voor Allen*, 19 juli 1894.
48 'Verslag congres 1897', *De sociaaldemocraat*, 24 april 1897, bijlage I.
49 Waarschijnlijk rekent J.W. Gerhard hier ook de Amsterdamse SDV tot de 'de partij'. Toch wist deze auteur goed dat de SDV, de SDB en de SDAP beslist niet dezelfde organisatie waren. Zijn familie was in alle clubs actief geweest en dus goed ingevoerd in alle organisatorische conflicten en spanningen. Hij heeft het desondanks als een periode van continuïteit ervaren. Dat gevoel van continuïteit met betrekking tot het begrip partij was zeer gebruikelijk voor veel sociaaldemocraten in deze periode. Zij treurden veeleer om het feit dat SDB en SDAP de eenheid in de partij verstoorden, maar het partijgevoel oversteeg de verschillende organisaties (J.W. Gerhard, *Een ernstig woord aan de Leden der SDAP*, 28 februari 1907 (rondstuurbrief van J.W. Gerhard)).
50 J.H. Schaper, *In den strijd. Handboekje ten dienste van de sociaaldemocratische arbeiderspartij in Nederland* (Amsterdam 1909) 214.
51 J. van der Wijk, 'De toekomst der democratie' in: J.A. Nieuwenhuis, *Een halve eeuw onder socialisten* (Zeist 1933) 281-287, aldaar 284.
52 IISG Amsterdam, Archief SDAP Federatie Amsterdam I, Protocolboek I, vergadering 23 augustus 1894.
53 'De nieuwe Sociaal-Democratische Partij', *Algemeen Handelsblad*, 27 augustus 1894.
54 'Uit het binnenland', *Friesch Volksblad*, 19 augustus 1894.
55 IISG Amsterdam, Archief SDB 27, Afdeling Gorredijk, Notulenboek 1884-1896, vergadering 22 juli 1894.
56 Ook dat werd zichtbaar in het *Friesch Volksblad*, de krant van enkele kopstukken van de Friesche Volkspartij. Zie bijvoorbeeld: 'De Volkspartij en de verkiezingen', *Friesch Volksblad*, 25 maart 1894.
57 Voor de Duitse inspiratie zie: P.J. Troelstra, 'Het sociaal-democratisch program', *De Sneeker Courant*, 11 november, 18 november, 25 november en 2 december 1892; G. Harmsen, *Historisch overzicht van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland. Deel I: van de begintijd tot het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog* (Nijmegen 1964) 28. Dat Troelstra Kuyper en de ARP eveneens bestudeerde, blijkt uit aantekeningen van zijn hand die te vinden zijn in een ongedateerd en weinig coherent bekliederd schrift. De laatste aantekeningen hierover stammen waarschijnlijk uit het jaar 1893, al is dat niet met zekerheid vast te stellen (IISG Amsterdam, Archief P.J. Troelstra 207, De Antirevolutionaire Partij).
58 Het gebruik van het begrip partij is ook hier ingewikkeld. Piet Hagen zegt bijvoorbeeld over de FVP dat het 'meer een beweging dan een echte partij' was. Die opmerking is betwistbaar omdat de FVP zichzelf zag als de organisatie die een partij (in de betekenis van ideologisch culturele

groep) vertegenwoordigde (P. Hagen, *Politicus uit hartstocht. Biografie van Pieter Jelles Troelstra* (Amsterdam 2010) 124). Er zijn meer auteurs die hiermee worstelen. Piet de Rooy schrijft in een paragraaf over de ARP: 'Het initiatief om een "echte" partij op te richten kwam niet van Kuyper.' Hij impliceert dat men destijds de keuze had tussen een onechte en een echte partij (P. de Rooy, *Ons stipje op de waereldkaart. De politieke cultuur van modern Nederland* (Amsterdam 2014) 130).

59 J. Saks, *Kritische herinneringen* (Nijmegen 1977) 53.

60 Dat verschil tussen 'partij' en 'organisatie' bij de FVP wordt bevestigd in een artikeltje dat in 1890 verscheen in *De Sneeker Courant*. De auteur in kwestie schreef over de mogelijkheid om nieuwe politieke organisaties op te richten en merkte daarbij op: 'De partijleden zijn er, alleen 't verband ontbreekt' (geciteerd in: 'De Volkspartij', *Algemeen Handelsblad*, 2 oktober 1890).

61 Aanvankelijk – vanaf 1887 – heette de FVP het 'Friesch Comité voor Algemeen Kies- en Stemrecht'. Dat werd in 1890 verbreed tot het 'Friesch Comité van de Volkspartij' waarin een waaier aan organisaties een rol kreeg. Zie daarvoor: 'Programma Friesch Comité van de Volkspartij' in: H. Blink, *Nederland en zijne bewoners. Handboek der aardrijkskunde en volkenkunde van Nederland*, deel III (Amsterdam 1892) 227; 'Weer een nieuwe partij?', *De Standaard*, 7 oktober 1890; 'Binnenlandsch Nieuws', *Het nieuws van den dag: kleine courant*, 24 september 1890; 'Leeuwarden', *Leeuwarder Courant*, 24 september 1890.

62 F. Bosker, *Rode boegbeelden in Schoterland, voormannen in de sociale strijd van Noord-Nederland* (Leeuwarden 2009) 81.

63 P.J. Troelstra, *Gedenkschriften, Deel II: Groei* (derde druk Amsterdam 1933) 8.

64 De pogingen om 'tot een serieuze partij te komen' zijn ook terug te vinden in de biografie van Troelstra. Zie daarvoor: Hagen, *Politicus uit hartstocht*, 134, 168.

65 'De sociaal-democratische partij', *Friesch Volksblad*, 2 september 1894.

66 H.J. van der Vegt, 'De klop op de Zwolsche deur ', *Zwolsch Nieuws- en Advertentieblad*, oktober 1931 tot september 1932. Verzameld in: IISG Amsterdam, Collectie Nederland, kleine archieven en losse stukken: personen H.J. van der Vegt, 128.

67 Er zijn verschillende herdenkingsboeken waarin het lokale sociëteitsleven beschreven wordt. Enkele boeken geven daarbij ook een aardig overzicht van de ontwikkeling van het sociëteitsleven in het algemeen. Zie bijvoorbeeld: J.W. van Petersen, *In onschuldigen kout en ongedwongen gezelligheid, twee eeuwen sociëteitsleven, voornamelijk in Doesburg* (Doesburg 2005) 12-25.

68 J.H. Furnée, *Vrijetijdscultuur en sociale verhoudingen in Den Haag 1850-1890* (Groningen 2007) 100.

69 Furnee, *Vrijetijdscultuur en sociale verhoudingen*, 139.

70 H. Strating, *125 jaar sociëteit 'De Club', 'Eene vereeniging tot bevordering van gezellig verkeer'*, deel I (Winschoten 2005) 4-5.

71 Van Petersen, *In onschuldigen kout*, 26.

72 W. Fritschy en J. Toebes, *Het ontstaan van het moderne Nederland, staat en natievorming tussen 1780 en 1830* (Nijmegen 1996) 112.

73 B. de Vries, 'Van deftigheid en volksopvoeding naar massacultuur. Het Amsterdamse verenigingsleven in de negentiende eeuw', *Jaarboek Amstelodamus* 98 (2006) 83-105, aldaar 88.

74 Multatuli, *Ideeën III* (Amsterdam 1876) 52.

75 B. de Vries, ' Een gewone vereniging' in: *Haerlem jaarboek* (Haarlem 2000) 100-128, aldaar 107.

76 M. Janse, *De afschaffers. Publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland 1840-1880* (Amsterdam 2007) 12.

77 A. Kerdijk, *Winkelvereenigingen, een woord in de eerste plaats tot werklieden gericht* (Utrecht 1873) 15.

78 Kerdijk, *Winkelvereenigingen*, 13.

79 C. te Lintum, *Een eeuw van vooruitgang* 1813-1913 (Leeuwarden 1913) 227.

80 Historicus Dennis Bos beschrijft dat fenomeen voor de vroegste arbeidersverenigingen in Amsterdam (Bos, *Waarachtige Volksvrienden*, 82-84).

81 'Vervolg der Nieuwstijdingen', *Algemeen Handelsblad*, 5 april 1881.

82 *De arbeidersenquête 1887*, biografische aantekeningen over Herman Regenboog (zoon van Christiaan).

83 Bos, *Waarachtige Volksvrienden*, 79.

84 E.H. Hartman, *Protest tegen de bewering: dat de Nederlandsche werklieden niet in staat of nog te weinig beschaafd zouden zijn, om met goed gevolg arbeidersvereenigingen op te richten* (Amsterdam 1866).

85 D. Nas, *Koerier van een nieuwe tijd. Hendrik Gerhard en de ontwikkeling van de internationale arbeidersbeweging* (Den Haag 2002) 43-45.

86 J.A. Nieuwenhuis, *Een halve eeuw onder socialisten* (Zeist 1933) 16-20; B. Gasenbeek (red.), *God noch autoriteit* (Amsterdam 2006) 90.
87 J. Giele, 'Socialisme en vakbeweging. De opkomst van socialistiese vakorganisaties in Nederland (1878-1890, deel 1' in: J. Giele e.a., *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland 1978* (Nijmegen 1978) 27-82, aldaar 33-34.
88 Idem, 35-38.
89 B. Wartena, *Goeman Borgesius (1847-1917). Vader van de verzorgingsstaat* (Amsterdam 2003) 30. Dat denkbeeld was en bleef gemeengoed: toen F.H. Fischer in 1910 terugblikte op het 'sociaal individualisme' in het negentiende-eeuwse Nederland, beschreef hij het wijdverspreide verenigingsleven als een van de belangrijkste kenmerken van de samenleving (F.H. Fischer, *Studiën over het individualisme in Nederland in de negentiende eeuw* (Bergen op Zoom 1910)).
90 Tekenend is het gegeven dat *De Volksencyclopedie* uit 1860 de begrippen *Socialismus* en *Communismus* behandelt zonder daarbij aan Karl Marx te refereren, terwijl de samenstellers wel 'De levens van beroemde mannen en vrouwen (vooral die van onze tijd)' beschrijven.
91 Bos, *Waarachtige Volksvrienden*, 24; D. Bos, 'Verborgen motieven en uitgesproken persoonlijkheden. Eer en reputatie in de vroege socialistische beweging in Amsterdam', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* (BMGN) – *Low Countries Historical Review* 115 (2000, nr. 4) 509-531, aldaar 510.
92 P. Hoogland, *Vijf en twintig jaren sociaal-demokratie in de hoofdstad* (Amsterdam 1928) 10.
93 Bos, *Waarachtige Volksvrienden*, 167.
94 J. Giele, *De Eerste Internationale in Nederland, een onderzoek naar het ontstaan van de arbeidersbeweging van 1868 tot 1876* (Nijmegen 1973) 58-78; Nas, *Koerier van een nieuwe tijd*, 49.
95 Frappant detail is dat historicus Jacques Giele opmerkt dat de Internationale mede teloorging door de grote hoeveelheid geld die voor feesten werd aangewend. Beschouwd vanuit het perspectief van de moderne politieke partij mag dit wonderlijk klinken, maar wie het negentiende-eeuwse verenigingsleven in acht neemt, moet vaststellen dat het destijds gebruikelijk was om als collectief vieringen te organiseren en te bekostigen (Giele, *De Eerste Internationale in Nederland*, 161).
96 Denk daarbij aan de vrijmetselaarsvereniging Vox Populi (1874). Adriaan Gerhard beschrijft kort hoe Vox Populi een geheim onderkomen bood aan de socialisten in: 'Gerhard vertelt', *Het Volk. Dagblad voor de arbeiderspartij*, 6 april 1928. Daarnaast waren er ook andere verenigingen waarin het socialisme overleefde, bijvoorbeeld de Vereniging voor Algemeen Stemrecht (1876), smedenvereniging De Volharding (1876) en de Vrije Drukpers (1876). Voor uitleg van de structuur van Vox Populi: Giele, *De Eerste Internationale in Nederland*, 217.
97 De 'opwekking van het vereenigingsleven' was een doel op zichzelf voor deze mensen. Het ging hun om emancipatie van de arbeiders enerzijds en om sociabiliteit en solidariteit anderzijds (Giele, *De Eerste Internationale in Nederland*, 156). De zoon van Hendrik Gerhard spreekt over 'een sterke neiging [...] om andere organisaties met onze propaganda te doordringen' ('Gerhard vertelt', *Het Volk*, 6 april 1928).
98 Bos, *Waarachtige Volksvrienden*, 121.
99 B. Bymholt, *Geschiedenis der arbeidersbeweging in Nederland* (Amsterdam 1894) 234.
100 Idem, 235.
101 'Binnenland', *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 10 augustus 1878.
102 P. Van Horssen en D. Rietveld, 'De sociaaldemocratische bond', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis (TVSG)* 1 (1975) 5-71, aldaar 9.
103 Van Horssen en Rietveld, 'De sociaaldemocratische bond', 9.
104 Idem, 58.
105 J. Charité, *De Sociaal-Democratische Bond als orde- en gezagsprobleem voor de overheid (1880-1888)* (Den Haag 1972) 39-48.
106 Bos, *Waarachtige Volksvrienden*, 183.
107 Bos, 'Verborgen motieven en uitgesproken persoonlijkheden', 509-510.
108 W. Vliegen, *De dageraad der volksbevrijding. Schetsen en taferelen uit de socialistische beweging in Nederland*, deel 1 (tweede druk Amsterdam 1921) 11, 119.
109 Tromp, *Het sociaaldemocratisch programma*, 38.
110 Bos, *Waarachtige Volksvrienden*, 242-244; Nas, *Koerier van een nieuwe tijd*, 38-40.
111 Vliegen, *De dageraad*, deel 1, 115.
112 Idem, 116.

113 Jan Willem Stutje geeft daarvan een goed overzicht in: J.W. Stutje, *Ferdinand Domela Nieuwenhuis. Een romantische revolutionair* (Amsterdam 2012) 68-78.
114 Vliegen, *De dageraad,* deel 1, 32.
115 Idem, 33.
116 In *Imagined Communities* van Benedict Anderson is goed terug te zien hoe groot de invloed van kranten kon zijn in het ontstaan van lotsgemeenschappen (Benedict Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (Londen 1983) in het bijzonder de hoofdstukken 2, 4 en 6).
117 Wansink, *Het socialisme op de tweesprong,* 6-9.
118 IISG Amsterdam, Archief SDB 1, Jaarverslag 1882.
119 Ibidem.
120 Giele, 'Socialisme en vakbeweging', 67-77.
121 G.G. Hoekema en P. Visser, *Geen cel ketent deze dromen, een dagboek over ideaal en werkelijkheid van de doopsgezinde dienstweigeraar en socialist Cor Inja uit Zaandam* (Hilversum 2001) 26-28.
122 R. de Jong, *Electorale cultuur en politieke oriëntatie: verkiezingen in Gelderland 1888-1940* (Hilversum 2006) 69. Zie ook hoofdstuk 3 van dit boek.
123 Vliegen, *De dageraad,* deel 1, 205. Zie ook hoofdstuk 3 van dit boek.
124 IISG Amsterdam, Archief SDB 27, Afdeling Gorredijk: Notulenboek 1884-1896, vergadering 2 november 1884.
125 IISG Amsterdam, Archief SDB 2, Jaarverslag 1883.
126 IISG Amsterdam, Archief SDB 3, Jaarverslag 1884, opmerking met verwijzing naar voorgaande jaren.
127 Vliegen, *De dageraad,* deel 1, 129.
128 IISG Amsterdam, Archief SDB 2, Jaarverslag 1883.
129 Ibidem.
130 Bos, *Waarachtige Volksvrienden,* 242-244. Als dit feest aan iemand goed was besteed, dan was het wel Hendrik Gerhard. Gerhard was een van de meest charismatische en aansprekende organisatoren van de vroege beweging geweest. Bovendien kon hij een feestje wel waarderen. Ook tijdens het eerste jaarfeest van zijn – bij de Internationale aangesloten – kleermakersvereniging speelde hij een hoofdrol. Dat feest was een succes maar omstreden: eigenlijk mocht het budget van de Internationale niet aan festiviteiten worden besteed. Toch bleef de feesttraditie bestaan: het leverde samenhang en saamhorigheid op. Zo was Gerhard niet alleen een van de grondleggers van het socialistische organisatievermogen, maar droeg hij ook bij aan het gemeenschapsgevoel (over het kleermakersfeest: Giele, *De eerste Internationale in Nederland,* 161).
131 Stutje, *Ferdinand Domela Nieuwenhuis,* 167-168.
132 P. Hoekman, *Socialisme en arbeidersbeweging in het Oldambt 1881-1894* (Groningen 1985) 71-73.
133 Stutje, *Ferdinand Domela Nieuwenhuis,* 238.
134 'Congres van den Sociaal-democratischen Bond', *Het nieuws van den dag,* 27 december 1893; 'Congres', *Ordelijke Hervorming,* 27 december 1893; 'Kongres van den Sociaal Democratische Bond in Nederland', *Nieuwsblad van het Noorden,* 27 december 1893.
135 'Kongres van den Sociaal Democratische Bond in Nederland', *Nieuwsblad van het Noorden,* 27 december 1893; 'Congres van den Sociaal-democratischen Bond, gehouden op 24, 25 en 26 december in het lokaal "De Toekomst" te Groningen', *Sociaal Weekblad,* 30 december 1893; 'Congres van den Sociaal-democratischen Bond', *Het nieuws van den dag,* 27 december 1893.
136 'Congres van den Sociaal-democratischen Bond, gehouden op 24, 25 en 26 december in het lokaal "De Toekomst" te Groningen', *Sociaal weekblad,* 30 december 1893.
137 Ibidem.
138 Ibidem.
139 'Congres van den sociaal-democratischen bond. Zitting van dinsdag. Slot', *Nieuws van den dag,* 29 december 1894.
140 'Moet de bond voor algemeen kies- en stemrecht worden opgeheven?', *Friesch Volksblad,* 29 juli 1894.
141 'De buitengewone algemeene vergadering van den Bond voor Algem. Kies- en Stemrecht', *Friesch Volksblad,* 26 augustus 1894.
142 'Oprichting van de Nederlandsche Volkspartij', *Friesch Volksblad,* 7 april 1895.

2 Van de Atlas naar de Blasiusstraat

1 'Oprichting der soc. dem. arbeiderspartij in Nederland op zondag 26 augustus in Zwolle', *De Baanbreker. Sociaaldemokratisch Volksblad*, 1 september 1894. De uitspraak van Helsdingen zou de opmaat kunnen zijn naar een 'genderanalyse' van de geschiedenis van de sociaaldemocratie. Helsdingen plaatst de SDAP als redelijke en evenwichtige man tegenover een hysterische vrouw die kennelijk niet weet wat zij wil. Voor deze benadering is in dit boek echter niet gekozen.
2 'Afscheid', *De Volkstribuun*, 29 september 1894.
3 K. Geertsma, 'De eerste opbouw v', *Het Volksblad voor Gelderland* (exacte datum onbekend, tussen mei en oktober 1935). IISG Amsterdam, Archief SDAP 885, SDAP Arnhem 1/Arnhemsche Arbeidersvereniging 1895 – 1903 en knipsels over de sociaaldemocratie in Arnhem 1894 – 1904. Knipselmap met ongedateerde stukken. Een vergelijkbare gebeurtenis deed zich vijftien jaar later voor. Na het uiteenvallen van de SDAP zou Herman Heijermans zich afvragen of hij lid kon zijn van zowel de SDAP als de SDP (De Visser, *Herinneringen uit mijn leven*, 145).
4 De geluiden uit die ruzies echoden na, ook nu het grootste conflict – dat over de tactiek van de bond – beslecht leek te zijn. In hoofdstuk 7 wordt daar nog apart bij stilgestaan.
5 IISG Amsterdam, Archief J.H. Schaper 8.3, W.P.G. Helsdingen aan Schaper, april 1894.
6 IISG Amsterdam, Archief W.H. Vliegen 2, W.P.G. Helsdingen aan Vliegen, 18 april, 1894 (te vinden in de map 'Brief van J. Milgenga aan Vliegen en andere brieven').
7 IISG Amsterdam, Archief Schaper 8.3, J. Fortuijn aan Schaper, ongedateerd [halverwege 1894].
8 IISG Amsterdam, Archief J.H. Schaper 35, A.S. de Levita aan J.H. Schaper, 1 augustus 1894.
9 F. De Jong, *J. Saks. Literator en marxist. Een politieke biografie* (Amsterdam 1954) 40.
10 Zie bijvoorbeeld: IISG Amsterdam, Archief J.H. Schaper 35, S.W. Coltof aan J.H. Schaper, 15 mei, 27 oktober en 3 november 1894.
11 Troelstra, *Gedenkschriften. Groei*, 123.
12 Dat klassenverschil binnen de arbeiderspartij bleef in de eerste jaren nog zeer actueel. In een brief aan Albarda in 1898 schreef Wibaut over zijn bestaan als 'heer met klassehaat': 'Nooit heb ik medegewerkt aan de verbreiding der reusachtigen domheid dat "bourgeois" en "kapitalisten" uit hunnen aard ploerten zijn, zoals gy zegt, en dat alle socialistische arbeiders voorbeelden zijn van gemeenschapszin en burgerdeugd. [...] Wel acht ik het dus myn plicht om het klassegevoel bij de arbeiders aan te wakkeren [...] doch ik acht het ook mijn plicht hun duidelijk te maken dat niet enkele door de omstandigheden toevallig aangewezen personen van dezen haat tegen het stelsel, onverdiend het mikpunt moeten worden' (IISG Amsterdam, Archief F.M. Wibaut 1, F.M. Wibaut aan Albarda, 25 december 1898).
13 'De Volkspartij en de verkiezingen', *Friesch Volksblad*, 25 maart 1894.
14 Wansink, *Het socialisme op de tweesprong*, 148-150.
15 'Manifest', *De Baanbreker*, 5 mei 1894.
16 Dat waren de uit Friesland meegenomen arbeiders H.J. Kenther en P. van der Wallen.
17 IISG Amsterdam, Archief Schaper 35, Vliegen aan Schaper, ongedateerd mei 1894. Over het niet komen spreken van Schaper, zou Troelstra later schrijven dat deze een verkeerde datum had doorgekregen.
18 'Uit het binnenland', *Friesch Volksblad*, 20 mei 1894.
19 'Kieswetdemonstratie', *De Telegraaf*, 4 mei 1894.
20 Troelstra bleef een eigen koers varen en had aanvankelijk ook andere organisatorische plannen. Hij wilde sociaaldemocratische kiesverenigingen oprichten, naast de Sociaaldemocratische Bond. Een groot deel van zijn parlementaire medestanders, waaronder Frank van der Goes, voelde hier weinig voor.
21 Van Kol onderscheidde zich in deze periode met zijn diplomatieke aanpak. Begin 1894 had hij al een artikel in de *Neue Zeit* gepubliceerd waarin hij uitlegde dat er in Nederland nog geen sterke arbeidersbeweging was vanwege de achterblijvende industrialisatie (zie ook: Buiting, *Richtingen- en partijstrijd*, 65). In dit artikel is Van Kol genuanceerd en speelt hij – in tegenstelling tot wat in die dagen gebruikelijk was – niet op de man. Ook deed hij een poging om Troelstra en Poutsma na een ruzie nader tot elkaar te brengen ('Ingezonden', *Recht voor Allen*, 29 en 30 mei 1894).
22 In het geval van Schaper blijkt dat uit de uitgebreide briefwisseling die hij in 1893 met Van Kol onderhield (IISG Amsterdam, Archief J.H. Schaper 35, H.H. van Kol aan J.H. Schaper, onder andere 19 juli, 24 september en 30 november 1893).

23 Wansink, *Het socialisme op de tweesprong,* 168; W.H. Vliegen, *Die onze kracht ontwaken deed*, deel I (Amsterdam z.j.) 94.
24 Hotel Willems zou een belangrijke plaats worden voor de sociaaldemocraten. Niet alleen omdat de eerste partijbestuursvergaderingen er gehouden werden, maar ook omdat de Duitse partijbaas Wilhelm Liebknecht zo tevreden was over de biefstukken die er geserveerd werden. Het biefstuksocialisme van destijds werd later bewierookt door Willem Vliegen (W.H. Vliegen, 'Congresherinneringen', *Het Volk*, 31 maart 1907).
25 IISG Amsterdam, Archief J.H. Schaper 35, H. Polak aan J. Schaper, 4 augustus 1894. Hoezeer deze opmerking gemeend is, blijkt als Polak in dezelfde brief schrijft: 'Aangenaam zou het mij zijn als ge dien dag en nacht bij mij uw intrek zoudt willen nemen.'
26 Wansink, *Het socialisme op de tweesprong,* 171.
27 Op lokaal niveau had Troelstra zich met een ongekend fanatisme op de propaganda gestort. Zo was hij verzeild geraakt in een heuse 'slag om Zeist' en werd er in Leiden letterlijk gevochten om een plaatsje. Een van zijn trouwe medewerkers raakte hierbij ernstig gewond ('De eerste aanval op Zeist', *De Baanbreker. Socialistisch volksblad voor de provincie Utrecht,* 17 februari 1894; 'Leiden', *De Baanbreker. Sociaaldemokratisch Volksblad*, 2 juni 1894; 'Onze vriend Van der Wallen', *De Baanbreker. Sociaaldemokratisch Volksblad,* 1 september 1894).
28 Het ging om Louis Cohen, Jan Fortuijn, Frank van der Goes, Willem Helsdingen, Henri van Kol, Henri Polak, Johan Schaper, Hendrik Spiekman, Pieter Jelles Troelstra, Helmig van der Vegt en Willem Vliegen. Van de mensen die het manifest zouden ondertekenen ontbrak alleen Adriaan Gerhard.
29 De SDB werd verboden en besloot daarom verder te gaan onder de naam Socialistenbond. In de maand augustus 1894 werd zodoende niet alleen de SDAP opgericht, maar verdween ook de naam SDB.
30 Met de aanwezigheid van Troelstra was bovendien iets vreemds aan de hand. In zijn gedenkschriften heeft Troelstra zijn aanwezigheid beschreven, terwijl Vliegen juist expliciet vermeldt dat Troelstra niet aanwezig was. Beide bronnen geven ook een andere datum. Troelstra spreekt over 12 augustus, Vliegen over 11 augustus (P.J. Troelstra, *Groei*, 120; W.H. Vliegen, *Die onze kracht ontwaken deed*, deel II (Amsterdam z.j.) 28).
31 C. van Dijck, 'Helmig Jan van der Vegt (1864-1944). Een oprechte Zwollenaar', *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging* 6 (1985) 39-47, aldaar 42.
32 Helmig van der Vegt, Pieter Jelles Troelstra en Frank van der Goes waren bij deze bijeenkomst aanwezig ('De buitengewone algemeene vergadering van den Bond voor Algem. Kies- en Stemrecht', *Friesch Volksblad*, 26 augustus 1894).
33 IISG Amsterdam, Archief SDAP Federatie Amsterdam I, Protocolboek I, vergadering 23 augustus 1894.
34 'De nieuwe partij', *De Baanbreker. Sociaaldemokratisch Volksblad,* 25 augustus 1894.
35 Ibidem.
36 'Sociaal-democratische arbeiderspartij in Nederland', *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant,* 28 augustus 1894.
37 Met de bekende afbeelding van De Atlas is iets merkwaardigs aan de hand. De naam 'Atlas' op de gevel van het gebouw heeft er namelijk nooit gestaan. Deze is achteraf ingetekend. De twee mensen langs de zijkant van het gebouw zijn Helmig Jan van der Vegt en Izak Os (F.D. Zeiler, '"De Atlas" omstreeks 1894: danshuis of socialistenhol?', *Zwols historisch tijdschrift (ZHT)* 11 (1994) 92-99, aldaar 93).
38 De Atlas was niet de enige vergaderplaats. Wat bij de socialistische vergaderingen verder opvalt, is de aandacht die de politie eraan gaf. Als plaats voor vergadering en bijeenkomsten worden genoemd: Gerrit van der Berg, Schellerweg (op 25 sept 1886 wilde Domela Nieuwenhuis hier overnachten, maar dat kon niet doorgaan vanwege politieoptreden); café Bierton aan de Schellerallée buiten Zwolle (geen last van politie); drie vergaderplaatsen, waaronder Brandehof aan de Melkmarkt en Odeon aan de Blijmarkt (worden gehuurd maar afgezegd vanwege pressie van politie); Café Leinweber aan de Veerallée (ook invasie van de politie); de oude Zangschool op het Eiland (politie houdt na verloop van tijd op met het opschrijven van aanwezigen vanwege de grote toeloop) (H.J. van der Vegt, 'De klop op de Zwolsche deur II', feuilleton, *Zwolsch Nieuws- en Advertentieblad,* oktober 1931 tot september 1932. Verzameld in: IISG Amsterdam, Collectie Nederland, kleine archieven en losse stukken: personen H.J. van der Vegt 128; Zeiler, '"De Atlas"', 94).

39 Opmerking Vliegen: SDAP, *1894-1904. Gedenkboek bij het tien-jarig bestaan der SDAP* (Amsterdam 1904) 71. Er zijn verschillende advertenties in Zwolse kranten te vinden waaruit het diverse aanbod in de Atlas blijkt.
40 Van der Vegt was voor 1900 de eerste secretaris van de Coöperatieve Zwolsche Winkelvereeniging en daarna secretaris van de Zwolsche Coöperatieve Broodbakkerij en van de Verbruiksvereeniging 'Vooruit' (IISG Amsterdam, Archief SDAP 527a, H.J. van der Vegt aan het partijbestuur, 17 mei 1900). Dat hij sinds 1887 lid was van de SDB blijkt uit: 'Uit de Partij. Een der "twaalf apostelen" jubileert. Veertig jaar in de Arbeidersbeweging. Vijf en veertig jaar onderwijzer', *Het Volk,* 28 april 1927.
41 'Sociaal-democratische arbeiderspartij in Nederland', *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant,* 28 augustus 1894.
42 Het exacte aantal aanwezigen is moeilijk te achterhalen. Troelstra en *De Baanbreker* spraken van 54, Vliegen en alle andere bronnen van 64, terwijl een jaar later op het congres van Deventer werd gerefereerd aan deze vergadering met 63 ondertekenaars. Doordat er publiek aanwezig was, is er sowieso onduidelijkheid over het aantal mensen dat in totaal aanwezig was.
43 'De sociaal-democratische arbeiderspartij', *Leeuwarder Courant,* 28 augustus 1894.
44 'Gerhard vertelt', *Het Volk,* 6 april 1928.
45 S. de Wolff, *Voor het land van belofte. Een terugblik op mijn leven* (Bussum 1954) 132. Interessant is dat Gerhard ook in 1898 nog geïrriteerd was over de scheiding van geesten tussen 'parlementairen en anti-parlementairen' (IISG Amsterdam, Archief SDAP 2652, H. Gerhard aan het partijbestuur, 26 maart 1898).
46 Historisch centrum Overijssel, Archief Politie Zwolle, Ingekomen brieven 26 augustus 1894. Ingangnr.: 724/inventarisnr.: 116.
47 'De nieuwe sociaal-democratische partij', *Algemeen Handelsblad,* 27 augustus 1894.
48 H.W. Vliegen, *Klanken van Strijd* (Amsterdam 1908) 93.
49 Idem, 92-94.
50 'De nieuwe sociaal-democratische partij', *Algemeen Handelsblad,* 27 augustus 1894.
51 'De sociaal-democratische partij', *De Amsterdammer. Dagblad voor Nederland,* 28 augustus 1894.
52 'Kieswetdemonstratie', *De Telegraaf,* 4 mei 1894; Wansink, *Het socialisme op de tweesprong,* 140.
53 Friesland leverde 19,2 procent van de leden van de SDAP in 1894 (H. Buiting en S. van Schuppen, 'The Implantation of the Social-Democratic Labour Party in the Netherlands', *TVSG* 18 (1992) 313-333, aldaar 318).
54 Impressie op basis van: 'De sociaal-democratische partij', *De Amsterdammer,* 28 augustus 1894; 'Sociaal-democratische arbeiderspartij in Nederland', *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant,* 28 augustus 1894; 'De nieuwe sociaal-democratische partij', *Algemeen Handelsblad,* 27 augustus 1894; 'Oprichting der soc. dem. arbeiderspartij in Nederland op zondag 26 augustus in Zwolle', *De Baanbreker. Sociaaldemokratisch Volksblad,* 1 september 1894.
55 'Sociaal-democratische arbeiderspartij in Nederland', *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant,* 28 augustus 1894; 'De nieuwe sociaal-democratische partij', *Algemeen Handelsblad,* 27 augustus 1894.
56 K. Geertsma, 'De eerste opbouw v', *Het Volksblad voor Gelderland* (exacte datum onbekend. Verschenen in reeks gepubliceerd tussen mei en oktober 1935); IISG Amsterdam, SDAP Arnhem 1 (tot 1903 ook Arnhemse Arbeidersvereniging) 1895-1903; idem, Knipsels over sociaaldemocratie in Arnhem 1894-1904.
57 'De nieuwe sociaal-democratische partij', *Algemeen Handelsblad,* 27 augustus 1894.
58 Ibidem.
59 Ibidem.
60 Bos, *Waarachtige Volksvrienden,* 330-332.
61 'De nieuwe sociaal-democratische partij', *Algemeen Handelsblad,* 27 augustus 1894.
62 Ibidem. Eind 1891 had Van der Goes samen met Adriaan Gerhard en Daniel de Clercq al eens gedacht over de vorming van een nieuwe 'partijformatie'. Dat leek echter hetzelfde initiatief te zijn dat later een 'sociologisch-socialistisch genootschap' werd genoemd. Artikelen die het genootschap bespreken noemen de SDB bovendien ook een partij ('Binnenland', *De Standaard,* 8 oktober 1891; 'Binnenland', *Nieuwsblad van het Noorden,* 11 oktober 1891; Wansink, *Het socialisme op de tweesprong,* 58-59; S. Bloemgarten, 'De tweede internationale en de geboorte van de SDAP (1889-1994)', *TVSG* 7 (1981) 101-141, aldaar 112-113).
63 Schaper, 'Waarom en hoe de SDAP er kwam', 23. In de loop der jaren is dit soort debatten door

verschillende mensen weergegeven. Niet alleen Troelstra, maar ook anderen hadden er een handje van om zichzelf een iets grotere rol toe te kennen. Ook in het geval van Schaper is dat niet ondenkbaar.

64 'Oprichting der soc. dem. arbeiderspartij in Nederland op zondag 26 augustus in Zwolle', *De Baanbreker. Sociaaldemokratisch Volksblad*, 1 september 1894.

65 'De sociaal-democratische partij', *Friesch Volksblad*, 2 september 1894.

66 IISG Amsterdam, Archief SDAP 10, Notulenboek van het Hoofdbestuur der SDAP, vergaderingen 1 oktober en (waarschijnlijk) 7 november 1894.

67 'De nieuwe sociaal-democratische partij', *Algemeen Handelsblad*, 27 augustus 1894.

68 Door ziekte en het overlijden van een van zijn kinderen had Vliegen die dagen wel iets anders aan zijn hoofd dan de administratie van het begrafenisfonds, verklaarde hij. Dit soort persoonlijke kwesties kon een behoorlijke invloed hebben op de politieke rol die mensen speelden. Zo was Henri van Kol vlak na de oprichting van de partij enige tijd uitgeschakeld omdat hij zijn schouder had gebroken ('Nagekomen advertentiën', *De Baanbreker. Sociaaldemokratisch Volksblad*, 15 september 1894).

69 'Sociaal-democratische arbeiderspartij in Nederland', *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant*, 28 augustus 1894; 'De nieuwe sociaal-democratische partij', *Algemeen Handelsblad*, 27 augustus 1894; E. Polak, *De weg omhoog* (Amsterdam 1962) 39-41; 'De sociaal-democratische arbeiderspartij', *Leeuwarder Courant*, 28 augustus 1894.

70 'Sociaal-democratische arbeiderspartij in Nederland', *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant*, 28 augustus 1894; 'De nieuwe sociaal-democratische partij', *Algemeen Handelsblad*, 27 augustus 1894.

71 Historisch centrum Overijssel: Archief Politie Zwolle. Rapportboeken hoofdbureau van politie, 26 augustus 1894. Ingangnr.: 724/inventarisnr.: 530.

72 'Sociaal-democratische arbeiderspartij in Nederland', *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant*, 28 augustus 1894.

73 De meeste anarchisten waren bij een demonstratie in Den Haag waar Domela Nieuwenhuis en Tjerk Luitjes spraken. Aanvankelijk zou Luitjes ook naar Zwolle komen, maar kennelijk heeft hij daarvan afgezien ('Uit zwolle', *Recht voor Allen*, 31 mei en 1 juni 1894).

74 'Sociaal-democratische arbeiderspartij in Nederland', *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant*, 28 augustus 1894.

75 IISG Amsterdam, Archief SDAP 10, Notulenboek van het Hoofdbestuur der SDAP, vergadering 26 augustus 1894.

76 Idem, vergadering 1 oktober 1894 (destijds was dit goed voor 888,73 gulden en volgens de omrekenmachine van het IISG heeft dat vandaag de dag (2015) de koopkrachtwaarde van 11.778,69 euro).

77 H.J. van der Vegt, 'De klop op de Zwolsche deur VII' feuilleton, *Zwolsch Nieuws- en Advertentieblad*, oktober 1931 tot september 1932. Verzameld in: IISG Amsterdam, Collectie Nederland, kleine archieven en losse stukken: personen H.J. van der Vegt, 128; 'De sociaal-democratische arbeiderspartij', *Leeuwarder Courant*, 28 augustus 1894.

78 H.J. van der Vegt, 'De klop op de Zwolsche deur VII' feuilleton, *Zwolsch Nieuws-en Advertentieblad*, oktober 1931 tot september 1932. Verzameld in: IISG Amsterdam, Collectie Nederland, kleine archieven en losse stukken: personen H.J. van der Vegt, 128.

79 IISG Amsterdam, Archief J.G. Jansonius, niet gepubliceerde transcriptie van zijn memoires, 10.

80 Alot kwam in het weekend van 26 augustus vrij uit het huis van bewaring omdat de werkelijke dader, Klaas Boes, zijn misdaad had bekend. In de dagen na de roofmoord verstopte Boes een gouden horloge uit zijn buit in Alots tuin, waarna deze achter de tralies verdween. Andere dorpsbewoners vonden echter dat Boes op de kermis te veel geld uitgaf en meldden dat bij de politie. De ondervraging die daarop volgde, leidde tot veel commotie bij moeder Boes. Dat haar zoon de moord bekende kon deze 'kwaadaardige vrouw' niet aan. Ze rende naar de barbierswinkel van haar man, pakte zijn scheermes en sneed zichzelf daar onder toeziend oog van politie en andere dorpsbewoners de keel door (zie: *Algemeen Handelsblad, De Amsterdammer, De Tijd. Godsdienstig-staatkundig dagblad* en *Het Nieuwsblad van het Noorden* in de periode rond augustus 1894. Ook kleinere bladen wijdden er meerdere artikelen aan, zie bijvoorbeeld: 'De moord te Schagen', *Heldersche en Nieuwedieper Courant*, 31 augustus 1894).

81 Voorbeelden daarvan zijn de *Nieuwe Rotterdamsche Courant, de Amsterdamsche Courant, de Telegraaf, De Utrechtsche Courant* en *de Arnhemsche Courant*. Ook tijdschriften zoals *De Gids* en *De Nieuwe Gids* besteedden weinig aandacht aan de oprichting.

82 'De sociaal-democratische arbeiderspartij', *De Tijd*, 3 september 1894.
83 *Dagblad voor Zuid-Holland en 's Gravenhage*, 30 augustus 1894.
84 'Binnenland. De vergadering van gisteren', *Algemeen Handelsblad*, 28 augustus 1894.
85 'Een nieuwe partij', *De Amsterdammer*, 30 augustus 1894.
86 'De 26ste augustus te Zwolle', *Sociaal Weekblad*, 1 september 1894.
87 'Binnenland', *Recht voor Alen*, 28 en 29 augustus 1894.
88 'De pers over de nieuwe partij', *De Baanbreker. Sociaaldemokratisch Volksblad*, 1 september 1894.
89 'Sociaal-democratische arbeiderspartij in Nederland. Deel I&II', *De Amsterdammer*, 1 en 2 oktober 1894.
90 'Sociaal-democratische arbeiderspartij in Nederland', *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant*, 28 augustus 1894.
91 W. Cornelissen, 'Izak Os', *ZHT* 9 (1992) nr.2, 47-50, aldaar 47.
92 In de ledenadministratie van 1895 stonden nog maar vijf mensen ingeschreven in de Blasiusstraat. In die van 1903 waren dat er negentig (IISG Amsterdam, Archief SDAP Federatie Amsterdam 15-16, Lijsten van leden 1895-1898 en 1901-1903).
93 Om de aandacht op de ontwikkeling van het dagelijks leven te houden, zullen de kwesties die zich later in de Amsterdamse afdeling III zouden voordoen, hieronder niet aan de orde komen. Die zijn goed beschreven in: L. Brug, 'Het district waar oprees hun burcht' in: M. van Amerongen e.a., *Voor buurt en beweging. Negentig jaar sociaal-democratie tussen IJ en Amstel* (Amsterdam 1984) 12-68.
94 Aanbouw straten: 'Nieuwe straten', *Algemeen Handelsblad*, 15 november 1882. Nieuwe naam: 'Officiele kennisgeving', *Het nieuws van den dag*, 12 december 1884.
95 L. Lansink, *Nota Swammerdambuurt* (Rotterdam 1977) 6.
96 'Namen van straten', *Algemeen Handelsblad*, 4 augustus 1895.
97 Lansink, *Nota Swammerdambuurt*, 7.
98 Brug, 'Het district waar oprees hun burcht', 14.
99 'Binnenland', *Algemeen Handelsblad*, 12 juli 1883.
100 S. Leydesdorff, *Wij hebben als mens geleefd* (Amsterdam 1987) 60.
101 S. Kleerekoper, 'Het joodse proletariaat in het Amsterdam van de 19de eeuw', *Studia Rosenthaliana* vol. 1, II (1967) 97-108, aldaar 98.
102 S. Bloemgarten en J. van Velzen, *Joods Amsterdam, in een bewogen tijd 1890-1940* (Zwolle 1997) 10.
103 Rond 1900 woonden in Nederland iets meer dan honderdduizend joden. Meer dan de helft van hen woonde in Amsterdam. Amsterdam was daarmee de enige Nederlandse stad met een joods proletariaat. Toch was slechts 11 procent van de Amsterdamse bevolking joods (J.C.H. Blom en J.J. Cahen, 'Joodse Nederlanders, Nederlandse joden en joden in Nederland (1870-1940)' in: J.C.H. Blom, R.G. Fuks-Mansfeld en I. Schöffer, *Geschiedenis van de joden in Nederland* (Amsterdam 1995) 247-310, aldaar 250, 254).
104 K. Hofmeester, *'Als ik niet voor mijzelf ben...' De verhouding tussen joodse arbeiders en de arbeidersbeweging in Amsterdam, Londen en Parijs vergeleken, 1870-1914* (Amsterdam 1999) 23-25.
105 J. Stoutenbeek en P. Vigeveno, *Joods Nederland. Een cultuurhistorische gids* (Amsterdam 1989) 89, 99.
106 C. Reijnders, 'Een arme en een rijke sjoel en een Portugese tuinsynagoge', *Ons Amsterdam* 33 (1981) nr. 10, 7-12, aldaar 10-11.
107 Leydesdorff, *Wij hebben als mens geleefd*, 156. Veel van deze winkeliers waren sterk op joodse klanten gericht zoals blijkt uit hun advertenties in het *Nieuw Israëlitisch Weekblad*, bijvoorbeeld op 17 september 1897 en 16 september 1898. Behalve van slagers en bakkers meldde de krant ook liefdadigheidswerkers en trouwe synagogebezoekers die in de Blasiusstraat woonachtig waren.
108 'Kunstnieuws: Ons genoegen', *Nieuw Israëlitisch Weekblad*, 26-4-1901; Bloemgarten en Van Velzen, *Joods Amsterdam in een bewogen tijd*, 160.
109 Stadsarchief Amsterdam, Inventarisnr.: 5006 ingang 402-403, Buurtringregisters Blasiusstraat, tot 1897.
110 'Advertentie D.T. Bamberg', *Het nieuws van den dag*, 28 juni 1896.
111 E. Gans, *De kleine verschillen die het leven uitmaken. Een historische studie naar joodse sociaal-democraten en socialistisch-zionisten in Nederland* (Amsterdam 2002) 48.
112 S. Bloemgarten, *Henri Polak, sociaal democraat. 1868-1943* (Den Haag 1996) 34-38.
113 De Visser, *Herinneringen uit mijn leven*, 80.

114 Van Wezel was zelf als diamantbewerker begonnen en had van zijn vader het bedrijf overgenomen. Hij was geen overtuigd socialist, maar hij stond wel positief tegenover het socialisme van zijn werknemers. Soms financierde hij zelfs bijeenkomsten van de socialisten. Dat hij zijn personeel met 'mijnheer' aansprak en zelf deelnam aan de gesprekken was allemaal bewijs van zijn vooruitstrevende karakter (R. van der Wiel, *Van Rapenburgerstraat naar Amerika* (Zwolle 2010) 46-47; R. Blom, *Frank van der Goes, 1859-1939. Journalist, literator en pionier van het socialisme* (Amsterdam 2012) 124-125; Bloemgarten, *Henri Polak*, 27-33).
115 Bos, *Waarachtige Volksvrienden*, 312.
116 Bloemgarten, *Henri Polak*, 30.
117 Bloemgarten, *Henri Polak*, 34-36.
118 In het 'protocolboek' van de Sociaaldemokratische Vereniging waarvan Gatzenmeijer secretaris was en dat hieronder aan de orde zal komen, werden vaak dezelfde namen vermeld als in het 'Notulleboek' van de Nederlandsche Diamantbewerkersvereeniging. Dit laat mooi zien hoezeer het hier ging om één breed netwerk dat in verschillende verenigingen actief was (IISG Amsterdam, Archief SDAP Federatie Amsterdam 1, Protocolboek 1, 13 juli 1894; IISG Amsterdam, Archief ANDB C2.3/1, Notulleboek Nederlandsche Diamant Bewerkers Vereeniging, vergaderingen 16 juli – 17 (of 19) september 1894).
119 De NDV was in 1889 opgericht vanuit de SDB als neutrale vakbond. De meeste leden waren echter socialistisch. Erg succesvol was de bond niet. In 1892 maakten Polak en de zijnen er een doorstart mee (Hofmeester, *'Als ik niet voor mijzelf ben...'*, 45, 64; Bloemgarten, *Henri Polak*, 39-40).
120 Vanaf 1896 woonde er een Willem Speelman op Blasiusstraat 18. Het is aannemelijk dat het hier om dezelfde Speelman gaat, daar de naam niet veel voorkwam en ook deze Speelman geboren werd in 1869 (29 september) (Stadsarchief Amsterdam, Inventarisnr.: 5006 ingang 402-403, Buurtringregisters Blasiusstraat, tot 1897).
121 Bloemgarten, *Henri Polak*, 36.
122 Bos, *Waarachtige Volksvrienden*, 307, 289-299.
123 IISG Amsterdam, Archief F.M. Wibaut 8, P.L. Tak aan F.M. Wibaut, 22 februari 1894.
124 Een aantal jaren later werd daar met weemoed aan teruggedacht en probeerden enkele socialisten het Centrum – dat inmiddels ter ziele was – een herstart te laten beleven ('Uit de partij', *Het Volk*, 16 oktober 1900).
125 Hofmeester, *'Als ik niet voor mijzelf ben...'*, 62.
126 Bloemgarten, *Henri Polak*, 36.
127 Bos, *Waarachtige Volksvrienden*, 292-293.
128 Dit was een gebruikelijke tactiek van Reens en het Centrum. In de maand voor deze specifieke actie vonden wekelijks vergelijkbare acties plaats ('Alweer een gerechtelijke verkoop', *Recht voor Allen*, 12 en 13 juni 1894; 'Nog een exekutoriale verkoop', *Recht voor Allen*, 19 en 20 juni 1894; 'Een gerechtelijke verkoop', *Recht voor Allen*, 26 en 27 juni 1894).
129 Volgens het *Algemeen Handelsblad* was het 'een troepje', volgens *Recht voor Allen*, waren het er duizenden ('Stadsnieuws', *Algemeen Handelsblad*, 19 juli 1894; 'Gerechtelijke verkoop', *Recht voor Allen*, 19 en 20 juli 1894). Dat de socialist in kwestie joods was blijkt uit zijn inschrijving bij de gemeente (Stadsarchief Amsterdam, Inventarisnr.: 5006 ingang 402-403, Buurtringregisters Blasiusstraat, tot 1897, huisnummer 24).
130 'Stadsnieuws', *Algemeen Handelsblad*, 19 juli 1894; 'Gerechtelijke verkoop', *Recht voor Allen*, 19 en 20 juli 1894.
131 Hagen, *Politicus uit hartstocht*, 169-171.
132 Bos, *Waarachtige Volksvrienden*, 319.
133 Idem, 327; Van Horssen en Rietveld, 'Socialisten in Amsterdam', 405.
134 IISG Amsterdam, Archief SDAP Federatie Amsterdam 1, Protocolboek 1, vergadering 25 mei 1894; Bos, *Waarachtige Volksvrienden*, 327.
135 S. Bloemgarten, 'De tweede internationale', 125.
136 'Nieuwe socialistische fractie', *De Tijd*, 28 mei 1894. In het kader van dit boek is het interessant om op te merken dat het woord 'fractie' hier gebruikt werd om een organisatie aan te duiden die ook als 'partij', 'vereniging' en 'club' bekendstond.
137 Bos, *Waarachtige Volksvrienden*, 326; IISG Amsterdam, Archief F.M. Wibaut 8, P.L. Tak aan F.M. Wibaut, 22 februari 1894.
138 'Een parlementair sociaal-demokratische vereeniging', *Recht voor Allen*, 26 en 27 mei 1894.
139 Van Horssen en Rietveld, 'Socialisten in Amsterdam', 396

140 'Zondagsche kout. Herinneringen E.', *Het Volk*, 27 juni 1924.
141 IISG Amsterdam, Archief SDAP Federatie Amsterdam 1, Protocolboek 1, 7 juni en 13 juli 1894.
142 Idem, 13 juli 1894.
143 Bos, *Waarachtige Volksvrienden*, 169-170, 327. Over Gatzenmeijer: 'Zondagse Kout', *Het Volk*, 23 mei 1914.
144 IISG Amsterdam, Archief SDAP Federatie Amsterdam 1, Protocolboek 1, 7 september 1894.
145 Hofmeester, '*Als ik niet voor mijzelf ben...*', 74.
146 Bloemgarten, *Henri Polak*, 81.
147 H. Heertje, *De diamantbewerkers van Amsterdam* (Amsterdam 1936) 89.
148 Van Horssen en Rietveld, 'Socialisten in Amsterdam', 397.
149 Idem, 405.
150 Binnen de SDAP waren antisemitische uitlatingen minder gebruikelijk dan binnen de SDB, helemaal verdwenen was het antisemitisme echter niet (Gans, *De kleine verschillen*, 50; M. Schrevel, 'Als socialist, niet als Israeliet', *De Gids* 6 (1993) 501-509, aldaar 503-504).
151 Gans, *De kleine verschillen*, 51-52.
152 De Wolff, *Voor het land van belofte*, 117, 163.
153 Het was (en is) gelegen aan de Amstel op een plaats waar al vanaf het begin van de achttiende eeuw een logement lag met deze naam. Het werd gebouwd door architect Van Gendt en gold direct als een monumentaal pand (Lansink, *Nota Swammerdambuurt*, 4, 11-13).
154 J.F. Ankersmit, *Een halve eeuw journalistiek* (Amsterdam 1937) 83. In socialistische context is het opmerkelijk dat er – in tegenstelling tot cafés en koffiehuizen – ook sterkedrank geschonken werd (Lansink, *Nota Swammerdambuurt*, 4, 11-13).
155 Een aardig voorbeeld daarvan: IISG Amsterdam, Archief SDAP 2709C, H. Polak aan P. L. Tak, 9 juli 1902.
156 I. Querido, *Van het groene laken* (Amsterdam, z.j.) 24-25.
157 Bos, *Waarachtige Volksvrienden*, 314-315.
158 Leeftijd en eerdere betrokkenheid: in het abonneebestand van het Orgaan van de Nederlandsche Vereeniging voor Diamantbewerkers was alleen S.L. van Praag te vinden. Hij woonde waarschijnlijk op nummer 53, hetzelfde huisnummer waar de hieronder besproken Isidore Keesing woonde. In het abonneebestand van *De Diamantbewerker* waren nog twee andere leden te vinden. Maar veel zijn het er niet geweest (IISG Amsterdam, Archief ANDB C2.1, abonneebestand (z.j.) van (waarschijnlijk) het orgaan van de Nederlandse Vereniging voor Diamantbewerkers (1892-1894); IISG Amsterdam, Archief ANDB C2.2, Ledenboek, verzendlijst van *De Diamantbewerker* (augustus 1894)). Religieuze denominatie en beroepsachtergrond: voor de Blasiusstraat is dat te achterhalen door op de ledenlijsten van de SDAP te controleren wie er in de Blasiusstraat woonden en vervolgens de religieuze achtergrond en de beroepen van deze mensen te achterhalen in het Stadsarchief in Amsterdam (Stadsarchief Amsterdam, Inventarisnr.: 5006 ingang 402-403, Buurtringregisters Blasiusstraat, tot 1897; Stadsarchief Amsterdam, Inventarisnr.: 5417 ingang 86-88, Woningboeken Blasiusstraat 1897-1922). Een aantal mensen is niet met zekerheid te plaatsen (er woonden op een zeker moment twintig Polaks in de straat en de administratie van de SDAP was niet altijd correct over het huisnummer), maar dat maakt weinig uit voor het beeld. Hoe de zoektocht ook wordt aangevangen, het levert nauwelijks andere beroepen dan diamantbewerker op en een groot aantal mensen dat als 'Nederlands Israelitisch' stond ingeschreven. Dat dit ook gold voor het hele district waar de Blasiusstraat in lag, is te lezen bij Luuk Brug (Brug, 'Het district waar oprees hun burcht', 19).
159 Bloemgarten, *Henri Polak*, 21.
160 Hofmeester, '*Als ik niet voor mijzelf ben...*', 44.
161 Dit is achterhaald door een groot aantal verschillende bronnen met elkaar te combineren. Een aantal namen kwam voor in verschillende algemene stukken van deze vereniging (Zoals bijvoorbeeld: IISG Amsterdam, Archief ANDB F6 naamlijst der bestuurders (ook van de afdelingen) van de Briljantslijpersknechtenvereniging 'Streven naar Verbetering' (z.j.) en wandbordje; IISG Amsterdam, Archief ANDB, F4, alfabetische naamlijst van de leden/bibliotheekleners van de Briljantslijpersknechtenvereniging 'Streven naar Verbetering' (z.j.); IISG Amsterdam, Archief ANDB F13, Notulen van de gecombineerde bestuursvergaderingen van de afdeelingen der Briljantslijpersknechtenvereniging 'Streven naar Verbetering' 6 december 1894 tot 8 november 1897; 'Uit de partij', *Het Volk*, 24 mei 1901 en de eerder genoemde buurtringregisters, woningboeken en bevolkingsregisters in het Stadsarchief Amsterdam).

162 Salomons woonde op nummer 109 (zie ledenlijsten SDAP). Zak – waarvan niet met 100 procent zekerheid gezegd kan worden hij ook SDAP lid was – liet de post tussen 1903 en 1913 naar Blasiusstraat III-1 sturen (IISG Amsterdam, Archief ANDB 3062/1&2, Ingekomen correspondentie ANDB, S. Zak aan de ANDB, van 19 februari 1903 tot en met 10 mei 1913; Stadsarchief Amsterdam, Inventarisnr.: 5417 ingang 86-88, Woningboeken Blasiusstraat 1897-1922).
163 Stadsarchief Amsterdam, Inventarisnr.: 5417 ingang 86-88, Woningboeken Blasiusstraat 1897-1922. En: Stadsarchief Amsterdam, digitale en papieren bevolkingsregisters; IISG Amsterdam, Archief SDAP Federatie Amsterdam 15-16, Lijsten van leden (1895-1898 en 1901-1903).
164 Dat zal samenhangen met de conjunctuur. Globaal gezien waren de lonen na 1873 sterk gestegen, om na 1883 weer te zakken en rond 1890 een dieptepunt te bereiken. In 1894 trok de handel weer een beetje aan (Brug, 'Het district waar oprees hun burcht', 28).
165 Selma Leydesdorff noteerde een mooi verhaal van iemand die rond 1900 in de Blasiusstraat kwam wonen vanuit de oude Jodenwijk en dat als 'een hele overgang' beschouwde (Leydesdorff, *Wij hebben als mens geleefd,* 115).
166 Polak ging van nummer 71 naar nummer 108, Van Zweden verhuisde van nummer 79 naar nummer 83, Israel Mug en zijn gezin verhuisden binnen één jaar naar nummer 65 en vervolgens naar nummer 67.
167 Persoonskaarten ANDB. Veel SDAP-leden waren lid van de ANDB, zij zijn via dit kaartensysteem goed te bestuderen. Nog beter is dit te zien in de buurtringregisters en de woningboeken. Daarin werd namelijk aangegeven waar de bewoners vandaan kwamen en naartoe verhuisden (Stadsarchief Amsterdam, Inventarisnr.: 5006 ingang 402-403, Buurtringregisters Blasiusstraat, tot 1897; Stadsarchief Amsterdam, Inventarisnr.: 5417 ingang 86-88, Woningboeken Blasiusstraat 1897-1922).
168 Helemaal nieuw was dit niet: de SDB had ook buitenlandse afdelingen gehad in België. Zo had een stel Maastrichtse arbeiders in Luik een eigen afdeling (J. Perry, *De voorman. Een biografie van Willem Hubert Vliegen* (Amsterdam 1994) 77).
169 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1709, S. Blitz aan het partijbestuur, 12 en 22 september, 5, 10 en 17 november, 5 en 11 december 1903.
170 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1709, Mutatieformulieren afdeling Brussel, 3 oktober 1906 tot 2 januari 1908.
171 Stadsarchief Amsterdam, Bevolkingsregister, gezinskaart I.J. Mug (geb. 15 februari 1854).
172 De leden Peper en Visser woonden op nummer 7 en nummer 99. Koster woonde op nummer 111 (IISG Amsterdam, Archief BSDVC 53, Notulen van de jaarvergaderingen 'soc.dem.vr.pr.club', adreslijst (waarschijnlijk 1905) achterin; IISG Amsterdam, Archief SDAP Federatie Amsterdam 175, Elisabeth Koster aan het afdelingsbestuur, 26 september 1904).
173 Van Moppes van nummer 26, Frankfort van 104 en Goudeketting van nummer 106 solliciteerden (IISG Amsterdam, Archief SDAP Federatie Amsterdam 18, M. Frankfort, N. Goudeketting en M. van Moppes aan het partijbestuur, alle verstuurd op 5 mei 1902).
174 IISG Amsterdam, Archief SDAP Federatie Amsterdam, 178, M. Wertheim aan partijbestuur, 8 en 25 augustus 1912. Op zijn woonadres (overigens op het briefpapier vermeld als Verlengde Blasiusstraat, omdat het in het nieuw gebouwde deel van de straat was) stonden ook partijgenoten Samuel Dresden en Andries Scheffer ingeschreven, of zij met deze zaak iets mee te maken hadden, is onduidelijk (Stadsarchief Amsterdam, Inventarisnr.: 5417 ingang 86-88, Woningboeken Blasiusstraat 1897-1922).
175 Toen Wertheim zich voor de tweede keer aanmeldde bij de partij werd een poging gedaan zijn 'ballotage [...] aan te houden' (IISG Amsterdam, Archief SDAP Federatie Amsterdam, 178, J.E. de Wild aan het afdelingsbestuur, 27 september 1912).
176 'Ingezonden, een weldadigheidsconcert', *Het Volk,* 31 december 1905.
177 In de meeste literatuur wordt vermeld dat de familie De Miranda op nummer 3 kwam te wonen, maar uit de gegevens in het Stadsarchief van Amsterdam, lijkt dit nummer 33 geweest te zijn (Stadsarchief Amsterdam, Inventarisnr.: 5006 ingang 402-403, Buurtringregisters Blasiusstraat, tot 1897; Stadsarchief Amsterdam, Bevolkingsregisters, Gezinskaart J. Rodriguez de Miranda (geb. 22 juli 1842) [vader van Salomon]).
178 G.W.B. Borrie, *Monne de Miranda. Een biografie* (Den Haag 1993) 19-21.
179 Borrie, *Monne de Miranda,* 25.
180 Ibidem.
181 Idem, 26-29. De Miranda droeg zijn nooit gepubliceerde boek over Amsterdam op aan Henri

Polak (IISG Amsterdam, Archief S.R. de Miranda, ongepubliceerd manuscript 'Amsterdam in de eerste helft van de twintigste eeuw').

182 Heertje, *De diamantbewerkers van Amsterdam*, 239.

183 Borrie, *Monne de Miranda*, 45.

184 Idem, 45, 52.

185 Idem, 57.

186 Alleen al uit de getuigen op het huwelijk bleek dat de meeste mensen SDAP-lid, ANDB-lid en diamantbewerker waren. Bovendien woonden ze veelal vlak bij elkaar. Stadsarchief Amsterdam, Huwelijksakten, huwelijk S. Rodriguez de Miranda en S. Elion (31 mei 1905).

187 Ze staan samen op de ledenlijst en in de vergaderingen is vervolgens te zien dat er momenten waren waarop allebei aanwezig waren (IISG Amsterdam, Archief ANDB F4, alfabetische naamlijst van de leden bibliotheekleners van de Briljantslijpersknechtenvereniging 'Streven naar Verbetering' (z.j.).; IISG Amsterdam, Archief ANDB F13, Notulen van de gecombineerde bestuursvergaderingen van de afdeelingen der Briljantslijpersknechtenvereniging 'Streven naar Verbetering', 27 april 1897).

188 Borrie, *Monne de Miranda*, 55, 76.

189 Geciteerd in: Gans, *De kleine verschillen*, 121.

190 Keesing was geboren op 21 mei 1876, hij woonde rond 1900 met zijn ouders, zus en vijf broers op de tweede verdieping van nummer 53 (IISG Amsterdam, Archief SDAP Federatie Amsterdam 16, Lijsten van leden 1901-1903; Stadsarchief Amsterdam, Inventarisnr: 5417 ingang 86-88, Woningboeken Blasiusstraat 1897-1922; Stadsarchief Amsterdam, Bevolkingsregisters, Gompert Keesing (geb. 23 november 1839)).

191 Zo is sommige post aan de ANDB gericht aan de 'Ned. Diamantklovers'. Die post werd bezorgd op Blasiusstraat 53 (IISG Amsterdam, Archief ANDB 3047/11, Leeszaal Vereeniging Socialistische Leesclub Amsterdam aan de 'Ned. Diamantklovers', 8 maart 1902); B. Reinalda, 'Keesing, Isidore', *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging*, http://socialhistory.org/bwsa/biografie/keesing.

192 N. Heertje, *De diamantbewerkers van Amsterdam*, 93.

193 Keesing was contactpersoon voor de diamantbewerkers in Antwerpen. Veel van zijn verslagen daarover zijn bewaard gebleven. Een goed voorbeeld van Keesings betrokkenheid bij Antwerpen is een twaalf pagina's tellend stuk uit augustus 1902. Het heet 'Uit Antwerpen' en is ondertekend met Dwarskijker. Dat geldt ook voor een veertien pagina's tellende tekst uit dezelfde periode (IISG Amsterdam, Archief ANDB 3045/1; IISG Amsterdam, Archief I.G. Keesing, ANDB Antwerpse Diamantwerkers; IISG Amsterdam, Archief I.G. Keesing, ANDB Antwerpse Diamantbewerkers. Submap Keesing Diamantbewerkers Antwerpen St. Claude 1893). De contacten tussen Amsterdamse en Antwerpse diamantbewerkers waren ook naast het werk van Keesing bijzonder hecht. Dat blijkt onder meer uit de grote hoeveelheid diamantbewerkers die in slechtere tijden naar Antwerpen vertrok en het aantal Amsterdamse diamantbewerkers dat in Antwerpen was geboren (IISG Amsterdam, Archief ANDB 9421-9459, Kaartensysteem ledenadministratie ANDB).

194 'Amsterdamsche arbeiders, op voor uwe coöperatie!', *Het Volk*, 12 januari 1902; Reinalda, 'Keesing, Isidore'.

195 Vanaf 1903 maakte Keesing meermaals deel uit van de arbitragecommissie die bemiddelde tussen *Het Volk* en mensen die ontevreden waren over de afhandeling van hun ingezonden brieven (IISG Amsterdam, Archief SDAP 2706a, I.G. Keesing aan J.G. van Kuijkhof, 10 april 1904; IISG Amsterdam, Archief P.L. Tak 17, 'Een stuk rechtspraak in de partij', Commissie van Arbitrage aan de afdelingen en leden van de partij, ongedateerd).

196 Hoogland, *Vijf en twintig jaren*, 116.

197 IISG Amsterdam, Archief ANDB 3045/1, I.G. Keesing aan Polak, 12 oktober 1900.

198 Uit correspondentie binnen de SDAP blijkt ook dat mensen uit deze buurt eerder geneigd waren om anderen uit deze buurt – zoals Henri Polak en Monne de Miranda – aan te schrijven, dan zich met de andere landelijke kopstukken te bemoeien.

199 Polak hield lezingen over onder andere woninginrichting en bepleitte daarin 'eenvoudige solide meubileering, met rustige kleurencombinaties' (Heertje, *De diamantbewerkers van Amsterdam*, 235).

200 M. Sluyser, *Omnibus. Voordat ik het vergeet. Als de dag van gisteren. Hun lach klinkt van zover* (Amsterdam z.j.) 170.

201 Dit werd vastgesteld door Karin Hofmeester. Het viel haar vervolgens op dat Polak in 1902 het

alleenrecht op de joodse kiezers verloren had. Toen verloor hij zijn plaats aan Troelstra. Het geeft mooi aan hoe de solidariteit langzaam richting de landelijke partij verplaatste (Hofmeester, '*Als ik niet voor mijzelf ben...*', 92, 104).

202 IISG Amsterdam, Archief J.J. de Roode, Eenige tableauxherinneringen door Marie de Roode-Heijermans, p. 3 en 4 (opgenomen in de map 'persoonlijke stukken, korrespondentie'). De fakkel ging moeilijk uit omdat de Louis Heijermans – de broer van Marie – met een speciaal ontworpen scheikundig procedé een fakkel had ontwikkeld die voor langere tijd een mooi rood vuur zou verspreiden.

203 Over twee dissertaties maakte Keesing aantekeningen. Eén boek werd zelfs in het geheel overgeschreven: *Die Amsterdammer Diamantindustrie* van de Amsterdammer Emile Eduard Denekamp die promoveerde aan de Ruprecht-Karl-Universität in Heidelberg (IISG Amsterdam, Archief I.G. Keesing, ongenummerd, diverse dissertaties).

204 Reinalda, 'Keesing, Isidore'.

205 IISG Amsterdam, Archief ANDB 3045/1, Diverse ingekomen stukken van I.G. Keesing 1900-1905. Bijvoorbeeld: Keesing aan J.A. van Zutphen, 1e secretaris v/d ANDB van 6 augustus 1902; Keesing aan H. Polak van 12 augustus 1902; Keesing aan het bondsbestuur van de ANDB van 27 februari 1904; Keesing aan het Bondsbestuur van de ANDB van 26 maart 1904. Terzijde: de Universiteit van Amsterdam kent de 'Henri Polak leerstoel voor arbeidsvraagstukken' die momenteel wordt ingevuld door prof. dr. P. de Beer. Hoewel Polak van groot belang was, zou het misschien beter zijn om deze leerstoel tot Isidore Keesing-leerstoel om te dopen.

206 J. Oudegeest en I.G. Keesing, *Practische handleiding voor vakvereenigingsadministratie* (Amsterdam z.j. [1907]).

207 D. Bos, 'In vaders voetspoor: J.J. Bos K.A. zn.', *Onvoltooid verleden* 2 (maart 1998), ongenummerde digitale uitgave op www.onvoltooidverleden.nl.

208 In de aankondiging van het boek was het naderende onheil voor de uitgever al af te lezen. Hij bood bij voorbaat zijn excuses aan voor de prijs van het boek vanwege de illustraties, maar zette daar meteen een rigoureuze kwantumkorting tegenover (IISG Amsterdam, Archief SDAP 2015, Aankondiging door J.J. Bos K.A. zn. van de verschijning van *Practische handleiding voor vakvereenigings-administratie door J. Oudegeest en I.G. Keesing. Met een voorwoord van S.J. Pothuis,* april 1907).

209 Om deze reden stopte hij onder andere als voorzitter van coöperatie de Dageraad (IISG Amsterdam, Archief P.L. Tak 18a, I.G. Keesing aan P.L. Tak, 17 juni 1902).

210 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2706a, I.G. Keesing aan het partijbestuur, 15 oktober 1903.

211 Joost Mendes, *Het geslacht der Santeljano's*, deel II (Amsterdam 1930) 735. Op deze roman is een sleutel samengesteld door Emanuel Querido. De sleutel is aanwezig in de bibliotheek van het Gemeentearchief Amsterdam, nr.V1007-V1008.

212 Regionaal Historisch Centrum Gooi en Vechtstreek, Bevolkingsregister Laren (1890-1925), I.G. Keesing (geb. 21 mei 1876).

213 Heertje, *De diamantbewerkers van Amsterdam*, 161.

214 Socialistenfamilies: De broer van Rachel, Izak Levie Polak was ook partijgenoot. Hij trouwde met Constance van den Bergh, de ex-vrouw van een ander bekend partijlid: columnist Asser Benjamin Kleerekoper. Joods huwelijk: Reinalda, 'Keesing, Isidore'.

215 J. Meijer, *De zoon van een gazzen. Het leven van Jacob Israel de Haan 1881-1924* (Amsterdam 1967) 348.

216 Mendes, *Het geslacht der Santeljano's*, deel II, 705-707.

217 Waaronder ook de in dit boek genoemde Wolf Lelie en Bram Soep. Zij hadden allebei voornamelijk Amsterdammers als getuigen en ook hun echtgenotes stonden ingeschreven in Amsterdam, terwijl zij zelf voor korte tijd in Zaandam waren ingeschreven (Gemeentearchief Zaanstad, huwelijksakten, huwelijken I. Keesing en R. Polak (17 augustus 1905), A.B. Soep en S. Lazarus (17 oktober 1900) en W. Lelie en C. Trompetter (7 februari 1897)).

218 De meeste huwelijkskandidaten schreven zich voor deze zes weken in op het adres van de voorzanger, om zich op de dag van het huwelijk weer uit te schrijven (J. Auwerda, *De Joodse gemeente in Zaandam, Zaanse historische reeks nr. 10* (Westzaan 1989) 7).

219 In hoofdstuk 5 van dit boek zal Jacob de Haan weer terugkeren, dan naast zijn zuster, Carolina Lea de Haan. Hoewel zij in hetzelfde jaar geboren is als Jacob, was zij niet zijn tweelingzus. Later werd zij bekend onder de naam Carry van Bruggen. Die achternaam nam zij aan van Kees van Bruggen, die net als Jacob de Haan journalist bij *Het Volk* was. Volgens Jaap Meijer biedt het

boek *Het huisje aan de sloot* van Carry van Bruggen een goed beeld van de geschiedenis van deze wonderlijke familie (Meijer, *De zoon van een gazzen*, 346). Wat vaak onvermeld blijft – in ieder geval in de literatuur over Jacob en Carry – is dat ook zuster Henriette de Haan carrière maakte binnen de SDAP. Zij werd het eerste vrouwelijke gemeenteraadslid van Apeldoorn.

220 Adriaan Gerhard werd in die context al genoemd, maar was niet de enige. De vooraanstaande Friese socialist Vitus Bruinsma stuurde wel een steunbetuiging naar Zwolle en zond ook wat geld, maar hij leek geen interesse in het lidmaatschap te hebben. Een halfjaar na de oprichtingsvergadering vroeg hij aan Johan Schaper of die misschien wist of hij lid geworden was (IISG Amsterdam, Archief SDAP 1705, V. Bruinsma aan J.H.A. Schaper, 30 maart 1895).

221 Hoe dichtbij het Jodendom bleef, is aardig te illustreren aan de hand van de Tuinsynagoge die in 1905 ontdekt werd op nummer 46. Van de ongeveer honderd sociaaldemocraten in de Blasiusstraat woonden er in ieder geval een aantal op de huisnummers 42, 43, 45, 48, 49, 50, 51, 53 en 55. Voor hen moet deze synagoge volstrekt vanzelfsprekend geweest zijn.

222 IISG Amsterdam, Archief SDAP Federatie Amsterdam 18, B. Polak aan het afdelingsbestuur, 1 maart en 7 mei 1902.

223 Dat Amsterdamse buurten als politieke eenheden optraden was niets nieuws. Al in de vroegste beweging was het zo dat sommige buurten – zoals de Oostelijke Eilanden in Amsterdam – het tijdens stakingen langer volhielden dan elders vanwege de sterke verbondenheid van buurtgenoten (Giele, 'Socialisme en vakbeweging', 40).

3 De eerste leden van de SDAP

1 Dat betekent dat gekeken wordt naar leeftijd, beroepsachtergrond, gezinssituatie en woonplaats van de leden in het dorp of de stad waar ze woonden. Waar de afdelingsarchieven niet genoeg informatie boden, zijn gegevens aangevuld met archiefmateriaal uit gemeentearchieven en andere bronnen. Omdat de manier waarop de vroegste afdelingen administreerden en notuleerden nogal uiteenliep, is het niet mogelijk om afdelingen en verspreide leden op exact dezelfde grond – bijvoorbeeld door een kwantitatieve methode – met elkaar te vergelijken.

2 Het afdelingsleven dat hier wordt geschetst is zo divers dat geen enkele afdeling individueel representatief kan zijn voor de hele partij, maar tegelijkertijd geeft juist de verscheidenheid een goed beeld van de heterogene samenstelling van het SDAP-ledenbestand. Dit hoofdstuk laat zien dat er verschillende manieren waren waarop afdelingen konden ontstaan, maar dat er tegelijkertijd onderlinge gelijkenissen waren.

3 Bij de keuze voor de afdelingen is rekening gehouden met enige spreiding over het land. In dit geval is gekozen voor twee Friese afdelingen, de afdeling Groningen en die in Arnhem. Friesland en Groningen leverden met name in de eerste jaren een groot aantal partijleden, dat legitimeert de grote aandacht voor het noorden van het land. Voor de regio Arnhem gold dat in mindere mate, maar de afdeling zelf was wel een belangrijk steunpunt voor de landelijke partij in de eerste jaren van haar bestaan. Deze keuze heeft ook een praktische kant. Het aantal afdelingen van het eerste uur was gering en bovendien is van slechts een klein aantal afdelingen archiefmateriaal bewaard gebleven uit de allereerste periode. Voor dit onderzoek was het bijvoorbeeld cruciaal dat adreslijsten of ledenlijsten met voor- en achternaam beschikbaar waren. Er had ook voor gekozen kunnen worden om Amsterdam hier te bespreken, maar om overlap met andere hoofdstukken in dit boek te voorkomen, is dat niet gebeurd.

4 Peter Dijkerman (e.a.), *100 jaar SDAP/PvdA afdeling Arnhem* (Arnhem 1996) 5.

5 Vooral de Arnhemse typografenvereniging 'Boekdrukkunst, de grondzuil der verlichting' was bijzonder actief. Zij droeg niet alleen bij aan de belangenbehartiging van vakgenoten, maar ook aan de gezelligheid (I.J. Brugmans, *De arbeidende klasse in Nederland in de 19de eeuw. 1813-1870* (Utrecht 1975) 259; J. van Dijk, *Het socialisme spant zijn gouden net over de wereld. Het kunst- en cultuurbeleid van de SDAP* (Montfoort 1990) 22-23).

6 C.H. Luremans en H. Kruiderink, *Het eerste verzet. Geschiedenis der Arnhemsche arbeidersbeweging voor 1894* (Arnhem 1933, herdrukt in 1995) 18-20. Deze vereniging sloot zich aan bij het liberale Algemeen Nederlandsch Werklieden Verbond (ANWV).

7 Luremans en Kruiderink, *Het eerste verzet*, 21.

8 Uit de memoires van Luremans valt op te maken dat deze club een wonderlijk gezelschap was. Elders wordt de afdeling zelden genoemd, in de krant staan ze soms als 'Sociaal-democraten'

vermeld, verder is er weinig over deze groep terug te vinden ('De meeting', *Het nieuws van den dag,* 22 september 1885).

9 In 1933 bracht afdeling Arnhem van de SDAP een geschiedenisboekje uit met daarin de memoires van C.H. Luremans. Hierin staat vermeld dat Methöfer vast had gezeten vanwege 'een liefdesgeschiedenis met een Duits meisje' (Luremans en Kruiderink, *Het eerste verzet,* 25). Het BWSA-lemma over Methöfer spreekt van een 'dramatische gebeurtenis' die hem achter de tralies bracht. Het betrof hier inderdaad een dramatische zaak, namelijk de moord op een 'publieke vrouw'. Op 15 december 1880 schoot Methöfer, op dat moment korporaal in het leger, deze vrouw dood in een Nijmeegs bordeel. Naar verluidt was hij verliefd op haar en wilden ze samen uit het leven stappen. Zijn tweede schot miste echter doel en Methöfer overleefde. Hij raakte wel gewond en moest vijf jaar gedwongen revalideren in de gevangenis ('Binnenland', *De Tijd,* 6 januari 1881; 'Gemengd nieuws', *De standaard,* 4 oktober 1887; J.M. Welcker, *Arbeiders en heren in de vroege Nederlandse arbeidersbeweging 1870-1914* (Amsterdam 1978) 377-381; J.M. Welcker, 'Methöfer', *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging,* http://socialhistory.org/bwsa/biografie/methofer).

10 Welcker, *Arbeiders en heren,* 378-382.

11 Wat voor café dit precies was, is niet duidelijk, maar het wordt zowel door Luremans als in *Recht voor Allen* zo nu en dan genoemd.

12 Luremans en Kruiderink, *Het eerste verzet,* 25-27.

13 Methöfer publiceerde hierover in 1889 (dus toen hij al weg was uit Arnhem) enkele stukken in *Recht voor Allen*. Zijn ervaringen waren echter opgedaan tussen 1885 en 1887.

14 Luremans en Kruiderink, *Het eerste verzet,* 26.

15 Ibidem.

16 Deze naam werd zo nu en dan genoemd in *Recht voor Allen*. Zie daarvoor bijvoorbeeld: 'Voorwaarts', *Recht voor Allen,* 13 maart 1891.

17 Luremans en Kruiderink, *Het eerste verzet,* 28.

18 Ibidem.

19 Idem, 35-37.

20 'Binnenland', *De Tijd,* 10 maart 1891.

21 'Een onjuist bericht', *Het Volk,* 20 februari 1901.

22 Luremans en Kruiderink, *Het eerste verzet,* 46.

23 K. Geertsma, 'De eerste opbouw I', *Het Volksblad voor Gelderland* (exacte datum onbekend, tussen mei en oktober 1935); IISG Amsterdam, Archief SDAP 885, Arnhem I/Arnhemsche Arbeidersvereniging 1895-1903 en knipsels over de sociaaldemocratie in Arnhem 1894-1904.

24 Luremans en Kruiderink, *Het eerste verzet,* 47-49.

25 Idem, 49. Met de keuze voor de martelaren van Chicago was de afdeling overigens niet erg origineel. In Zwolle werd dezelfde voorstelling opgevoerd door Helmig van der Vegt (H.J. van der Vegt, 'De klop op de Zwolsche deur V', feuilleton in: *Zwolsch Nieuws-en Advertentieblad,* oktober 1931 tot september 1932. Verzameld in: IISG Amsterdam, Collectie Nederland, kleine archieven en losse stukken: personen H.J. van der Vegt 128).

26 Luremans en Kruiderink, *Het eerste verzet,* 51.

27 *De Tijd* schreef over driehonderd bezoekers in Voorwaarts en *De Arnhemsche Courant* had het zelfs over vierhonderd. Het is maar de vraag of dat werkelijk correct is. Luremans schreef eveneens over de bezoekers en naar zijn idee konden dat er niet te veel zijn vanwege instortingsgevaar ('Binnenland. De betogingen op 1 mei in Nederland', *De Tijd,* 3 mei 1892; Luremans en Kruiderink, *Het eerste verzet,* 48-49).

28 Dat is goed op te maken uit de beide bronnen waaruit in deze paragraaf zo rijkelijk geput is. Zowel Luremans als Geertsma laat zien vrijwel alle leden goed te kennen en bovendien meerdere banden met ze te hebben. Dat soort verbanden zal in het vijfde hoofdstuk nader worden uitgewerkt.

29 K. Geertsma, 'Uit de nalatenschap van Zoestbergen I & II' en 'De Eerste opbouw III-XVII', *Het Volksblad voor Gelderland* (exacte data onbekend, tussen mei en oktober 1935). IISG Amsterdam, Archief SDAP 885, Arnhem I / Arnhemsche Arbeidersvereniging 1895-1903 en knipsels over de sociaaldemocratie in Arnhem 1894-1904.

30 'Allerlei', *De Tijd,* 11 mei 1893.

31 'Soc. dem. kiesvereenigingen', *De Baanbreker. Socialistisch volksblad voor de provincie Utrecht,* 31 maart 1894.

32 D.J.Wansink, *Het socialisme op de tweesprong. De geboorte van de* SDAP (Haarlem 1939) 139.
33 K. Geertsma, 'Uit de nalatenschap van Zoestbergen I & II' en 'De Eerste opbouw III-XVII', *Het Volksblad voor Gelderland* (exacte data onbekend, tussen mei en oktober 1935). IISG Amsterdam, Archief SDAP 885, Arnhem I/Arnhemsche Arbeidersvereniging 1895-1903 en knipsels over de sociaaldemocratie in Arnhem 1894-1904; Luremans en Kruiderink, *Het eerste verzet,* 25-50.
34 K. Geertsma, 'De eerste opbouw III', *Het Volksblad voor Gelderland* (exacte datum onbekend, tussen mei en oktober 1935). IISG Amsterdam, Archief SDAP 885, Arnhem I/Arnhemsche Arbeidersvereniging 1895-1903 en knipsels over de sociaaldemocratie in Arnhem 1894-1904.
35 Debat: 'Arnhem', *De Baanbreker. Sociaaldemokratisch Volksblad*, 12 mei 1894; 'De meeting te Deventer', *De Baanbreker. Sociaaldemokratisch Volksblad*, 19 mei 1894; 'Kiesrechtdemonstratie', *De Telegraaf* 4 mei 1894; 'Advertentie', *De Klok,* 18 augustus 1894 (geciteerd in: J. Frieswijk, *Socialisme in Friesland, 1880-1900* (Amsterdam 1977) 191).
36 K. Geertsma, 'De eerste opbouw III', *Het Volksblad voor Gelderland* (exacte datum onbekend, tussen mei en oktober 1935). IISG Amsterdam, Archief SDAP 885, Arnhem I/Arnhemsche Arbeidersvereniging 1895-1903 en knipsels over de sociaaldemocratie in Arnhem 1894-1904.
37 In *De Baanbreker* behoorde Arnhem samen met Utrecht, Leiden, Den Haag en enkele andere plaatsen tot de vaste rubrieken. Dat kwam omdat iemand uit Arnhem Troelstra goed op de hoogte hield van de situatie in de stad (Zie bijvoorbeeld: 'Arnhem', *De Baanbreker. Sociaaldemokratisch Volksblad*, 23 juni, 7 juli en 14 juli 1894).
38 'De nieuwe sociaal-demokratische partij', *Algemeen Handelsblad,* 27 augustus 1894.
39 K. Geertsma, 'De eerste opbouw V', *Het Volksblad voor Gelderland* (exacte datum onbekend, tussen mei en oktober 1935). IISG Amsterdam, Archief SDAP 885, Arnhem I/Arnhemsche Arbeidersvereniging 1895-1903 en knipsels over de sociaaldemocratie in Arnhem 1894-1904.
40 Erg lang duurde dat bestuurslidmaatschap niet. Huisschilder Israel werd een halfjaar later door zijn afdeling voor royement voorgedragen. Volgens Israel was sprake van een conflict met partijgenoot Snijders en was 'de Vereeniging er in geen enkel opzicht in betrokken'. Anderen meenden echter dat er sprake was van 'een zedelijke kwestie' (IISG Amsterdam, Archief SDAP 885, G. Israel aan het bestuur der afdeling Arnhem, 18 januari 1895; 'Partijzaken', *De Sociaaldemokraat,* 29 februari 1896). Deze Israel moet niet verward worden met de Arnhemmer B. Israel die wegens wanbetaling geroyeerd werd (IISG Amsterdam, Archief SDAP 886, N. Van Putten aan het partijbestuur, 30 januari, 28 februari, 8 april 1905).
41 IISG Amsterdam, Archief SDAP 10, Notulenboek Hoofdbestuur, vergaderingen (1/)7 november 1894 en 14 en 15 januari 1895.
42 Geertsma beschreef hoe de afdeling eerst overheerst werd door mensen met proletarische achtergrond. Pas rond 1900 kwamen de eerste intellectuelen aan boord. De aan de academie opgeleide kunstschilder in kwestie is Simon Moulijn die ook in hoofdstuk 6 besproken wordt (K. Geertsma, 'De eerste opbouw XVII'; *Het Volksblad voor Gelderland* (exacte datum onbekend, tussen mei en oktober 1935). IISG Amsterdam, Archief SDAP 885, Arnhem I/Arnhemsche Arbeidersvereniging 1895-1903 en knipsels over de sociaaldemocratie in Arnhem 1894-1904).
43 Dat is goed te zien bij Luremans zelf. Hij werd aanvankelijk geen lid en behoorde dus op grond van de ledenadministratie niet tot de eerste SDAP-leden. In de praktijk deelde hij de hele voorgeschiedenis met de rest van de leden (Luremans en Kruiderink, *Het eerste verzet,* 31; Dijkerman (e.a.), *100 jaar* SDAP, 13).
44 Bijna ieder nummer van *De Sociaal-Demokraat* tussen 1896 en 1900 bevat korte opmerkingen over de stand van zaken in Arnhem. Meestal zijn dat korte aankondigingen van activiteiten of opmerkingen van het bestuur over activiteiten van andere organisaties.
45 De Duitse Rijksdagafgevaardigde Harm en de Belgische partijgenoot Van Beveren bezochten dit congres ('Soc.dem. Arbeiderspartij', *Arnhemsche Courant,* 21 april 1897).
46 Er kon ook duurder overnacht worden. De prijzen varieerden van 40 cent tot 2 gulden ('Partikuliere Korrespondentie', *De Sociaaldemokraat*, 20 maart 1897; 'Partijzaken', *De Sociaaldemokraat*, 3 april 1897).
47 Er werd niet geleerd van deze geschiedenis. De Arnhemmers overkwam hetzelfde een jaar later voor de tweede keer. Troelstra zou in het logegebouw komen spreken, maar alle aanplakbiljetten en advertenties ten spijt: de avond tevoren werd de sociaaldemocraten de toegang tot de zaal ontzegd (IISG Amsterdam, Archief SDAP 885, K. Ruitenbeek aan het partijbestuur, 5 november 1898).
48 Beeld congres: 'Sociaaldemocratisch Congres', *Arnhemsche Courant,* 21 april 1897; 'Congres der

Sociaal Democratische Arbeiderspartij', *Algemeen Handelsblad*, 19 april 1897. Citaat: 'Officiëel verslag van het Kongres der Sociaaldemokratische Arbeiderspartij in Nederland', Bijvoegsel bij *De Sociaaldemokraat*, 24 april 1897.

49 'Officiëel verslag van het Kongres der Sociaaldemokratische Arbeiderspartij in Nederland', Bijvoegsel bij *De Sociaaldemokraat*, 24 april 1897.

50 Inschatting op basis van congresstukken en K. Geertsma, 'De eerste opbouw VII', *Het Volksblad voor Gelderland* (exacte datum onbekend, tussen mei en oktober 1935). IISG Amsterdam, Archief SDAP 885, Arnhem 1/Arnhemsche Arbeidersvereniging 1895-1903 en knipsels over de sociaaldemocratie in Arnhem 1894-1904; 'Officiëel verslag van het Kongres der Sociaaldemokratische Arbeiderspartij in Nederland', Bijvoegsel bij *De Sociaaldemokraat*, 24 april 1897.

51 'Na ons kongres', *De Sociaaldemokraat*, 24 april 1897.

52 IISG Amsterdam, Archief SDAP 885, J. Wagenmakers aan het partijbestuur, 9 april 1897.

53 'J.W.A. Zoestbergen†', *Het Vaderland*, 1 maart 1935; K. Geertsma, 'Uit de nalatenschap van Zoestbergen II', *Het Volksblad voor Gelderland* (exacte datum onbekend, tussen mei en oktober 1935). IISG Amsterdam, Archief SDAP 885, Arnhem 1/Arnhemsche Arbeidersvereniging 1895-1903 en knipsels over de sociaaldemocratie in Arnhem 1894-1904.

54 K. Geertsma, 'De eerste opbouw VIII', *Het Volksblad voor Gelderland* (exacte datum onbekend, tussen mei en oktober 1935). IISG Amsterdam, Archief SDAP 885, Arnhem 1/Arnhemsche Arbeidersvereniging 1895-1903 en knipsels over de sociaaldemocratie in Arnhem 1894-1904.

55 Op basis van de vroegst beschikbare ledenlijsten: IISG Amsterdam, Archief SDAP 885, Ruitenbeek aan onbekend (waarschijnlijk Van Kuijkhof), 28 Oktober 1898; Ledenlijst Afd. Arnhem SDAP [waarschijnlijk 7/7/9[8]; Ledenlijst [waarschijnlijk 30 september 98].

56 IISG Amsterdam, Archief SDAP 885, K. Ruitenbeek aan het partijbestuur (Kort verslag van de werkzaamheden der Afdeeling Arnhem SDAP over 1898 tot half maart 1899), 24 maart 1899.

57 De toenemende interesse is nog het beste te zien in de grote groei van het aantal abonnementen op *De Sociaal-Democraat*, vooral in het vierde kwartaal van 1898 (IISG Amsterdam, Archief SDAP 2729 deel I, abonnementen op *De Sociaaldemokraat 1898 – 1900*, alfabetisch op plaatsnaam A – N).

58 K. Geertsma, 'De eerste opbouw VIII', *Het Volksblad voor Gelderland* (exacte datum onbekend, tussen mei en oktober 1935). IISG Amsterdam, Archief SDAP 885, Arnhem 1/Arnhemsche Arbeidersvereniging 1895-1903 en knipsels over de sociaaldemocratie in Arnhem 1894-1904.

59 K. Geertsma, 'De eerste opbouw XVII', *Het Volksblad voor Gelderland* (exacte datum onbekend, tussen mei en oktober 1935). IISG Amsterdam, Archief SDAP 885, Arnhem 1/Arnhemsche Arbeidersvereniging 1895-1903 en knipsels over de sociaaldemocratie in Arnhem 1894-1904; IISG Amsterdam, Archief SDAP 885, K. Ruitenbeek aan het partijbestuur (jaarverslag 1898), 24 maart 1899.

60 K. Geertsma, 'De eerste opbouw XII', *Het Volksblad voor Gelderland* (exacte datum onbekend, tussen mei en oktober 1935). IISG Amsterdam, Archief SDAP 885, Arnhem 1/Arnhemsche Arbeidersvereniging 1895-1903 en knipsels over de sociaaldemocratie in Arnhem 1894-1904.

61 IISG Amsterdam, Archief SDAP 885, Van de partijsecretaris aan het afdelingsbestuur Arnhem, Afschrift gezonden aan de besturen van de Afd. SDAP en van de AVV te Arnhem 21 mei 1901; IISG Amsterdam, Archief SDAP 885, Van H. Geertsma aan het partijbestuur, 21 en 22 mei 1901. Er zijn aanwijzingen dat deze truc niet alleen met de statuten van de kiesvereniging te maken had, maar dat deze afdeling al langer (in ieder geval al in 1894) een (illegaal) ballotagesysteem hanteerde. K. Geertsma schrijft daarover in zijn memoires (K. Geertsma, 'De eerste opbouw III', *Het Volksblad voor Gelderland* (exacte datum onbekend, tussen mei en oktober 1935). IISG Amsterdam, Archief SDAP 885, Arnhem 1/Arnhemsche Arbeidersvereniging 1895-1903 en knipsels over de sociaaldemocratie in Arnhem 1894-1904.).

62 'Beknopt vijf-en-twintigjarig overzicht der Arbeidersbeweging te Groningen I. 1868-1893', *Bijvoegsel bij De Wachter. Soc.-Demokratisch Volksblad*, 4 augustus 1894. Deze vierdelige reeks is waarschijnlijk geschreven door Gerrit Nanninga.

63 T.J. Zanen, *Macht en onmacht. 130 jaar vakbeweging in Groningen* (Groningen 2003) 25.

64 'Binnenland', *De Tijd*, 13 juli 1880. F.E.L. Urban was enige tijd secretaris van deze liberale vereniging, hij stond zeer sceptisch tegenover het socialisme.

65 De Unie was een linksliberale vereniging waar ook mensen als Frank van der Goes en Bram Loopuit lid van waren (J.A. Nieuwenhuis, *Een halve eeuw onder socialisten. Bijdrage tot de geschiedenis van het socialisme in Nederland* (Zeist 1933) 55).

66 Zo zat hij bijvoorbeeld met Jan Fortuijn in het bestuur van de vereniging 'Algemeen Kies- en Stemrecht' ('De vereeniging "algemeen kies- en stemrecht"', *Algemeen Handelsblad*, 17 september 1880).
67 'De propagandaclub te Groningen', *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 16 oktober 1884; J.A. Nieuwenhuis, *Uit den tijd der voortrekkers* (Amsterdam 1927) 44-45.
68 G. Bruintjes, *Socialisme in Groningen 1881-1894* (Amsterdam 1981) 139.
69 'De jongelingschap (1884-1894)', *De Wachter. Socialistisch weekblad voor Groningen en Noordelijk Drenthe*, 24 februari 1894. In meerdere steden zou vanaf 1885 een 'Socialistische Jongelieden Bond' ontstaan. Meestal werden die bonden vanuit de afdeling van de SDB in het leven geroepen. Groningen is zeldzaam omdat de volgorde hier andersom was (G. Harmsen, *Blauwe en rode jeugd. Ontstaan, ontwikkeling en teruggang van de Nederlandse jeugdbeweging tussen 1853 en 1940* (Nijmegen 1975) 27).
70 J. Houkes, 'Urban', *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging*, http://socialhistory.org/bwsa/biografie/urban.
71 Zanen, *Macht en onmacht*, 355; Nieuwenhuis, *Uit den tijd der voortrekkers*, 120; Bruintjes, *Socialisme in Groningen*, 30-31.
72 Bruintjes, *Socialisme in Groningen*, 32.
73 Het is mogelijk dat de Ontwikkeling zich in 1884 ook in het geheim aansloot bij de SDB. Op dat moment vermeldt het jaarverslag van de SDB in ieder geval een Groningse vereniging die lid van de bond wordt (Bruintjes, *Socialisme in Groningen*, 32). Dat zij zich aansloot bij de 'Sociaal-Democratische Jongelingsbond' is zeker ('Beknopt vijf-en-twintigjarig overzicht der Arbeidersbeweging te Groningen II. 1868-1893', *Bijvoegsel bij De Wachter. Soc.-Demokratisch Volksblad*, 18 augustus 1894).
74 Bruintjes, *Socialisme in Groningen*, 36.
75 Deze club mensen was niet heel groot, al telde de SDB in november 1886 al 'meer leden dan al de overige werkliedenvereenigingen uit Groningen te zamen' ('Uit Groningen', *Groninger weekblad. Radicale courant voor Nederland*, 6 november 1886).
76 'Beknopt vijf-en-twintigjarig overzicht der Arbeidersbeweging te Groningen I & III. 1868-1893', *Bijvoegsel bij De Wachter. Soc.-Demokratisch Volksblad*, 4 augustus en 1 september 1894.
77 Dit is de huidige Coehoornsingel: het adres van dit gebouw werd in die dagen regelmatig vermeld in advertenties en artikelen. Vooral het *Nieuwsblad van het Noorden* kende veel advertenties van de Eendracht. Op 23 juni 1888 staan er bijvoorbeeld drie advertenties onder elkaar in de krant. De reden voor deze overdaad is dat Joan Nieuwenhuis bij die krant de scepter zwaaide. Na zijn vertrek zou het blad bij socialisten uit de gratie raken. Johan Schaper liet in zijn *De Wachter* geen gelegenheid onbenut om het te bespotten ('Op den uitkijk', *De Wachter*, 27 januari 1894, 10 februari 1894, 23 maart 1895. De variërende ondertitels van *De Wachter* zijn hier weggelaten).
78 IISG Amsterdam, Archief W.H. Vliegen 2, Map met brieven met inlichtingen ivm. *De Dageraad* en *Die onze kracht*, G, Nanninga aan W.H. Vliegen, 23 mei 1902.
79 Het carrièrepad van Nanninga is goed te volgen in het bevolkingsregister van de gemeente Groningen waar hij achtereenvolgens als timmerman, kastelein, boekhouder en administrateur opdook (Groninger Archieven, Bevolkingsregisters (van 1860 tot 1910) Stad Groningen, gegevens G. Nanninga (7 december 1858)).
80 'Gerrit Nanninga 70 jaar', *Het Volk*, 5 december 1928.
81 H.A. Bastiaans, *De Toekomst 50 jaar* (Groningen 1938) 8; T. Oosterhuis, *Niet om het gewin, maar om het gezin. De geschiedenis van de verbruikscoöperatie in Nederland vanaf 1865* (Den Haag 2000) 47.
82 In de Eendracht kwamen zowel socialisten als liberalen samen. Op sommige momenten loonde het de moeite om beide gebouwen te bezoeken omdat er parallel spreekbeurten gehouden werden. Een voorbeeld van een moment waarop beide zalen aan de Zuiderbinnensingel tegelijkertijd voor socialistische spreekbeurten gebruikt werden, is te vinden in: 'Stad en dorp', *Nieuwsblad van het Noorden*, 21 september 1892.
83 Te lezen in een advertentie voor 'coöperatieve vereniging "De Toekomst"', zoals afgebeeld in: P.Hoekman en J. Houkes, 'De oude beweging en het vrije socialisme, 1882-1920' in: P. Hoekman, J. Houkes, O. Knottnerus (red.), *Een eeuw socialisme en arbeidersbeweging in Groningen. 1885-1985* (Groningen 1986) 40-68, aldaar 44.
84 'Beknopt vijf-en-twintigjarig overzicht der Arbeidersbeweging te Groningen IV. 1868-1893', *Bijvoegsel bij De Wachter. Soc.-Demokratisch Volksblad*, 22 september 1894; IISG Amsterdam, Archief

SDB 18, Tjerk Luitjes aan de (waarschijnlijk) de Centrale Raad, 17 november 1889; Johan Schaper, *Een halve eeuw van strijd 1* (Groningen 1933) 71. Het socialistische karakter blijkt overigens in verschillende gradaties te bestaan. Luitjes schreef over de gemengde vereeniging en de verenigingen voor timmerlieden, metaalbewerkers, vrouwen, schilders, stucadoors en jongelingen. Deze clubs waren rechtstreeks aangesloten bij De Toekomst. Zangvereniging 'Door het volk, voor het volk' en toneelclub 'De Vrijheid' oefenden bij De Toekomst en hadden een socialistisch karakter. De toneelclub aanvaardde zelf alleen leden van de partij.

85 De schermclub heette Mars en stond onder leiding van een 'lawaaierige steenhouwer, schermmeester en oud-militair' die 'weleens een borreltje teveel' dronk ('Door het volk – Voor het volk', *Nieuwsblad van het Noorden*, 11 augustus 1888; Schaper, *Een halve eeuw van strijd 1*, 32, 35).

86 K. ter Laan, Lemma 'De Toekomst' in: K. ter Laan, *Groninger Encyclopedie deel 11* (Groningen 1955) 789.

87 Dit was de leus die voor enige tijd de advertenties van De Toekomst sierde. Zie daarvoor bijvoorbeeld: 'Advertentie De toekomst', *Nieuwsblad van het Noorden*, 18 augustus 1888.

88 Hoezeer dit idee gekopieerd was uit Gent, bleek ook toen Edmond van Beveren (de leider van de Gentse Vooruit) naar Groningen kwam om een toelichting te geven op het fenomeen coöperatie (H. Defoort, *Werklieden bemint uw profijt. De Belgische sociaaldemocratie in Europa* (Leuven 2006) 173; Bruintjes, *Socialisme in Groningen*, 66).

89 Er was zelfs even het idee om een coöperatieve apotheek en doktersdienst in het leven te roepen. Dat bleek echter niet haalbaar (Bastiaans, *De Toekomst 50 jaar*, 20; 'Gerrit Nanninga 70 jaar', *Het Volk*, 5 december 1928.

90 Bruintjes, *Socialisme in Groningen*, 66.

91 J. Houkes, *Travailleur. Een politieke biografie van de Groninger anarchist Tjerk Luitjes 1884-1910* (Groningen 1985) 5-7.

92 Idem, 19-21.

93 Hoekman en Houkes, 'De oude beweging en het vrije socialisme', 47-49.

94 Voor een overzicht van de situatie die rondom Luitjes ontstond zie: Houkes, *Travailleur*, 20-61.

95 'Wie zijn de vijanden III', *Ordelijke hervorming*, 30 december 1893.

96 De agitatie van Luitjes had op lange termijn minder positieve gevolgen. Partijgenoot Mook uit Oude Pekela schreef in 1899 over de periode-Luitjes: 'Pekela is een flinke fabrieksstreek, dus werkend volk genoeg. Vroeger, voor ongeveer 6 jaren hebben enkele reuvolutieonaire [sic] leiders hier veel onheil gesticht, toen bestond er in een ogenblik een vereeniging van eenige honderden personen (doch die waren even gauw verdwenen) en thans is het zo treurig gesteld dat er haast geen kans is om ook nog maar eenige goede leden machtig te worden' (IISG Amsterdam, Archief SDAP 2365b, Kiesrechtactie en Nederlandsch Comité voor Algemeen Kiesrecht (1899), K. Mook aan J. van Kuijkhof (27 september 1899)).

97 'De onlusten in Groningen', *Nieuwsblad van het Noorden*, 29 januari 1893; 'Binnenland', *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 7 mei 1893.

98 Dit leidde uiteindelijk tot een rechtszaak tegen Johan Schaper, Evert Jan Urban en Henri van Kol, de sprekers van die avond. De rechtszaak is tot in detail besproken door Nellie van Kol, de vrouw van Henri ('Een terechtzitting', *De locomotief. Samarangsch handels- en advertentieblad*, 19 augustus 1893).

99 'De onlusten in Groningen', *Nieuwsblad van het Noorden*, 29 januari 1893; 'Binnenland', *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 7 mei 1893; 'De meibetooging te Groningen', *De Wachter. Socialistisch weekblad voor Groningen en Noordelijke Drenthe*, 7 mei 1893. Van Stork hadden de Amsterdamse SDAP-leden geen last meer. Hij overleed anderhalve week voor de oprichting van de partij ('Stadsnieuws. J.D. Stork', *De Amsterdammer*, 21 augustus 1894).

100 'De oranjeweek in het noorden', *Algemeen Handelsblad*, 23 juni 1892; 'De koninginnen in Groningen', *Leeuwarder Courant*, 23 juni 1892.

101 Sommige parlementairen dachten dat Groningen expres was uitgezocht als congreslocatie door Sam Coltof, de secretaris van de Centrale Raad.

102 Bruintjes, *Socialisme in Groningen*, 61.

103 Nanninga stond zelfs als enige Groninger op de officiële aankondiging van deze bijeenkomst ('Kiesrechtdemonstratie', *De Telegraaf*, 4 mei 1894).

104 J. Houkes, 'Gerrit Nanninga (1885-1933)' in: P. Hoekman, J. Houkes en O. Knottnerus (red.), *Een eeuw socialisme en arbeidersbeweging in Groningen. 1885-1985* (Groningen 1986) 108-111, aldaar 110. Kennelijk was Nanninga geen buitencategorie sociaaldemocraat, want hij werd ook niet

uitgenodigd voor de inleidende besprekingen (Wansink, *Het socialisme op de tweesprong*, 167).

105 J. Schaper, *Een halve eeuw van strijd II* (Groningen 1935) 9; IISG Amsterdam, Archief SDAP 1073a, N.H. Luigies aan den secretaris Hoofdbestuur SDAP in Nederland, 13 september 1894; 'Soc.-dem. Arbeiderspartij', *De Wachter. Soc.-Demokratisch Volksblad*, 17 september 1894.

106 Schaper, *Een halve eeuw van strijd* II, 18.

107 'Helsdingen in De Toekomst', *De Wachter. Soc.-Demokratisch Volksblad*, 29 september 1894.

108 Houkes, 'Gerrit Nanninga', 110.

109 Bastiaans, *De Toekomst 50 jaar*, 28.

110 Groninger Archieven, Bevolkingsregisters (1890-1900) Stad Groningen, gegevens G. Nanninga (7 december 1858).

111 Bastiaans, *De Toekomst 50 jaar*, 15.

112 Idem, 11.

113 IISG Amsterdam, Archief SDAP Groningen 14, Jaarverslag SDAP Groningen over 1899-1900, pagina 3.

114 Groninger Archieven, Archief gemeentebestuur Groningen. Openbare orde: toezicht op samenkomsten en op koffiehuizen, tapperijen en logementen. Aanvraag donderdag 17 oktober 1895.

115 'Partijzaken', *De Sociaaldemokraat*, 13 juni 1896.

116 Toen Johan Schaper in 1897 aan de gemeenteraadsverkiezingen meedeed, kon hij op een tegendemonstratie van zijn voormalige vriend Tjerk Luitjes rekenen. Na een spreekbeurt in de Toekomst ontstond er een opstootje tussen Schaper en aanhangers van Luitjes. De SDAP besloot daarop uit te wijken naar de Eendracht ('Partikuliere Korrespondentie', *De Sociaaldemokraat*, 13 maart 1897).

117 Groninger Archieven, Verzameling losse stukken gemeentearchief (1502), Notulen van de coöperatieve vereniging De Toekomst, Jaarvergadering 19 januari 1896.

118 Bastiaans, *De Toekomst 50 jaar*, 26; Groninger Archieven, Verzameling losse stukken gemeentearchief (1502), Notulen van de coöperatieve vereniging De Toekomst, Jaarvergadering 21 juli 1895. Deze notulen geven een vertekend beeld van de stand van zaken omdat er meer niet dan wel besproken werd. Er wordt met geen woord over de verschillende partijen gerept en evenmin wordt de situatie van Nanninga besproken (Groninger Archieven, Verzameling losse stukken gemeentearchief (1502), Notulen van de coöperatieve vereniging De Toekomst, Jaarvergadering 30 juli 1898).

119 Er mocht altijd al tot laat muziek gemaakt worden: Groninger Archieven, Archief gemeentebestuur Groningen. Openbare orde: toezicht op samenkomsten en op koffiehuizen, tapperijen en logementen. Aanvraag dinsdag 12 september 1895. Na verloop van tijd werd steeds meer van die mogelijkheid gebruikgemaakt en traden koren, toneelgezelschappen, circusartiesten en variété-artiesten op. Zie bijvoorbeeld de advertenties van de Toekomst in het *Nieuwsblad van het Noorden* van 23 september 1898, 15 oktober 1898, 6 november 1898, 13 november 1898.

120 De krant *De Wachter* liep niet lekker, financieel ging het niet goed, de animo voor bijeenkomsten was niet optimaal. Het werd geïllustreerd in een brief van Johan Schaper waar de vermoeidheid vanaf droop en waarin hij zijn partijgenoten opriep ten minste 'morele steun' aan de lokale krant te geven en mee te denken met de redacteur (IISG Amsterdam, Archief SDAP Groningen 15, Schaper aan het afdeling Groningen, 30 maart 1895).

121 Schaper, *Een halve eeuw van strijd II*, 38. Hiermee volgde Schaper zichzelf in zekere zin op. Voor de SDB was hij ook al enige tijd propagandist geweest (idem, 76).

122 Idem, 56. Deze krant kon zichzelf nauwelijks bedruipen. Partijgenoten moesten bijspringen, zo was er een telegraafambtenaar die maar liefst 30 gulden abonnementsgeld betaalde.

123 H. Wedman, 'The Implantation of the Labour Movement in Groningen before 1918', *TVSG* 18 (1992) 353-369, aldaar 364.

124 IISG Amsterdam, Archief SDAP Groningen 129, notulen Arbeiderskiesvereniging, vergadering 7 december 1896.

125 Dat blijkt ook uit het feit dat de Groningers zich graag met de landelijke partij bemoeiden. Zo stuurden ze een bericht aan het partijbestuur waarin stond dat het partijbestuur niet gemachtigd was 'voorstellen op het congres te doen'. Dat werd door het partijbestuur afgedaan als kletskoek (IISG Amsterdam, Archief SDAP 1073a, G. Nanninga aan het partijbestuur, 20 december 1897 (inclusief reacties van het partijbestuur)).

126 Soms werden de afmeldingen van anderen alvast maar vermeld in nieuwe uitnodigingen. Dat gebeurde bijvoorbeeld toen Henri Polak werd gevraagd te komen spreken omdat de afdeling

'telkens teleurgesteld' was door P.J. Troelstra en H. Roland Holst (IISG Amsterdam, Archief ANDB, 3064/6, Het bestuur van de afdeling Groningen aan Henri Polak, 13 februari 1899).

127 Maas, *Sociaal-democratische gemeentepolitiek*, 29-33.

128 P. Kooij, *Groningen 1870-1914. Sociale veranderingen en economische ontwikkeling in een regionaal centrum* (Assen/Maastricht 1987) 63-66.

129 Wedman, 'The implantation of the labour movement', 365.

130 IISG Amsterdam, Archief SDAP Groningen 7, Notulen bestuursvergadering SDAP Groningen februari 1901 – juni 1907: vergadering 19 juli, 9 en 22 september 1901. Op de vergadering van 19 juli was zelfs besproken om – als dat nodig zou blijken – zelfs in het geheim een financiële bijdrage te leveren aan een voordracht waarvan het bestuur wist dat dit tot onrust zou leiden binnen het PAS.

131 B. van Houten en H. Wedman, 'De SDAP in stad en ommeland 1894-1940' in: P. Hoekman, J. Houkes, O. Knottnerus (red.), *Een eeuw socialisme en arbeidersbeweging in Groningen. 1885-1985* (Groningen 1986) 76-103, aldaar 84-86.

132 Vanaf 1907 zou De Toekomst daadwerkelijk winst gaan uitbetalen aan de SDAP (Van Houten en Wedman, 'De SDAP in stad en ommeland', 84).

133 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1073a, G. Nanninga aan het partijbestuur, 10 oktober 1901; IISG Amsterdam, Archief SDAP 1848, R. Diamant (namens het hoofdbestuur van De Zaaier) aan het partijbestuur, 14 november 1902.

134 'Vervolg nieuwstijdingen', *Het Volk*, 22 september 1900.

135 Dat is terug te zien in diverse documenten van de afdeling. Maar ook op andere plaatsen, zoals bijvoorbeeld de arbeiderskiesvereniging (IISG Amsterdam, Archief SDAP Groningen 129, notulen Arbeiderskiesvereniging, vergadering 10 februari 1898).

136 Het is niet meer mogelijk om de beroepen van alle leden in deze periode te achterhalen, daarvoor zijn gegevens simpelweg te summier en te moeilijk te controleren. Deze algemene uitspraak is gebaseerd op allerlei verschillende bronnen uit het IISG die naast het bevolkingsregister in de Groninger Archieven zijn gelegd. Een interessant document is bijvoorbeeld: IISG Amsterdam, Archief SDAP afdeling Groningen 30, Ledenlijst afdeling Groningen. Hoewel dit document als ledenlijst gearchiveerd is, is het aannemelijker dat dit een verzendlijst voor een blad was. Er staan namelijk verschillende gebouwen als bibliotheken en leeszalen op. Door dit document naast inventarisaties van leden te leggen (met zekere ledennamen, maar zonder adressen), ontstaat een gefragmenteerd beeld. Volledige zekerheid is echter niet meer te geven en daarom wordt aan de opbouw van het ledenbestand hier weinig aandacht besteed (IISG Amsterdam, Archief SDAP 1073a, Verschillende ledenlijsten en jaarverslagen van de afdeling Groningen zoals: opgave van leden van de afdeling Groningen via invulformulier met als datum 6 januari, 7 april, 2 juli, 3 oktober 1906, 3 januari, 4 april, 1 juli, 1 oktober 1907, 2 januari, 1 april, 1 juli, 1 oktober 1908, 2 januari, 1 april, 1 juli, 1 oktober 1909; 'Verslag van de Werkzaamheden der Afd. Groningen SDAP 1 januari-31 december 1904'; Koekebakker aan PB 30 januari 1905; Van de Vall aan (waarschijnlijk) PB 1 januari 1907 (moet waarschijnlijk 1908 zijn); W. Van de Vall 'Jaarverslag van de afdeeling Groningen der SDAP over het boek jaar 1906 – '07' Van de Vall 'Verslag van de werkzaamheden van de afd. Groningen der SDAP voor het boekjaar 1907-1908).

137 In de ledenadministratie is dat niet terug te vinden. Maar er wordt ook geen melding van gemaakt in de belangrijkste publicaties over joods Groningen (zie bijvoorbeeld: Stefan van der Poel, *Joodse stadjers, de joodse gemeenschap in Groningen 1796-1945* (Groningen 2004)).

138 Schaper, *Een halve eeuw van strijd II*, 47. Daarbij moet worden opgemerkt dat Groningen ook veel minder joodse inwoners kende (2500) dan Amsterdam (65.500) (Schrevel, 'Als socialist, niet als Israeliet', 501).

139 Er was een ander lid binnen de afdeling dat zich wel nadrukkelijk als jood profileerde. Dat was Simon Frank; hij was tot 1908 lid van de afdeling Groningen. Hij schreef in deze tijd over het zionisme en het 'Joodsche vraagstuk' en hield lezingen over het zionisme in Noord-Nederland (IISG Amsterdam, Archief SDAP Groningen 10, Voorstel S. Frank aangaande het jodenvraagstuk, verworpen op de huishoudelijke vergadering 29 januari 1907). Aan zijn afscheid van de partij lag een conflict met uitgerekend het joodse partijlid Nathan de Vries ten grondslag (IISG Amsterdam, Archief SDAP Groningen 31, S. Frank aan het afdelingsbestuur Groningen, 17 november 1908).

140 Frieswijk, *Socialisme in Friesland*, 191-192. Hoezeer de SDB zich op Friesland richtte was ook goed te zien in de reeks 'Brieven uit Friesland', die in de periode vlak voor de splitsing in *Recht voor Allen* verschenen.

141 Dat het anarchisme nog niet was opgegeven in 1894, blijkt uit een stevig debat over nut en nadeel van het parlementarisme in de kolommen van het *Friesch Volksblad* in de nummers van juli 1894. Het werd later ook meer beschouwend besproken, bijvoorbeeld in: 'De arbeidersbeweging in Friesland', *De Sociaaldemokraat*, 20 februari 1897.

142 Frieswijk, *Socialisme in Friesland,* 225.

143 Dit gebeurde niet alleen in Friesland. Dit patroon is overal in het land waarneembaar. Bovendien zijn er ook varianten. In Vlaardingen bijvoorbeeld werd de afdeling in eerste instantie vanuit, maar vervolgens naast de Volkskiesvereniging opgericht (IISG Amsterdam, Archief SDAP 1590, J.H. Roldanus aan J. van Kuijkhof, 18 november 1904).

144 IISG Amsterdam, Archief SDAP 984, K. Wiersma aan het partijbestuur, 2 april 1895.

145 IISG Amsterdam, Archief SDAP 984, M. Hillebrand aan J. van Kuijkhof, 14 januari 1899 en M. Hillebrand aan W.R. Brunse/Brunte 22 april 1899. Het gaat hier over de oprichting van de kiesvereniging, maar het feit dat deze brieven gewisseld worden met Van Kuijkhof, laat al iets van de intenties zien.

146 Hillebrand werd in 1866 geboren in Dokkum, alwaar zijn vader de uitbater van een café was. Menne werkte zo nu en dan bij zijn vader in het café, maar ging na diens dood aan de slag als koopman. Hij werd een bekende verschijning in Dokkum en omgeving ('Menne Hillebrand, een Dokkumer socialist', *Leeuwarder courant*, 18 februari 1978).

147 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1039, G. Dijkstra aan G. Israel, 21 oktober 1894 en P. van Dam aan het partijbestuur, 3 april 1898.

148 IISG Amsterdam, Archief SDAP 833, K. Dijkstra aan het partijbestuur, 2 mei 1905. Dit is een wat later voorbeeld, maar eerder gebeurde hetzelfde. Zie bijvoorbeeld Lekkum: IISG Amsterdam, Archief SDAP 1236, W.C. Veldman aan Schaper, 12 april 1895. Daar besloot de afdeling na financiële problemen als 'vrije SD vereeniging' door te gaan.

149 Deze opsomming werd vanaf 1901 in drie van de vijf notulenboeken bijgeschreven (IISG Amsterdam, Archief SDAP afdeling Lemmer, Notulenboeken Afdeling Lemmer 1894 – 1920, Notulenboeken van 1894 – 1904, 1912 – 1916 en 1917 – 1920).

150 Wie een sfeerimpressfie van de vroege beweging in Friesland wil lezen, doet er goed aan een blik te werpen in de sleutelroman *Barthold Meryan* van Cornélie Huygens. Zij geeft een uitvoerige beschrijving van een vergaderspektakel in een klein Fries dorp ten tijde van de SDB (C. Huygens, *Barthold Meryan* (Amsterdam 1897) vanaf pagina 242).

151 'De nieuwe sociaal-democratische partij', *Algemeen Handelsblad,* 27 augustus 1894; Frieswijk, *Socialisme in Friesland,* 225, 246.

152 'De konferentie voor de nieuwe partij te Zwolle', *De Wachter. Soc.-Demokratisch Volksblad*, 1 september 1894; P.J. Troelstra, 'De wording der S.D.A.P.' in: *Na tien jaar. Gedenkschrift bij het tienjarig bestaan der Sociaal Democratische Arbeiders Partij,* SDAP (Amsterdam 1904) 85-134, aldaar 133. Ook in de diverse boeken van Vliegen wordt niet over een afdeling gesproken.

153 Toen SDAP-voorman Marten Kalsbeek in 1904 overleed, verscheen er een In Memoriam van hem in het *Arbeidersjaarboekje voor 1905*. Daarin schrijft zijn beste vriend en medestrijder niets over een SDB-afdeling, maar vertelt hij juist hoe Kalsbeek de SDAP-afdeling vanuit de NBAKS oprichtte (C. Kasje, '†M. Kalsbeek' in: SDAP, *Arbeidersjaarboekje voor 1905* (Amsterdam 1904) 64).

154 Gemeente Boarnsterhim, Ingekomen stukken gemeente Warga, gemeente Idaarderadeel, Brief J. Tanja, 12 juni 1893.

155 Frieswijk, *Socialisme in Friesland,* 102.

156 'Binnenland', *De Standaard*, 2 oktober 1890; 'Begrafenis T.M. de Boer', *Leeuwarder Courant,* 12 oktober 1933; 'Advertentien', *Leeuwarder Courant,* 29 oktober 1890; 'Advertentie', *Leeuwarder Courant*, 18 november 1891.

157 'Advertentie Bond Alg. K. en St.', *Leeuwarder Courant,* 12 oktober 1891 en 3 juni 1892.

158 H.J. Poutsma (uitg.), *Almanak voor de volkspartij in Friesland. Jaargang 1892* (Sneek 1892) XII.

159 'Binnenland', *Nieuwsblad van het Noorden*, 12 maart 1893; 'Leeuwarden', *Leeuwarder Courant*, 21 maart 1893; 'Friesch comité voor de volkspartij', *De Klok*, 11 maart 1893.

160 Dit gold ook voor de banieren van de verenigingen uit Arnhem, Groningen en Holwerd ('De meeting te Deventer', *De Baanbreker. Sociaaldemokratisch Volksblad*, 19 mei 1894).

161 Het is aannemelijk dat het grotendeels om dezelfde mensen gaat, hoewel lang niet alle zeventig leden van de NBAKS overstapten. Naast Tiemen de Boer waren dat ook Eelke van der Meulen en Jan Veenstra. Zie daarvoor: Poutsma (uitg.), *Almanak voor de volkspartij*, XII; IISG Amsterdam, Archief SDAP 1614, L. van Loon aan J. van Kuijkhof, Ledenlijst 1898 afdeling Warga, 18 juli 1898 (namen aangevuld met gegevens uit latere ledenlijsten).

162 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1614, L. van Loon aan J. van Kuijkhof, Ledenlijst 1898 afdeling Warga, 18 juli 1898 (namen aangevuld met gegevens uit latere ledenlijsten); Archieven gemeente Boarnsterhim, Bevolkingsregister gemeente Warga 1894. Niet alle leden zijn even gemakkelijk te traceren, daarom is alleen geschreven over mensen waar geen onduidelijkheid over bestond. Ook zijn er soms problemen met betalingen waardoor mensen (al dan niet tijdelijk) van de ledenlijst verdwenen.

163 Dit was de eerste coöperatieve zuivelfabriek in Nederland. Het was echter geen arbeiderscoöperatie. Dat bleek wel toen directeur Kuyper op 14 maart 1895 een proces verbaal kreeg voor de overtreding van de arbeidswet (Archieven gemeente Boarnsterhim, Register van opgemaakte en verzonden processen verbaal, gemeente Idaarderadeel (15 maart 1895)).

164 Gemeentelijke archieven gemeente Boarnsterhim, Bevolkingsregister gemeente Warga 1890-1900.

165 Zonder dat de leden van de afdeling genoemd worden, wordt de armoede in Warga goed verbeeld in het boek *Afke's Tiental* van Nynke van Hichtum, het pseudoniem van Sjoukje Bokma de Boer, de vrouw van Pieter Jelles Troelstra. Naar de achtergrond van dat boek is onderzoek gedaan door J.J. Kalma en later ook door Aukje Holtrop (N. Van Hichtum, *Afkes's tiental: een schets uit het Friesche arbeidersleven* (Groningen 1903); J.J. Kalma, *Nynke fan Hichtum en Afke fan Wergea: de skriuwster Sj. Troelstra-Bokma de Boer (1860-1939) en 'Afke's tiental'* (Bolsward 1967); A. Holtrop, *Nynke van Hichtum. Leven en wereld van Sjoukje Bokma de Boer 1860-1939* (Amsterdam 2005)).

166 In 1898 waren er slechts zeven betalende leden (van de negentien op de ledenlijst), in 1902 waren dat er acht. Ondertussen prijkten er nog tien namen op de ledenlijst van mensen die niet betaalden. Daarna nam het ledental toe (IISG Amsterdam, Archief SDAP 1614, Bijschrift op de ledenlijst Warga 1898 en J. de Visser aan het partijbestuur, 10 maart 1903).

167 Verteld door J.M. de Boer tijdens een jubileumvergadering in 1909 (Tresoar Leeuwarden (archief 314 – ingang 6356), 'Notulenboek Afdeling Warga van de SDAP 1908-1917'). En specifiek voor 1902: 'Uit de provincie', *Leeuwarder Courant*, 9 oktober 1902.

168 'Advertentie Kiezersvereeniging Idaarderadeel', *Leeuwarder Courant*, 8 juli 1895; 'Advertentie SDAP', *Leeuwarder Courant*, 12 juli 1897; 'Begrafenis T.M. de Boer', *Leeuwarder Courant*, 12 oktober 1933.

169 'Binnenland', *Leeuwarder Courant*, 6 juli 1897.

170 Deze jeugdvriend Cornelis Kasje was de zoon van een vriendin van zijn moeder ('Aan onzen redacteur-propagandist M. Kalsbeek', *De zuivelbewerker. Orgaan van den bond van zuivelfabrieksarbeiders in Nederland*, 21 september 1904). Voor een levensbeschrijving van een zuivelarbeider die door Kalsbeek in de beweging getrokken werd zie: J.F. Ankersmit, *Arbeiderslevens* (Amsterdam 1919) 73-83.

171 Johan Frieswijk, *Om een beter leven. Strijd en organisatie van de land-, veen- en zuivelarbeiders in het noorden van Nederland (1850-1914)* (Leeuwarden 1989) 188; C. Kasje, *Een woord aan de zuivelarbeiders* (Leeuwarden 1915) 2.

172 Kalsbeek was onder andere lid van de agrarische commissie van de SDAP. Zijn geschreven werk was ook opmerkelijk. Hoewel hij als zoon van een landarbeider nauwelijks geschoold was, als arbeider weinig vrije tijd had en bovendien ernstig ziek was, publiceerde hij enkele doortimmerde artikelen in *De Nieuwe Tijd*. Zie bijvoorbeeld: M. Kalsbeek, 'De zuivelindustrie in Friesland en het pachtstelsel', *De Nieuwe Tijd* VI, (1901) 540-565; M. Kalsbeek 'De agrarische kwestie', *De Nieuwe Tijd* VI, (1901) 689-693.

173 Kalsbeek hield niet alleen met partijgenoten contact. Ook mensen die als socialist buiten de SDAP aan de weg timmerden wist hij voor de bond te mobiliseren. Een voorbeeld daarvan was Jarig van der Wielen (Bosker, *Rode boegbeelden in Schoterland*, 145).

174 Dat gold in het bijzonder voor de nabijgelegen afdeling Roordahuizum (IISG Amsterdam, Archief SDAP 1431, Jaarverslag afdeling Roordahuizum over 1907 van S. Sixma jr., 18 januari 1908, eerste en tweede pagina).

175 Tresoar Leeuwarden (archief 314 – ingang 6356), 'Notulenboek Afdeling Warga van de SDAP 1908-1917'.

176 'Uit de partij, vijftien jaar strijd', *Het Volk*, 12 februari 1910; Tresoar Leeuwarden (archief 314 – ingang 6356), 'Notulenboek Afdeling Warga van de SDAP 1908-1917'.

177 Tresoar Leeuwarden (archief 314 – ingang 6356), 'Notulenboek Afdeling Warga van de SDAP 1908-1917'. Behalve de jubileumvergadering is dat bijvoorbeeld bij het overlijden van Gerrit van der Mark, een lid van het eerste uur.

178 'Ingezonden stukken', *Friesch Volksblad*, 24 december 1893.

179 IISG Amsterdam, Archief SDAP 10, Notulenboek Hoofdbestuur, vergadering 31 maart 1896.
180 'Partijzaken', *De Sociaaldemokraat*, 4 april 1896. Waarschijnlijk viel deze afdeling van de Friese Volkspartij samen met de afdeling van de NBAKS die begin jaren negentig in Holwerd actief was (zie bijvoorbeeld: 'Ingezonden stukken', *Friesch Volksblad*, 27 april 1893). Dat er een jongelingenvereniging was, is op te maken uit: 'Te Holwerd', *De Baanbreker. Sociaaldemokratisch Volksblad*, 7 december 1895.
181 'Een kijkje bij de zitting van 't gerechtshof te Leeuwarden op donderdag 8 januari 1896', *Friesch Volksblad*, 12 januari 1896; 'Rechtzaken', *Leeuwarder Courant*, 14 januari 1896.
182 'Rechtzaken', *Leeuwarder Courant*, 14 januari 1896.
183 In 1891 was Troelstra in Holwerd geweest tijdens zijn eerste politieke spreekbeurten in de provincie ('Politieke meeting', *Leeuwarder Courant*, 28 mei 1891). In 1894 had hij contact met de BAKS in Holwerd nadat die vereniging hem met een motie steunde in zijn strijd met Domela Nieuwenhuis ('Correspondentie', *De Baanbreker. Volksblad voor de provincie Utrecht*, 13 januari 1894). Op 13 mei 1894 stuurden de socialisten uit Holwerd hun banier naar Deventer, waar Troelstra's kiesrechtmeeting plaatsvond ('De meeting te Deventer', *De Baanbreker. Sociaaldemokratisch Volksblad*, 19 mei 1894). Op 26 november 1895 hield hij wederom een spreekbeurt in Holwerd ('Te Holwerd', *De Baanbreker. Sociaaldemokratisch Volksblad*, 7 december 1895).
184 Dat deed hij vooral in Friesland (Troelstra, 'De wording der S.D.A.P.', 100).
185 'Leeuwarden', *De Sociaaldemokraat*, 11 januari 1896; 'Bijvoegsel bij het No. Van 18 januari 1896', *De Sociaaldemokraat*, 18 januari 1896.
186 'Propagandareis in het noorden', *De Sociaaldemokraat*, 28 maart 1896.
187 Ibidem.
188 'Het Kongres der Sociaaldemokr. Arbeiderspartij in Nederland', *De Sociaaldemokraat*, 11 april 1896.
189 Ibidem.
190 Debat: 'De landbouwer en de klassenstrijd', *De Sociaaldemokraat*, 8 februari 1896; 'Vakvereniging voor landarbeiders?', *De Sociaaldemokraat*, 22 februari 1896. Propagandatocht: 'Propagandareis in het noorden', *De Sociaaldemokraat*, 28 maart 1896.
191 'Een tam socialisten congres. III slot', *De Tijd*, 25 april 1896.
192 IISG Amsterdam, Archieven SDAP 1155, Ledenlijsten afdeling Holwerd van 15 juli 1898 (27 leden), 2 januari 1899 (26 leden), 3 maart 1899 (27 leden), 31 januari 1900 (22 leden), 13 april 1905 (36 leden) en 16 april 1908 en een brief van Jongedijk aan het partijbestuur, 1 april 1900. Aangevuld met: Streekarchivaat Noordoost Friesland te Dokkum, Boeken bevolkingsregister gemeente Holwerd, uitgave 1900. Ook later blijft de afdeling bevolkt door landarbeiders, in 1903 waren de leden 'allen maar arme landarbeiders', aldus de secretaris (IISG Amsterdam, Archieven SDAP 1155, Tj. Hamstra aan het partijbestuur, 5 maart 1903).
193 Er waren slechts een paar andere afdelingen die voornamelijk uit landarbeiders bestonden. In 1899 werd de kleine afdeling Abbebroek opgericht. De voorzitter merkte op dat de arbeiders in het dorp 'veldarbeiders' waren, dus dat zal voor de afdeling ook gegolden hebben (IISG Amsterdam, Archief SDAP 828, P. Wolters aan iemand in het partijbestuur, 23 februari 1899). Een andere uitzondering was de afdeling Akkerwoude. Ook deze kende voornamelijk landarbeiders als haar leden (IISG Amsterdam, Archief SDAP 833, K. Dijkstra aan het partijbestuur, 1 februari 1905). Daarnaast bestonden ook Aardenburg en Westeremden grotendeels uit landarbeiders. Henny Buiting onderzocht bovendien in welke regio's veel en in welke weinig landarbeiders lid waren (Buiting, *Richtingen- en partijstrijd*, 811-812, 802-803). Ter aanvulling: zelfs in de SDB bestonden weinig afdelingen die voor het grootste deel uit landarbeiders waren samengesteld (Johan Frieswijk, 'The Labour Movement in Friesland. 1880-1919', *TVSG* 18 (1992) 370-388, aldaar 373-374).
194 Buiting en Van Schuppen, 'The Implantation of the Social-Democratic Labour Party in the Netherlands', 323; Buiting, *Richtingen- en partijstrijd*, 797-798.
195 De afdeling was bijzonder arm. Zo hadden veel mensen moeite met de contributie en was er vaak geen geld om het partijcongres te bezoeken (IISG Amsterdam, Archief SDAP 1155, P. Buwalda aan P. Van Dam, 5 april 1898 en A. Jongedijk aan het partijbestuur, 1 april 1900).
196 'Ingezonden', *De Sociaaldemokraat*, 16 mei 1896.
197 Dat er serieuze belangstelling voor de SDAP was, bleek na het congres van Arnhem. Om congresbesluiten te bevestigen, werd altijd een referendum uitgeschreven. Leden van alle afdelingen konden op de eerstvolgende vergadering aangeven of ze het eens of oneens waren. De ingevulde

referendumbriefjes van alle afdelingen bieden zo een steekproef van het vergaderingbezoek. Met twintig uitgebrachte stemmen stond Holwerd in de top van de lijst. Ter vergelijking: in de organiserende afdeling Arnhem waren slecht elf stemmen uitgebracht.

198 'Agenten voor dit blad zijn', *Arm Friesland,* vanaf 18 januari 1899.

199 Genealogisch onderzoek op basis van IISG Amsterdam, Archieven SDAP 1155, Ledenlijsten afdeling Holwerd 1897-1907: van 15 juli 1898, 2 januari 1899, 3 maart 1899, 31 januari 1900, 13 april 1905 en 16 april 1908 en Streekarchivaat Noordoost Friesland te Dokkum, Boeken bevolkingsregister gemeente Holwerd, uitgave 1900.

200 Genealogisch onderzoek op basis van IISG Amsterdam, Archieven SDAP 1155, Ledenlijsten afdeling Holwerd 1897-1907: van 15 juli 1898, 2 januari 1899, 3 maart 1899, 31 januari 1900, 13 april 1905 en 16 april 1908 en Streekarchivaat Noordoost Friesland te Dokkum, Boeken bevolkingsregister gemeente Holwerd, uitgave 1900.

201 Vaders en zonen waren vaker lid van dezelfde afdeling. In sommige gevallen was er sprake van sociale druk om ook lid te worden van de club. Zoiets valt ook af te lezen uit een opmerkelijke mutatie in de ledenadministratie van Holwerd. Toen Jacob Bouma in juni 1906 overleed, schreef zijn zoon zich in dezelfde maand nog uit bij de partij.

202 Frieswijk, 'The Labour Movement in Friesland', 386.

203 Meestal werd het platteland juist als kerkelijk getypeerd, maar onder socialisten bestond al een vroege seculiere beweging (J. Frieswijk, 'Waarom in bepaalde streken in Friesland het socialisme opkwam en in andere niet' in: Y. Kuiper en J. Rypkema (red.), *Religie en socialisme. Friesland in de negentiende eeuw* (Leeuwarden 1982) 71-91, aldaar 77).

204 B. Mulder, 'Friese onafhankelijkheid en Hollands centralisme' in: M. de Bok, J. Frieswijk en B. Mulder, *100 jaar sociaal-democratie in Friesland* (Akkrum 1994) 27–41.

205 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2729 deel 1, abonnementen op *De Sociaaldemokraat 1898 – 1900,* alfabetisch op plaatsnaam A-N, pagina 157 – 158.

206 IISG Amsterdam, Archieven SDAP 1155, 'De werkzaamheden der afdeeling Holwerd tijdens het Congres 1898 door J. van Zinderen, 3 maart 1899; IISG Amsterdam, Archieven SDAP 1155, J. van Zinderen aan het partijbestuur, 2 januari 1899.

207 'Partijzaken', *De Sociaaldemokraat,* 29 augustus 1896; 'Werkverschaffing', *Arm Friesland*, 18 januari 1899.

208 'Werkverschaffing te Holwerd', *Arm Friesland*, 15 juli 1899.

209 Deze opmerking is afkomstig van Klaas Toornstra, een van de vele socialisten die een korte autobiografie schreef. Dit verhaal speelt zich ten dele in Holwerd af, maar na de hier besproken periode (K. Toornstra, *Van onderwijzer tot burgemeester*, 32).

210 Ook intern was het soms moeilijk. Jan Buwalda deed net als Tiemen de Boer uit Warga in 1901 mee aan de voorverkiezingen voor de provinciale staten, ze werden geen van beiden gekandideerd door de SDAP ('Stad en dorp', *Nieuwsblad van het noorden*, 24 mei 1901).

211 'Ingezonden', *De Sociaaldemokraat,* 25 juli 1896. Uiteindelijk lost de afdeling Groningen het probleem op en komt met een afvaardiging naar Holwerd ('Partijzaken', *De Sociaaldemokraat*, 8 augustus 1896).

212 Dit werd mij verteld door de heer De Bruin, wiens vader tot de eerste leden van de afdeling Holwerd behoorde.

213 Ook op andere niveaus is continuïteit waargenomen. Volgens Carel Davids hebben lokale elites aan het einde van de negentiende eeuw 'informele conventies, normen en gedragscodes op het niveau van de lokale gemeenschap' in de strijd om de verzuiling gecultiveerd en gereanimeerd (C. A. Davids, *De macht der gewoonte? Economische ontwikkeling en institutionele context in Nederland op lange termijn* (Amsterdam 1995) 17).

214 IISG Amsterdam, Archief SDAP 784, schrift met lijst van afdelingssecretarissen 1898; Henk Giebels, *Katholicisme en socialisme. Het zelfbeeld van de Eindhovense christen-socialisten in het spanningsveld tussen traditie en moderniteit 1885-1920* (Tilburg 1994) 135; 'Partijzaken', *De sociaaldemokraat*, 1 februari 1896; B. Reinalda, 'The Weak Implantation of the Early Catholic and Socialist Workers Movement in Nijmegen', *TVSG* 18 (1992) 404-424, aldaar 417; IISG Amsterdam, Archief SDAP 837a, Brief van secretaris afdeling Almelo (naam onleesbaar) aan partijsecretariaat, 3 december 1899.

215 H. Buiting en Ph. Van Praag, *De roden roepen. Een eeuw sociaal-democratie in Deventer* (Deventer 1999) 13.

216 Voor andere steden is hier ook onderzoek naar gedaan. Zie voor een latere periode bijvoorbeeld:

J. Perry en A. Schoot Uiterkamp, 'Herkomst, gezindte en beroep van SDAP-leden in Maastricht', *TVSG* 14 (1988) 247-273.

217 Iemand die veel aandacht besteed heeft aan de samenstelling van de SDB en de SDAP is Bert Altena. Zie daarvoor bijvoorbeeld: B. Altena, *Een broeinest der anarchie. Arbeiders, arbeidersbeweging en maatschappelijke ontwikkeling. Vlissingen 1875-1928* (Amsterdam 1989).

218 A.J.M. Wagemakers, *Buitenstaanders in actie, socialisten en neutraal-georganiseerden in confrontatie met de gesloten Tilburgse samenleving 1888-1919* (Tilburg 1990) 150; F.J. van Gaal, *Socialisme en zelfstandige arbeidersbeweging in 's-Hertogenbosch 1886-1929* (Tilburg 1989) 161-162.

219 B. Altena, 'Socialisten in de marge. Arbeiders, arbeidersbeweging, socialisme en verzuiling in Noord-Brabant', *TVSG* 24 (1998) 56-73, aldaar 67.

220 'Het Kongres der Sociaaldemokr. Arbeiderspartij in Nederland', *De Sociaaldemokraat*, 11 april 1896.

221 B. Altena, 'Bürger in der Sozialdemokratie. Ihre Bedeutung für die Entwicklung der Sozialdemokratischen Arbeiterpartei (SDAP) in den Niederlanden 1894-1914', *Geschichte und Gesellschaft* 20 (1994) 533-548, aldaar 539; Buiting, *Richtingen- en partijstrijd*, 819.

222 Omdat niet altijd even goed genoteerd is wanneer zij werden opgenomen in de ledenadministratie, is de periode die hier besproken wordt minder duidelijk afgebakend dan in het voorgaande. Ook is nooit goed duidelijk hoeveel mensen tegelijkertijd als verspreid lid waren opgenomen in de administratie. Hier wordt geconcentreerd op de mensen die rond 1900 als verspreid lid genoteerd stonden. Van sommigen van hen is bekend dat ze zich al in 1894 hadden aangemeld, in andere gevallen blijft het gissen wanneer ze lid werden.

223 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1703-1704. Dit zijn boeken met namen en adressen van verspreide leden. In 1898 werd een aantal verspreide leden apart genoteerd, dat gebeurde in het schrift waarin ook de afdelingssecretarissen werden opgenomen. Voor de algemene uitspraken over de verspreide leden is ook die bron bestudeerd (IISG Amsterdam, Archief SDAP 784, schrift met lijst van afdelingssecretarissen 1898).

224 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1705, J. van Anrooy aan het partijbestuur, 9 oktober 1900.

225 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1705, J. Van Anrooy aan J. van Kuijkhof, 20 september 1902.

226 Van Ommeren werd expliciet genoemd als 'redacteur uitgever van het Nieuwsblad *Suriname*'. May stond ten tijde van zijn inschrijving als [gep.] ambtenaar te boek (IISG Amsterdam, Archief SDAP 1703. Boek met namen en adressen van verspreide leden).

227 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1704, Verspreide leden alfabetisch op plaatsnaam; IISG Amsterdam, Archief SDAP 1708, Correspondentie met verspreide leden in Nederlands-Oost- en West-Indië.

228 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1704. Boek met namen en adressen van verspreide leden, alfabetisch op plaatsnaam. Hij zat in onder andere München, Florence en Parijs.

229 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1705, J.G. Veldheer aan J. van Kuijkhof, 3 februari 1900.

230 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1705, J.F. Ankersmit aan J. van Kuijkhof, 13 oktober 1900.

231 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1704-1709, Correspondentie met verspreide leden in binnen- en buitenland, 1894-1909.

232 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1704, Boek met namen en adressen van verspreide leden, alfabetisch op plaatsnaam.

233 C.W. Ten Teije, *De opkomst van het socialisme in Breda. Actie en reactie tot 1908* (Tilburg 1986) 126, 132. Hierbij moet worden opgemerkt dat Van Kol op verschillende plaatsen terugkomt bij de verspreide leden en in de correspondentie, maar op andere plaatsen juist weer niet genoemd wordt. Hij is in zeker opzicht een categorie apart.

234 IISG Amsterdam Archief SDAP 941a, C.J. Ferger aan het Partijbestuur, 23 juli 1900; Ten Teije, *De opkomst van het socialisme in Breda*, 132-133.

235 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1709, J.M.O. Witjens aan 'monsieur', 21 maart 1903. Overigens vraagt deze Witjens zich wel af of het mogelijk is om een afdeling in Brussel te stichten.

236 Zie bijvoorbeeld: IISG Amsterdam, Archief SDAP 1708, G. S. Ferwerda aan Van Kuijkhof, 4 oktober 1906. Andere voorbeelden zijn verspreid over het hele archief te vinden.

237 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1705, J. Timmer aan J. van Kuijkhof, 13 juni 1902.

238 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1705, J. Zijl aan het partijbestuur, 1 juli 1901.

239 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1705, A. van Gogh-Kaulbach aan J. van Kuijkhof, 6 april 1899. Baart en Adama van Scheltema zijn terug te vinden in: IISG Amsterdam, Archief SDAP 1704. Boek met namen en adressen van verspreide leden, alfabetisch op plaatsnaam (allebei Bergen).

240 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1705, T. Landré aan het partijbestuur, 2 december 1901. Als meubelmaker bij meubelfabrikant 'Onder den St. Maarten' richtte hij de afdeling Zaltbommel op. Daarna verrichtte hij werk voor het socialistisch leesgezelschap dat in hoofdstuk 5 genoemd wordt en verwierf hij enige bekendheid als publicist en ontwerper. In hoofdstuk 6 komt hij uitgebreider aan de orde, dan als lid van de afdeling Laren (IISG Amsterdam, Archief SDAP 496, Kopieboek met kopieën van uitgaande brieven van het partijsecretariaat. Met alfabetisch register van de geadresseerden 1901-1902, diverse brieven, zie register van geadresseerden: T. Landré: J. van Kuijkhof aan T. Landré 4 december 1901, 5 februari 1902, ongedateerd (waarschijnlijk) 4 of 5 maart 1902; 15 maart 1902; 25 maart 1902; 12 april 1902).

241 Onder de verspreide leden waren veel niet-arbeiders te vinden. Bert Altena heeft laten zien dat juist de niet-arbeiders in de SDAP van grote financiële betekenis waren (Altena, 'Bürger in der Sozialdemokratie, 541-543).

242 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1705. Correspondentie met verspreide leden 1894-1902. Bahlmann verhuisde eindeloos, maar omdat hij telkens keurig liet weten waar hij naartoe ging, bleef de partij voor hem leven.

243 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1705, W.H. de Graaff aan de secretaris van het partijbestuur, 12 januari 1898.

244 Hij werd aangemeld door Frederik Hugenholtz (IISG Amsterdam, Archief SDAP 1705, F.W.N. Hugenholtz aan J. van Kuijkhof, 1 februari 1900).

245 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1705, E. Redelé aan het partijbestuur, 2 april 1902; IISG Amsterdam, Archief SDAP 496, Kopieboek met kopieën van uitgaande brieven van het partijsecretariaat. Met alfabetisch register van de geadresseerden 1901-1902, zie register van geadresseerden: E. Redelé: J. van Kuijkhof aan E. Redelé 13 maart en 3 april 1902.

246 Bij Eduard Redelé speelde ongetwijfeld mee dat hij op achttienjarige leeftijd de Vlaamse socialist Emile van der Velde had ontmoet (Giebels, *Katholicisme en socialisme,* 76).

247 H. Giebels, 'De eendracht en het ontstaan van de SDAP-afdeling Eindhoven' in: Jacques Giele (et. al.) *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland 1980* (Nijmegen 1981) 144-189, aldaar 158.

248 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1705, W. Bax aan de secretaris van het partijbestuur, 6 juli 1897.

249 Melchers gaf zich op 22 oktober 1896 op als verspreid lid (IISG Amsterdam, Archief SDAP 1705, G.W. Melchers aan het partijbestuur, 22 oktober 1896). Van der Heide schreef zich eveneens in oktober 1896 in als verspreid lid (IISG Amsterdam, Archief SDAP 784, schrift met lijst van afdelingssecretarissen 1898). Marie-Anne de Harder schrijft dat Van der Heide lid werd nadat Troelstra vroeg of hij Van der Heide mocht inschrijven. Dat was een tactische zet: met dominees aan boord werd de partij voor een andere groep arbeiders aantrekkelijk (M.A. de Harder, *Albertinus van der Heide (1872-1953). Rode dominee tussen pastoraat en parlement* (Kampen 2011) 83). Cannegieter en Reitsma doken op tussen de verspreide leden (IISG Amsterdam, Archief SDAP 1704. Boek met namen en adressen van verspreide leden, alfabetisch op plaatsnaam; IISG Amsterdam, Archief SDAP 1706a, F. Reitsma aan het partijbestuur, 16 mei 1906). Winkel werd elders genoemd (IISG Amsterdam, Archief SDAP 836a, Brief van D. Peters aan het partijsecretariaat, 20 november 1905).

250 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1705, J.S. Wackerhausen aan de secretaris van het partijbestuur, 26 januari 1900; IISG Amsterdam, Archief SDAP 1705, G. de Lange aan het partijbestuur, 4 januari 1900; IISG Amsterdam, Archief SDAP 1705, M. Lake aan het partijbestuur, 10 april 1900.

251 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1705, F. Felkert aan J. van Kuijkhof, 28 juni 1901. Opvallend is dat deze schoolmeesters hun aanmelding deden op een kaart van de Nederlandsche Vegetarische Bond.

252 Altena, 'Bürger in der Sozialdemokratie', 540.

253 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1705, A.H. Kroes aan W.P.G. Helsdingen, 24 maart 1897.

254 Bert Altena heeft een mooie lijst van scheldwoorden en schimpscheuten van anarchistische zijde opgesteld (Altena, *Een broeinest der anarchie,* 248).

255 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1706a, D. Spanjaard aan J. van Kuijkhof, 13 januari 1903.

256 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1705, A.H. Haentjens aan het partijbestuur, 25 februari 1902.

257 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1705, W.C. van Manen aan J. van Kuijkhof, 6 maart 1899.

258 IISG Amsterdam, Archief SDAP 826, P. Verweij aan het partijbestuur, 27 oktober en 21 december 1897.

259 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1704, Boek met namen en adressen van verspreide leden, alfabetisch op plaatsnaam.

260 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1705, P. Mulder aan P. Van Dam, 17 oktober 1897.
261 Dit beeld is een bevestiging van wat Henny Buiting en Steven van Schuppen concludeerden in een onderzoek op basis van alle SDAP-leden (Buiting en Van Schuppen, 'The Implantation of the Social-Democratic Labour Party in the Netherlands', 313-333).
262 *Na tien jaar. Gedenkschrift bij het tienjarig bestaan der Sociaal Democratische Arbeiders Partij,* SDAP (Amsterdam 1904).
263 IISG Amsterdam, Archief SDAP 934, P. van 't Kruis aan J. G. van Kuijkhof, 31 december 1908.
264 Ten Teije, *De opkomst van het socialisme in Breda,* 132.
265 Henny Buiting heeft bijvoorbeeld een indrukwekkend overzicht gegeven van de plaats die intellectuelen innemen in de afdelingen van partij. Daaruit blijkt dat de rol van intellectuelen bijzonder groot is. Die rol moet over de hele partij dus worden aangevuld met deze vaststellingen over de verspreide leden. Die lijken door Buiting niet behandeld te zijn (Buiting, *Richtingen- en partijstrijd,* 801-815, 910-911).
266 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1186, Brief van W. Kerger aan het partijbestuur, 5 februari 1909.
267 'Cursus Duitsch' in: *De Sociaal-Demokraat,* 7 februari 1899.
268 Het ging hier om de gebroeders Geertsma, die voorzitter en eerste secretaris in Arnhem, en de gebroeders Schaper, die eerste en tweede voorzitter in Groningen waren, (Arnhem: IISG Amsterdam, Archief SDAP 885, H. Geertsma aan het partijbestuur, 2 juli 1900. Groningen: IISG Amsterdam, Archief SDAP Groningen 7, Notulen bestuursvergadering SDAP Groningen februari 1901 – juni 1907, 5 februari 1901).
269 IISG Amsterdam, Archief G.W. Melchers 20, J.A. Collet aan G.W. Melchers, 24 oktober 1904.
270 IISG Amsterdam, archief SDAP 1065a, 'Huishoudelijk reglement afdeling Gouda 1905', artikel 5. Deze statuten bestonden al vóór 1905.
271 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1065a, E. Van der Werf aan J. van Kuijkhof, 9 november 1910. Winterberg had daarover echter andere ideeën. Hij meldde dat hij geen lid werd van de afdeling, maar al lid was van de partij en zich slechts liet overschrijven.
272 IISG Amsterdam, Archief SDAP Groningen 7, Notulen bestuursvergadering SDAP Groningen februari 1901 – juni 1907, 29 maart 1903.

4 Wolf Lelie en Geert Thole Beishuizen

1 Waarom dit tweetal? De keuze voor Beishuizen en Lelie is gemaakt om meerdere redenen. Ten eerste zijn ze beide onbekend gebleven want door historici is tot nu toe niet over hen geschreven. Ten tweede vertegenwoordigen ze samen allerlei onderdelen van de partij die later als typisch sociaaldemocratisch beschouwd zijn. Lelie is een stadse, joodse diamantbewerker die vanaf het eerste uur bij de partij betrokken was, maar zich ook steeds heeft omringd met andere sociaaldemocraten. Bovendien trad hij bij de partij in dienst. Beishuizen was schoolmeester, verenigingsman en Groninger, allemaal even sociaaldemocratische stereotypen. Als verspreid lid kwam hij anders tot de partij dan Lelie en zijn inhoudelijke interesses en strijd voor verheffing maakten dat hij het partijlidmaatschap ook anders invulde. Ten derde is van zowel Lelie als Beishuizen voldoende materiaal terug te vinden voor het schrijven van een korte biografie.
2 Tijdens het leven van Wolf Lelie woonde er in Amsterdam nog een Wolf Lelie. In dit onderzoek is goed in de gaten gehouden dat beide levens niet door elkaar zijn gaan lopen. 'De andere Wolf' was getrouwd met Jacomijn (Jane) Stouwer en had geen uitgesproken banden met de SDAP.
3 Stadsarchief Amsterdam, Huwelijksaktes, Huwelijksakte Joseph W. Lelie en S. Beekman (19 juni 1867); Gemeentearchief Zaanstad, Huwelijksaktes, Huwelijk W. Lelie en C. Trompetter (7 februari 1897).
4 Diverse gegevens J.W. Lelie (geb. 23 mei 1841): Stadsarchief Amsterdam, Bevolkingsregister Amsterdam, gezinskaarten en woningboeken.
5 Joseph Wolf Lelie woonde aan de Lepelstraat, de Nieuwe Prinsengracht, de Kazernestraat en aan de Vaalrivierstraat. Al deze straten liggen rondom het Oosterpark (Stadsarchief Amsterdam, Bevolkingsregister J.W. Lelie (geb. 23 mei 1841).
6 Stadsarchief Amsterdam, Bevolkingsregisters, Gezinskaart J.W. Lelie (geb. 23 mei 1841).
7 Ibidem.
8 In het *Nieuw Israëlitisch Weekblad* van 8 december 1893 verschenen verschillende rouwadvertenties voor Rika Melhado. Niet alleen haar ouders, maar ook Wolf, de ouders van Wolf en haar

beste vriendin Jetje van Dal plaatsten een rouwbericht ('Familieberichten', *Nieuw Israëlitisch Weekblad*, 8 december 1893).

9 Wolf Lelie woonde vanaf 5 december 1891 in de Lepelstraat, de familie Trompetter woonde er vanaf 4 juni 1895 (Stadsarchief Amsterdam, Bevolkingsregisters, gezinskaart J.W. Lelie (geb. 23 mei 1841) en M. Trompetter (geb. 9 maart 1851). NB Ook de geboortedatum 10 maart wordt op sommige plaatsen vermeld).

10 Stadsarchief Amsterdam, Bevolkingsregisters, gezinskaart M. Trompetter (geb. 9 maart 1851).

11 Een aantal jaren na de oprichting van de partij woonden in de Lepelstraat al meer dan dertig partijgenoten (IISG Amsterdam, Archief SDAP Federatie Amsterdam 15 en 16, ledenlijsten (1895-1898 en 1901-1903)).

12 IISG Amsterdam, Archief SDAP Federatie Amsterdam 16, ledenlijst Federatie Amsterdam (1901-1903).

13 Zie daarvoor hoofdstuk 2. Wolf was niet de enige van zijn familie die trouwde in Zaandam. Ook zijn zussen Rosette (in 1907) en Rebecca Lelie (in 1913) deden dat.

14 Stadsarchief Amsterdam, Bevolkingsregisters, gezinskaart J.W. Lelie (geb. 23 mei 1841).

15 Stadsarchief Amsterdam, Bevolkingsregisters, gezinskaart M. Trompetter (geb. 9 maart 1851).

16 Gemeentearchief Zaanstad, Huwelijksaktes, huwelijk W. Lelie en C. Trompetter (7 februari 1897).

17 De getuigen waren: Johan Christiaan Wahler, steenhouwer; Thomas van Kruiselbergen, arbeider; Levie Harpman, kleermaker, gids; Noach Slager, kleermaker, geboren in Kampen, trouwde ook in Zaandam en woonde een tijdje ook in dezelfde straat als Wolf (Gemeentearchief Zaanstad, Huwelijksaktes, huwelijk W. Lelie en C. Trompetter (7 februari 1897)).

18 Felixarchief Antwerpen, Vreemdelingenregisters, vreemdelingendossier Wolf Lelie, aangekomen op 16 juni 1897; Felixarchief Antwerpen, Bevolkingsregisters 1890-1900 Tienjarentafels, Gezin Lelie-Trompetter.

19 Hij woonde in huis met Jacob David de Leeuw, Meijer de Kromme en Simon Soesan (Felixarchief Antwerpen, Bevolkingsregisters Antwerpen 1890-1900, Adres: Rolwagenstraat 83).

20 Stadsarchief Amsterdam, Bevolkingsregisters, gezinskaart W. Lelie (geb. 9 november 1871).

21 Troelstra, *Groei*, 124-125.

22 Manus Degen wordt in het boek Manus Sabel genoemd (Joost Mendes (Emanuel Querido), *Het geslacht der Santeljano's*, deel II (Amsterdam 1930) 550, 731. Sleutel op de sleutelroman is samengesteld door Emanuel Querido zelf. Deze is aanwezig in de bibliotheek van het Gemeentearchief Amsterdam, nr.V1007-V1008. Verkregen via Dennis Bos).

23 In die tijd schreef hij brieven op hun briefpapier waarop de afbeelding met de worstelaars stond. (IISG Amsterdam, Archief Jan van Zutphen 85, Wolf Lelie aan Jan van Zutphen, 6 juni 1899).

24 'Jan de Roode herdenkt een dapperen kameraad. In dagen van storm, in hoogtijdagen was Wolf Lelie erbij', *Het Volk*, 25 juli 1935.

25 'Al is de leugen nog zo snel...', *Het Volk*, 5 februari 1911.

26 A.B. Kleerekoper, 'Oproerige krabbels. Een jubilaris', *Het Volk*, 21 juli 1925.

27 A.B. Kleerekoper, 'Oproerige krabbels. Da's de gif!', *Het Volk*, 22 september 1915.

28 'Wolf Lelie zestig jaar', *Het Volk*, 7 november 1931.

29 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2691, Secretaris van de commissie van beheer aan de heren Masereeuw en Bouten, 3 april 1900.

30 Er zijn meerdere rapporten geschreven en daarvan zijn verschillende versies bewaard, soms met bijlagen, soms niet. Hierbij de documenten waarop dit is gebaseerd: IISG Amsterdam, Archief SDAP 2709a, Rapport der Commissie van Beheer van Het Dagblad 'Het Volk' over het tijdperk 1 april 1900 – 30 april 1901, (31 december 1901), door H. Polak, P.L. Tak en F.M. Wibaut; IISG Amsterdam, Archief SDAP 2709a, Verslag van de commissie van beheer van het dagblad *Het Volk* aan het partijbestuur der SDAP, over het tijdperk 1 januari 1899 tot 1 april 1901, door M.E. Barentz en D.P. de Vries Dzn., 6 juni 1901.

31 A.J.C. de Vrankrijker, *Het wervende woord. Geschiedenis der socialistische week- en dagbladpers in Nederland* (Amsterdam 1950) 126.

32 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2709a, Rapport der Commissie van Beheer van Het Dagblad 'Het Volk' over het tijdperk 1 april 1900 – 30 april 1901 (31 december 1901), door H. Polak, P.L. Tak en F.M. Wibaut; IISG Amsterdam, Archief SDAP 2709a, Verslag van de commissie van beheer van het dagblad *Het Volk* aan het partijbestuur der SDAP, over het tijdperk 1 januari 1899 tot 1 april 1901, M.E. Barentz en D.P. de Vries Dzn., 6 juni 1901. Vanaf dit moment zouden er nog

vaak advertenties voor vacatures bij *Het Volk* verschijnen, bijna altijd met een enorme hoeveelheid reacties tot gevolg. Toen de brochurehandel van de SDAP in 1906 verzelfstandigd werd, leverde dat bijvoorbeeld meer dan honderd sollicitatiebrieven op (IISG Amsterdam, Archief SDAP 2825b, sollicitatiebrieven).

33 'Expediteur Wolf', *Het Volk*, 24 juli 1935.

34 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2709f, M.E. Barentz (directeur van *Het Volk*) aan F.M. Wibaut, 12 april 1905, pagina 4.

35 De verhalen waarin Wolf als 'bezorger' optrad zijn legio. Bij zijn overlijden werden ze allemaal nog eens herhaald in necrologieën. Zie daarvoor bijvoorbeeld: 'Jan de Roode herdenkt een dapperen kameraad. In dagen van storm, in hoogtijdagen was Wolf Lelie erbij', *Het Volk*, 25 juli 1935; 'Expediteur Wolf. Hij begon als colporteur', *Het Volk*, 24 juli 1935.

36 Ankersmit, *Een halve eeuw journalistiek*, 72.

37 Het gaat hier om Gelderse Kade 109 (administratie) en 117 (drukkerij). De commissie van beheer schreef hierover: 'Wij wijzen er slechts op dat ten slotte voor de administratie een verblijf op de Geldersche kade 109 moest worden gehuurd. Nu dit door den rioolstank onbewoonbaar is gebleken, zal mogelijk een ander nog verder gelegen huis moeten worden gehuurd, wat het ongemak dat nu reeds aanwezig is, nog zou vergroten.' (IISG Amsterdam, Archief SDAP 2709a, P.A. Pijnappel (secretaris van de Commissie van Beheer) aan J. van Kuijkhof, 21 juli 1904).

38 Ankersmit, *Een halve eeuw journalistiek*, 88.

39 'Van oude dropfabriek tot modern krantenpaleis', *Het vrije volk: democratisch-socialistisch dagblad*, 1 april 1950.

40 Ankersmit, *Een halve eeuw journalistiek*, 88-89.

41 'Uit onze geschiedenis', *Het Volk*, 1 oktober 1912; 'Een stille feestdag. Wolf Lelie dertig jaar bij "Het Volk"', *Het Volk*, 21 juli 1930.

42 Al in januari 1903 kwam er een collectief ondertekende petitie van het personeel binnen tegen 'gedwongen arbeid'. De lopers waren namelijk gevraagd om naast de kranten ook een kalender of 'artistieke plaat' uit te delen (zonder daar extra voor betaald te krijgen) (IISG Amsterdam, Archief SDAP 2709d, Brief van zeventien lopers van *Het Volk* aan de Commissie van Beheer van *Het Volk*, 7 januari 1903).

43 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2709d, S. Pront aan de Commissie van Beheer van *Het Volk*, 24 januari 1903; IISG Amsterdam, Archief SDAP 2709f, Handgeschreven rapport over de arbeidsvoorwaarden voor lopers van *Het Volk* door de Commissie van Beheer (Polak, Schaper, Wibaut), ongedateerd, waarschijnlijk december 1906. In deze periode werd loper Moes ontslagen. Deze zaak is terug te vinden in onder andere: IISG Amsterdam, Archief SDAP 2709f, Onbekend aan Partijbestuur, ongedateerd 1906.

44 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2709d, S. Pront aan de Commissie van Beheer van *Het Volk*, 24 januari 1903; IISG Amsterdam, Archief SDAP 2709d, S. Pront (namens alle loopsters en loopers van *Het Volk*) aan Barentz, 16 januari 1903. Hierin laat Pront aan Barentz weten dat 'vanaf Maandag a.s. 19 Jan. geen brieven meer mede te nemen voor wien ook, tenzij wij er voor betaald worden, zoo als behoord, namelijk 3 cent voor elke brief'. Voor de situatie in 1906 zie bijvoorbeeld: IISG Amsterdam, SDAP Archief 2709f, Kloos (secretaris van de Loppersvereeniging van *Het Volk*) aan bestuur der SDAP, 26 januari 1905; Kloos aan het bestuur der SDAP, 24 januari 1906; Kloos aan bestuur der SDAP, 6 februari 1906; Kloos aan bestuur der SDAP, 25 oktober 1906; Wibaut namens de Commissie van Beheer aan de Loopsters- en Loopersvereeniging van *Het Volk*, 5 december 1906; Matthijsen namens Arbeiderskiesvereeniging distrikt v aan het partijbestuur der SDAP, 14 december 1906; Wibaut namens de Commissie van Beheer aan het dagelijks bestuur der SDAP, 18 december 1906.

45 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2709f, M.E. Barentz aan F.M. Wibaut, 12 april 1905; IISG Amsterdam, Archief SDAP 2709f, Handgeschreven rapport over de arbeidsvoorwaarden voor lopers van *Het Volk* door de Commissie van Beheer (Polak, Schaper, Wibaut), ongedateerd, waarschijnlijk december 1906.

46 IISG Amsterdam, Archief Jan van Zutphen 85, Wolf Lelie aan Jan van Zutphen 13 mei, 23 mei, 6 juni en 8 juni 1899.

47 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2709f, M.E. Barentz aan F.M. Wibaut, 12 april 1905.

48 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2727h, Reglement van orde voor de administratie en expeditie van het dagblad *Het Volk*.

49 'Van oude dropfabriek tot modern krantenpaleis', *Het vrije volk*, 1 april 1950. Na verloop van tijd

werd 'Poes' vervangen door een kater, het is echter onbekend of het hier om een rode kater gaat.

50 IISG Amsterdam, Archief P.L. Tak 18, Brief van H.M. Kloos [Loopersver. van *Het Volk*] aan P.L. Tak, 3 april 1905. Er is eindeloos veel over deze kwestie gedelibereerd. Zie bijvoorbeeld ook: IISG Amsterdam, Archief SDAP 2709F, H.M. Kloos [Loopersver. van *Het Volk*] aan het bestuur der SDAP, 5 april 1905.

51 Navraag door het partijbestuur leerde dat aan expeditiechef Lelie en kantoorklerk Meijer achterstallige betalingen waren uitgekeerd. Tegelijkertijd werd vermeld dat de lopers van *Het Volk* een gunstig salaris hadden ten opzichte van die van andere kranten (IISG Amsterdam, Archief SDAP 2709f, Brief van F. Wibaut aan het Partijbestuur van de SDAP, 13 april 1905).

52 A.B. Kleerekoper, 'Oproerige krabbels. Wolf Lelie', *Het Volk*, 24 juli 1935.

53 Wolf kreeg 7,5 cent per exemplaar (IISG Amsterdam, Archief SDAP 498, J. van Kuijkhof aan W. Lelie, 9 september 1903 in: Kopieboek met kopieën van uitgaande brieven van het partijsecretariaat van 25 februari tot 23 oktober 1903: pagina 723. Alfabetisch register van de geadresseerden 1903, zie W. Lelie).

54 IISG Amsterdam, Archief SDAP 498, J. van Kuijkhof aan W. Lelie, 14 september 1903 en J. van Kuijkhof aan H. Masereeuw, 19 september 1903 in: Kopieboek met kopieën van uitgaande brieven van het partijsecretariaat van 25 februari tot 23 oktober 1903: pagina 748 en 790. Alfabetisch register van de geadresseerden 1903, zie W. Lelie en H. Masereeuw.

55 IISG Amsterdam, Archief SDAP 498, J.van Kuijkhof aan W. Lelie, 12 mei en 4, 6 en 23 juni 1903 in: Kopieboek met kopieën van uitgaande brieven van het partijsecretariaat van 25 februari tot 23 oktober 1903: pagina 70, 126, 137 en 221. Alfabetisch register van de geadresseerden 1903, zie W. Lelie.

56 Deze Jan Bos was niet zomaar iemand. Niet zonder reden noemde hij zich J.J. Bos K.A. zn., oftewel 'Jan Bos, de zoon van Karel Anthonie Bos'. Daarmee onderstreepte hij dat hij de zoon was van een van de voornaamste propagandisten uit de negentiende-eeuwse arbeidersbeweging.

57 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2825h, Wolf Lelie aan het partijbestuur van de SDAP, 7 april 1910; IISG Amsterdam, Archief SDAP 21, Notulenboek 12 1910 – 1911, Bestuursvergadering 16 april 1910.

58 De ondoorzichtige problematiek bij de brochurehandel is neergeslagen in meerdere brieven en rapportjes. Bijvoorbeeld: IISG Amsterdam, Archief SDAP 2825, J.J. van Loo aan partijbestuur der SDAP, 19 maart 1910; R. Murris aan partijbestuur, 16 november 1910 en 6 oktober 1910; W. Lelie aan partijbestuur, 7 april 1910.

59 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2825h, R. Murris aan het partijbestuur van de SDAP, 16 november 1910; IISG Amsterdam, Archief SDAP 2826, Bestuur van de afdeling Den Helder (o.a. M.J. Leydeckers) aan het Partijbestuur, 1 mei 1910.

60 Bos bespreekt Wolf Lelie niet in zijn afscheidsbrief. Wel beschrijft hij hoe hij door P.C. Kappetein in de gaten gehouden werd. Ook schrijft hij hoe Vliegen en Van Kuijkhof al vanaf het begin van zijn aanstelling sceptisch over hem geweest zouden zijn (IISG Amsterdam, Archief SDAP 2826, J.J. Bos K.A. zn. aan het partijbestuur, 25 maart 1911).

61 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2825h, A. van Gigh aan het partijbestuur, 7 april 1911.

62 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2825h, R. Murris aan het partijbestuur, 16 november 1910.

63 'De debaters mishandeld', *De Tribune. Sociaal-democratisch weekblad*, 23 mei 1918.

64 Geciteerd in: 'De knoet van de SDAP', *Nieuwe Tilburgse courant*, 4 december 1920.

65 'Een schunnige SDAP'sche streek', *De Tribune*, 15 juli 1911.

66 'De knoet van de SDAP', *Nieuwe Tilburgse courant*, 4 december 1920.

67 'Jan de Roode herdenkt een dapperen kameraad. In dagen van storm, in hoogtijdagen was Wolf Lelie erbij', *Het Volk*, 25 juli 1935.

68 Ook Klaartje Lelie was actief in de SDAP. Ze sloot zich aan bij de sociaaldemocratische vrouwen propaganda club (IISG Amsterdam, Archief BSDVC 53, Notulen 'soc.dem.vr.pr.club' 1905, adreslijst achterin: C. Lelie-Trompetter).

69 'Een stille feestdag. Wolf Lelie dertig jaar bij "Het Volk"', *Het Volk*, 21 juli 1930.

70 A.B.K. Kleerekoper, 'Oproerige krabbels. Wolf's gedenkdag', *Het Volk*, 21 juli 1930.

71 Behalve de dochters en de vader had ook de broer van Wolf sympathie voor het socialisme. Heiman Lelie solliciteerde zelfs eens naar de functie van klerk op het secretariaat van de SDAP (IISG Amsterdam, Archief SDAP 527a, Sollicitatiebrief van H. Lelie aan J. van Kuijkhof, 12 maart 1902).

72 'Het feest van Wolf Lelie', *Het Volk*, 22 juli 1925.

73 Samenvatting van deze zaak is te vinden in: 'Duijs en de Prins', *Het Centrum*, 29 juli 1911. Reacties van anderen: 'Van klein gedrijf onder sociaal-democraten', *De Sumatra post*, 28 augustus 1911.

74 Opmerkelijk aan het laatste woonadres van Wolf Lelie is dat het goed zichtbaar maakt hoe dichtbij de communisten in fysieke zin waren. Een verdieping boven Wolf woonde de beroemde communistische componist Lion Vleeschdrager Contram en de communistische voorman Hendrik van Walree (Stadsarchief Amsterdam, Woningkaarten, Amsteldijk 94).
75 'Wolf's laatste tocht. Aan den vaandeldrager', *Het Volk,* 26 juli 1935.
76 'Wolf's laatste gang. Een aangrijpende plechtigheid', *Het Volk,* 27 juli 1935.
77 Ibidem.
78 'Bij de dood van Wolf Lelie. Door A.M. de Jong', *Het Volk,* 25 juli 1935.
79 'Men ziet terecht in Beishuizen een langdurig getart en met kleine middelen overwonnen strijder op een eenzame post (...)', aldus F.L. Ossendorp ('Kritiek op den B.V.N.O', *Het Volk*, 27 januari 1914).
80 Groninger Archieven Bevolkingsregister Onstwedde, Hillechien Scholtens (geb. 5 september 1827) en haar moeder Aaltje Pieters. Daarnaast is er informatie te vinden in de geboorteakte Geert Thole Beishuizen, hierin wordt onder andere vermeld dat Aaltje Pieters 'geen lezen en schrijven geleerd heeft'.
81 Groninger Archieven, Bevolkingsregister Onstwedde, geboorteakte Geert Thole Scholtens/Geert Thole Beishuizen (geb. 5 maart 1856). Vernoeming: Grootvader heette Geert Tools Scholtens (Groninger Archieven, Geboorteakten Onstwedde, Geboorteakte Hillechien Scholtens (geb. 5 september 1827)).
82 Groninger Archieven, Huwelijksregister Onstwedde, Huwelijksakte Hillechien Scholtens en Petrus Beishuizen, 4 oktober 1856.
83 Groninger Archieven, Huwelijksregister Onstwedde, Huwelijksakte Hillechien Scholtens en Petrus Beishuizen, 4 oktober 1856; Groninger Archieven, Bevolkingsregister Onstwedde, geboorteakte Geert Thole Scholtens/Geert Thole Beishuizen (geb. 5 maart 1856); Groninger Archieven, Bevolkingsregister Bellingwolde, Petrus Beishuizen (geb. 24 november 1835 als zoon van Engel Harms Beishuizen).
84 Omdat zijn ouders eerst een geval van wiegendood te verwerken kregen, duurde het enige tijd voordat het gezin werkelijk werd uitgebreid (Groninger Archieven, Bevolkingsregister Bellingwolde, Petrus Beishuizen (geb. 24 november 1835)).
85 Groninger Archieven, Bevolkingsregister Bellingwolde, Petrus Beishuizen (geb. 24 november 1835); Groninger Archieven, Bevolkingsregister Vriescheloo (te vinden onder gemeente Bellingwolde), Petrus Beishuizen (geb. 24 november 1835).
86 Klaas ter Laan, Lemma 'Beishuizen' in: idem, *De Groninger Encyclopedie* (Groningen 1954). Bouman wordt in dit lemma ten onrechte 'Bouma' genoemd.
87 Klaas ter Laan, Lemma 'Bouman' in: idem, *De Groninger Encyclopedie* (Groningen 1954). Bouman had onder andere het voortouw genomen in de plaatsing van een monument ter nagedachtenis aan de slag bij Heiligerlee. Bouman vertrok in 1876 uit Beerta en werd directeur van de kweekschool in Amsterdam. In 1877 verscheen er een publicatie van zijn hand met de titel *Handleiding tot de kennis van opvoeding en onderwijs*. Uit deze compacte, maar buitengewoon grondige studie spreekt de gedachte die ook in de rest van zijn werk goed zichtbaar is. Het onderwijs is er volgens Bouman niet alleen om kinderen informatie bij te brengen, maar het dient er ook toe om het volk op te voeden en naar een hoger beschavingspeil te leiden (H. Bouman, *Handleiding tot de kennis van opvoeding en onderwijs* (Groningen 1877)).
88 Groninger Archieven, Bevolkingsregister Kantens, Geert Thole Beishuizen (geb. 5 maart 1856); Groninger Archieven, Bevolkingsregister Midwolda, Geert Thole Beishuizen (geb. 5 maart 1856).
89 Op het huwelijk waren op de ouders van de bruidegom en de moeder van de bruid na geen goede bekenden van het bruidspaar als getuige aanwezig. Groninger Archieven, Huwelijksregister Kantens, Huwelijksakte Geert Thole Beishuizen en Aaltje Ritzema (1 november 1879). Vermeld wordt dat de getuigen geen relatie hebben tot het bruidspaar. Dat kan met een zwangerschap te maken hebben gehad maar dat is niet erg aannemelijk. Ze kregen elf maanden na dit huwelijk hun eerste kind.
90 Archief gemeente Stedum, Loppersum. Ingekomen stukken 1878, Voordracht van de hoofdonderwijzer aan Burgemeester en wethouders, 16 juli 1878; Idem, aanbevelingsbrief van de hoofdonderwijzer in Garsthuizen, 20 juli 1878.
91 Uit het geboorteregister van de gemeente Stedum blijkt dat Pieter op 10 oktober 1880 en Meertinus op 21 oktober 1885 geboren werd (Groninger Archieven, Geboorteregister Stedum, Ge-

boorte Pieter Beishuizen (geb. 11 oktober 1880); Groninger Archieven, Geboorteregister Stedum, Geboorte Meertinus Beishuizen (geb. 21 oktober 1880)).

92 Archief gemeente Stedum, Loppersum. Ingekomen stukken 1890, Comité van inwoners aan het gemeentebestuur, september 1890. Hierin wordt een situatie beschreven die sinds jaar en dag bestaat.

93 Verzoekschrift verbreding voetpad zie: Archief gemeente Stedum, Loppersum. Ingekomen stukken 1883, G.Th. Beishuizen aan het gemeentebestuur, november 1884. Verzoekschrift 'schreeuwend en zingend dienstvolk' zie: Archief gemeente Stedum, Loppersum. Ingekomen stukken 1885, G.Th. Beishuizen aan het gemeentebestuur, 20 november 1885.

94 Archief gemeente Stedum, Loppersum. Ingekomen stukken 1890, Schoolopziener district Groningen aan het gemeentebestuur, 20 september 1890.

95 Archief gemeente Stedum, Loppersum. Ingekomen stukken 1880, 1881, 1882, Briefwisseling vanaf november 1880 tussen het gemeentebestuur van Kantens en Stedum over het onderwijs in de dorpen Garsthuizen en Startenhuizen. Na verloop van tijd werd er tussen verschillende gemeenten een afspraak gemaakt over de leerlingen uit naburige dorpen die naar Garsthuizen kwamen voor onderwijs.

96 Gezien de omstandigheden werd het werk van de Groningse plattelandsonderwijzer allerminst riant beloond. Ook in absolute termen verdiende de plattelandsonderwijzer een stuk minder dan zijn collega in de stad. Een bespiegeling daarop is te lezen in deze bron: 'De onderwijzers in de steden en op het platteland', *Provinciale Groninger Courant*, 2 januari 1899. Er is geen bewijs dat dit artikel geschreven is door Beishuizen, maar de toon van dit stuk doet sterk denken aan de manier waarop Beishuizen zich hard maakte voor de plattelandsonderwijzers.

97 S. Karsten, *Op het breukvlak van opvoeding en politiek. Een studie naar socialistische volksonderwijzers rond de eeuwwisseling* (Amsterdam 1986) 70-71.

98 De oprichtingsdatum valt af te leiden uit: Archief gemeente Stedum, Loppersum. Ingekomen stukken 1893, G.Th. Beishuizen aan het gemeentebestuur, december 1893.

99 Na een aantal jaren werd hij zelfs lid van het hoofdbestuur van de bond ('Bond voor Nederlandsche onderwijzers', *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 20 november 1901).

100 'Schoolnieuws', *Het nieuws van den dag*, 9 november 1898; 'Schoolnieuws', *Het nieuws van den dag*, 16 augustus 1897.

101 Dat werd later vastgesteld in de brochure *De zaak Beishuizen*. Zie daarvoor: F.L. Ossendorp en A. Hart, *De zaak Beishuizen* (Amsterdam 1914).

102 B. van Houten, *Tussen paternalisme en zelfstandigheid. Socialisme en arbeidersbeweging op het Hogeland 1885-1922* (Groningen 1985) 15.

103 'Garsthuizen', *Nieuwsblad van het Noorden*, 6 februari 1898.

104 In de meeste publicaties over de Groningse arbeidersorganisaties wordt 1890 als startdatum van de Voorzorg genoemd. Daarbij wordt echter niet verwezen naar originele documenten, maar meestal naar andere publicaties of nergens naar. Het officiële document van de oprichting bevestigt dit moment, zie daarvoor: Archief gemeente Stedum, Loppersum. Ingekomen stukken 1890, G.Th. Beishuizen aan het gemeentebestuur, 7 april 1890.

105 Archief gemeente Stedum, Loppersum. Ingekomen stukken 1890, G.Th. Beishuizen aan het gemeentebestuur, 7 april 1890.

106 Beishuizen sprak het gemeentebestuur hier meermaals op aan. In 1893 deed hij dat uitgebreid. In dat jaar schreef hij een rapport over de kwaliteit van het voedsel dat de kinderen in zijn klas te eten krijgen (Archief gemeente Stedum, Loppersum. Ingekomen stukken 1893, 'Memorie van toelichting', bij: G.Th. Beishuizen aan het gemeentebestuur, december 1893).

107 'De Noorderbond van Nederl. Werklieden', *Provinciale Groninger Courant*, 5 augustus 1898; ''t Zandt', *Provinciale Groninger Courant*, 2 augustus 1898.

108 Ibidem.

109 Ibidem.

110 Al in zijn allervroegste toespraken was zijn verheffingsgedachte waarneembaar ('Appingedam', *Nieuwsblad van het Noorden*, 8 augustus 1897; 'De Noorderbond van Nederl. Werklieden', *Provinciale Groninger Courant*, 5 augustus 1898; ''t Zandt', *Provinciale Groninger Courant*, 2 augustus 1898).

111 Van Houten, *Tussen paternalisme en zelfstandigheid*, 28-29.

112 Staten Generaal Digitaal; Ingekomen stukken voor de vergadering van 8 juni 1892.

113 Van Houten, *Tussen paternalisme en zelfstandigheid*, 42. Het is onduidelijk of dit om een initiatief van dezelfde kiesvereniging gaat.

114 Archief gemeente Stedum, Loppersum. Ingekomen stukken 1893, H.T. Harringa aan het gemeentebestuur, januari 1894.
115 Woonsituatie: Albert Mellink, 'Roosje Vos. 1860-1932' in: L. Brug, *1909. Tussen ruzie en beginsel. Cahiers over de geschiedenis van de CPN* 9 (1984) 123-134, aldaar 126.
116 Dit blijkt uit een brief van de liberale kiesvereniging aan het gemeentebestuur (Archief gemeente Stedum, Loppersum. Ingekomen stukken 1893, Brief comité uit de Liberale kiesvereniging aan het gemeentebestuur, ongedateerd, 1893). Later was Stel lid van de 'arbeiderskiesvereniging' die in Garsthuizen en Westeremden werd opgericht in 1899 (Archief gemeente Stedum, Loppersum. Ingekomen stukken 1899, Brief J. Nienhuis aan het gemeentebestuur, 1 februari 1899).
117 'Garsthuizen', *Nieuwsblad van het Noorden,* 5 maart 1898.
118 Dat deden ze niet vanuit de Noorderbond, maar als bestuursleden van de afdeling Loppersum van de Bond voor Nederlandse Onderwijzers (IISG Amsterdam, Archief SDAP 2365c, Melle Stel aan het Nederlandsch Comité voor Algemeen Kiesrecht (J. van Kuijkhof), 6 november 1899).
119 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2365a, W. Vliegen en J. van Kuijkhof aan de Besturen van alle Arbeidersvereenigingen en Vereenigingen, voor het Algemeen Kiesrecht, Aankondiging van de oprichting van het comité, 26 september 1899.
120 De volgende verenigingen sloten zich aan: De Bond Voor Nederlandsche Onderwijzers te Loppersum (22 leden), werkliedenvereniging 'De Voorzorg' uit Garsthuizen (58 leden), Arbeidersvereniging 'Algemeen belang' uit Garsthuizen (25 leden), Werkliedenvereniging 'Eendracht' uit 't Zandt (150 leden), Werkliedenvereniging 'Zelfhelp' te Hevekes (104 leden), Werkliedenvereniging Excelsior uit Delfzijl (70 leden), Werkliedenvereniging 'Eigen Hulp' uit Loppersum (64 leden), Werkliedenvereniging 'Vooruitgang' uit Garrelsweer (18 leden), Werkliedenvereniging 'Ons Belang' uit Stedum (27 leden) (IISG Amsterdam, Archief SDAP 2377a, Stel aan Van Kuijkhof, 20 oktober 1900). Er worden uiteindelijk 538 mensen lid van deze koepelorganisatie. De gegevens werden meermaals verzonden, vaak met verschillende ledentallen. Kennelijk hield men dat goed in de gaten. In februari 1900 zat de organisatie op 559 leden (IISG Amsterdam, Archief SDAP 2377a, Melle Stel aan H.J. Scheulderman, 26 februari 1900). Voorzitter Beishuizen werd tot landelijk afgevaardigde gekozen (IISG Amsterdam, Archief SDAP 2377a, Melle Stel aan Van Kuijkhof of H.J. Scheulderman, 4 december 1899).
121 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2377a, Melle Stel aan Van Kuijkhof of H.J. Scheulderman, 4 december 1899.
122 In de belangrijkste kranten in deze regio, *De Ommelander Courant*, *De Provinciale Groninger Courant* en het *Nieuwsblad van het Noorden,* werd nauwelijks aandacht aan de zaak besteed.
123 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2365c, Melle Stel aan het Nederlandsch Comité voor Algemeen Kiesrecht (J. van Kuijkhof), 6 november 1899; IISG Amsterdam, Archief SDAP 2377a, Melle Stel aan Van Kuijkhof of H.J. Scheulderman, 4 december 1899.
124 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2729, Abonnementen op *De Sociaaldemokraat*, deel 1 1898 – 1900, blad 147.
125 Verhuizing: Groninger Archieven, Huwelijksregister Kantens, Huwelijksakte Geert Thole Beishuizen en Aaltje Ritzema (1 november 1879). Over Urban: P. Hoekman, 'Van spontaan verzet naar socialisme', in: P. Hoekman, J. Houkes, O. Knottnerus, *Een eeuw socialisme en arbeidersbeweging in Groningen. 1885-1985* (Groningen 1986) 29-40, aldaar 35.
126 'De Graanwet', *Groninger Courant,* 23 september 1851.
127 Bruintjes, *Socialisme in Groningen*, 21.
128 Idem, 22.
129 Idem, 11-15.
130 Houkes, *Travailleur*, 25, 41.
131 Archieven gemeente Appingedam, Ingekomen stukken 1894, 201: F. Eisema aan de burgemeester van Appingedam (juni 1894). Erg veel zal na deze bijeenkomst niet meer gebeurd zijn: in het alfabetische register waarin de gemeente correspondentie en raadsbesluiten bijhield werd vanaf 1894 een aparte rubriek 'sociaal-democraten' bijgehouden, maar die bleef voor altijd leeg.
132 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1073a, N.H. Luigies aan het partijbestuur, 28 oktober 1896.
133 Schaper vertelde in een latere terugblik hoe Beishuizen al jaren voor sociaaldemocraat doorging in deze regio. Dat moet gezien de andere bronnen en de polemische context van deze bijdrage van Schaper met een korreltje zout genomen worden. Wel is duidelijk dat Beishuizen meerdere sociaaldemocraten ontving als spreker. 'Roosje Vos en het district Appingedam', *Het Volk,* 20 maart 1906.

134 Archief gemeente Stedum, Loppersum. Ingekomen stukken 1883, Gemeente Stedum. Uitgaven der gemeente ten behoeve van het lager onderwijs in 1882, ongedateerd. Deze combinatie kwam destijds vaker voor. Ook het schoolhoofd van Westeremden was koster van de plaatselijke kerk. In diezelfde plaats werd de school van Melle Stel later als 'broeinest van socialisme' bestempeld (Van Houten, *Tussen paternalisme en zelfstandigheid,* 30).
135 'Roosje Vos en het district Appingedam', *Het Volk,* 20 maart 1906.
136 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2365a, W. Vliegen en J. van Kuijkhof aan de Besturen van alle Arbeidersvereenigingen en Vereenigingen voor het Algemeen Kiesrecht, Aankondiging van de oprichting van het comité, 26 september 1899.
137 'Kiesrechtbeweging', *Het nieuws van den dag,* 15 november 1899.
138 Hoewel Beishuizen als afgevaardigde opereerde, trokken Stel en hij samen op in de organisatie. Zo zou Stel uiteindelijk de correspondentie gaan voeren (IISG Amsterdam, Archief SDAP 2365a, 'Lijst van de vertegenwoordigers der landelijke bonden en comité's', door J. van Kuijkhof, 26 december 1899).
139 'De stichting van het Nederl. Komitee voor Algemeen Kiesrecht' in*: Bijvoegsel behoorende bij 'De Sociaaldemokraat'*, 14 november 1899; 'Kiesrechtbeweging', *Het nieuws van den dag,* 15 november 1899; IISG Amsterdam, Archief SDAP 2365c, Melle Stel aan het Nederlandsch Comité voor Algemeen Kiesrecht [J. van Kuijkhof], 6 november 1899.
140 'De stichting van het Nederl. Komitee voor Algemeen Kiesrecht', *Bijvoegsel, behoorende bij 'De Sociaaldemokraat',* 14 november 1899.
141 'Kiesrechtbeweging', *Het nieuws van den dag,* 15 november 1899.
142 Jan Ceton is in deze context een interessante figuur. Hij deed in deze periode namelijk een poging om zo veel mogelijk posities binnen de BvNO te laten bekleden door leden van de SDOV. Ook bij hem is de kans dus groot dat hij met Beishuizen gesproken heeft hier (zie daarvoor: Karsten, *Op het breukvlak van opvoeding en politiek,* 95).
143 'Kiesrecht', *Algemeen Handelsblad,* 14 november 1899.
144 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1705, G.Th. Beishuizen aan J. van Kuijkhof, 12 januari 1900.
145 Schaper, *Een halve eeuw van strijd* II, 142.
146 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2376b, Nederlandsch Comité voor Algemeen Kiesrecht, Geloofsbrieven (waaronder die van Beishuizen) Algemene Vergadering zondag 28 oktober [1900]. Nota bene: deze geloofsbrieven zijn in het archief gedateerd in het jaar 1902. Dat is onjuist, want 28 oktober viel in 1902 op een dinsdag. In 1900 viel het op een zondag en dat jaartal is ook aannemelijker gezien de aanwezigheid van Beishuizen. Hij was alleen in de eerste jaren als afgevaardigde aanwezig, omdat het comité dat hem naar de vergaderingen zond slechts tot 1901 actief was.
147 'Westeremden', *Provinciale Groninger Courant,* 26 februari 1900.
148 'Binnenland', *Het Volk,* 25 mei 1900; 'Binnenland', *Het Volk,* 7 juni 1900; 'Hoogeland', *Het Volk,* 26 februari 1901.
149 'Stedum', *Provinciale Groninger Courant,* 20 en 26 maart 1900.
150 P. Hoekman, B. Van Houten, O. Knottnerus, 'De landarbeiders verenigd' in: P. Hoekman, J. Houkes, O. Knottnerus, *Een eeuw socialisme en arbeidersbeweging in Groningen 1885-1985* (Groningen 1986) 164-184, aldaar 166-167.
151 Van Houten, *Tussen paternalisme en zelfstandigheid,* 30.
152 Beishuizen bleef bovendien actief in de BvNO. Zie daarvoor bijvoorbeeld: 'Appingedam', *Provinciale Groninger Courant,* 20 maart 1900.
153 Schaper, *Een halve eeuw van strijd* II, 142. Uit correspondentie in Appingedam bleek dat vooral 'De Vereeniging' haar twijfels had. Dat was vervelend voor Schepel, want dit was de meest prominente kiesvereniging in de omgeving.
154 IISG Amsterdam, Archief ANWV 86, G. van Dijk aan centraal bestuur ANWV, 12 april 1905.
155 'Loppersum', *Nieuwsblad van het Noorden,* 6 maart 1901; Van Houten, *Tussen paternalisme en zelfstandigheid,* 44-45.
156 'Verkiezingen Tweede Kamer', *Leeuwarder Courant,* 12 april 1901.
157 'Garsthuizen', *Nieuwsblad van het Noorden,* 30 maart 1901.
158 'Loppersum', *Provinciale Groninger Courant,* 2 april 1901.
159 'Openbare vergadering', *Provinciale Groninger Courant,* 16 april 1901.
160 Over de strijd tussen Schepel en Schaper is veel geschreven. De *Provinciale Groninger Courant* besteedde veel aandacht aan de spraakmakende vergadering waarin Schaper Schepel het vuur na

aan de schenen legde. Zie bijvoorbeeld de rubriek 'Langs den weg' in de *Provinciale Groninger Courant* van deze dagen. Daarnaast waren er ook gewone nieuwsberichten zoals: 'Openbare vergadering', *Provinciale Groninger Courant,* 16 april 1901; 'Op het bankje', *Het nieuws van den dag,* 19 april 1901.

161 Schaper, *Een halve eeuw van strijd* II, 142-143.

162 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2377b, M. Stel aan C. Bijkerk (de secretaris van het Nederlandsch Comité voor Algemeen Kiesrecht), 7 juli 1902; IISG Amsterdam, Archief SDAP 2377a, M. Stel aan H.J. Scheulderman (de secretaris van het Nederlandsch Comité voor Algemeen Kiesrecht), 21 december 1901.

163 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2377a, M. Stel aan H.J. Scheulderman (de secretaris van het Nederlandsch Comité voor Algemeen Kiesrecht), 21 december 1901. Interessant is dat Beishuizen en Stel hiermee vooruitlopen op de tactiek van de SDAP om zich niet langer te richten op volkskiesverenigingen, maar op afdelingen.

164 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1255, P. Hogendorf aan Van Kuijkhof, 17 december 1901. Dat Beishuizen hierachter zat, blijkt uit een brief die hij een week daarvoor stuurde en waarin hij aankondigde een afdeling 'Garsthuizen' op te richten. Uiteindelijk werd het 'Loppersum', maar dit betrof hetzelfde gezelschap (IISG Amsterdam, Archief SDAP 1043, G.Th. Beishuizen aan het partijbestuur 9 december 1901).

165 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1255, G.Th. Beishuizen aan het partijbestuur, 19 december 1901.

166 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1255, P. Hogendorf aan J. van Kuijkhof/het partijbestuur, 25 december en 30 december 1901.

167 Het ging hier om de Stedumse arts Jan Nijhof (IISG Amsterdam, Archief SDAP 1255, G.Th. Beishuizen aan het partijbestuur, 19 december 1901).

168 IISG Amsterdam, Archief SDAP 740, P. Hogendorf aan J. van Kuijkhof, 30 maart 1902; IISG Amsterdam, Archief SDAP 740, M. Stel aan het partijbestuur, 28 november 1902.

169 IISG Amsterdam, Archief SDAP 740, M. Stel aan het partijbestuur, 28 november 1902 en 20 juli 1903.

170 In de omgeving van Appingedam ging dat bijvoorbeeld om vereniging 'De Harmonie'(IISG Amsterdam, archief ANWV 86, Brief van P. Bonnema aan G. Quispel, 10 september 1912).

171 IISG Amsterdam, Archief SDAP 740, M. Stel aan het partijbestuur, 20 juli 1903.

172 Beishuizen had hier zelf ook schuld aan: hij reserveerde de sprekers veel te laat. Kennelijk was hij nog niet erg ervaren met het landelijk systeem (IISG Amsterdam, Archief SDAP 497, Van Kuijkhof aan G.Th. Beishuizen, 24 februari 1903. In: Kopieboek met kopieën van uitgaande brieven van het partijsecretariaat van 13 februari 1902 t/m 25 april 1903: pagina 811. Alfabetisch register van de geadresseerden 1902-1903, Beishuizen).

173 'Appingedam', *Het Volk,* 27 maart 1902.

174 IISG Amsterdam, Archief SDAP 740, M. Stel aan J. van Kuijkhof, 24 juni 1903.

175 'Uit de partij', *Het Volk*, 9 juli 1903.

176 Haar Naaistersbond was een van de eerste vrouwenorganisaties van Nederland. Ze onderwees onder andere Nederlands en Engels aan de naaisters en bekende sprekers zoals Aletta Jacobs hielden er hun voordrachten.

177 A.F. Mellink, 'Vos, R.', *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging,* http://socialhistory.org/bwsa/biografie/vos-r; 'Naaisterspropaganda', *Het Volk,* 8 januari 1901.

178 G. Sterringa, 'Roosje Stel-Vos' in: H.A. Poelman en H.P. Coster (red.), *Groninger Volksalmanak voor het jaar 1933. Jaarboekje voor geschiedenis, taal- en oudheidkunde der provincie Groningen* (Groningen 1933) 195-197 aldaar 196. Wanneer dat precies gebeurde is moeilijk te achterhalen, maar wel is zeker dat ze eind 1902 indruk maakte tijdens een spreekbeurt die onder leiding van Beishuizen plaatsvond. ('Uit de partij', *Het Volk,* 25 december 1902.)

179 Oprichting vond plaats op 4 juli 1903 (IISG Amsterdam, Archief SDAP 1628, 'Reglement van de afdeling Westeremden' (11 november 1907)).

180 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1628, R. Vos-Stel aan het partijbestuur, 13 december 1903.

181 Ibidem.

182 Ibidem.

183 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1628, 'Jaarverslag 1904 afdeling Westeremden' door M. Stel, 2 januari 1905.

184 Lezingen: in *Het Volk* zijn ongeveer twintig lezingen van Beishuizen vermeld. Naaicursussen: Archief gemeente Stedum, Loppersum. Ingekomen stukken 1903, G.Th. Beishuizen aan het gemeentebestuur, 3 oktober 1903.

185 Archief gemeente Stedum, Loppersum. Brievenboek uitgaande post 1901-1905, Gemeentebestuur aan de afdeling Westeremden van de SDAP, 15 oktober 1903.
186 'Een meeningsverschil', *Het Volk,* 4 februari 1904; IISG Amsterdam, Archief SDAP 1628, 'Jaarverslag 1904: Afdeeling Westeremden SDAP' door M. Stel, 31 december 1904.
187 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1628, Johan Schaper aan J. van Kuijkhof/partijbestuur, 13 oktober 1904 en 27 december 1904. Deze term werd vaker gehanteerd. Ook in het conflict tussen Wijnkoop en Hugenholtz was er sprake van een scheidsrechter en een 'scheidsgerecht' (IISG Amsterdam, Archief SDAP 144, Partijbestuurkwesties 1898 – 1905: Vergadernotulen van secretaris Van Kuijkhof over de kwestie Hugenholtz-Wijnkoop, 13 november 1905).
188 Gelijk: 'Roosje Vos en het district Appingedam', *Het Volk,* 20 maart 1906. Maar vanaf april 1905 stond Beishuizen niet meer op de ledenlijst van de afdeling (IISG Amsterdam, Archief SDAP 1628, Ledenlijst Afdeeling Westeremden, 18 april 1905).
189 Beishuizen was zeker tot en met 1903 nog districtsvoorzitter, daarna verdween hij uit beeld en duikt Melle Stel weer op als voorzitter. In 1905 werden de afdelingen namelijk weer samengevoegd tot één districtsfederatie. Hoe goed dit heeft gewerkt is moeilijk te achterhalen, de correspondentie hierover is schaars en vaag (IISG Amsterdam, Archief SDAP 740, M. Stel aan het partijbestuur, 25 september 1905).
190 In 1909 werd Beishuizen weer tot lokale voorzitter van BvNO gekozen. Dat betekende dat hij er twintig jaar achtereen actief was ('Gemeentelijk nieuws', *Nieuwsblad van het Noorden,* 10 februari 1909).
191 Archief gemeente Stedum, Loppersum. Ingekomen stukken 1906, Brief met bijlage van G.Th. Beishuizen en L.C. Cohen aan het gemeentebestuur, ongedateerd, 1906.
192 'Candidaatstelling leden prov. Staten', *Nieuwsblad van het Noorden,* 6 juni 1907; 'Gemeentelijk nieuws', *Nieuwsblad van het Noorden,* 21 juni 1907.
193 Archief gemeente Stedum, Loppersum. Ingekomen stukken 1902, G.Th. Beishuizen aan het gemeentebestuur, 22 december 1902.
194 Archief gemeente Stedum, Loppersum. Ingekomen stukken 1910, Gedeputeerde Staten aan het gemeentebestuur, 30 juli 1910.
195 Archief gemeente Stedum, Loppersum. Ingekomen stukken 1909, G.Th. Beishuizen aan het gemeentebestuur, 27 oktober 1909.
196 Binnen de gemeenteraad was men inmiddels wel gewend aan de eigenwijsheid van Beishuizen. Hij had al eens aan de gemeenteraad laten weten dat hij wegens de vergaderingen van de Provinciale Staten af en toe niet op school kon zijn en liet ooit een afspraak met de burgemeester schieten. Een dergelijke omgang met het gezag bracht in het gezapige Stedum een golf van verontwaardiging teweeg (Archief gemeente Stedum, Loppersum. Ingekomen stukken 1908, G.Th. Beishuizen aan het gemeentebestuur, 23 mei 1908).
197 Archief gemeente Stedum, Loppersum. Ingekomen stukken 1910, Gedeputeerde Staten aan het gemeentebestuur, 30 juli 1910; Archief gemeente Stedum, Loppersum. Ingekomen stukken 1910, Provinciaal bestuur aan het gemeentebestuur, 22 september 1910; Archief gemeente Stedum, Loppersum. Ingekomen stukken 1910, Secretaris van de Raad van State aan het gemeentebestuur, 22 en 29 oktober 1910; 'De zaak Beishuizen', *Nieuwsblad van het Noorden,* 8 december 1910.
198 'Ingezonden', *Nieuwsblad van het Noorden,* 31 mei, 3 juni, 8 juni 1909.
199 Ibidem.
200 IISG Amsterdam, Archief Schaper 8.1, Dossier Beishuizen, Schaper aan het Bestuur SDAP partijgewest Groningen, eind december 1912.
201 Ibidem.
202 Ibidem.
203 IISG Amsterdam, Archief Schaper 8, Dossier Beishuizen, Beishuizen aan Schaper, 21 december 1912.
204 IISG Amsterdam, Archief Schaper 8, Dossier Beishuizen, Schaper aan het Verkiezingscomité te Loppersum, 25 januari 1913.
205 IISG Amsterdam, Archief Schaper 9.2, L.H. Mansholt aan J. Schaper, 29 januari 1913.
206 IISG Amsterdam, Archief Schaper 8, Dossier Beishuizen, Bartels aan Schaper, 29 januari 1913.
207 IISG Amsterdam, Archief Schaper 8, Dossier Beishuizen: E. Rugge SDAP Groningen, E. Rugge aan J.H. Schaper, 2 februari 1913.
208 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1628, M. Stel aan het secretariaat SDAP, 11 maart 1909.

209 Beishuizen zette zijn SDAP-carrière vanaf begin 1910 voort bij de afdeling Appingedam (IISG Amsterdam, Archief SDAP 882, mutatieformulier 1 april 1910).
210 Er is een zeer volledige reconstructie van deze kwestie gemaakt die is neergeslagen in een uitgave van de BvNO. Hierin zijn alle verhoren, verslagen en verklaringen rondom deze kwestie opgenomen (Ossendorp en Hart, *De zaak Beishuizen*).
211 *Handelingen Tweede Kamer der Staten Generaal*, 24 januari 1913, 1997-2024.
212 'Vereeniging van hoofden van Scholen', *Provinciale Groninger Courant,* 25 februari 1898.
213 'Het ontslag Beishuizen', *Nieuwsblad van het Noorden* (17 november 1913).
214 'Bond voor Nederlandsche onderwijzers. Algemeene vergadering', *Het nieuws van den dag,* 30 december 1913.
215 'Zondagsche Kout', *Het Volk,* 11 april 1914.
216 Troelstra over Beishuizen: 'Inmenging', *Het Volk,* 2 januari 1914; 'Kritiek op den B.v.N.O', *Het Volk,* 27 januari 1914; 'Kritiek op den B.v.N.O III', *Het Volk,* 28 januari 1914; 'Het congres der SDAP', *Leeuwarder Courant,* 14 april 1914; 'De kop van jut', *Het Volk,* 9 april 1914.
217 'Boeldag te Loppersum', *Nieuwsblad van het Noorden,* 15, 18 en 19 maart 1919; 'De onderwijzer Beishuizen te Zaandam benoemd', *De Tribune,* 22 april 1919. Klaas ter Laan was de eerste SDAP-burgemeester, maar niet de eerste sociaaldemocratische burgemeester. Dat was Dirk van Eck vanaf 1899 in Mijnsheerenland-Westmaas ('Ingezonden', *Het Volk,* 30 maart 1905).
218 'Bond van Nederlandsche onderwijzers', *Algemeen Handelsblad,* 29 december 1919.
219 'G.Th. Beishuizen †', *Het Volk,* 3 september 1923.
220 IJsbaancommissie: 'Loppersum', *Nieuwsblad van het Noorden,* 27 december 1911; Groene Kruis: 'Advertentie', *Nieuwsblad van het Noorden,* 10 mei 1918.
221 Met Knol schreef hij brieven aan de gemeente over hoe de stand van zaken in het onderwijs verbeterd moest worden. Archief gemeente Stedum, Loppersum. Ingekomen stukken 1900, Brief comité van schoolmeesters uit de gemeente Stedum aan het gemeentebestuur, 29 oktober 1900. Na deze brief volgden er nog vele soortgelijke brieven.
222 Wolf verhuisde van de Lepelstraat 69 op 28 juli 1899 naar de Nieuwe Achtergracht 112. Daar woonde hij ook weer tussen de socialisten, een van de lopers van *Het Volk* was zelfs zijn buurman. Op 24 april 1902 verhuisde hij naar de Iepenweg 57 en acht jaar later, op 21 juni 1910, naar de Graaf Florisstraat 221. Een jaar later vond een kleine verhuizing plaats; op 19 december 1911 kwam hij in dezelfde straat op nummer 31 te wonen. Tien jaar later verhuisde hij naar de Smaragdstraat 19, dat was op 31 april 1921. Zijn laatste adres betrok hij op 13 februari 1932, dat was de Amsteldijk 94 (Stadsarchief Amsterdam, Bevolkingsregister, gezinskaart W. Lelie (geb. 9 november 1871)). Ook daar had hij sociaaldemocratische buren. *Volk*-journalist Jan de Roode, de man die ook een uitgebreid artikel over hem schreef, en diens vrouw Marie de Roode-Heijermans woonden op nummer 96.

5 Van collectie naar collectief. De partij als familie

1 Een boek dat dit fenomeen goed uitlegt is *Familiy Live and Sociability in Upper and Lower Canada* van Francoise Noël. Hoewel het over een ander land en een andere sociale klasse gaat, geeft het goed inzicht in het rijke familieleven in de negentiende eeuw, vanuit het idee dat 'the extent to which families in the nineteenth century socialized with neigbours, friends, and kin is startling at first view. Whether urban or rural their homes were the site of constant coming and going' (F. Noël, *Familiy Live and Sociability in Upper and Lower Canada 1780-1870* (Montreal 2003) 211).
2 Deze formulering is geleend van Jan Meilof die hem in een andere context gebruikte. J. Meilof, *Een wereld licht en vrij. Het culturele werk van de AJC 1918-1959* (Amsterdam 2000) 12.
3 'Zondagsche kout', *Het Volk,* 11 juli 1914.
4 IISG Amsterdam, Archief SDAP 990a, Programma 'Feestelijke Bijeenkomst éénjarig bestaan der afdeeling' afdeling Dordrecht, 28 september 1901.
5 IISG Amsterdam, Archief SDAP 498, J. van Kuijkhof/het partijbestuur aan R. Vos, 6 juli 1903. Kopieboek met kopieën van uitgaande brieven van het partijsecretariaat van 25 februari tot 23 oktober 1903: pagina 297. Alfabetisch register van de geadresseerden 1903, zie register van geadresseerde Roosje Vos.
6 Er zijn ook uitzonderingen: Willem van Ravesteijn trouwde met een proletarisch meisje. Met dank aan Henny Buiting, die een eerdere versie van dit boek van nuttig commentaar voorzag.

7 Ook in dat opzicht zette de SDAP een traditie uit het negentiende-eeuwse verenigingsleven voort. Ook binnen de vroege verenigingen en binnen de SDB was het gebruikelijk om verenigingsvrienden te vragen als getuige.
8 A.F. Mellink, 'Vries', *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging*, http://socialhistory.org/bwsa/biografie/vries.
9 Huwelijksakten gemeente Amsterdam, huwelijk J. Loopuit en Heintje Speijer, 2 april 1903.
10 IISG Amsterdam, Archief Wibaut 1, J.W. Albarda en A. Albarda-Brals aan F.M. Wibaut, '1e kerstdag' 1903.
11 Bloemgarten, *Henri Polak*, 260 (noot 5, zie ook 680).
12 Idem, 259.
13 Luremans en Kruiderink, *Het eerste verzet*, 29.
14 IISG Amsterdam, Archief Wibaut 10, Troelstra aan F.M. Wibaut, 28 oktober 1899.
15 IISG Amsterdam, Archief SDAP 538b, S. Troelstra-Bokma de Boer aan het partijbestuur, 30 juli 1907.
16 IISG Amsterdam, Archief Johan Schaper 8, Nellie van Kol aan Johan Schaper, 14 mei 1898.
17 Floor Wibaut had al van jongs af aan afwijkende ideeën over monogamie (IISG Amsterdam, Archief Wibaut 11, F.M. Wibaut aan W.H. Vliegen, 4 december 1899). Hij zou dertig jaar later een boek schrijven over het moderne huwelijk (F. en M. Wibaut, *Wordend Huwelijk* (Haarlem 1932)).
18 Het is moeilijk te achterhalen wanneer officieel sprake is van een vernoeming. Om het risico van onterecht aangewezen vernoemingen te vermijden, is hier verder geen aandacht aan besteed. In de oude beweging kwam deze traditie ook al voor en zijn meerdere kinderen naar partijgenoten vernoemd.
19 IISG Amsterdam, Archief Wibaut 10, Troelstra aan F.M. Wibaut, 24 januari 1895.
20 IISG Amsterdam, Archief G.W. Melchers 20, J.A. en S.[ophie] Collet aan G.W. Melchers, 10 oktober 1904.
21 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1065a, Verslag van de SDAP afdeling Gouda 1907 door R. Stavenisse De Brauw, 30 december 1907.
22 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1065a, Afdelingsverslag [Gouda] door R. Stavenisse De Brauw, 22 december 1908.
23 In Gorredijk werd op 1 mei 1895 een 'Kinderfeest' voor verschillende sociaaldemocratische verenigingen in de buurt georganiseerd. Alle kinderen werden geadministreerd en hun leeftijden werden opgeschreven in een schrift (IISG Amsterdam, Archief SDAP 2649, Aankondiging 'Kinderfeest 1 mei'; IISG Amsterdam, Archief SDAP 2651, Notulenschrift Gorredijk 1896: Meifeest enz. waarin 'Aantekeningen van het 1 Meifeest 1896' en 'Lijst Deelnemers Kinderfeest' (1896)).
24 Op 31 december 1904 telde de afdeling 195 leden (Bron aantal kinderen: IISG Amsterdam, Archief SDAP Groningen 9, financiële administratie Kinderfeest 1904. Bron aantal afdelingsleden: IISG Amsterdam, Archief SDAP 1073a, C.O.J. Koekebakker aan het partijbestuur, 30 januari 1905).
25 IISG Amsterdam, Archief SDAP Groningen 9, financiële administratie Kinderfeesten 1903 en 1904.
26 IISG Amsterdam, Archief SDAP 989, E.W. Heyblom jr. aan het partijsecretariaat, 13 juli 1907, 2 augustus 1907. Heyblom meent door zijn strategie voet aan de grond te krijgen in het 'rijke conservatieve Doorn'.
27 Misschien waren er zo weinig gegadigden omdat partijleden zelf betrekkelijk jong waren en geen oudere kinderen hadden.
28 'Organisatie der jeugd', *Het Volk*, 14 juli 1901; 'Organisatie der jeugd', *Het Volk*, 1 november 1901.
29 'Een jongeliedenklub', *Het Volk*, 19 mei 1901. De commissie die De Zaaier in de leven riep bestond ook weer uit doorgewinterde partijgenoten: H. Roland Holst, M. Mendels, J.G. van Kuijkhof, E. Polak en F.W.N. Hugenholtz (IISG Amsterdam, Archief SDAP 1848, M. Mendels aan het partijbestuur, 25/28 oktober 1901).
30 Voor dit type brieven zie bijvoorbeeld: IISG Amsterdam, Archief F. van der Goes 643, M. Boom aan F. van der Goes, 31 januari en 5 en 28 februari 1906; IISG Amsterdam, Archief F. van der Goes 644, Ph. Mechanicus aan F. van der Goes, 8 en 14 september en 2 november 1907; 'Organisatie der jeugd II', *Het Volk*, 31 juli 1901.
31 'Organisatie der jeugd', *Het Volk*, 1 november 1901; IISG Amsterdam, Archief SDAP 1848, Statuten van 'De Zaaier': Beginselverklaring (waarschijnlijk 14 oktober 1901).
32 'Organisatie der jeugd II', *Het Volk*, 31 juli 1901.
33 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1848, diverse documenten m.b.t. 'De Zaaier' (voor Utrecht: L.P. Staal aan het partijbestuur 10 oktober 1904; voor Arnhem: N. van Putten aan het partijbestuur,

23 augustus 1906; de afdelingen Enschede, Gouda, Groningen, Leiden, Zwolle staan in: Circulaire 'Voorstellen voor het Congres van De Zaaier' van zondag 7 juni 1908).

34 Van Dijk, *Het socialisme spant zijn gouden net over de wereld*, 53.

35 IISG Amsterdam, Archief Johan Schaper 8, N.H. Luigies aan Johan Schaper, 29 september 1900.

36 'Uit de partij', *Het Volk*, 1 juli 1921.

37 IISG Amsterdam, Archief SDAP 941a, Ledenlijsten door Van Oordt aan het partijbestuur/J. van Kuijkhof, 1 juli en 1 oktober 1905.

38 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1062, 'Ledenlijst afdeling Gorinchem' en Mutatieformulier voor ledenaantal en nieuwe leden, beide van 15 juli 1908.

39 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1579, Ledenlijst afdeling Veendam 31 december 1907 [gestuurd op 14 januari 1908].

40 Secretaris van de afdeling was Jaap Koekebakker en hoewel hij onder de afdelingsleden slechts zijn echtgenote Marie terugvond, kon hij al snel pochen met een andere interessante familieband. Koekebakker was de neef van Trui Huizinga en zij was behalve de moeder van Menno ter Braak ook de nicht van Johan Huizinga.

41 De broer en neven die vermeld worden, zijn de drie gebroeders Hol en hun vier neven die eveneens Hol heten. Daarnaast er nog de drie gebroeders Wage en de twee gebroeders Provoost (IISG Amsterdam, Archief SDAP 825, Ledenlijst Afdeeling Aardenburg der SDAP van P. Wage aan het partijbestuur, 3 december 1907).

42 Het gaat hier om J. Jager-van Urk. IISG Amsterdam, Archief SDAP 825, Ledenlijst afdeling Aardenburg op 30 juni 1909. In 1909 had de afdeling nog maar 11 leden terwijl de ledenlijst in 1907 nog 31 leden telde; deze families vormden dus de harde kern van de afdeling.

43 Op de dag dat de SDAP werd opgericht, vergaderde de afdeling van de SDB in Bergen op Zoom over de mogelijkheid om een afdeling van de SDAP te worden. Enkele dagen later, op 30 augustus, kreeg het partijbestuur van de SDAP te horen dat de afdeling inderdaad was opgericht. Waarschijnlijk gebeurde dat al op 26 augustus ('De nieuwe sociaal-democratische partij', *Algemeen Handelsblad*, 27 augustus 1894; IISG Amsterdam, Archief SDAP 915, Motie van P. Bosman [ongedateerd 1894] en het begeleidende briefje van de secretaris afdeling Bergen op Zoom (onleesbaar, waarschijnlijk A.C.M. Poppe) aan waarschijnlijk het partijbestuur, 28 augustus 1894. De motie is doorgegeven door 'apostel' Cohen op 30 augustus 1894).

44 Gebrek aan aansluiting bij het landelijke netwerk blijkt uit het feit dat de afdeling zich onthield van stemmen bij de verkiezing van een nieuw partijbestuur omdat dat zij geen van de kandidaten kende (IISG Amsterdam, Archief SDAP 915, A.C.M Poppe aan (waarschijnlijk) het partijbestuur, 2 december 1894).

45 'Officieel verslag', *De Baanbreker. Sociaaldemokratisch Volksblad*, 20 april 1895. De afdeling dreigde vanwege geldgebrek niet op het congres aanwezig te zijn, maar het partijbestuur betaalde een deel van de kosten (IISG Amsterdam, Archief SDAP 10, Notulenboek Hoofdbestuur SDAP, vergadering 13 april 1895). Haar voorstel zou uiteindelijk op het congres worden aangenomen (IISG Amsterdam, Archief SDAP 10, Notulenboek Hoofdbestuur SDAP, vergadering 4 mei 1895).

46 IISG Amsterdam, Archief SDAP 915, A.C.M. Poppe aan J.H. Schaper, 4 maart 1895; IISG Amsterdam, Archief SDAP 10, Notulenboek Hoofdbestuur SDAP, vergadering 9 maart 1895.

47 IISG Amsterdam, Archief SDAP 915, A.C.M. Poppe aan J.H. Schaper, 4 maart 1895; IISG Amsterdam, Archief SDAP 10, Notulenboek Hoofdbestuur SDAP, vergadering 30 juni 1895.

48 IISG Amsterdam, Archief SDAP 915, S. Post aan het partijbestuur, waarschijnlijk 20 april 1901; IISG Amsterdam SDAP Archief 915, S. Post aan partijbestuur, zonder datum, waarschijnlijk 7 of 12 maart 1903.

49 Deze was met zijn dochter Constantina getrouwd. Gegevens: www.wiewaswie.nl; IISG Amsterdam, Archief SDAP, 915, A.C.M. Poppe aan het partijbestuur, 21 maart 1895.

50 De familie bleef betrokken bij de partij en schreef zich tijdelijk in als verspreid lid (IISG Amsterdam, Archief SDAP 1706a, W.A. Magnee aan J. van Kuijkhof, 3 juli 1905). Bovendien hadden alle leden van de familie een eigen abonnement op *De Sociaal-Demokraat* en/of *De Nieuwe Tijd* (IISG Amsterdam, Archief SDAP 2728, Interne memo m.b.t. 'toezeggingen voor het Centraal orgaan' en 'Abbonnees te Bergen op Zoom' van de *Sociaal-Demokraat*, ongedateerd 1895; IISG Amsterdam, Archief SDAP 2759, abonnees *De Nieuwe Tijd* 1898).

51 IISG Amsterdam, Archief SDAP 915, W. Magnee aan J. van Kuijkhof en de meegezonden ledenlijst, 29 juli 1908.

52 IISG Amsterdam, Archief SDAP 915, A.F. Muller aan J. van Kuijkhof, 21 juli 1908; IISG Amster-

dam, Archief SDAP 1540, L.J.C. Poppe aan het partijbestuur, 18 september 1900.

53 Op een andere manier zien we ook de gevolgen van de familiebanden bij de familie Gerhard. Een van de vijf dochters van de oude Gerhard was namelijk eveneens 'in functie' bekend bij andere partijleden: zij was schoonmaakster op het hoofdkantoor van het NVV.

54 Ook Vliegen memoreerde vader Fortuijn uitgebreid in de korte biografie die hij over de zoon schreef (Vliegen, *De dageraad*, deel I, 133).

55 M. Sluyser, *De centrale. Vijftig jaar arbeiders-levens-verzekering* (Amsterdam 1954) 125.

56 Hoewel het directeurschap van de Gemeentelijke Gezondheidsdienst geen partijfunctie was, was het een belangrijke functie voor de uitvoering van het beleid. Interessant detail: toen Jan de Roode en Marie Heijermans dertig jaar getrouwd waren, organiseerde de partij een groot feest en verscheen er een hele pagina met het verslag daarvan in *Het Volk* ('Het 30-jarig huwelijksfeest van Marie en Jan de Roode: een indrukwekkende kollektieve gelukwensch', *Het Volk*, 26 augustus 1929; IISG Amsterdam, Archief J.J. de Roode en M. de Roode-Heijermans 4, Knipselalbum Marie de Roode-Heijermans).

57 Vliegen, *Die onze kracht ontwaken deed*, deel II, 26.

58 J.F. Ankersmit, *Arbeiderslevens* (Amsterdam 1919) 40.

59 De Wolff, *Voor het land van belofte*, 285.

60 Geciteerd in: Frieswijk, *Socialisme in Friesland*, 20.

61 'Begrafenis J.G. van Kuijkhof', *Algemeen Handelsblad*, 29 juni 1921.

62 In bijzondere gevallen (bijv. Dirk Troelstra) werd het partijbestuur ingeschakeld om zo veel mogelijk afgevaardigden naar een begrafenis te sturen (IISG Amsterdam, Archief SDAP 538a, Telegram van Helsdingen aan J. van Kuijkhof, 12 mei 1902).

63 'Gerrit Middelburg †', *Het Volk*, 20 april 1920.

64 'Verslag congres 1897', *De Sociaal-demokraat*, 24 april 1897.

65 H.W. Vliegen, *De Dageraad der Volksbevrijding*, deel II (Amsterdam 1922) 168; De Wolff, *Voor het land van belofte*, 118; E. Polak, *De weg omhoog* (Amsterdam 1962) 49.

66 L. Brug, 'Uit zorg voor 't koosjere der partij. Amsterdam-Oost en de strijd om het karakter van de sociaal-democratie' in: idem, *1909. Tussen ruzie en beginsel. Cahiers over de geschiedenis van de CPN* 9 (1984) 9-36, aldaar 9.

67 'Agust [sic] Bebel gestorven', *Het Volk*, 18 augustus 1913.

68 Cornelissen, 'Izak Os', 48.

69 Gans, *De kleine verschillen*, 66.

70 IISG Amsterdam, Wibaut I, J.W. Albarda aan F.M. Wibaut, 3 maart 1902.

71 Idem, 5 november 1902.

72 H. Gorter, 'Toen 't avond was geworden, maar de lucht' in: H. Gorter, *Verzameld werk*, deel II (Amsterdam 1948) 381.

73 D. Troelstra, 'De boodschap op de hei'. Te vinden in het tekstboekje bij cd *De rooden roepen* van de 'Stem des Volks'.

74 Heertje, *De diamantbewerkers van Amsterdam* (Amsterdam 1936) 227.

75 Tekstboekje bij cd *De rooden roepen* van de 'Stem des Volks'.

76 'Teekenen van ongeduld', *Het Volk*, 26 november 1909.

77 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1061, G.J. Hembrecht (bestuur Centrale Kiesvereniging) aan secretaris SDAP, 19 december 1904.

78 Bijvoorbeeld: IISG Amsterdam, Archief SDAP 1062, B.J. Vervoorn aan partijbestuur, 18 april 1904; Wagemakers, *Buitenstaanders in actie*, 153.

79 M.W. van der Sluis, *Gedenkboek Assen: PvdA 1946-1986, SDAP 1903-1946* (Assen 1986) 132.

80 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1590, J.H. Roldanus aan J. van Kuijkhof, 18 november 1904; IISG Amsterdam, Archief SDAP 1423, Onleesbaar [P.J. Haitsma jr.] aan J. van Kuijkhof, 20 december 1906.

81 Al vanaf 1895 werd zo nu en dan de wens uitgesproken om een 'centraalorgaan' op te richten (IISG Amsterdam, Archief SDAP 10, Notulenboek Hoofdbestuur SDAP, vergadering 9 maart 1895).

82 IISG Amsterdam, Archief SDAP 10, Notulenboek Hoofdbestuur SDAP, vergadering 19 november 1895.

83 'Van allerlei aard', *De Wachter. Socialistisch Weekblad voor Groningen en Noordelijk Drenthe*, 2 september 1893. Hierin werden beschouwingen over het internationale socialisme afgewisseld met ongevallen.

84 Gebaseerd op lezing van *De Sociaal-Demokraat* tussen 1896 en eind 1898. Vergelijk: H. Buiting,

De Nieuwe Tijd. Sociaaldemokratisch maandschrift. 1896-1921. Spiegel van socialisme en vroeg communisme in Nederland (Amsterdam 2003) 3-4.

85 *De Sociaal-Demokraat,* 21 maart 1896 en later *De Sociaal-Demokraat,* 7, 14, 21 en 28 augustus 1897.

86 SDAP, *Congresverslag 1896*, 6.

87 'Uit onze geschiedenis', *Het Volk*, 1 oktober 1912.

88 IISG Amsterdam, Archief SDAP, 2729 deel 1, abonnementen op *De Sociaal-demokraat* 1898 – 1900.

89 J. de Roode, 'Uit den oertijd', *Het Volk*, 1 oktober 1912.

90 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2728, W.P.G. Helsdingen aan het partijbestuur, 9 september 1898; IISG Amsterdam, Archief SDAP 2728, W.P.G. Helsdingen aan het partijbestuur, 21 februari 1899.

91 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2728, correspondentie *De Sociaal-Demokraat,* H.A. Mineur aan het partijbestuur, datum onbekend 1899; IISG Amsterdam, Archief SDAP 2728, correspondentie *De Sociaal-Demokraat,* H. Masereeuw en Bouten aan J. van Kuijkhof, 10 december 1900.

92 Zo schreef Inte Onsman een artikel waarin hij zich afvroeg of het mogelijk was om debatclubs op te richten waarin propagandisten konden worden opgeleid. Hij stelde voor in Amsterdam, Rotterdam en Groningen mensen te laten debatteren, opdat het hele land daar uiteindelijk van kon profiteren ('Ingezonden bericht', *De Sociaal-Demokraat,* 8 april 1899). Ook de 'advertentieën' voor lezingen en cursusvergaderingen werden nu in het hele land gelezen.

93 '25 jaar drukker van ons dagblad', *Het Volk*, 1 april 1925.

94 Congres: *Verslag van het verhandelde op het 5de kongres der sociaaldemocratische arbeiderspartij in Nederland gehouden te Leeuwarden op den 2den en 3den april 1899*, SDAP, (Amsterdam 1899) 34-37. Commissie: IISG Amsterdam, Archief SDAP 2687, Diverse vergaderstukken, brieven en aantekeningen van de commissie ter voorbereiding voor een dagblad.

95 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2687, Commissie ter voorbereiding voor een dagblad, Toezeggingsbrieven (Poutsma, 13 mei 1899; Gerhard, 14 mei 1899; Goedhard, 14 mei 1899; Ankersmit, 13 mei 1899) van de commissieleden; 'Uit onze geschiedenis', *Het Volk*, 1 oktober 1912.

96 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2709a, Verslag van de commissie van beheer van het dagblad *Het Volk* aan het partijbestuur der SDAP, over het tijdperk 1 januari 1899 tot 1 april 1901, M.E. Barentz en D.P. de Vries Dzn. 6 juni 1901; IISG Amsterdam, Archief SDAP 2709a, H. Polak aan het partijbestuur, 4 april 1901; IISG Amsterdam, Archief SDAP 2709a, 'Rapport der Commissie van Beheer van Het Dagblad "Het Volk" over het tijdperk 1 april 1900 – 30 april 1901' (31 december 1901) door H. Polak, P.L. Tak en F.M. Wibaut.

97 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2687, W.H. Vliegen, J. van Kuijkhof en H.A. Mineur aan de partijgenoten en geestverwanten 'Prospectus Geldleening aan SDAP voor het stichten van een Dagblad', 1 november 1899; 'Concept Dagblad-Leening' met aantekeningen, verzonden aan H. Polak en F. Wibaut, 14 januari 1900; J.A. Fortuijn aan F. Wibaut, H. Polak en P.L. Tak, 4 maart en 15 maart 1900; Kladbriefje met agendapunten, 9 maart 1900 en ongedateerd (nummer Fd035); 'Bespreking facultatieve verzekering', ongedateerd.

98 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2687, W.H. Vliegen, J.G. van Kuijkhof en H.A. Mineur aan de partijgenoten en geestverwanten, *Prospectus voor eene Geldleening aan te gaan door de Sociaaldemokratische Arbeiderspartij in Nederland, voor het stichten van een dagblad* (1 november 1899); IISG Amsterdam, Archief SDAP 2687, F.M. Wibaut aan P.L. Tak en H. Polak, 23 februari 1900.

99 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2687, R. Roland Holst aan onbekend, 27 november 1899; IISG Amsterdam, Archief SDAP 2687, J. Van Kuijkhof (doorgestuurd aan P.L. Tak) aan onbekend, 2 januari 1900. De Belgen bleken ook na meermaals aandringen niet in staat om aan hun toezegging gehoor te geven: het geld kwam nooit aan (Zie onder andere: IISG Amsterdam, Archief SDAP 2709a, Verslag van de commissie van beheer van het dagblad *Het Volk* aan het partijbestuur der SDAP, over het tijdperk 1 januari 1899 tot 1 april 1901, M.E. Barentz en D.P. de Vries Dzn. 6 juni 1901).

100 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2689, Diverse brieven van de Commissie van Beheer van *Het Volk* en reacties van mogelijke donateurs tussen 13 maart en 8 april 1900. De brieven zijn gericht aan bekende en onbekende partijgenoten, gegadigden en mensen die reeds hebben toegezegd om deel te nemen aan de obligatielening en zijn bedoeld om donateurs te werven, donateurs herinneren te betalen en om brochures en circulaires over de obligaties te geven. Johan Ankersmit beschrijft hoe deze tactiek bedacht werd (Ankersmit, *Een halve eeuw journalistiek*, 69).

101 Baron van Verschuer uit Arnhem was een van de gulle gevers (500 gulden) (IISG Amsterdam,

Archief SDAP 2689, Secretaris van de Commissie van Beheer aan F.H., Baron van Verschuer, 26 maart 1900). Freule Clara de Vos van Steenwijk leende de partij meermalen geld waaronder 2000 gulden in 1900 (IISG Amsterdam, Archief SDAP 528b, J. van Kuijkhof aan M. Mendels, 23 april 1908; IISG Amsterdam, Archief SDAP 628a, J.Binsma aan de redactie van *Het Volk*, 'Rapport inzake de geldleening groot f.60.000 april 1900'). In 1901 stelde ze 1000 gulden per jaar beschikbaar voor het blad en was ze bereid het tekort op de exploitatie van dat jaar te dekken, mits dit niet een exorbitant hoog bedrag was (IISG Amsterdam, Archief SDAP 2709b, H. Polak aan P.L. Tak, 16 mei 1901). Vooral Henri Polak zou haar regelmatig stimuleren tot een lening of donatie (H.P.L. Wiessing, *Bewegend portret. Levensherinneringen* (Amsterdam 1960) 116).

102 De krant moest eigenlijk *De Nieuwe Tijd* gaan heten, maar die naam was al vergeven aan het theoretisch maandschrift van de partij (IISG Amsterdam, Archief SDAP 2690, H. Gorter aan het partijbestuur/J. van Kuijkhof, 24 en 27 februari 1900; IISG Amsterdam, Archief SDAP 2692 a, Commissie van Beheer van *Het Volk*: sollicitaties en benoemingen 1899 – 1900).

103 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2709a, Verslag van de commissie van beheer van het dagblad *Het Volk* aan het partijbestuur der SDAP, over het tijdperk 1 januari 1899 tot 1 april 1901, M.E. Barentz en D.P. de Vries Dzn. 6 juni 1901.

104 G.W.B. Borrie, *Pieter Lodewijk Tak. Journalist en politicus. Een gentleman in een rode broek* (Amsterdam 2006) 125; IISG Amsterdam, Archief SDAP 11, Notulenboek Hoofdbestuur SDAP, vergadering 22 januari 1900.

105 Zie voor subtiel commentaar bijvoorbeeld: IISG Amsterdam, Archief SDAP 2728, C. Hester (secretaris van de afdeling Amsterdam) aan het partijbestuur, 29 december 1899; J. de Roode, 'Uit den oertijd', *Het Volk*, 1 oktober 1912.

106 Op het congres van 1900 zouden meerdere afdelingen hun vraagtekens zetten bij deze gang van zaken en openlijk betwijfelen of Troelstra al die functies wel aankon.

107 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2692 a, Commissie van Beheer van *Het Volk*, Sollicitaties en benoemingen bij *Het Volk*, J.J. de Roode aan het partijbestuur 16 maart 1900.

108 J. de Roode, 'Uit den oertijd', *Het Volk*, 1 oktober 1912.

109 'In honderd namen', *Het vrije volk*, 1 april 1950. Pas nadat Van Bruggen was aangenomen, schreef hij zich in als lid (IISG Amsterdam, Archief SDAP 2692a, C.J. van Bruggen aan J. van Kuijkhof, 18 januari 1900).

110 IISG Amsterdam, Archief SDAP Federatie Amsterdam 21, J.G. Van Kuijkhof aan C. Hester, 30 januari 1900.

111 SDAP, *Officiëel verslag van het zesde kongres der Sociaaldemokratische Arbeiderspartij in Nederland* (Amsterdam 1900) 10.

112 M. Buschman, 'Kees van Bruggen: de man van Carry', *BNA* 40 (december 1995) 55-64.

113 Na dit ontslag breidde de rel zich verder uit. Tak beschimpte De Haan en deze vroeg om een rapportage van de commissie van arbitrage. Een van de leden van de commissie was Isidore Keesing, die in hoofdstuk 4 uitgebreid aan de orde kwam. Daarnaast nam Samuel Pothuis deel aan de commissie, hij was voorzitter van de Amsterdamse bestuurdersbond die verderop in dit hoofdstuk besproken wordt.

114 Zie daarvoor: R. Blom, '"Kanalje verenigt u, maar blijft u zelf". Jacob Israël de Haan en de socialistische beweging over homoseksualiteit en jodendom', *Uitgelezen boeken. Katern voor boekverkopers en boekenkopers* 16 (2013) nr. 3, 1-39.

115 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2692c, G.J.B. Pieters aan het partijbestuur 10 juli 1902.

116 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2692c, Commissie van Beheer van *Het Volk*, Sollicitaties en benoemingen bij *Het Volk* 1902-1903, H. Polak aan J. van Kuijkhof, 21 juni 1902.

117 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2692c, Onleesbaar (A. Troostwijk) aan het partijbestuur 29 juni 1902. Over de kwalificatie 'amateurjournalist' is uitgebreid gediscussieerd. Een deel van die correspondentie is terug te vinden in: IISG Amsterdam, Archief SDAP Federatie Amsterdam 21, J. van Kuijkhof aan het bestuur afdeling Amsterdam, 15 juli 1902. Wellicht liep dit debat al eerder, zie bijvoorbeeld: IISG Amsterdam, Archief SDAP Federatie Amsterdam 21, Henri Polak aan de secretaris der Afdeling Amsterdam, 21 maart 1900.

118 Ankersmit, *Een halve eeuw journalistiek*, 112.

119 IISG Amsterdam, Archief SDAP 11, Notulenboek Hoofdbestuur SDAP, vergadering 22 januari 1900.

120 Deze sollicitatiebrieven zijn onder andere terug te vinden in IISG Amsterdam, Archief SDAP 527.

121 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2709a, Verslag van de commissie van beheer van het dagblad *Het*

Volk aan het partijbestuur der SDAP, over het tijdperk 1 januari 1899 tot 1 april 1901, M.E. Barentz en D.P. de Vries Dzn. 6 juni 1901; IISG Amsterdam, Archief SDAP 2709a, Verslag van de commissie van beheer van het dagblad *Het Volk* aan het partijbestuur der SDAP, over het tijdperk 1 januari 1899 tot 1 april 1901, Polak aan partijbestuur 4 april 1901; IISG Amsterdam, Archief SDAP 2708, P.L. Tak aan het partijbestuur, 24 augustus 1900 in het Kopieboek van de Commissie van Beheer van *Het Volk* 24-8-1900 tot en met 18-2-1901: pagina 1; IISG Amsterdam, Archief SDAP 2708, P.L. Tak aan M. Fillmann, 11 september 1900 in het Kopieboek van de Commissie van Beheer van *Het Volk* 24-8-1900 tot en met 18-2-1901: pagina 3.

122 'De voortrekkers van 1900', *Het Volk*, 1 april 1925.

123 Het was niet zonder reden dat zij bij gevoelige situaties samen met het Partijbestuur, de redactie van *De Nieuwe Tijd* en de Kamerfractie vergaderden (Buiting, *Richtingen- en partijstrijd*, 182).

124 Troelstra, *Groei*, 224.

125 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2706a, Afdruk van het rapport der commissie van arbitrage door A.H. Gerhard, J.A. van Zutphen en G. Goedhard, 3 april 1901; IISG Amsterdam, Archief SDAP 2706a, P.J. Troelstra aan het partijbestuur, 2 april 1901; IISG Amsterdam, Archief SDAP 2706a, A.H. Gerhard, J. van Zutphen en G. Goedhard aan het partijbestuur, 4 april 1901; SDAP, *Verslag van het zevende congres der S.D.A.P. en van het Verkiezings-congres* (Amsterdam 1901) 10.

126 *De Arbeid* in Overijssel en Gelderland, *De Voorpost* in Zaandam en *De Stem des Volks* in Utrecht, *De Fakkel* in Tilburg waren daar voorbeelden van.

127 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2711, Stukken betreffende de propaganda voor *Het Volk* 1899-1909, 1911 – 1912, Ph.H. ter Meulen aan de directie van *Het Volk*, 30 juni 1901.

128 Henk Giebels, *Katholicisme en socialisme*, 176.

129 De Eindhovenaren willen zich daarom niet als sociaaldemocraten profileren. Dat blijkt goed uit: IISG Amsterdam, Archief SDAP 2051, H. Rooijmans aan J. van Kuijkhof 28 oktober 1900, H. van de Ven aan J. van Kuijkhof 29 oktober 1900 en H. Rooijmans aan J. van Kuijkhof 6 november 1900.

130 Giebels, *Katholicisme en socialisme*, 173 en 176. Het christensocialisme was geen succes voor Redelé. Zijn vermenging van twee wereldbeelden leidde op den duur tot kritiek van diverse kanten. Zowel marxistisch ideoloog Anton Pannekoek als de katholieke kerk zette de aanval in, hetgeen bij Redelé uiteindelijk tot zware overspanning leidde ('Protest van een socialist', *De Tijd*, 24 januari 1907).

131 Giebels, *Katholicisme en socialisme*, 148, 165.

132 'Over de houding der clubs bij de aanstaande scheuring', *De proletarische vrouw*, 1 maart 1909.

133 Vaste rubrieken gingen vanaf het eerste nummer vergezeld van verhalen over kinderen, praktische gezondheidszorg en huisvesting (gebaseerd op lezing van *De proletarische vrouw* 1905-1909).

134 R. Vos-Stel, 'Snip en Snap?', *De proletarische vrouw*, 1 november 1906. Het debat over Snip en Snap geeft aan hoezeer het 'sociaaldemocratisch niveau' van de lezeressen uiteenliep. Sommigen wilden koffiepraat, anderen wilden debatteren over de kautskyaanse interpretatie van het marxisme.

135 'Uit Scheveningen', *De proletarische vrouw*, 1 maart 1906.

136 Zie de vooraankondiging van zo'n bijeenkomst: 'Onze bijeenkomst', *De proletarische vrouw*, 1 april 1907.

137 SDAP, *Officiëel verslag van het zesde kongres der Sociaaldemokratische Arbeiderspartij in Nederland* (Amsterdam 1900) 28.

138 Voor een mooi voorbeeld van een dergelijk verslag zie: 'Van een propagandareis in Friesland', *De sociaaldemocraat*, 28 november 1896.

139 K. Geertsma, 'De eerste opbouw XIV', *Het Volksblad voor Gelderland* (exacte datum onbekend, tussen mei en oktober 1935). IISG Amsterdam, Archief SDAP 885, Knipselmap met ongedateerde stukken. Dat Arnhem deze aanstelling zelf regelde, bleek op het congres van 1901 (SDAP, *Verslag van het zevende congres der S.D.A.P. en van het Verkiezings-congres* (Amsterdam 1901) 7).

140 Brochurehandel der SDAP, *Arbeidersjaarboekje voor 1899* (Amsterdam 1898). Vanaf 1904 verviel het woord 'propagandisten' in plaats daarvan verscheen een 'lijstje [..] van partijgenooten, die als spreker(ster) optreden'. Daarop verschenen dezelfde namen (SDAP, *Arbeidersjaarboekje voor 1904*, 62).

141 S. Karsten, *Op het breukvlak van opvoeding en politiek. Een studie naar socialistische volksonderwijzers rond de eeuwwisseling* (Amsterdam 1986) 85.

142 'Partijzaken', *De sociaaldemocraat*, 24 oktober 1896.
143 Hij kandideerde zich voor een zetel in Amsterdam, maar woonde zelf in Rotterdam.
144 Al snel werd zijn functie uitgebreid tot 'secretaris penningmeester'. Terwijl hij het secretariaat al in handen had solliciteerde Van Kuijkhof in 1900 naar deze dubbelfunctie. Daarin had hij overigens geen geringe concurrentie. Zelfs meerdere 'apostelen' deden een gooi naar deze functie. Voor de brieven: IISG Amsterdam, Archief SDAP 527a, Secretaris 1900, sollicitatiebrieven partijsecretariaat. Onder andere W.P.G. Helsdingen aan partijbestuur 16 mei 1900; J. van Kuijkhof aan partijbestuur 16 mei 1900; J. Loopuit aan partijbestuur 16 mei 1900; H.J. van der Vegt aan het partijbestuur 17 mei 1900.
145 In het SDAP-archief in het IISG ligt een kleine verzameling 'Correspondentie partijsecretaris' (IISG Amsterdam, Archief SDAP 527-536), maar dit was lang niet al het werk dat Van Kuijkhof verzette. Alle uitgaande brieven van het partijbestuur, een groot deel van de post ten aanzien van de kranten, de ledenadministratie, de financiële administratie, de sprekerscoördinatie, de congresorganisatie en talloze bijzondere commissies kwam uit zijn pen.
146 'Van Kuijkhof', *Algemeen Handelsblad*, 26 juni 1921.
147 K. Brok, 'Ontstaan en groei der sociaal-democratie in het gewest Drente' in: K. Brok, P.J. Duinkerken, A. Lunshof e.a., *Vijf en twintig jaar sociaal-democratie in Drente* (Gewest Drente der SDAP, zonder plaats 1939) 15.
148 IISG Amsterdam, Archief SDAP, 971a, M. Beute aan het partijbestuur, 22 juli, 1902.
149 IISG Amsterdam, Archief SDAP 941a, C.J. Ferger aan J. van Kuijkhof, 8 maart 1905; IISG Amsterdam, Archief SDAP 941a, W.C. van Oordt aan het partijbestuur, 9 en 25 maart 1905.
150 IISG Amsterdam, Archief SDAP 496, J. van Kuijkhof aan C. Spaargaren, 9 januari, 15 januari en 12 februari 1902. Kopieboek met kopieën van uitgaande brieven van het partijsecretariaat: pagina 339, 367 en 449. Alfabetisch register van de geadresseerden 1901-1902, zie register van geadresseerde E. Spaargaren.
151 IISG Amsterdam, Archief SDAP 497, J. van Kuijkhof aan C.H. Blanche Koelensmid, 16 december 1903. Kopieboek met kopieën van uitgaande brieven van het partijsecretariaat: pagina 505. Alfabetisch register van de geadresseerden 1902-1903, zie register van geadresseerde C.H. Blanche Koelensmid.
152 J.J. Van der Horst, *Geen ideaalmenschen. De Schiedamse SDAP tot 1917* (Schiedam 1984) 38.
153 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1937, D. Groeneweg aan J.G. van Kuijkhof, 3 februari 1902.
154 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2051, G. Kerkhoff aan J.G. van Kuijkhof, 14 december 1902.
155 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2728, H. Masereeuw en Bouten aan J.G. van Kuijkhof, 15 december 1900.
156 Deze brieven zijn overal in het archief te vinden, bijvoorbeeld: IISG Amsterdam, Archief SDAP 2017, F.L. Ossendorp aan J. van Kuijkhof, 2 november 1904; IISG Amsterdam, Archief SDAP 2017, B. van Praag aan J. van Kuijkhof, 9 november 1904.
157 Karsten, *Op het breukvlak van opvoeding en politiek*, 93-94.
158 'J.G. van Kuijkhof', *Algemeen Handelsblad*, 26 juni 1921.
159 IISG Amsterdam, Archief SDAP, 2367, Notulenboek Ned. Comité voor Algemeen Kiesrecht 1902, vergadering 13 juni, 27 juni, 7 juli en 12 juli 1902. Op de laatstgenoemde vergadering was er even onenigheid over de notulen, maar die was snel opgelost toen Van Kuijkhof zijn aantekeningen tevoorschijn haalde.
160 IISG Amsterdam, Archief SDAP, 2367, Notulenboek Ned. Comité voor Algemeen Kiesrecht 1902, vergadering 12 juli en 21 juli 1902.
161 In 1903 kwam hij samen met Jos Loopuit naar Schiedam om een volledig vastgelopen afdeling los te trekken (Van der Horst, *Geen ideaalmenschen*, 54). Ook in Zwolle kwam Van Kuijkhof langs om een conflict tot een goed einde te brengen, deze keer samen met David Wijnkoop (P. Sprenger, *De SDAP in Zwolle* (ongepubliceerde doctoraalscriptie Amsterdam 1979, opgenomen in de bibliotheek van Historisch Centrum Overijssel) 12).
162 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2825e, H.W. Meijer aan J.G. van Kuijkhof, 8 april 1907 (nummer 575) en 25 april 1907. De SDAP-brochurehandel was zelfstandig vanaf 1906, tot die tijd deed Van Kuijkhof alles zelf. In de praktijk werd het door chaotisch personeelsbeleid en enkele verkeerde aanstellingen niet rustiger na 1906. In feite bleef Van Kuijkhof de man met de macht. Wel vaker was er crisis in de brochurehandel, steeds trad Johan van Kuijkhof daarin op als probleemoplosser (IISG Amsterdam, Archief SDAP 2826, diverse brieven over verschillende 'Kwesties' in de brochurehandel, 1900-1911).

163 Bijvoorbeeld: IISG Amsterdam, Archief SDAP, 2368, Notulenboek Ned. Comité voor Algemeen Kiesrecht 1903 – 1904, vergadering 13 februari 1904.
164 Mathilde Wibaut hield een mooie toespraak ter nagedachtenis aan Lucie van Kuijkhof (IISG Amsterdam, Archief BSDVC 61, losse toespraak gehouden op de eerste BSDVC-samenkomst na de begrafenis of plechtigheid van Troelstra, ongedateerd).
165 Vliegen, *Die onze kracht ontwaken deed*, deel 1, 439.
166 Stadsarchief Amsterdam, Bevolkingsregisters, gezinskaarten J.G. van Kuijkhof en L.A. Ankum (geb. 25 november 1895); 'Familieberichten', *Algemeen Handelsblad*, 6 maart 1919; 'Familieberichten', *Het Volk*, 6 maart 1919.
167 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1065a, Jaarverslagen afdeling Gouda van 1907 en 1908, geschreven door R. Stavenisse de Brauw, 30 december 1907 (pagina 3) en 22 december 1908 (Punt C in het verslag: eerste pagina van het eerste vel tot en met de eerste pagina van tweede vel). Gymnasiumleraar dr. R. Stavenisse de Brauw was een zeer actief partijlid dat de afdeling Gouda er regelmatig bovenop hielp (IISG Amsterdam, Archief SDAP, 2729 deel 1, abonnementen op *De Sociaal-Demokraat* 1898 – 1900, blad 129; 'Schoolnieuws', *Het nieuws van den dag*, 23 juli 1883).
168 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1065a, Ed van Dantzig (administratie Morgenrood) aan het partijbestuur, 12 januari 1907.
169 Van Dijk, *Het socialisme spant zijn gouden net over de wereld*, 53.
170 Het ging om zeventig 'werkende' en 25 'kunst-lievende' leden (IISG Amsterdam, Archief SDAP 1937, secretaris S. de Boer-van Dijk aan J. van Kuijkhof, 21 augustus 1900).
171 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1937, G.Groenberg aan het partijbestuur, 10 oktober 1896 en 12 mei 1897.
172 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1937, A.S. de Levita aan het partijbestuur, 14 juni 1899. De Levita was de oprichter van een tweetal, 'De Stem' was daarvan het meest succesvol (Hoogland, *Vijf- en twintig jaren*, 31-32.)
173 IISG Amsterdam, Archief Stem des Volks 12, Jaarverslagen SdV Amsterdam 1898 – 1902: Jaarverslag 1899.
174 IISG Amsterdam, Archief Stem des Volks 12, Jaarverslagen SdV Amsterdam 1898 – 1902: Jaarverslag 1901 door A. van Strien en A.S. de Levita.
175 Wagemakers, *Buitenstaanders in actie*, 66.
176 'Een jubileum', *Het Volk*, 27 januari 1913.
177 Zij gaven dit optreden naar eigen zeggen omdat de 'Leeuwarder vereeniging der arbeiderspartij' ter gelegenheid van het jaarfeest van de Stem des Volks zo attent was geweest om een gelukstelegram te sturen. Het werkelijke verbroederingsmoment moet dus al eerder hebben plaatsgevonden ('Partijzaken', *Arm Friesland*, 4 februari 1899).
178 IISG Amsterdam, Archief Stem des Volks 12, Jaarverslagen SdV Amsterdam 1898 – 1902: Jaarverslag 1899.
179 'Een jubileum', *Het Volk*, 27 januari 1913.
180 IISG Amsterdam, Archief Stem des Volks 12, Jaarverslagen SdV Amsterdam 1898 – 1902: Jaarverslag 1899.
181 Troelstra, *Groei*, 216; 'Kunst en wetenschappen', *Algemeen Handelsblad*, 24 juli 1900.
182 Een anekdote verteld door W. Vliegen tijdens de huldiging van Otto de Nobel in 1925 ('Huldiging Otto de Nobel', *Het Vaderland*, 22 november 1925).
183 Het was inderdaad zo dat het merendeel van de koorleden diamantbewerker was (IISG Amsterdam, Archief SDAP 1937, A.S. De Levita aan het partijbestuur, 14 juni 1899, tweede pagina van de brief). Mede daarom trad de 'Stem des Volks' op voor de ANDB bij bijzondere gebeurtenissen en in 1900 besloot de ANDB zelfs een financiële tegemoetkoming te verzorgen en een oefenruimte aan het koor ter beschikking te stellen toen het koor door een grote schuld hun repetitieruimte dreigde kwijt te raken (IISG Amsterdam, Archief Stem des Volks 12, Jaarverslagen SdV Amsterdam 1898 – 1902: Jaarverslag 1900 door A. van Strien en A.S. de Levita; idem, Jaarverslag SdV 1902).
184 S. Bloemgarten, 'Ter inleiding' in: D. Nooteboom, A. Jansma-Gazan en S. Bloemgarten, *100 jaar de Stem des Volks. Van strijdlied tot oratorium* (Amsterdam 1998) 15.
185 Van der Wiel, *Van Rapenburgerstraat naar Amerika*, 27.
186 IISG Amsterdam, Archief Stem des Volks 12, Jaarverslagen SdV Amsterdam 1898 – 1902: Jaarverslag 1898. In de jaren nadien werd De Nobel in ieder jaarverslag voor zijn inzet geprezen en werd hij nog regelmatig met medailles, kransen en cadeaus overladen. Het koor besefte goed

hoe waardevol hun leider was, niet alleen voor henzelf, maar voor de hele beweging.

187 Brochure van Arbeiders-zangvereniging 'Door en voor 't volk', *Zangersfeest* (Dordrecht 1949) 3.

188 Toen De Nobel in 1898 als koordirecteur aantrad bij de Stem des Volks, was hij docent aan het conservatorium in Amsterdam. Enige jaren daarvoor had hij zijn betrekking als operazanger opgezegd vanwege nervositeit bij optredens. In zijn eerste jaren bij de Stem des Volks ging bij anoniem te werk, vanwege de angst om opdrachten van anderen te missen. Na verloop van tijd verwierf hij echter zo'n faam binnen de beweging, dat anonimiteit niet meer te garanderen was.

189 J. van de Merwe, 'Hegeraat', *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging*, http://socialhistory.org/bwsa/search/node/hegeraat; IISG Amsterdam, Archief SDAP 497, Kopieboek met kopieën van uitgaande brieven van het partijsecretariaat. Alfabetisch register van de geadresseerden 1902-1903, zie register van geadresseerde H.J. Hegeraat.

190 Hegeraat moet meerdere avonden per week met de SDAP en haar leden bezig geweest zijn, hetgeen ook bleek uit de klachten die zijn baas over hem had: als onderwijzer verscheen hij regelmatig te laat op school (J. van de Merwe, 'Hegeraat').

191 Handgeschreven aantekening op het knipsel: K. Geertsma, 'De eerste opbouw XIX', *Het Volksblad voor Gelderland* (exacte datum onbekend, tussen mei en oktober 1935) te vinden in: IISG Amsterdam, Archief SDAP 885, Knipselmap met ongedateerde stukken.

192 IISG Amsterdam, Archief Bond voor arbeiderszangvereenigingen in Nederland 18a, Contributieboek en ledenlijst van de Bond voor arbeiderszangvereenigingen in Nederland 1903-1913. Aanvankelijk werd vooral bladmuziek uitgewisseld, later kwam daar ook de administratie rondom auteursrechten bij. Groot was de bond niet: het hoofdbestuur bestond in eerste instantie uit hoofdbestuurders van de afdeling Amsterdam en de vier afdelingen die het dichtst bij de hoofdstad lagen. Tot ieders verbazing bleek Zwolle een van die afdelingen te zijn (IISG Amsterdam, Archief: Bond voor arbeiderszangvereenigingen in Nederland 1a, Notulen van de hoofdbestuursvergaderingen van de Bond 1903, verslag vergadering zondag 27 december 1903 door A. van Strien).

193 Halverwege 1904 kwamen daar meer verenigingen bij waaronder in Hengelo, Enschede en Leiden. De ledentallen liepen uiteen. Het kleinste koor, uit Amersfoort, telde in 1904 negentien leden, terwijl in Amsterdam op het hoogtepunt 208 mensen stonden ingeschreven als lid van de zangvereniging. Zowel het aantal leden per koor nam toe als het aantal aangesloten koren. In 1908 waren dat er dertig. De hoeveelheid zangers binnen de beweging was dus enorm. Er van uitgaande dat de koren gemiddeld vijftig leden hadden en er dertig koren waren, waren er dus minimaal vijftienhonderd mensen betrokken bij het socialistische zangerswezen (IISG Amsterdam, Archief Bond voor arbeiderszangvereenigingen in Nederland 18a, Contributieboek en ledenlijst van de Bond voor arbeiderszangvereenigingen in Nederland 1903 – 1913, 19 en 24).

194 Onder beroepsdirigenten heeft dat later tot verschillende grappen geleid. Professionele dirigenten die krap bij kas zaten, zochten er voor de vrije woensdagavond nog een 'Stem des Volksje' bij. Er waren echter ook koren met andere namen: In Groningen was 'De volksstem' gevestigd (dat werd geleid door de hierboven gememoreerde Geert Sterringa), terwijl het koor in Utrecht Sempre Crescendo heette. Enschede kende maar liefst twee arbeiderskoren: 'De sociaaldemocratische zangvereniging' en 'Geluk door vrijheid'. Tenslotte was er 'De arbeiders zangvereeniging' uit Amersfoort.

195 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1937, A.S. de Levita aan het partijbestuur, 14 juni 1899 (tweede pagina van de brief); IISG Amsterdam, Archief Stem des Volks 12, Jaarverslagen SdV Amsterdam 1898 – 1902: Jaarverslag 1898, derde pagina van het verslag. Echo du Peuple heette eerst 'Sociaal-Demokratische Zangvereniging Voorwaarts' (IISG Amsterdam, Archief Stem des Volks 12, Jaarverslagen SdV Amsterdam 1898-1902: Jaarverslag 1898).

196 IISG Amsterdam, Archief Stem des Volks 12, Jaarverslagen SdV Amsterdam 1898 – 1902: Jaarverslag 1900 door A. van Strien en A.S. de Levita.

197 Ibidem. Bij het mannenkoor was de verhouding actieve leden tot leden die er vaak niet bij waren in 1902 zestig tot twintig. Het merendeel was dus actief. Bij het vrouwenkoor was een nog groter aantal mensen actief betrokken.

198 IISG Amsterdam, Archief Stem des Volks 12, Jaarverslagen SdV Amsterdam 1898 – 1902: Jaarverslag 1902 door A. van Strien en A.S. de Levita.

199 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1937, M. Coster, secretaris van de zangvereniging 'Stem des Volks' (namens D. Stolker Directeur Afdeeling-Kinderkoor) aan J. van Kuijkhof, 12 mei 1904.

200 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1937, J. Kok en M. Coster, voorzitter en secretaris van de zangver-

eniging 'Stem des Volks' (namens D. Stolker, Directeur Afdeeling-Kinderkoor) aan alle belangstellenden, mei 1907.

201 IISG Amsterdam, Archief SDAP, 2368, Notulenboek Ned. Comité voor Algemeen Kiesrecht 1903 – 1904, vergadering 24 oktober 1903.

202 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1937, Voorlopig bestuur soc.dem. fanfare corps Leeuwarden aan het partijbestuur, 8 november 1903.

203 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1937, I. Groenteman aan het partijbestuur, 23 mei 1899.

204 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1937, Aantekeningen op brief van secretaris Van Kuijkhof aan het partijbestuur, 19 juni 1899. Waarschijnlijk in reactie op: IISG Amsterdam, Archief SDAP 1937, A.S. de Levita aan het partijbestuur, 14 juni 1899.

205 IISG Amsterdam, Archief Stem des Volks 12, Jaarverslagen SdV Amsterdam 1898 – 1902: Jaarverslag 1899.

206 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1937, W. Pach aan het partijbestuur, 17 augustus 1899.

207 'Uitslag van den zangwedstrijd te Nijmegen', *Nieuwe Tilburgse courant*, 24 augustus 1899.

208 'Huishoudelijk reglement voor de Nijmeegsche Arbeiders-Zangvereeniging de "Stem des Volks". Opgericht 4 mei 1902' (IISG Amsterdam, Collectie Nederland, kleine archieven en losse stukken: personen, H.J. Hegeraat 26).

209 In het geval van Dirk Troelstra zijn er ook cantates met een religieuze ondertoon. Niet alleen omdat hij schreef over het 'smartekruis van Golgotha', maar ook omdat de wederopstanding van een klasse (als individu) centraal staat (IISG Amsterdam, Archief SDAP 538a, D. Troelstra en S. Troelstra – de Vries, 'Cantate voor het strijdend proletariaat' en bij behorende bladmuziek, mei 1899).

210 'Socialistisch leesgezelschap', *De Telegraaf*, 9 maart 1898.

211 Nagezocht in het stadsarchief van de gemeente Amsterdam op basis van de namen en adressen die vermeld staan in: IISG Amsterdam, Archief SDAP 1807, twee verzendlijsten S.L. Sectie I en één verzendlijst S.L. Sectie II, J.J. van Loon aan J.G. van Kuijkhof, 27 juli 1902 en J. de Roos aan J.G. van Kuijkhof, 3 januari.

212 IISG Amsterdam, Archief F. van der Goes 633, H.E. van Gelder aan F. van der Goes, 27 april 1898.

213 Fr. De Jong, 'De eerste socialistische studentenvereniging', *Bulletin of the international institute of social history Amsterdam* 8 (1953) 115-123, aldaar 115, 121.

214 H. Bolkestein, 'Levensbericht van C.S. Adama van Scheltema', *Handelingen van de maatschappij der Nederlandsche letterkunde te Leiden over het jaar 1926-1927* (Leiden 1927) 110-128, aldaar 118.

215 P.J. Knegtmans, 'Voor wetenschap en maatschappij. Het zelfbeeld van studenten in de Sociaal-Democratische Studentenclubs' in: L.J. Dorsman en P.J. Knegtman, *Keurige wereldbestormers. Over studenten en hun rol im de Nederlandse samenleving sedert 1876* (Hilversum 2008) 39-52, aldaar 40-41.

216 In de sleutelroman *Barthold Meryan* van Cornelie Huygens wordt het ontstaan van het socialistische studentenleven in Delft verspreid over diverse passages fraai geschetst (C. Huygens, *Barthold Meryan*).

217 'Studentendom en socialisme', *Het Volk*, 12 juli 1932.

218 Wiessing, *Bewegend portret*, 109.

219 Deze teksten werden in twee groepen aan elkaar doorgegeven. Er werden Engelse, Franse, Duitse en Nederlandse teksten gelezen (IISG Amsterdam, Archief SDAP 1807, Handgeschreven aantekeningen op verzendingslijst S.L. Sectie I).

220 Vliegen, *Die onze kracht ontwaken deed*, deel II, 459.

221 Er worden meermaals twee locaties genoemd voor deze leeszaal. Locatie 1: Gebouw Adamas aan de Nieuwe Herengracht 95: IISG Amsterdam, Archief ANDB 3047/II, Onleesbaar (namens het bestuur van het S.L.) aan de Ned. Diamantklovers, 8 maart 1902 (het is niet zeker of dit om de leeszaal gaat, wellicht is dit alleen de administratie). Locatie 2: De zesde verdieping van D'Geelvinck: W.H. Meijer, *Terugblik. Herinneringen van een sociaal-democraat* (Amsterdam 1981) 130.

222 Meijer, *Terugblik*, 129-130. Ook de opmerking over Landré komt uit deze tekst. In de door Mies Campfens toegevoegde voetnoten wordt geschreven over C.L. Landré, hierboven spreek ik over T. Landré. Waarom Campfens het over C.L. Landré had is niet duidelijk, wel is bekend dat Jean George Frederic Landré zichzelf regelmatig met andere voornamen presenteerde. Zijn roepnaam was echter Tom. Enkele biografische gegevens over hem zijn te vinden in: M. Adang, *Voor*

sociaal-democratie, smaakopvoeding en verheffend genot. De Amsterdamse vereniging Kunst aan de Volk, 1903-1928 (Amsterdam 2008) 202.

223 IISG Amsterdam, Archief F. van der Goes 687, J. Hissink en J. Koekebakker aan F. van der Goes, 20 februari 1899; J. Hissink aan F. van der Goes, 20 maart 1899; J. Koekebakker aan F. van der Goes, 4 maart 1899; twee keer J. Koekebakker aan F. van der Goes, ongedateerd.

224 Bij de eerste openbare lezing behoorden onder anderen deze mensen tot de genodigden: Pieter Jelles Troelstra, Henri van Kol, Floor Wibaut, Willem Vliegen, prof. Pekelharing, Cornelie Huygens, Johan Schaper, J. de Koo en P.J. Tak. Een groot deel van de socialistische – en veelal burgerlijke – elite was uitgenodigd (IISG Amsterdam, Archief F. van der Goes 689, Lijst met namen van genodigden voor de Openbare Lezing (3 maart 1900)).

225 Louis Heijermans was als directeur van de GGD in Amsterdam het bekendste voorbeeld. Daarnaast was er dermatoloog L.M. de Buy Wenniger die specialiseerde zich in de preventie van geslachtsziekten. Op medisch gebied was het gezelschap zeer vooruitstrevend, zo hield iemand ooit een pleidooi voor legale abortussen. ('Studentendom en socialisme', *Het Volk,* 12 juli 1932).

226 M. Nijland-Verwey, 'Christina Ligtenberg. Bolsward, 28 augustus 1878 – 's Gravenhage, 12 december 1965', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden, 1966-1967* (Leiden 1968) 98-109, aldaar 101-102.

227 A. Pannekoek, *Herinneringen* (Amsterdam 1976) 109.

228 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1807, J. Koekebakker aan het Socialistisch Leesgezelschap, Aankondiging van een huishoudelijke en openbare vergadering op 13 december 1899. Domineeszoon Koekebakker werd predikant en bleef dat beroep tot aan zijn emeritaat uitoefenen. Hij was zowel religieus als socialistisch, dat bleek ook in 1921 toen hij met medicijnen naar Rusland afreisde om geloofsgenoten daar te helpen ('Aan het Nederlandsche Volk', *Leeuwarder Courant,* 26 oktober 1921; 'Veertigjarig ambtsjubileum ds. J. Koekebakker', *De Telegraaf,* 9 december 1939).

229 Adang, *Voor sociaal-democratie,* 194, 214.

230 'Uit de partij', *Het Volk,* 10 april 1900.

231 IISG Amsterdam, Archief ANDB 3047/11, N.W. Posthumus aan Henri Polak, 20 oktober 1900.

232 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1793, G. Mannoury aan het partijbestuur, 12 september 1901 en (onleesbaar) 20 december 1901; IISG Amsterdam, Archief SDAP 1793, G. Mannoury aan het partijbestuur, 2 september 1901 en de daarbij gevoegde Ontwerp-Statuten en Regeling der Werkzaamheden. Wijnkoop was vanaf 1900 ook secretaris van de 'Groep van Socialistische Studenten'. Hij wilde dit gezelschap in één keer bij de SDAP laten aansluiten (IISG Amsterdam, Archief SDAP 1808, D. Wijnkoop aan het partijsecretariaat, 5 september 1900).

233 Het netwerk van de club in binnen- en buitenland was indrukwekkend. Ze kenden alle partijbonzen en ook internationaal hadden ze toegang tot de voornaamste mensen (IISG Amsterdam, Archief SDAP 1793-1794, stukken, rapporten en diverse correspondentie).

234 IISG Amsterdam, Archief SDAP 151, G.H. Pieters aan J.G. van Kuijkhof, 15 juni 1906. Onder de wiskundigen in de afdelingen kwamen ook de familieverbanden terug. Wiskundige Bartel Leendert van der Waerden, de zoon van Theo van der Waerden, zou een beroemd wiskundige worden en bleef Gerrit Mannoury, die een goede vriend van zijn vader was, altijd zijn belangrijkste leermeester noemen.

235 Uit het zeer beperkte archiefje van De Zaaier is op basis van namen en adressen uit te maken dat een groot deel van haar leden in de joodse buurten gewoond moet hebben (IISG Amsterdam, Archief SDAP 1848, diverse stukken).

236 Ankersmit, *Arbeiderslevens,* 69.

237 Dat veel afdelingen een kleine bibliotheek hadden is op te maken uit notulen en brieven aan het partijbestuur. Wat er precies gelezen werd, is een stuk moeilijker te achterhalen. Boudien de Vries deed aan de hand van lenergegevens een succesvolle poging om het leesgedrag van een groep van Amsterdamse diamantarbeiders in kaart te brengen (B. de Vries, *Een stad vol lezers. Leescultuur in Haarlem 1850-1920* (Nijmegen 2011) 318-328).

238 P. de Rooy, *De rode droom. Een eeuw sociaaldemocratie in Nederland* (Amsterdam 1995) 23.

239 IISG Amsterdam, Archief SDAP 10, Notulenboek Hoofdbestuur SDAP, vergadering 23 oktober 1896.

240 De Visser, *Herinneringen uit mijn leven,* 73; IISG Amsterdam, Archief SDAP 1991, P.J. Troelstra aan Harms en Dijkman, 30 oktober 1896.

241 M. Buschman, 'Partij en vakbeweging' in: M. Buschman e.a., *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland 1980* 94-119, aldaar, 96-98, 116.

242 IISG Amsterdam, Archief Stem des Volks 12, Jaarverslagen SdV Amsterdam 1903-1909: Jaarverslag 1907, pagina 3 van het verslag van de secretaris.
243 T. van der Meer, 'Op zoek naar een duurzame verbintenis; de SDAP en de vakbeweging (1897-1908)', *TVSG* 7 (1981) 193-222, aldaar 202, 217; D. Wortel en M. Kranenburg, *Tachtig jaar vakbeweging in Leiden* (FNV Leiden, Leiden 1980) 17; J. Slangen, 'Van strenge sociaal-democraat tot scheurmaker. J.A.N. Knuttels aandeel in het schisma van Deventer', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* 12 (2000) 95-140; Homme Wedman, 'The implantation of the labour movement in Groningen before 1918', *TVSG* 18 (1992) 353-369, aldaar 365.
244 Er werden stakingen gecoördineerd, kranten uitgegeven en demonstraties georganiseerd. Bovendien schreven voorzitters van bestuurdersbonden ook wel eens naar gemeenteraden om ze op de hoogte te stellen van onrecht en armoede.
245 Die nadruk is goed te zien in een circulaire van de Rotterdamse bestuurdersbond die 'eener betere wettelijk regelen van den arbeid van mannen, vrouwen en kinderen' als uitgangspunt heeft (IISG Amsterdam, Archief SDAP 2015, H. Spiekman en M.A. Vlugter aan de Vak- en Algemeene Arbeiders-Organisaties in Nederland, Circulaire van de Rotterdamse bestuurdersbond, medio december 1902).
246 Van der Meer, 'Op zoek naar een duurzame verbintenis', 201.
247 De ingewikkelde situatie blijkt uit een brief van SDAP-leden die voelen dat ze binnen de RBB in de verdrukking komen (IISG Amsterdam, Archief SDAP 2015, L. Schotting namens enkele sociaaldemocratische bestuurders (RBB) aan het partijbestuur van de SDAP, 23 maart 1904).
248 Binnen deze Amsterdamse Bestuurdersbond (ABB) kwamen David Wijnkoop en Jan Ceton elkaar in 1901 tegen, zij zouden als streng marxisten een stevig stempel op de partij drukken toen zij zich met de SDP van de SDAP afsplitsten (Buiting, *Richtingen- en partijstrijd,* 416).
249 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2015, brieven van verschillende vakverenigingssecretariaten aan het partijbestuur van de SDAP waarin om hulp gevraagd wordt bij de oprichting van een bestuurdersbond (zoals: R. Kuyper aan (waarschijnlijk) het partijbestuur, 29 oktober 1902; J.J. van Wijk aan (waarschijnlijk) partijbestuur of Van Kuijkhof, 15 november 1899).
250 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2015, J.U. Elfers aan J.G. van Kuijkhof, 1 april 1909.
251 R.J. de Jong, *Na honderd jaren strijd, 100 jaar Leeuwarder bestuurdersbond, FNV afdeling Leeuwarden 1898-1998* (Sneek 1998) 11. Ook de Vereniging voor Bakkersgezellen, de Schildersgezellenvereeniging en de afdeling Leeuwarden van de Nederlandse Vereniging tot Afschaffing van Alcoholhoudende Dranken maakten deel uit van de bestuurdersbond.
252 Hoewel onder de eerste leden van de SDAP niet bijzonder veel spoorwerkers waren, nam hun aantal gestaag toe. Bovendien was een aantal van hen behoorlijk actief. Een goed voorbeeld daarvan is Klaas Admiraal (Sprenger, *De SDAP in Zwolle*, 11).
253 Van der Meer, 'Op zoek naar een duurzame verbintenis', 197-198; Buiting, *Richtingen- en partijstrijd*, 751-754.
254 Henny Buiting geeft een overzicht van allerlei verschillende soorten functiestapelingen binnen de beperkte top van de partij (Buiting, *Richtingen- en partijstrijd*, 759-768).
255 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2709c, H. Polak aan P.L. Tak, 21 juli 1902.
256 Schoolmeester Wester was Van der Vegts vaste compagnon. Hij werkte op dezelfde school als Van der Vegt, maar werd tot twee keer toe ontslagen vanwege zijn betrokkenheid bij de SDAP, de spoorwegstakingen en de bestuurdersbond (*Gedenkboek ter gelegenheid van het 25 jarig bestaan van den Zwolschen bestuurdersbond 1903-1928,* Bestuurdersbond Zwolle (Zwolle, 1928) 22; 'Schoolnieuws', *Het nieuws van den dag*, 24 november 1904).
257 *Gedenkboek ter gelegenheid van het 25 jarig bestaan*, Bestuurdersbond Zwolle, 16.
258 C. van Dijck, 'Van der Vegt', *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging*, http://socialhistory.org/bwsa/biografie/vegt.
259 IISG Amsterdam, Archief SDAP, 2371, 'Aangesloten Verenigingen bij het Nederlandsch Comité voor Algemeen Kiesrecht' met ledenaantallen (zonder jaar), zeven Zwolse verenigingen zijn aangesloten; IISG Amsterdam, Archief SDAP 527a, H.J. van der Vegt aan het partijbestuur, 17 mei 1900.
260 H.J. van der Vegt, 'De klop op de Zwolsche deur 1' (feuilleton), *Zwolsch Nieuws-en Advertentieblad*, oktober 1931 tot september 1932. Verzameld in: IISG Amsterdam, Collectie Nederland, kleine archieven en losse stukken: personen H.J. van der Vegt, 128. Die lege buik was in zijn geval weinig overdrachtelijk bedoeld. Hij kreeg een hongerloon, terwijl hij een groot gezin en een zieke schoonvader te onderhouden had (IISG Amsterdam, Archief SDAP 527a, H.J. van der Vegt aan het partijbestuur, 17 mei 1900).

261 Ruzie met Van Kuijkhof en hulp aan de afdeling Holwerd in deze brief (de overige voorbeelden worden elders in dit boek besproken): IISG Amsterdam, Archief SDAP 1530, R. Vos-Stel aan secretaris SDAP, 30 november 1907.
262 'Fancy fair voor de Russische slachtoffers', *De Telegraaf*, 18 december 1905.
263 IISG Amsterdam, Archief BSDVC 53, Notulen 'soc.dem.vr.pr.club' 1905, adreslijst achterin.
264 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2728, W. Vliegen aan H. Polak, 28 oktober 1897.
265 Hofmeester, *'Als ik niet voor mijzelf ben...'*, 92, 104.

6 Leven in Laren, vergaderen in Haarlem

1 Volgens Polak-biograaf Salvador Bloemgarten kwam die wens enerzijds voort uit Polaks doofheid en anderzijds uit de wens om zijn pleegzoon in een gezonde omgeving te laten opgroeien (Bloemgarten, *Henri Polak*, 261-262).
2 K. Geertsma, 'De eerste opbouw XIV', *Het Volksblad voor Gelderland* (exacte datum onbekend, tussen mei en oktober 1935), te vinden in: IISG Amsterdam, Archief SDAP 885, Knipselmap met ongedateerde stukken. Bouwkundige esthetiek was zo belangrijk voor Polak dat hij er later zelfs voor zorgde dat Laren de eerste gemeente met een welstandscommissie werd (Lien Heyting, *De wereld in een dorp. Schrijvers en wereldverbeteraars in Laren en Blaricum 1880-1920* (Amsterdam 1994) 95-96).
3 In Het Gooi ontwikkelde Polak twee nieuwe carrières: één als natuurbeschermer, één als bouwkundig estheet. Hoezeer hij hierom gewaardeerd werd bleek uit de voorwoorden die jhr. Röell schreef in twee van Polaks publicaties over Het Gooi. Vooral zijn inspanning voor de eerste 'welstandscommissie' van Nederland, werd geroemd (voorwoorden door jhr.mr.dr. A. Röell in: H. Polak, *Laren in Het Gooi. De schoonheid van het oude dorp en hetgeen gedaan werd om deze te behouden en te hernieuwen* (Laren 1925); H. Polak, *Tusschen Vecht, Eem en Zee* (Hilversum 1935)).
4 'Uit de partij', *Het Volk*, 26 december 1905.
5 Bron 'Infamiteit': IISG Amsterdam, Archief P.L. Tak 18, H. Polak aan P.L. Tak, 26 december 1905. Bron 'Waarheidsverdraaiing': 'Ingezonden', *Het Volk*, 28 december 1905.
6 B. van der Veer, 'Ingezonden', *Het Volk*, 3 januari 1906.
7 'Villa', *Het Volk*, 9 januari 1906.
8 Bloemgarten, *Henri Polak*, 262.
9 Later werden in dit hotel ook naaktloperij en andere vermeend gezonde zaken gebruikelijk. Het was een populaire bestemming bij mensen als L.E.J. Brouwer en Adriaan Roland Holst (Heyting, *De wereld in een dorp*, 74-76, 91-92, 138, 158-159). Over het leven in de kolonie van Luitjes is een prachtig verslag verschenen in *De Telegraaf* die ook toen al een reputatie hoog te houden had op het gebied van undercoverjournalistiek. De verslagen zijn gebundeld in H. Hendrix, *Een week in de kolonie te Blaricum* (Amsterdam 1901).
10 Deze vorm van samenleven was slechts bij een kleine gemeenschap populair. Een veel groter deel van de bevolking dreef er de spot mee. Ook later nog werd 'het onderonsje van de plantenvreters in Het Gooi, die door het kweken en uitventen van spinazie en boerenkool de wereld wilden verlossen van het kapitalisme' met de nodige scepsis begroet (Willem van Iependaal, *Vaste Koers* (Amsterdam 1949) 160-161).
11 Er zat een aantal bijzonder opmerkelijke figuren tussen deze nieuwkomers in Het Gooi. Het was niet voor niets dat Domela Nieuwenhuis opmerkte dat Het Gooi werd bevolkt door 'een verzameling van driekwart, half of kwart gekken' (Stutje, *Ferdinand Domela Nieuwenhuis*, 323).
12 Heyting, *De wereld in een dorp*, 15.
13 W.J. Rust, *De Gooische dorpen* (Amsterdam 1943) 42.
14 Alle leden zijn herleid van ledenlijsten en correspondentie van de SDAP-afdeling Laren-Blaricum. Hierop komen regelmatig spelfouten voor. Soms ontbreken letters, soms staan er letters te veel, worden letters omgewisseld en krijgen mensen door een roepnaam een verkeerde voorletter. Alle namen zijn daarom nagezocht in het bevolkingsregister van de gemeenten Laren en Blaricum. In het onderstaande hoofdstuk wordt alleen met informatie gewerkt waarvan vast is komen te staan dat die betrekking heeft op de personen waarover wordt gesproken. Die vaststelling is gedaan aan de hand van geboortedata, trouwdata, informatie over echtgenoten, (vorige) woonplaatsen en beroepen.
15 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2729 deel 1, abonnementen op *De Sociaal-Demokraat* 1898 – 1900, alfabetisch op plaatsnaam (Laren), bladnummer 189.

16 Om ook hier de continuïteit in eerste kennismakingen te onderstrepen: Frank van der Goes was een aangetrouwde neef van Herman Gorter, hij had de jonge intellectuelen al in de zomer van 1896 op het spoor van Marx, Kautsky en Morris gezet (Herman de Liagre Böhl, *Met al mijn bloed heb ik voor u geleefd. Herman Gorter 1864-1927* (Amsterdam 1996) 221).
17 Zie voor meer euforie bij Troelstra ook: *De Sociaal-Democraat,* 20 april 1898.
18 Hagen, *Politicus uit hartstocht,* 233.
19 Rik en Henriette Roland Holst werden – net als Herman Gorter – op 19 april 1897 ingeschreven als verspreid lid (IISG Amsterdam, Archief SDAP 784, schrift met afdelingssecretariaten 1898).
20 De rol als geldschieter werd duidelijk toen Rik Roland Holst in 1900 maar liefst 5000 gulden leende aan de partij. Dat was in die dagen een enorm kapitaal en hij was daarmee samen met Floor Wibaut de grootste financier van dagblad *Het Volk* (IISG Amsterdam, Archief SDAP 628a, J. Binsma aan de directie van "Het Volk", 'Rapport inzake de geldleening groot f.60.000 april 1900').
21 H. Roland Holst, *Het vuur brandde voort. Levensherinneringen van Henriëtte Roland Holst-Van der Schalk* (Amsterdam 1949) 112-116; E. Etty, *Liefde is heel het leven niet. Henriette Roland Holst 1869-1952* (Amsterdam 1996) 162.
22 Adang, *Voor sociaal-democratie,* 214.
23 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1148a, Jaarverslag afdeling Hilversum over het jaar 1904 door secretaris Blanche-Koelesmid, 3 januari 1905.
24 'Uit de partij', *Het Volk,* 24 december 1905. Dit artikel meldt veertien leden, maar op basis van de archieven moet worden aangenomen dat het er iets meer zijn geweest. Zo kwamen alleen uit de afdeling Hilversum al vijftien leden over (IISG Amsterdam, Archief SDAP 1148a, Mutatieformulier ledenbestand afdeling Hilversum 6 januari 1906 (teruggezonden aan partijbestuur op 12 januari 1906)).
25 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1225, H. Roland Holst aan J.G. van Kuijkhof, 22 december 1905.
26 Deze opmerking is van later datum, maar daarom des te toepasselijker. De afdeling slaagde er de eerste jaren niet in om een arbeider aan te trekken (IISG Amsterdam, Archief SDAP 1225, F.G. de Graaff aan het partijbestuur, 'Jaarverslag der afd. Laren – Blaricum der SDAP', december 1908).
27 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1225, F.G. de Graaff aan het partijbestuur, 'Jaarverslag der afd. Laren-Blaricum der SDAP', december 1908.
28 Vanaf de oprichting tot aan zijn verhuizing naar Den Haag in 1910 was Mauve lid van de afdeling (IISG Amsterdam, Archief SDAP 1148a, Mutatieformulier afdeling Hilversum, 6 januari 1906 (met daarop de vertrekkende leden naar de afdeling Laren-Blaricum); IISG Amsterdam, Archief SDAP 1225, Mutatieformulier afdeling Laren-Blaricum, 1 oktober 1910).
29 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1225, F.G. de Graaff aan het partijbestuur, 31 januari 1906.
30 Iemand anders die ook in Walden leefde en zich vervolgens aansloot bij de SDAP was kunstschilder Geraldo Brender à Brandis. In Walden was hij voor korte tijd tuinman (Welcker, *Arbeiders en heren,* 545).
31 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1225, Ledenlijst SDAP-afdeling Laren-Blaricum 1 januari 1906 (teruggezonden naar het partijbestuur op 20 januari 1906). Ru en Mary waren nog lid geweest van de afdeling Hilversum, ze behoorden dus tot de vroegste sociaaldemocraten van Laren (IISG Amsterdam, Archief SDAP 1148a, Mutatieformulier ledenbestand afdeling Hilversum 6 januari 1906 (teruggezonden aan partijbestuur op 12 januari 1906)).
32 Van Suchtelen schreef er in zijn roman *Quia Absurdum* over en ook Frederik van Eeden maakte aantekeningen over deze driehoeksverhouding (Heyting, *De wereld in een dorp,* 84).
33 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1225, Ledenlijst SDAP-afdeling Laren-Blaricum, 30 september 1908 (gestempeld op 24 oktober 1908). Opmerkelijk is dat Nico van Suchtelen zijn partijlidmaatschap opgaf vlak voordat de Mauves naar Den Haag verhuisden en de afdeling vaarwel zeiden (IISG Amsterdam, Archief SDAP 1225, Mutatieformulier afdeling Laren-Blaricum 1 april 1910 (teruggezonden aan het partijbestuur op 17 april 1910)).
34 Hoewel Anton jr. pas in juli 1906 opduikt, moet hij al eerder zijn toegetreden. Hij stond namelijk ook al op de ledenlijst van Hilversumse leden die overstapten naar Laren (IISG Amsterdam, Archief SDAP 1225, Mutatieformulier afdeling Laren-Blaricum 2 juli 1906 (teruggezonden aan het partijbestuur op 11 juli 1906); IISG Amsterdam, Archief SDAP 1148a, Mutatieformulier ledenbestand afdeling Hilversum 6 januari 1906 (teruggezonden aan partijbestuur op 12 januari 1906)).
35 Hier is alleen gekeken naar de echtparen die lid werden in de periode tussen 1905 en 1910. An-

ders had ook kunstschilder en filosoof Leo Niehorster kunnen worden toegevoegd. Hij werd in 1911 lid van de SDAP en was getrouwd met dichteres Truus Gerhardt, de zus van Ida Gerhardt. (Bron lidmaatschap Leo Niehorster: IISG Amsterdam, Archief SDAP 1225, Leo Niehorster aan J.G. van Kuijkhof, 11 maart 1911).

36 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1225, Diverse ledenlijsten SDAP-afdeling Laren-Blaricum. Voor Blanche-Koelesmid en Polak zie: IISG Amsterdam, Archief SDAP 1225, Mutatieformulier afdeling Laren-Blaricum 2 juli 1906 (teruggezonden aan het partijbestuur op 11 juli 1906). Voor Eisenloeffel (overgestapt uit Amsterdam) zie: IISG Amsterdam, Archief SDAP 1225, Mutatieformulier afdeling Laren-Blaricum 1 oktober 1907 (teruggezonden aan het partijbestuur op 9 oktober 1907).

37 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1225, Ledenlijst SDAP-afdeling Laren-Blaricum 30 september 1908 (teruggezonden aan het partijbestuur op 24 oktober 1908).

38 F. de Jong Edz., 'Kuyper', *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging*, http://socialhistory.org/bwsa/biografie/kuyper.

39 Vrouwtje Kaas (op de ledenlijst ten onrechte aangeduid als F. Kaas) werd in 1908 de vrouw van Salomon Bonn. Voor die tijd woonden ze al enige tijd samen. Salomon stond ingeschreven als colporteur. In die hoedanigheid had hij H. Roland Holst goed leren kennen en zij had hem als beginnend dichter onder haar hoede genomen (Regionaal Historisch Centrum Gooi en Vechtstreek, 'Bevolkingsregister Laren (1890-1925)', V. Kaas en S. Bonn; L. Tibbe, *Vier kunstdebatten omstreeks 1900* (Nijmegen 2000) 50-69).

40 Regionaal Historisch Centrum Gooi en Vechtstreek, 'Bevolkingsregister Laren (1890-1925)', J.P.M. Harttorff.

41 Harttorff had al een lange weg binnen de sociaaldemocratie achter de rug toen hij naar Laren kwam. Zo was hij in 1885 al betrokken bij de oprichting van een Socialistische Jongeren Bond in Amsterdam (G. Harmsen, *Blauwe en rode jeugd*, 28). Van Harttorff is bekend dat hij tot de meest fanatieke aanhangers van Domela Nieuwenhuis behoorde en de politiek van Troelstra lange tijd verwierp (Ferdinand Domela Nieuwenhuis, *Van christen tot anarchist* (Amsterdam 1910) 399). Voor Harttorff werd in 1901 nog gewaarschuwd vanwege zijn 'anti-Troelstra-gezindheid' (IISG Amsterdam, Archief SDAP 144, J.W. Albarda aan P.L. Tak, 7 mei 1901). Voor enige tijd beheerde Harttorff het archiefje van de SDB. Op 29 oktober 1907 droeg hij dit vanuit Laren over aan Johan van Kuijkhof met het verzoek om het op te nemen in het SDAP-archief. Zo kwam het uiteindelijk in het IISG terecht (IISG Amsterdam, Archief SDAP 528b, J. Harttorff aan J. van Kuijkhof, 29 oktober 1907).

42 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1233a, Correspondentie F.G. de Graaff en W.H. de Graaff aan het partijbestuur over de oprichting van een afdeling Leiden. Officieel zou deze afdeling pas een jaar later van de grond komen, zonder dat de gebroeders in het bestuur terechtkwamen (IISG Amsterdam, Archief afdeling Leiden van de SDAP (ongenummerd, portefeuille 1), Notulenboek 1899-1903, W.H. de Graaff aan het partijbestuur, ongedateerd, waarschijnlijk mei 1898; F.G. de Graaff aan het partijbestuur 28 september 1898; F.G. de Graaff aan Van Dam, ongedateerd, waarschijnlijk mei 1898. Zie ook: IISG Amsterdam, SDAP Archief 1233a, C.H. Ketner aan H.A. Mineur, 27 mei 1899 en C.H. Ketner aan de secretaris van het partijbestuur van de SDAP, 1 juni 1899.).

43 In verschillende documenten wordt De Graaff in Londen gesitueerd. Volgens de ledenadministratie van *De Sociaaldemocraat* vertrok hij daar begin januari 1900 naartoe (IISG Amsterdam, Archief SDAP 2729 deel 1, abonnementen op *De Sociaaldemokraat* 1898 – 1900, alfabetisch op plaatsnaam (Leiden), bladnummer 190) Waarschijnlijk kwam hij in oktober weer terug, want toen liet hij zich in Bodegraven inschrijven als verspreid lid (IISG Amsterdam, Archief SDAP 1705, F.G. de Graaff aan J. van Kuijkhof, 16 oktober 1900).

44 De Blaricummer kunstenaar Jacobus Willem 'Kobus' De Graaff was getrouwd met Oti van Onselder en was maar kort lid van de afdeling. Hij was een succesvol kunstenaar, maar verdween als wanbetaler van de lijst. Voor de goede orde: hij was geen broer van afdelingsgenoot Frans de Graaff en marxist Willem de Graaff (Bron wanbetaling: IISG Amsterdam, Archief SDAP 1225, Mutatieformulier afdeling Laren-Blaricum 1 oktober 1907 (teruggezonden aan het partijbestuur op 9 oktober 1907). Bron stichting afdeling: Adang, *Voor sociaal-democratie*, 202. Bron beroep: Regionaal Historisch Centrum Gooi en Vechtstreek, 'Bevolkingsregister Laren (1890-1925)', J.W. de Graaff.

45 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1225, Mutatieformulier afdeling Laren-Blaricum 3 januari 1907 (teruggezonden aan het partijbestuur op 12 januari 1907).

46 Adang, *Voor sociaal-democratie,* 198-200.
47 'De leeszaal van S.L.', *Het Volk,* 1 februari 1903.
48 De naam Breman wordt ook als Breeman geschreven, bovendien wordt zowel over A.J. Breeman als over Co Breeman geschreven. Het gaat steeds om dezelfde persoon: de kunstschilder heette Ahazueros Jacobus Breman en werd vaak Co genoemd. Hij vervaardigde een bekend portret van Tjerk Luitjes, maar tekende in 1904 ook een illustratie voor het programmaboekje voor de 1-Meiviering van de Amsterdamse Bestuurdersbond. Hij zat dus al vroeg in de SDAP-netwerk (Genoemd als Breeman in oa.: IISG Amsterdam, Archief SDAP 1225, Ledenlijst SDAP-afdeling Laren-Blaricum 1 januari 1906 (teruggezonden naar het partijbestuur op 20 januari 1906); IISG Amsterdam, Archief SDAP 2650, programmaboekje 1 meiviering Amsterdamse Bestuurdersbond, 1904).
49 Adang, *Voor sociaal-democratie,* 148.
50 Historica Lien Heyting heeft het wel en wee van deze groep kunstenaars prachtig in beeld gebracht, alleen daarbij nergens vermeld dat een groot deel van hen lid was van de SDAP. (Heyting, *De wereld in een dorp,* 9-10.)
51 T.M. Eliëns, M. Groot, F. Leidelmeijer, *Kunstnijverheid in Nederland 1880-1940* (Bussum 1997) 216, 235.
52 Het werk van Eisenloeffel werd aanvankelijk als 'zeer vreemd' en 'zeer buitenissig' omschreven. De scepsis over de producten van afdelingsgenoten Penaat en De Graaff was niet minder ('Kunst en Letteren', *De Hilversumsche Courant,* 15 augustus 1907).
53 Zo ondersteunden Wibaut en Polak de kunstenaar Landré (Adang, *Voor sociaal-democratie,* 202-203).
54 Een goed voorbeeld van iets later datum is te vinden in: Ph. van Praag, 'Ph. van Praag (1877-1942). Symboliek ten dienste van de socialistische arbeidersbeweging', TVSG 7 (1981) 142-166.
55 A. Krekel-Aalberse en E. Raassen-Kruimel, *Jan Eisenloeffel 1876-1957* (Zwolle 1996) 196.
56 Voor enig inzicht in deze wereld: Tibbe, *Vier kunstdebatten* en H. Buiting, *De Nieuwe Tijd.*
57 Heyting, *De wereld in een dorp,* 79.
58 Haar huwelijk met Frans de Graaff was wellicht een 'moetje'. Fietje Dutry van Haeften was tot kort daarvoor nog getrouwd met een andere notaris, maar beviel precies acht maanden na het huwelijk van haar zoon Frank. Misschien was het notarisbestaan van Frans daarom geen lang leven beschoren: bij de gemeente stond hij later als 'tuinier' ingeschreven ('Familieberichten', *Algemeen Handelsblad* 7 augustus 1906; Regionaal Historisch Centrum Gooi en Vechtstreek, 'Bevolkingsregister Laren (1890-1925)', F.G. de Graaff). Willem was voor sociaaldemocratische begrippen nog beter getrouwd. Via de familie Troelstra sloeg hij Franziska Levy aan de haak, zij was de Duitse vertaalster van de toneelstukken van Herman Heijermans. Willem was kweker en exporteur van bloembollen, kwam uit Sassenheim, woonde in Leiden in een flink huis aan de Witte Singel en verhuisde later naar Wassenaar. Deze strenge marxist was een opmerkelijke figuur binnen de partij die zich graag armoediger voordeed dan hij was en menig akkefietje uitvocht met de partijleiding (Voor meer informatie over W.H. de Graaff zie J.A.N. Knuttel, *Levensloop* (Leiden 1989) 216-224; Buiting, *Richtingen- en partijstrijd,* de index van dit boek wijst op verschillende confrontaties tussen De Graaff en de partijleiding).
59 Regionaal Historisch Centrum Gooi en Vechtstreek, 'Bevolkingsregister Blaricum (1892-1920)'; 'Bevolkingsregister Laren' (1890-1925).
60 De opmerking over de vrouwenkiesrechtbeweging komt uit: M. Campfens, 'Tilanus', *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging,* http://socialhistory.org/bwsa/biografie/tilanus.
61 Dat deed ze naar eigen zeggen niet alleen. Ze verdedigde Van der Goes samen met de vrouwen in het gezin Tilanus (IISG Amsterdam, Archief F. van der Goes 606, L.Tilanus-Eisenloeffel aan Frank van der Goes, 5 maart 1929).
62 Adang, *Voor sociaal-democratie,* 207.
63 M. Campfens, 'Tilanus'.
64 'Overlijdensadvertentie Duco Crop', *Het Volk,* 10 juli 1901. Het feit dat Liede Tilanus een eigen rouwadvertentie plaatse in *Het Volk* doet vermoeden dat ze zich ook tijdens het leven van Crop al in socialistische kringen bevond.
65 Marc Adang vermeldt dat Tilanus en Berdenis van Berlekom jeugdvriendinnen waren. Ik heb dat nergens kunnen terugvinden (Adang, *Voor sociaal-democratie,* 148).
66 H. de Liagre Böhl, *Wibaut de machtige. Een biografie* (Amsterdam 2014) 196.
67 'Uit de partij', *Het Volk,* 24 december 1904.

68 IISG Amsterdam, Archief Liede Tilanus, persoonlijke aantekeningen bij het afscheid van de SDVC.
69 Schaper, *Een halve eeuw van strijd* I, 106.
70 J. Outshoorn, *Vrouwenemancipatie en socialisme. De SDAP en het vrouwenvraagstuk 1894-1919* (Nijmegen 1973) 39.
71 IISG Amsterdam, Archief BSDVC 52, Toneelstuk van A.B. Kleerekoper, 'De kiesrechtbruiloft. Een samenspraak tussen Kloris en Roosje', pagina 2.
72 IISG Amsterdam, Archief BSDVC 53, Notulen 'soc.dem.vr.pr.club 1905' 10 april 1905; IISG Amsterdam, Archief BSDVC 65, Ongedateerd krantenknipsel uit onbekende krant 'Lucie van Kuykhof. Ter nagedachtenis' door A. v.d. Wijk-de Groot.
73 U. Jansz, *Vrouwen ontwaakt* (Amsterdam, 1982) 24.
74 IISG Amsterdam, Archief BSDVC 65, Ongedateerd krantenknipsel uit onbekende krant 'Lucie van Kuykhof. Ter nagedachtenis' door A. v.d. Wijk-de Groot.
75 Dit is een citaat uit een briefwisseling over hoe de vrouwenclubs in Amsterdam werden tegengewerkt door de afdeling en het partijbestuur. Buiten Amsterdam was het zo mogelijk nog erger en rond 1905 – de hier besproken periode – was het zeker niet beter (IISG Amsterdam, Archief BSDVC 63, correspondentie van de voorzitter en de secretaris van de SDVC-Amsterdam aan het bestuur der afdeling SDAP Amsterdam, ongedateerd, maar na 1908).
76 IISG Amsterdam, Archief Liede Tilanus, Schets voor voordracht aan Wibaut.
77 IISG Amsterdam, Archief BSDVC 51, *Iets over het ontstaan en de ontwikkeling van de Bond van Sociaal-Democratische Vrouwenclubs: Herinneringen van M. Wibaut-Berdenis van Berlekom* (zonder jaar) 6-13,24.
78 Outshoorn, *Vrouwenemancipatie en socialisme,* 38. De Liagre Böhl, *Wibaut de machtige,* 195-209.
79 IISG Amsterdam, Archief BSDVC 56, Een viertal briefkaarten van de vrouwen op excursie in Vogelenzang aan de familie Wibaut, verstuurd door Liede Tilanus (ongedateerd).
80 Pothuis stuurde het partijbestuur een zes pagina's tellende opzet voor het nieuwe blad waarin ze allerlei mogelijkheden en (inter)nationale bladen besprak. Daar voegde ze een exemplaar van de *Deutsche Arbeiterinnen-Zeitung* aan toe (IISG Amsterdam, Archief SDAP 1761, Brief en opzet van C. Pothuis-Smit aan het partijbestuur, 20 januari 1904 en Brief van C. Pothuis-Smit aan het partijbestuur met het voorbeeld van de *Deutsche Arbeiterinnen-Zeitung,* 6 mei 1904; IISG Amsterdam, Archief BSDVC 53, Notulen 'soc.dem.vr.pr.club 1905', 10 april 1905, tweede pagina). Aangezien het partijbestuur halfslachtig reageerde, kreeg het te maken met Samuel Pothuis, de man van Carry. Hij maande Van Kuijkhof om gauw met een duidelijke reactie te komen op de plannen van zijn vrouw (IISG Amsterdam, Archief SDAP 1761, S. Pothuis aan het partijbestuur, 5 september 1904). Aanvankelijk telde het blad slechts vier pagina's, kwam het eens per maand uit en had het enkele honderden abonnees. Vanaf 1910 veranderde dat: de verschijningsfrequentie nam toe en het aantal abonnees groeide gestaag (Outshoorn, *Vrouwenemancipatie en socialisme,* 43).
81 Bron opmerking Tak: IISG Amsterdam, Archief SDAP 1761, P.L. Tak aan J.G. van Kuijkhof, 16 maart 1904. In haar opzet voor het blad besprak Pothuis-Smit ook een aantal andere Nederlandse bladen. Het feminisme van sommige van deze krantjes verwierp ze met nadruk (IISG Amsterdam, Archief SDAP 1761, Pothuis-Smit aan het partijbestuur met bijgevoegd voorstel, 20 januari 1904, pagina 1 en 2 van het voorstel).
82 Deze commissieleden waren allemaal mannen die later in de afdeling Laren-Blaricum actief werden. In 1904 trad Tilanus tot deze vereniging toe (Adang, *Voor sociaal-democratie,* 196-207).
83 Regionaal Historisch Centrum Gooi en Vechtstreek, 'Bevolkingsregister Laren (1890-1925)', J. Eisenloeffel. Dit huwelijk zou kinderloos blijven.
84 Meijer, *Terugblik,* 202-204. De dienstbode was de vrouw van Willem Meijer, de brochurehandelaar en goede vriend van Wolf Lelie. Willem en zijn vrouw leerden elkaar rond 1906 kennen in huis bij de familie Eisenloeffel en woonden er later enige tijd in huis. De opmerkingen hier hebben volgens Willem betrekking op de vroegste periode, maar wellicht liep dat in zijn beleving iets door elkaar.
85 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1225, Mutatieformulier afdeling Laren-Blaricum, 1 oktober 1907 (teruggezonden aan het partijbestuur op 9 oktober 1907).
86 Jan had een diepe interesse in Oosterse filosofie en zijn broer Nico had in Walden gewoond; in dat opzicht sloot hij goed aan bij de Larense levenstijl (M.T. Bax, *Het web der schepping. Theosofie in Nederland van Lauweriks tot Mondriaan* (Amsterdam 2006) 386, 417).

87 Tilanus organiseerde diverse bijeenkomsten. Ze wilde pas een verslag van een van haar avonden schrijven als ze 'kalmpjes in München' zat. Ze was dus actief op de grens van haar verhuizing (IISG Amsterdam, Archief BSDVC 55, M. Mensing aan M. Wibaut-Berdenis van Berlekom, 25 januari 1908). Het contact met Van der Goes is afgeleid uit latere herinneringen (IISG Amsterdam, Archief F. van der Goes 606, L. Tilanus-Eisenloeffel aan Frank van der Goes, 5 maart 1929). Tilanus stelde Van der Goes steeds vaker schriftelijk vragen over de stof (IISG Amsterdam, Archief F. van der Goes 687, L. Tilanus-Eisenloeffel aan Frank van der Goes, ongedateerd). Wanneer ze de colleges begon te volgen, is niet duidelijk; de laatstgenoemde brief werd vanuit Laren verstuurd, maar ze kan al eerder begonnen zijn. De vriendschap tussen Tilanus en Van der Goes kreeg een persoonlijk karakter. Zo bedankte Tilanus Van der Goes 'in naturaliën' voor zijn inspanningen met een hoeveelheid kersen waarbij ze er persoonlijk op toezag dat deze in zijn maag zouden verdwijnen (IISG Amsterdam, Archief F. van der Goes 692, L.Tilanus-Eisenloeffel aan F. van der Goes, juni 1912 (692/3)).

88 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1225, Mutatieformulieren afdeling Laren-Blaricum 1 april 1908 (teruggezonden aan het partijbestuur op 7 april 1908); 1 juli 1908 (teruggezonden aan het partijbestuur op 9 juli 1908). Daags voor vertrek schilderde de Vlaamse kunstschilder en partijgenoot E. van Beever een portret van Jan Eisenloeffel ('Kunst en letteren. Holland op zijn smalst', *De Hilversumsche Courant,* 9 januari 1908).

89 Begin januari 1909 stond Liede alweer ingeschreven in de afdeling (IISG Amsterdam, Archief SDAP 1225, L. Eisenloeffel-Tilanus aan J.G. van Kuijkhof, 18 januari 1909).

90 IISG Amsterdam, Archief Liede Tilanus, persoonlijke aantekeningen bij het afscheid van de SDVC; IISG Amsterdam, Archief Liede Tilanus, Diverse correspondentie met internationale contacten uit onder andere Duitsland, België, Zweden.

91 Liede woonde ook de oprichting van deze club bij (IISG Amsterdam, Archief Liede Tilanus, persoonlijke aantekeningen bij het afscheid van de SDVC).

92 I. Jungschleger, 'Mathilde Wibaut' in: A. Holtrop (red.), *Vrouwen rond de eeuwwisseling* (Amsterdam 1979) 127-139, aldaar 139. De BSDVC werd in 1908 opgericht vanuit de Amsterdamse Vrouwenclub. Hoewel Liede officieel pas terugkwam op 18 november 1909, is het waarschijnlijk dat ze vanuit Duitsland actief betrokken is geweest bij de oprichting (Regionaal Historisch Centrum Gooi en Vechtstreek, 'Bevolkingsregister Blaricum (1892-1920)', J. Eisenloeffel). Ook als Amsterdams gemeenteraadslid, zou Tilanus veel internationale contacten onderhouden. Ze sprak met mensen uit Engeland, Zweden, Oostenrijk, Zwitserland, België, Duitsland en Frankrijk en bezocht congressen in heel Europa (IISG Amsterdam, Archief Liede Tilanus, diverse stukken).

93 M. Campfens, 'Tilanus'.

94 IISG Amsterdam, Archief Liede Tilanus, persoonlijke aantekeningen bij het afscheid van de SDVC.

95 Ze behoorde tot de vrouwen die de straat op gingen met een kar met leuzen voor het vrouwenkiesrecht en speelde zichzelf daarmee behoorlijk in de kijker. Tilanus behoorde 'tot de roodste SDAP'sters (...) die op er hooge hakken rond loopen' (IISG Amsterdam, Archief Liede Tilanus, persoonlijke aantekeningen bij het afscheid van de SDVC; J. de Roos, *Met enige schroom. Pioniers van het lokaal bestuur* (Amsterdam 2000) 79).

96 M. Campfens, 'Tilanus'; Archief Liede Tilanus, Manuscripten, stencils e.d. betreffende cursus gemeentepolitiek.

97 H. van de Velde, *Vrouwen in de partij. De integratie van vrouwen in politieke partijen in Nederland 1919-1990* (Leiden 1994) 203-204; IISG Amsterdam, Archief SDAP 1733f, Zeer uitgebreide correspondentie hierover in het 'Dossier Tilanus'. Bijvoorbeeld: L. Tilanus aan de (vrouwen)clubs, 7 september 1924.

98 M. Campfens, 'Tilanus'.

99 Zo hield ze contact met kunstkenner en handelaar Bredius (IISG Amsterdam, Archief Liede Tilanus, dr. A. Bredius aan L. Tilanus-Eisenloeffel, (waarschijnlijk) 3 oktober 1932). Dat ze ook bij een breder publiek bekend werd dan alleen bij de partijpolitici, mogen we veronderstellen op basis van het feit dat ze in de jaren dertig regelmatig radiotoespraken hield (IISG Amsterdam, Archief Liede Tilanus, radiotoespraken 10 juni 1931, 22 juli 1932, 14 juni 1935 en 30 oktober 1935). Toen ze na 23 jaar als bestuurslid afscheid nam van de Amsterdamse Sociaaldemocratische vrouwenclub, kreeg ze naast een leerzaam boek, een boeket, een paar rode anjers en een orchidee ook een reproductie van 'Het Laatste Avondmaal' van Leonardo da Vinci cadeau (IISG Amsterdam, Archief Liede Tilanus, Krantenknipsel 'Stadsnieuws: Mevrouw Tilanus nam afscheid', 25 november 1937).

100 Haar vader was Eco Haitsma Mulier. Hij was eerder burgemeester in Sloten en in Utingeradeel. De twee broers van Henriëtte zouden ook burgemeester worden.
101 Privéarchief F. Steffelaar-Moulijn, Korte biografische notities, 9 april 1919.
102 'In het Graafschap Howard', *Nieuwe Apeldoornsche Courant* (verschenen in maart/april 1897).
103 G.H. 's-Gravesande, 'Mevr. H. Moulijn-Haitsma Mulier. Een zestigjarige dichteres', *Het Vaderland,* 18 november 1937.
104 Henriette en haar man behoorden tot de mensen die nog even lid waren van de afdeling Hilversum (IISG Amsterdam, Archief SDAP 1148a, Mutatieformulier ledenbestand afdeling Hilversum 6 januari 1906 (teruggezonden aan partijbestuur op 12 januari 1906)).
105 Moulijn woonde op dat moment in Arnhem en was daar sinds 1898 lid van de afdeling van de SDAP. Hij werd daar onthaald als een van de eerste en weinige niet-proletarische afdelingsleden (IISG Amsterdam, Archief SDAP 885, K. Ruitenbeek aan J.G. van Kuijkhof met bijgevoegde Ledenlijst SDAP Arnhem, 28 oktober 1898; K. Geertsma, 'De eerste opbouw XVII', *Het Volksblad voor Gelderland* (exacte datum onbekend, tussen mei en oktober 1935. IISG Amsterdam, Archief SDAP 885, Knipselmap met ongedateerde stukken). Moulijn was in zijn geboortestad Rotterdam opgeleid en deed vervolgens de Rijksacademie van Beeldende Kunsten in Amsterdam. Daarna werkte hij in verschillende plaatsen waaronder Den Haag, Nunspeet, Renkum, De Steeg en verschillende plaatsen in Drenthe. Vanaf zijn periode in Den Haag onderhield hij contact met zowel Edzard Koning als Ferdinand Hart Nibbrig. Met Hart Nibbrig zou hij in 1910 de 'Larense kunstschool' oprichten (Voor een uitgebreide beschrijving van Moulijns leven als kunstenaar zie: E.A. Kappers, M. Bunt en J.J. Heij, *Simon Moulijn 1866-1948* (Assen 1989)).
106 Privéarchief F. Steffelaar-Moulijn, Korte biografische notities, 9 april 1919.
107 Ibidem. Opmerkelijk is dat Moulijn-Haitsma Mulier in haar biografische schets nergens rept over het socialisme. Tegen de tijd dat ze deze notities schreef, had zij zich daar van afgekeerd. Toch hadden veel van deze vrienden een zwakte voor de sociaaldemocratie. Iemand als Hart Nibbrig werd nooit lid van de partij, maar behoorde al in 1898 tot de abonnees van *De Nieuwe Tijd* (IISG Amsterdam, Archief SDAP 2759, abonnees *De Nieuwe Tijd* 1898, derde pagina).
108 Johanna Moltzer was de dochter van de directeur van Bols, de 'oudste likeurstokerij ter wereld'. Ze zou een van de beste vriendinnen van Haitsma Mulier worden.
109 Privéarchief F. Steffelaar-Moulijn, ongedateerd 'Loflied op Laren'.
110 Nieuwe tijd: IISG Amsterdam, Archief SDAP 2759, abonnees *De Nieuwe Tijd* 1898, vijfde pagina.
111 H. Moulijn, 'Die Frau in der Holländischen Arbeiterbewegung', *Volksrecht. Sozialdemokratisches Tagblatt,* 8, 9 en 10 februari 1904.
112 IISG Amsterdam, Archief SDAP 527d, H. Roland Holst aan J.G. van Kuijkhof, 30 juli z.j.[1902-1904].
113 Van der Goes onderhield goede banden met meerdere vrouwen binnen de beweging en leek daarbij nogal tot de verbeelding te spreken. Dat werd mooi geïllustreerd door Cornélie Huygens die Van der Goes onder de naam Martalis opvoerde in haar sleutelroman *Barthold Meryan* (Zie bijvoorbeeld: Huygens, *Bartold Meryan*, 219-220).
114 H. Moulijn-Haitsma Mulier, 'Een persoonlijke herinnering', *Het weekblad. Bijvoegsel van Het Volk,* 13 februari 1919, 'Van der Goes nummer'.
115 IISG Amsterdam, Archief F. van der Goes 692, H. Moulijn-Haitsma Mulier aan F. van der Goes, 16 en 21 mei en 24 september 1912; IISG Amsterdam, Archief F. van der Goes 701, H. Moulijn-Haitsma Mulier aan heer en mevrouw Van der Goes, 27 juni 1903; IISG Amsterdam, Archief F. van der Goes 738, H. Moulijn-Haitsma Mulier aan F. van der Goes, 6 november z.j. [1909].
116 Dat ze zichzelf als marxiste beschouwde, blijkt als zij zich in een brief afvraagt of 'het marxisme binnen de afdeling Amsterdam v in de knel komt' en of daar niet iets aan gedaan moet worden (Privéarchief F. Steffelaar-Moulijn, ongedateerde kladbrief (waarschijnlijk uit 1914 aan Theo van der Waerden)).
117 Privéarchief F. Steffelaar-Moulijn, diverse ongedateerde lezingen.
118 Zie daarvoor: H. Moulijn-Haitsma Mulier, 'Moederloon', *Het weekblad. Bijvoegsel van Het Volk,* 7 maart 1919. En in reactie daarop: W. Mansholt-Andreae, 'Moederloon', *Het weekblad. Bijvoegsel van Het Volk,* 3 april 1919; A. Hoog, 'Kijkjes naar binnen en buiten', *Geïllustreerd Volksblad voor Nederland*, 17 april 1919.
119 De Liagre Böhl, *Wibaut de machtige,* 207.
120 Privéarchief F. Steffelaar-Moulijn, ongedateerde kladbrief aan 'Pauline'; Privéarchief F. Steffelaar-Moulijn, telegram van Liede Tilanus, 3 maart 1916.

121 Er bestaat geen politieke bibliografie van H.H.J. Moulijn-Haitsma Mulier. Hieronder een onvolledig overzicht van de politieke artikelen die ze schreef gedurende haar SDAP-periode: 'Die Frau in der Holländischen Arbeiterbewegung', *Volksrecht. Sozialdemokratisches Tagblatt* 8, 9 en 10 februari 1904; 'Wie zal in de socialistische maatschappij het vuile werk doen?', *De Toorts. Orgaan van de Gooische afdeelingen der sociaal-democratische arbeiderspartij,* 8 juni 1912; 'Wat is socialisme', *De Toorts,* 7 en 21 december 1912, 4 en 18 januari 1913; 'Als de arbeidersklasse niet wil', *P.T.T. Weekblad van den algemeenen bond van Nederl. Post-, telegraaf- en telefoonpersoneel,* 24 april, 1915; 'Op voor het kiesrecht', *De Nieuwe Tijd. Sociaal-democratisch Weekblad voor Overijssel,* 15 april 1916; 'Een persoonlijke herinnering', *Het weekblad. Bijvoegsel van Het Volk,* 13 februari 1919; 'Moederloon', *Het weekblad. Bijvoegsel van Het Volk,* 7 maart 1919; 'Voor de vrouwen. Ondanks alles', *Weekblad van den Algemenen Nederlandschen Diamantbewerkersbond,* 4 december 1914.

122 IISG Amsterdam, Archief P.J. Troelstra 62, H. Moulijn-Haitsma Mulier aan P.J. Troelstra, ongedateerd.

123 F. Steffelaar-Moulijn, 'Moulijn-Haitsma Mulier, Henriette' in: B. von Plato (red.), *Anthroposophie im 20. Jahrhundert. Ein Kulturimpuls in biografischen Porträts* (Dornach 2003) 546-547, aldaar 546. Intensief contact met Troelstra heeft Moulijn-Haitsma Mulier waarschijnlijk nooit gehad. In een brief uit 1917 schreef Troelstra haar aan als 'Geachte Partijgenoot' en dat was onder partijgenoten een zeer formele benadering (Privéarchief F. Steffelaar-Moulijn, P.J. Troelstra aan H. Moulijn-Haitsma Mulier, 27 januari 1917). Ook beklaagde Moulijn zich in dezelfde periode over Troelstra tegenover Van der Goes (IISG Amsterdam, Archief F. van der Goes 1798, H. Moulijn-Haitsma Mulier aan F. van der Goes, 4 januari 1918).

124 Privéarchief F. Steffelaar-Moulijn, ongedateerde lezingen en kladversies van artikelen over Karl Marx voor de antroposofische vereniging Nederland en een schrift met lezingen over theosofie voor sociaaldemocraten.

125 In een aantal van haar lezingen zette ze de marxistische interpretaties van Theo van der Waerden af tegen de uitgangspunten van de antroposofie. De antroposofie kwam bij die confrontaties steeds vaker als winnaar uit de bus. Omdat veel brieven in het privéarchief van de familie Moulijn niet gedateerd zijn, is het moeilijk om exact in te schatten wanneer deze beweging zich in gang zette (Privéarchief F. Steffelaar-Moulijn, ongedateerde lezingen en kladversies van artikelen over Karl Marx voor de antroposofische vereniging Nederland).

126 Ze publiceerde onder andere in *De Gids, Elsevier* en *De Beweging* ('Mevr. H. Moulijn-Haitsma Mulier', *Het Vaderland,* 3 november 1937).

127 Gorters moeder woonde in Zwitserland, Tilanus ging er op vakantie naar Zwitserland en nam soms andere partijgenoten mee. De schilder Veldheer woonde er een tijdje en ook Haitsma-Mulier kwam er ook meer dan eens.

128 Die traditie hield stand toen Henriette Van der Mey de leiding over de afdeling in 1910 overnam. Ook zij was een carrièrevrouw – ''s lands eerste vrouwelijke journalist in loondienst' – die bovendien samenleefde met een andere vrouw. Aanvankelijk sloot zij zich niet openlijk aan bij de SDAP. Ze richtte zich vooral op de vrouwenbeweging en werkte samen met Mathilde Wibaut aan de oprichting van sociaaldemocratische vrouwenclubs. Ook bezocht ze als Nederlands vertegenwoordiger in 1896 het vrouwencongres in Berlijn ('Allerlei', *Algemeen Handelsblad,* 27 mei 1896).

129 Zie daarvoor bijvoorbeeld de huishouding van het gezin van Ru Mauve (Regionaal Historisch Centrum Gooi en Vechtstreek, 'Bevolkingsregister Blaricum (1892-1920)', R.C. Mauve).

130 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1225, F.G. de Graaff aan het partijbestuur, 'Jaarverslag 1907', 3 februari 1908 en F.G. de Graaff aan het partijbestuur, 'Jaarverslag SDAP Laren-Blaricum december 1908', 16 december 1908.

131 *De Toorts* werd opgericht door Henri Polak, verscheen om de veertien dagen en telde vier pagina's. De initialen 'H.H.' onder het stuk staan voor Hester Henriette (Moulijn-Haitsma Mulier). Onder deze initialen publiceerde zij eerder in de *Nieuwe Apeldoornsche Courant.*

132 P. de Rooy, 'Een hevig gewarrel. Humanitair idealisme en socialisme in Nederland rond de eeuwwisseling', *Bijdragen en mededelingen aan de geschiedenis van Nederland,* CVI (1991) 4, 625-640, aldaar 625, 633.

133 F. de Graaff woonde aan het Rozenlaantje (IISG Amsterdam, Archief SDAP 1225, F. de Graaff aan J.G. van Kuijkhof, 6 januari 1906). H. van der Mey woonde daar ook, net als Piet Voogd en later nog enkele partijleden.

134 Meijer, *Terugblik*, 218-220.
135 Van Zutphen was aanvankelijk begonnen met een inzamelingsactie nadat bij zijn vriend (en Larens afdelingslid) Johan Harttorff tuberculose was geconstateerd.
136 Willem Albarda huurde het huisje van de familie Meijer (Meijer, *Terugblik*, 220). Later zou ook Troelstra zo nu en dan langskomen in Laren. Hij kwam dan op bezoek bij Isidore Keesing (Hagen, *Politicus uit hartstocht,* 591). Via dit soort initiatieven – en via de vriendenkring van Henriette Roland Holst – raakten ook andere socialisten in contact met de afdeling.
137 Dit is een staccato weergave van de problemen die in de partij speelden op dit moment, vooral bedoeld om de sfeer te schetsen. Wie alle ins en outs van deze conflicten wil bestuderen doet er goed aan het werk van Henny Buiting te raadplegen: Buiting, *Richtingen- en partijstrijd*.
138 Hagen, *Politicus uit hartstocht,* 326.
139 Idem, 331.
140 IISG Amsterdam, Archief F.M. Wibaut 10, Kopieboek met uitgaande brieven, Wibaut aan Troelstra, 9 maart 1902, 26e pagina.
141 Buiting, *Richtingen- en partijstrijd*, 212.
142 Fascinerende voorbeelden daarvan zijn te vinden in de brieven aan Mendels.
143 Buiting, *De Nieuwe Tijd,* 19.
144 Met zorg geschreven stukken kwamen gefileerd terug bij de auteur, vergezeld van een briefje over de aard van het geconstateerde marxistisch tekort. Heijermans nam om deze reden (tijdelijk) afscheid van het blad. Hij vond het te veel een oefening in marxisme worden (Buiting, *De Nieuwe Tijd,* 20-23).
145 Buiting, *Richtingen- en partijstrijd*, 215-223.
146 IISG Amsterdam, Archief SDAP 146, A.B. Soep aan het partijbestuur, 20 juli 1905.
147 IISG Amsterdam, Archief SDAP 146, H. Gorter aan het partijbestuur, 24 augustus 1905. Zie hiervoor ook: H. Buiting, *Richtingen- en partijstrijd*, 263.
148 IISG Amsterdam, Archief SDAP 146, P.J. Troelstra aan het partijbestuur, 21 augustus 1905, 5 september 1905 en 8 december 1905.
149 'Uit de partij', *Het Volk*, 21 september 1905; IISG Amsterdam, Archief SDAP 15, Notulenboek Hoofdbestuur SDAP, vergadering 2 september 1905.
150 IISG Amsterdam, Archief SDAP 146, P.J. Troelstra aan het partijbestuur, 10 oktober 1905.
151 'Uit de partij', *Het Volk*, 21 september 1905; IISG Amsterdam, Archief SDAP 15, Notulenboek Hoofdbestuur SDAP, vergadering 2 september 1905. Zie voor die laatste verwijzing: H. Buiting, *Richtingen- en partijstrijd,* 263.
152 In de publieke opinie kreeg Troelstra steeds meer steun terwijl wantrouwen en wanhoop bij de marxisten in deze dagen hoog opliepen. Van der Goes en Roland Holst wilden de notulen van het partijbestuur zien om te zien of er iets werd bekonkeld en te kijken of Troelstra's uitspraken juist waren, maar kregen die inzage niet (IISG Amsterdam, Archief SDAP 151, H. Roland Holst aan het partijbestuur, 9 april 1906; IISG Amsterdam, Archief SDAP 151, F, van der Goes aan J.G. van Kuijkhof, 7 mei 1906).
153 Jan Rogier, *Geschiedschrijver des rijks en andere socialisten. Politieke portretten* I (Nijmegen 1979) 271. Henny Buiting merkte ook al op dat *Inzake partijleiding* is gebaseerd op een eerder document: de memorie die Troelstra schrijft aan de mensen die onderzoek doen naar het conflict tussen hem en de redactie van *De Nieuwe Tijd* (Buiting, *Richtingen- en partijstrijd,* 280. Het document waar Buiting naar verwijst is hier te vinden: IISG Amsterdam, Archief SDAP 148, Brieven en memorie van Troelstra, Dossier met de memorie over het geschil tussen Troelstra en de redactieleden van *De Nieuwe Tijd*).
154 Ook de broer van de Larense voorzitter kreeg een veeg uit de pan in het geschrift (P.J. Troelstra, *Inzake Partijleiding* (Rotterdam 1906) 36). Deze Willem de Graaff zou later ook behoren tot het selecte groepje partijleden dat de brochure 'Verkeerde partijleiding' van Frank van der Goes kreeg toegezonden (IISG Amsterdam, Archief SDAP 151, F. van der Goes aan het partijbestuur met de verzendlijst voor de brochure 'Verkeerde Partijleiding', 17 april 1908 en de bijgevoegde brochure 'Van der Goes contra Troelstra: Verkeerde Partijleiding'). Deze geheime brochure mocht niet vermenigvuldigd worden. Evenmin mocht eruit worden geciteerd. Wie dat wel deed kreeg een brief van de uitgever (IISG Amsterdam, Archief SDAP 154, Uitgeversmaatschappij voorheen H.A. Wakker & Co. aan de Hoofdredactie van het Algemeen Handelsblad, 9 januari 1909).
155 Buiting, *Richtingen- en partijstrijd*, 287
156 Van Kuijkhof zond in deze periode voor verschillende partijfuncties en -commissies uitnodigin-

gen uit en daar kwam steeds vaker een negatief antwoord op. Het waren niet alleen principiële dienstweigeraars die van functies afzagen, er waren ook mensen die zich om een andere reden niet geroepen voelden. De verzameling 'afwijzingsbrieven' vormt een indrukkende collectie, temeer daar functies eerder met graagte werden aangenomen (Zie bijvoorbeeld: IISG Amsterdam, Archief SDAP 151, *Persinformatiën: Het Nieuwsblad voor Nederland*, 25 april 1906; *Persinformatiën: Het Volksdagblad*, 26 april 1906 en J. Loopuit aan J.G. van Kuijkhof, 20 april 1906; IISG Amsterdam, Archief SDAP 152, H. Roland Holst aan het partijbestuur, 26 juli 1906 en F. Wibaut aan het partijbestuur, 23 juli 1906).

157 Officieel is de taak van de commissie: 'Een onderzoek naar den toestand der afdeelingen en haare moeilijkheden en kamerstelling bleek gewenst. Maar ook naar de theoretische grondslagen der Partij was een onderzoek noodzakelijk. Het PB vroeg voorlichting van deze commissie en zal dan zelve beslissen of het programherziening gewenscht acht.' De leden van de commissie waren mensen die zich tot het midden of de rechtervleugel van de partij rekenden onder wie de Larense marxist Rudolf Kuyper (IISG Amsterdam, Archief SDAP 324, Notulen van de Commissie tot herziening van het program, 8 vergaderingen tussen 15 september 1906 en 19 april 1910, citaat afkomstig uit eerste vergadering).

158 In januari 1906 verscheen in de *Nieuwe Courant* zelfs een feuilleton die gewijd was aan de perikelen in de SDAP. Daarin werd duidelijk hoezeer *Het Volk* als katalysator voor de conflicten diende ('Feuilleton. De SDAP van binnen', *Nieuwe Courant*, 22 januari tot 27 januari 1906).

159 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1421, G. Zweers aan J.G. van Kuijkhof, 29 augustus 1905.

160 'Slapte I' t/m 'Slapte III', *De Stem des Volks. Weekblad voor de arbeiderspartij*, 17 februari, 3, 10, 17 maart 1906. Jan Oudegeest is de redacteur in kwestie. Hij polemiseert met Henriette Roland Holst. Frappant is dat zij, net als Troelstra en Gorter, ook als medewerker aan dit blad verbonden was.

161 Hagen, *Politicus uit hartstocht*, 467.

162 'Het Haarlemsch Kongres I', *Het Volk*, 19 maart 1907; 'Het Haarlemsch Kongres II', *Het Volk*, 20 maart 1907.

163 IISG Amsterdam, Archief SDAP 252, J. Pen aan J.G. van Kuijkhof, 27 maart 1907.

164 'Uit de pers', *Het Volk*, 26 maart 1907.

165 IISG Amsterdam, Archief SDAP 252, F. Steeneveldt aan het partijbestuur, 29 maart 1907.

166 Haarlem was een tamelijk stabiele afdeling met een lange geschiedenis binnen de beweging. Al in 1895 was een groepje oud-SDB-leden overgestapt naar de SDAP met de intentie om in Haarlem een afdeling op te richten. Zij slaagden daar aanvankelijk niet in, maar vanaf 1896 had Haarlem haar eigen afdeling (IISG Amsterdam, Archief SDAP 1102a, L. Modoo aan het partijbestuur van de SDAP, 21 maart 1895; IISG Amsterdam, Archief SDAP 1102a, J. Muijs aan partijbestuur, 14 maart 1896).

167 IISG Amsterdam, Archief SDAP 252, G.H. Pieters aan J.G. van Kuijkhof, 4 oktober en 23 november 1906. De Amsterdamse leden meldden dat ze verwacht hadden dat het partijbestuur de congreslocatie zou boeken, die veronderstelling berustte op een misverstand.

168 IISG Amsterdam, Archief SDAP 252, F.W.N. Hugenholtz jr. aan het partijbestuur, 24 december 1906.

169 IISG Amsterdam, Archief SDAP 242c, Programma Feestavond in Leeuwarden 2 en 3 april 1899; IISG Amsterdam, Archief SDAP 252, Uitgaven en inkomsten van de feestavond.

170 De versiering van de zaal was geen eenvoudige klus. Vanwege de 'erbarmelijke' staat van de zaal werd er uitgebreid getimmerd en geverfd voorafgaand aan het congres en er werd maar liefst 250 meter aan 'Groene Slingers' gebruikt. 'Congres soc.-dem. arbeiderspartij', *Het nieuws van den dag*, 3 april 1907; IISG Amsterdam, Archief SDAP 252, Uitgaven en inkomsten Congres (26 april 1907); IISG Amsterdam, Archief SDAP 252, Secretaris versieringscommissie Congres Haarlem aan het partijbestuur, 10 februari 1907.

171 Dat werd opgemerkt in de feestrede van de A.H. Gerhard op die avond.

172 Advertentie 'Feestelijke bijeenkomst', *Het Volk*, 30 maart 1907.

173 'Congres soc.-dem. arbeiderspartij', *Het nieuws van den dag*, 3 april 1907.

174 Ibidem.

175 Ibidem.

176 Advertentie 'Feestelijke bijeenkomst', *Het Volk*, 30 maart 1907.

177 Marie de Roode-Heijermans deed bijzonder veel tableauwerk in den lande. Ze reisde letterlijk het hele land door om tableaus op te voeren. Een groot aantal politieke bijeenkomsten kreeg

kleur door de verschijning van haar tableaugroep (IISG Amsterdam, Archief J.J. de Roode, Diverse ongeïnventariseerde knipsels en brieven, in deze collectie is ook de personele bezetting van een aantal tableaus terug te vinden).

178 IISG Amsterdam, Archief J.J. de Roode, J. de Roode en Marie de Roode-Heijermans: persoonlijke stukken, correspondentie, Eenige tableauxherinneringen door Marie de Roode-Heijermans. Een van de kinderen van Van Kuijkhof overleed op jonge leeftijd wegens aanhoudende ziekelijkheid.

179 Dat bleek een jaar later ook wel toen er een lied gezongen werd met de marxistische titel 'Vervreemding'.

180 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1102a, Mutatieformulier afdeling Haarlem 1 juli 1907 (teruggezonden aan partijbestuur op 6 juli 1907).

181 IISG Amsterdam, Archief SDAP 252, Penningmeester Roorda aan het partijbestuur, 25 april 1907.

182 'S.D.O.V.', *Het Volk,* 4 april 1907.

183 'Soc. dem. vrouwenconferentie', *Het Volk,* 5 april 1907.

184 Sommige jaren had het zoeken naar adressen tot de nodige hilariteit geleid. De eerste locatie van het Rotterdamse congres in 1900 was bijvoorbeeld moeilijk te vinden. Maar ook daar trokken de leden uiteindelijk zingend naartoe ('Het partij-kongres', *Het Volk*, 17 april 1900).

185 'Het Roode Licht' is niet specifiek vermeld in de congresverslagen, maar in deze periode werden verschillende grote bijeenkomsten samen bezocht, de kans is dus groot dat de wielrijders ook hier aanwezig waren. (De oprichtingsdatum van de Amsterdams fietsclub is niet bekend. Maar voor 1904 werd er niet over geschreven. Oprichting Utrecht: 'Uit de partij', *Het Volk*, 29 december 1904.)

186 'Uit de Partij', *Het Volk,* 30 maart 1907.

187 De dag begon met 177 afgevaardigden van 128 afdelingen. Aan het eind van de dag waren er 190 afgevaardigden (Partijbestuur SDAP, *Verslag van het dertiende congres der soc.dem. arbeiders-partij in Nederland, gehouden op zondag 31 maart, maandag 1 en dinsdag 2 april 1907 te Haarlem* (Amsterdam 1907) 4). Het aantal afgevaardigden dat een afdeling mocht sturen hing af van het aantal leden dat de afdeling had op 31 december 1906. Het totaal aantal leden op dat moment was 7471 (IISG Amsterdam, Archief SDAP 252, Oningevuld Rondzendformulier secretaris J.G. van Kuijkhof aan de besturen der afdelingen, april 1907).

188 Het aardige hiervan is dat foto's van congressen van verschillende partijen daardoor nauwelijks van elkaar te onderscheiden zijn. Overal is dezelfde opstelling te zien en door de lange sluitertijd waren de mensen genoodzaakt allemaal even stijfjes achter de tafel plaats te nemen.

189 Dat is goed te zien op een foto in *De Notenkraker*. 'Foto congres', *De Notenkraker*, 6 april 1907, 6.

190 IISG Amsterdam, Archief SDAP 252, M. Dam aan het partijbestuur, 23 maart 1907.

191 Partijbestuur SDAP, *Verslag van het dertiende congres,* 3, 4.

192 Hoogland, *Vijf en twintig jaren,* 118-119.

193 Partijbestuur SDAP, *Verslag van het dertiende congres,* 4.

194 Vliegen, *Die onze kracht ontwaken deed*, deel II, 124.

195 Partijbestuur SDAP, *Verslag van het dertiende congres,* 5.

196 In de rubriek 'Uit de Partij' werd allerhande aanvullende informatie over het congres verstuurd.

197 'Bijlage A' van de 'Beschrijvingsbrief voor het dertiende congres der soc.dem. arbeiders-partij in Nederland, te houden op zondag 31 maart, maandag 1 en dinsdag 2 april 1907, in de sociëteit de Vereeniging Begijnestraat te Haarlem'.

198 Dat er te veel over de theorie gesproken werd op congressen was een veelgehoorde klacht. Het leidde er zelfs toe dat bepaalde afdelingen niet langer naar de congressen wilden komen (Altena, 'Bürger in der Sozialdemokratie', 539-540).

199 Opmerking partijbestuurder Hendrik Spiekman (Partijbestuur SDAP, *Verslag van het dertiende congres,* 4).

200 '13de congres der S.D.A.P. Eerste dag', *De Telegraaf,* 2 april 1907.

201 'Congresverslag', *Het Volk,* 3 april 1907.

202 Partijbestuur SDAP, *Verslag van het dertiende congres,* 12.

203 Etenswaren: IISG Amsterdam, Archief SDAP Federatie Amsterdam 175, M. Frankfort aan het afdelingsbestuur Amsterdam, 8 september 1903; IISG Amsterdam, Archief SDAP Federatie Amsterdam 175, J. van Moppes aan (waarschijnlijk) J.G. van Kuijkhof (doorgestuurd naar het afdelingsbestuur Amsterdam), 19 mei 1904. Ook muziek werd aangeboden: IISG Amsterdam, Archief SDAP Federatie Amsterdam 175, D. Bonn aan het afdelingsbestuur Amsterdam, 24 juli 1904.

204 Hoeveel mensen er precies colporteerden, is onduidelijk. Officieel was dat voorbehouden aan Meijer en Lelie, maar het kan zijn dat anderen een tafel met brochures achter in de zaal bestierden. Dat is in ieder geval wel iets waar A.J. Mensink, colporteur van uitgeverij Futura, en boekhandelaar M. Dubbeldeman van de Nieuwe Leidsche Boekhandel op zinspeelden (IISG Amsterdam, Archief SDAP 252, A.J. Mensink aan het partijbestuur, 26 maart 1907; IISG Amsterdam, Archief SDAP 252, M. Dubbeldeman aan J.G. van Kuijkhof, 15 maart 1907).

205 'Congres der S.D.A.P.', *Nieuwsblad van het Noorden,* 3 april 1907; '13de congres der S.D.A.P. Eerste dag', *De Telegraaf,* 2 april 1907. Het officiële verslag vermeldde op dit punt slechts een interruptie van Gorter, maar geeft ook aan dat er kennelijk rumoer ontstond. Het is goed denkbaar dat de opmerking van Roland Holst hieronder viel (Partijbestuur SDAP, *Verslag van het dertiende congres,* 15).

206 Hij stelde voor dat Gorter zijn plaats maar in moest nemen ('Congres der S.D.A.P.', *Nieuwsblad van het Noorden,* 3 april 1907).

207 Sommige mensen hadden zich keurig van tevoren aangemeld en hadden zelfs de congresstukken opgevraagd. Anderen kwamen op het laatste moment binnenwaaien. Bij vrijwel alle onderdelen mochten deze gasten aansluiten, slechts een klein deel van het congres was besloten.

208 IISG Amsterdam, Archief SDAP 252, Nota Hotel 'De Leeuwerik' voor J.G. van Kuijkhof van 31 maart tot 2 april 1907, april 1907; IISG Amsterdam, Archief SDAP 252, D. Peereboom (namens de 'Congres Kommissie') aan de congresbezoekers, ongedateerd maar gearchiveerd op 27 februari 1907.

209 IISG Amsterdam, Archief SDAP 252, Formulier A SDAP, ongedateerd; J.G. van Kuijkhof aan de besturen der afdelingen, 8 maart 1907. Een afdeling die ernaar vroeg was de in hoofdstuk 3 besproken afdeling Holwerd (IISG Amsterdam, Archief SDAP 252, Afdelingssecretaris Miedema aan het partijbestuur, 4 maart 1907).

210 IISG Amsterdam, Archief SDAP Drachten, Notulenboek (vanaf 1903), vergadering 20 maart 1908 (Dit boek is onoverzichtelijk geordend omdat voorin twee vergaderingen van latere datum (22 juni 1911 en 13 juli 1911) zijn opgenomen).

211 Dat dit blad daadwerkelijk tijdens het congres werd uitgedeeld en gelezen, blijkt uit: '13de congres der S.D.A.P. Eerste dag', *De Telegraaf,* 2 april 1907.

212 'De roode roede', *De reuke der liefde. Spotblad voor het Congres,* gedateerd op maandag 1 april, eerste pagina. Eenmalige uitgave te vinden in: IISG Amsterdam, Archief SDAP 252. Er zijn meerdere namen genoemd die achter deze pseudoniemen schuilgegaan zouden zijn. In dit geval houd ik aan wat het notenapparaat van B. Seijes erover zegt in de *Herinneringen* van Anton Pannekoek (A. Pannekoek, *Herinneringen,* 313).

213 'Tien-Uren-March', 'Op de Gooijers' en 'De Nieuwe Partij: Statuten en Program', *De reuke der liefde. Spotblad voor het Congres,* gedateerd op maandag 1 april, eerste en tweede pagina. Eenmalige uitgave te vinden in: IISG Amsterdam, Archief SDAP 252 Het lied 'Tien-Uren-Marsch' was een parodie op het bekende socialistische lied over de achturendag. Sociaaldemocraten vochten voor de achturige werkdag, maar toen in de Tweede Kamer een voorstel voor een tienurendag werd behandeld, stemden de sociaaldemocratische Kamerleden daarmee in. Voor de marxisten was dat een teken van beginselzwakte, terwijl de revisionisten er een stap in de goede richting in zagen.

214 'Uit de propagandarede door Gorter te Sexbierum gehouden', *De reuke der liefde. Spotblad voor het Congres,* gedateerd op maandag 1 april, vierde pagina. Eenmalige uitgave te vinden in: IISG Amsterdam, Archief SDAP 252.

215 Partijbestuur SDAP, *Verslag van het dertiende congres,* 19

216 In het verslag van het partijbestuur komt dit citaat niet letterlijk terug, wel werd opgemerkt dat Gerhard naar zijn vader verwees. Het citaat is echter wel te vinden in het uitgebreide congresverslag dat het *Nieuwsblad van Friesland* gaf ('Congres Soc.Dem.Arb-Partij te Haarlem', *Nieuwsblad van Friesland: Hepkema's Courant,* 3 april 1907). De opmerking van de oude Gerhard is later opgetekend door Domela Nieuwenhuis die dezelfde scène beschreef in zijn *Van christen tot anarchist* (F. Domela Nieuwenhuis, *Van christen tot anarchist* (Amsterdam 1910) 60).

217 '13de congres der S.D.A.P. Tweede dag (vervolg)', *De Telegraaf,* 2 april 1907.

218 *Verslag van het dertiende congres,* Partijbestuur SDAP, 33.

219 '13de congres der S.D.A.P. Tweede dag (vervolg)', *De Telegraaf,* 2 april 1907.

220 Van 9.00 tot 10.00 werd op deze ochtend de huishoudelijke zitting gehouden. In tegenstelling tot het politieke deel was dit onderdeel van de vergadering besloten. Er waren dus geen journalisten welkom ('Uit de partij', *Het Volk* 26 maart 1907).

221 Partijbestuur SDAP, *Verslag van het dertiende congres*, 36.
222 Dit kwam ook omdat het geen nieuw probleem was. Al in 1904 verscheen tot ongenoegen van velen een trits advertenties van 'kwakzalversmiddelen' zoals een 'Abdijsiroop' waar allerhande magische eigenschappen aan werden toegedicht. De advertenties brachten geld in het laatje, maar de socialisten vonden ze onethisch en daarom werd er ook toen op het congres over gedebatteerd (IISG Amsterdam, Archief SDAP 2709A, F. Wibaut aan het partijbestuur van de SDAP, 6 oktober 1904).
223 Partijbestuur SDAP, *Verslag van het dertiende congres*, 37.
224 Helemaal vreemd was de terugtrekking niet: Van der Goes had in aanloop naar het congres niet erg handig opgetreden. Hij had Troelstra namens de *De Nieuwe Tijd*-groep van hun gedachten op de hoogte moeten stellen, maar was dat vergeten waardoor de kwestie-Troelstra 'bij v.d. Goes lag als een rotte kool bij 'n groentevrouw' (IISG Amsterdam, Archief SDAP 153, C. Hester aan F.M. Wibaut, 23 maart 1907).
225 Zo werd bepaald dat er buitenlandse afdelingen mochten ontstaan. Deze regeling is altijd van kracht gebleven. Tot op de dag van vandaag heeft de Partij van de Arbeid afdelingen in New York, Brussel en Londen (Partijbestuur SDAP, *Verslag van het dertiende congres*, 41-42).
226 Borrie, *Pieter Lodewijk Tak*, 169.
227 IISG Amsterdam, Archief SDAP 153, W.A. Bonger aan F.M. Wibaut, 7 april 1907.
228 'Het congres der S.D.A.P. te Haarlem', *De Tijd*, 2 april 1907.
229 IISG Amsterdam, Archief SDAP 252, Secretaris van de afdeling Haarlem aan J.G. van Kuijkhof, 10 april 1907; 'Uit de Partij', *Het Volk*, 4 april 1907.
230 'Het congres der S.D.A.P. te Haarlem' *De Tijd*, 2 april 1907. *De Tijd* had er sowieso aardigheid in om de sociaaldemocraten belachelijk te maken. Sociaaldemocraat Jan Fortuijn bevocht op dit congres het recht om godsdienstig te zijn. Daarvoor werd hij vervolgens uitbundig bedankt door de redactie van *De Tijd* ('Godsdienst en de S.D.A.P.', *De Tijd*, 4 april 1907).
231 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1102a, Secretaris afdeling Haarlem (J. Hagemeijer) aan het partijbestuur, 5 juli 1907; 'Brand', *Algemeen Handelsblad*, 23 mei 1907.
232 Veel van hen hadden ook interesse voor mystiek en natuurgeneeskunst. Dat gold zeker voor de vooraanstaande leden van de SDAP. Rik Roland Holst leefde enige tijd volgens de regels van natuurarts Kuhne en Henriëtte Roland Holst liet zich ten tijde van het Deventer Schisma bijstaan door 'een Indische helderziende' – die er overigens niets van bakte (Roland Holst, *Het vuur brandde voort*, 84, 132).
233 Van Dijk, *Het socialisme spant zijn gouden net over de wereld*, 77.

7 Ruzie in de rode familie

1 J.J. Kalma en G. Nijssen, 'Hoe de honger verwerkt werd', als toelichting opgenomen in: P.J. Troelstra, *Socialisten in soorten. Een brochure van mr. P.J. Troelstra uit 1893* (Leeuwarden 1977) 72-73.
2 P.J. Troelstra, *Moderne ketters en hoe zij worden vervolgd: zaak Poutsma, zijn misdaad, arrestatie, gevangenschap, terechtstelling en vonnis en het hongerproces van Appelscha* (Leeuwarden 1894) 5.
3 G.A. Wumkes, 'Hessel Brandenburgh' in: P.C. Molhuysen en P.J. Blok (red.), *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*, deel 9 (Leiden 1933) 96-97.
4 Kalma en Nijssen, 'Hoe de honger verwerkt werd', 74.
5 Frieswijk, *Socialisme in Friesland 1880-1900*, 140.
6 Troelstra, *Groei*, 18-19.
7 Kalma en Nijssen, 'Hoe de honger verwerkt werd', 74-78.
8 Frieswijk, *Socialisme in Friesland 1880-1900*, 167.
9 H.J. Poutsma, 'Inlichtingen van den heer H.J. Poutsma' in: H. Heijermans (e.a.), *Enquête over de behandeling van 'politieke misdadigers' in Nederlandsche gevangenissen. Gehouden door het tijdschrift 'De Jonge Gids'* (Amsterdam 1898).
10 De Wolff, *Voor het land van belofte*, 23.
11 'Rechtszaken', *Leeuwarder Courant*, 18 en 20 februari 1893. Troelstra spreekt van het koffiehuis van Damsma, elders wordt over Douwe Jongstra gesproken (P.J. Troelstra, *Moderne ketters*, 13).
12 Poutsma vertelde dit verhaal in 1898 aan een enquêtecommissie van het tijdschrift *De Jonge Gids*. Hij zei dat hij de agenten die al dagen voor huis postten sigaren en koffie aanbood. Bij het

brengen van de koffie werd hij gegrepen en naar de gevangenis afgevoerd (Poutsma, 'Inlichtingen van den heer H.J. Poutsma', 4). Later werd dit verhaal binnen de beweging herhaald (K. Huisman, 'Belangwekkende brochure van Troelstra herdrukt. Over het proces tegen vier Friesche socialisten in 1893', *Leeuwarder Courant: Hoofdblad van Friesland*, 4 februari 1978) ook in de brochure van Troelstra is het in geuren en kleuren opgetekend (P.J. Troelstra, *Moderne ketters*, 14-17).

13 'Uit het binnenland', *Friesch Volksblad*, 26 maart 1893.

14 'De gevangenis te Utrecht I tot VII', *De Baanbreker. Volksblad voor de provincie Utrecht*, vanaf 13 januari tot 3 maart 1894. Vanaf 27 januari wordt de ondertitel *Socialistisch Volksblad voor de provincie Utrecht*.

15 IISG Amsterdam, Archief Wibaut 10, P.J. Troelstra aan F.M. Wibaut, 24 januari 1894.

16 M. Campfens, 'Poutsma, Hessel', *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging*, http://socialhistory.org/bwsa/biografie/poutsma.

17 Wansink, *Het socialisme op de tweesprong*, 159-160; IISG Amsterdam, Archief Wibaut 10, P.J. Troelstra aan F.M. Wibaut, 24 januari 1894.

18 IISG Amsterdam, Archief Schaper 35, H. Poutsma aan J. Schaper, 20 en 21 juli 1894.

19 IISG Amsterdam, Archief Schaper 35, W.H. Vliegen aan J. Schaper, 21 juli 1894.

20 Poutsma stuurde in deze periode wel een brief naar *Recht voor Allen* waarin hij probeerde aan te tonen dat hij niet bij het 'komplot' tegen de SDB betrokken was, maar dit soort geluiden lieten meerdere mensen uit deze groep in deze periode horen ('Ingezonden', *Recht voor allen*, 29 en 30 mei 1894).

21 IISG Amsterdam, Archief Schaper 8.3, J. Fortuijn aan J. Schaper, ongedateerd: halverwege 1894 (brief is gearchiveerd met nummer 436b).

22 IISG Amsterdam, Archief Wibaut 4, F. Van der Goes aan F.M. Wibaut, 23 februari 1894.

23 Wansink, *Het socialisme op de tweesprong*, 161.

24 W.H. Vliegen aan Pieters, 1 januari 1900, *BNA* 3 (april 1984) 43-45, aldaar 44.

25 Poutsma zou kantoor houden aan de Nieuwezijds Voorburgwal 347 (IISG Amsterdam, Archief SDAP 2759, J. Hulshoff aan de secretaris SDAP, 20 april 1899).

26 In de afdeling Amsterdam beschuldigde Poutsma het partijbestuur van 'willekeurig en schandelijk handelen [...] inzake de gelden door de Deutsche Partij ons geschonken' en zette de afdeling aan tot het schrijven van een brief aan het partijbestuur waarin werd gevraagd om inlichtingen en waarin afkeuring over de gang van zaken werd getoond (IISG Amsterdam, Archief SDAP 144, J. Loopuit aan J. Schaper, 23 februari 1895).

27 IISG Amsterdam, Archief SDAP Federatie Amsterdam 1, Notulen en Protocolboek 1 SDV (20 mei 1894 tot en met 4 maart 1895), 10 januari 1895, 20 februari 1895, 4 maart 1895.

28 Over de rol van Poutsma bij *De Nieuwe Tijd*: H. Buiting, *De Nieuwe Tijd. Sociaaldemokratisch maandschrift. 1896-1921. Spiegel van socialisme en vroeg communisme in Nederland* (Amsterdam 2003) 3-10. Voor Poutsma gold dat hij bijzonder lage prijzen hanteerde, dat leverde hem ook enig ander werk op zoals het vervaardigen van diplomaboekjes en kwitantiezegels: IISG Amsterdam, Archief SDAP 10, Notulenboek Hoofdbestuur SDAP, vergadering 10 mei 1896.

29 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2759, F. van der Goes aan P.J. Troelstra, 14 november 1896.

30 Op 14 augustus 1899 stuurde Vliegen een brief vanaf het adres van Hessel Poutsma aan P.L. Tak, met het verzoek hem ook op dat adres weer te antwoorden (IISG Amsterdam, Archief SDAP 2687 (Commissie ter voorbereiding voor een dagblad), W.H. Vliegen (p.a. H. Poutsma) aan P.L. Tak, 14 augustus 1899). Zie ook: IISG Amsterdam, Archief G.W. Melchers 21, G.W. Melchers aan onbekend, 24 november 1899.

31 IISG Amsterdam, Archief G.W. Melchers 21, G.W. Melchers aan medepartijbestuurders, 24 november 1899.

32 IISG Amsterdam, Archief Wibaut 11, F.M. Wibaut aan W.H. Vliegen, 4 december 1899 (zie ook: H. Buiting, '"Een uiting van ziekelijkheid". Het gedwongen vertrek van Vliegen naar Parijs, eind 1899', *BNA* 2 (april 1984) 25-35).

33 Dat bleek ook uit de uitgebreide analyse die Henny Buiting op dit conflict losliet. Hij was degene die deze kwestie (85 jaar na dato) aan het licht bracht (H. Buiting, '"Een uiting van ziekelijkheid"').

34 SDAP, *Officiëel verslag van het zesde kongres der Sociaaldemokratische Arbeiderspartij in Nederland. Rotterdam 15 en 16 april 1900* (Amsterdam 1900) 11-13.

35 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2728, C. Hester (secretaris afdeling Amsterdam) aan het partijbestuur, 29 december 1899.

36 IISG Amsterdam, Archief SDAP Federatie Amsterdam 19, W.H. Vliegen aan afdeling Amsterdam t.a.v. C. Hester, 9 januari 1900.
37 G. Harmsen, 'Waarom had Willem Helsdingen iets tegen Willem Vliegen?', *BNA* 2 (april 1984) 36-37, aldaar 36. Niet voor niets staat hier dat de dochter van Helsdingen aan de versierdrift van Vliegen ten prooi gevallen 'leek' te zijn. Henny Buiting liet naar aanleiding van enkele door hem bestudeerde brieven zien dat het beslist geen zekerheid is dat Vliegen er met de dochter van Helsdingen vandoor ging (H. Buiting, 'Nogmaals brieven uit de verbanning W.H. Vliegen', *BNA* 26 (juni 1992), 13-28, aldaar 21).
38 W.H. Vliegen aan Pieters, 22 december 1899, *BNA* 3 (augustus 1984) 41-43.
39 W.H. Vliegen aan Pieters, 30 januari 1900, *BNA* 3 (augustus 1984) 49; H. Buiting, 'Een uiting van ziekelijkheid', 27.
40 De Nederlandse vertaling van dit interview is te vinden in: 'De oorlog in Zuid-Afrika. Een interview', *Tilburgsche Courant*, 13 juni 1901.
41 J.J. Kalma, 'Beeld van een revolutionair', *Leeuwarder Courant: Hoofdblad van Friesland,* 7 december 1974.
42 Krantenknipsel in IISG Amsterdam, Archief H.J. Poutsma.
43 IISG Amsterdam, Archief SDAP 552, H. Melkman aan J.G. van Kuijkhof, 2 februari 1914; SDAP, *Verslag van het twintigste gewone congres der S.D.A.P., gehouden 12, 13 en 14 april 1914, te Utrecht* (Amsterdam 1914) 14.
44 Perry, *De voorman,* 152.
45 IISG Amsterdam, Archief SDAP 885, G. Israel aan het bestuur en leden SDAP Arnhem, 18 januari 1895.
46 IISG Amsterdam, Archief SDAP 144, C. Peterse aan het partijbestuur, 11 augustus 1898; IISG Amsterdam, Archief SDAP 144, L.M. Houtzager aan het partijbestuur, 3 oktober 1898. Zie voor deze affaire ook: H. Buiting, 'Nogmaals brieven uit de verbanning W.H. Vliegen', 24.
47 IISG Amsterdam, Archief SDAP 144, P.J. Troelstra aan het partijbestuur, 21 oktober 1898.
48 IISG Amsterdam, Archief Wibaut 11, F.M. Wibaut aan W.H. Vliegen, 4 december 1899.
49 Henny Buiting merkte op dat de leden Vliegen geen verwijten maakten, maar het bestuur wel. Dat bevestigt de immuniteit die Vliegen genoot (H. Buiting, 'Een uiting van ziekelijkheid', 29-30).
50 IISG Amsterdam, Archief SDAP Groningen 17, C. Alberts aan afdelingsbestuur SDAP Groningen, 10 december 1906.
51 Ibidem.
52 Ibidem.
53 IISG Amsterdam, Archief SDAP Groningen 17, H. van Zanten aan afdelingsbestuur SDAP Groningen, ongedateerd.
54 Ibidem.
55 IISG Amsterdam, Archief SDAP Groningen 7, Notulen van bestuursvergaderingen, 8 en 25 december 1906.
56 IISG Amsterdam, Archief SDAP Groningen 7, Notulen van bestuursvergaderingen, 25 december 1906.
57 IISG Amsterdam, Archief SDAP Groningen 17, L. Faber aan het afdelingsbestuur Groningen, tweede helft juli 1907.
58 IISG Amsterdam, Archief SDAP Groningen 7, Notulen van bestuursvergaderingen, 17 augustus 1907.
59 Een ander voorbeeld hiervan voltrok zich in Zwolle waar de kandidaat voor de Tweede Kamer Helmig van der Vegt werd gewantrouwd en zijn kandidatuur werd betwist door partijgenoten met wie hij ook in een andere vereniging actief was (IISG Amsterdam, SDAP Archief 1700a, J. Schaper, 'Rapport over een gerezen geschil in de afdeling Zwolle, betreffende de kandidatuur-Van der Vegt', 17 april 1899).
60 Een correspondent die dat deed wendde zich tot het partijbestuur met de vraag of hij juist handelde. Een afdelingsgenoot van hem had dezelfde functie namelijk afgeslagen vanwege zijn politieke gezindte. IISG Amsterdam, Archief SDAP 144, Brief J.J. Schep aan het partijbestuur, [16] mei 1902. En: IISG Amsterdam, Archief SDAP 144, Brief A. Dijkgraaf aan het partijbestuur, 14 mei 1902.
61 IISG Amsterdam, Archief SDAP 828, Brief van H. Luijendijk aan het partijbestuur, 1 februari 1906.
62 IISG, archief SDAP 941a, G. de Gelder aan J.G. van Kuijkhof, 2 september 1900; IISG, archief SDAP 941a, C.J. Ferger aan partijbestuur, 23 juli 1900; IISG, archief SDAP 941a, C.J. Ferger aan partij-

bestuur, 15 juli 1901. Voor een uitgebreide geschiedenis van deze kwestie: Ten Teije, *De opkomst van het socialisme in Breda*, 130 e.v..

63 Een grote collectie conflictbrieven is bewaard gebleven. Een deel daarvan is gewoon in de ingekomen post beland, een ander deel is beland in de dossiers van de afdelingen in kwestie. In het archief is echter ook een speciale ingang 'kwesties' te vinden, waarin een aantal gevoelige zaken is gedocumenteerd: IISG Amsterdam, Archief SDAP 144-173 'partijbestuur kwesties' betreffende interne partijgeschillen en conflicten tussen partijfunctionarissen, 1898-1911, 1913-1915, 1917-1923, 1928, 1931, 1937-1939.

64 IISG Amsterdam, Archief SDAP 144, W.C. Oosterman aan partijbestuur, 15 november 1899.

65 Dit soort brieven werd vaak sterk aangezet. In dit geval vergat de auteur bijvoorbeeld niet te vermelden dat de compagnon een jonge, vredelievende vegetariër was wiens ouders hem vanwege zijn ideeën verstoten hadden. (IISG Amsterdam, Archief SDAP 144, A. Bac aan het partijbestuur, 5 januari 1900.)

66 IISG Amsterdam, Archief SDAP 144, In der Maür aan het partijbestuur, 5 januari 1900. Frappant is dat nota bene Hessel Poutsma in deze brief een veeg uit de pan krijgt. In der Maür werd verweten dat hij geen echte sociaaldemocraat was. Hij meldde daarop dat hij Poutsma al bij zijn aanmelding als lid van de SDAP Amsterdam op de hoogte had gesteld van zijn twijfels over de sociaaldemocratie waarop Poutsma hem geruststelde. Zo gaf In der Maür de verantwoordelijk voor zijn aanmelding en toelating tot de partij aan Poutsma.

67 IISG Amsterdam, Archief SDAP 837a, Schotveld aan de afdeling Almelo, 1 oktober 1906.

68 IISG Amsterdam, Archief SDAP 837a, G. Hinnen aan het partijbestuur, 13 oktober 1907.

69 J. de Roos, *Besturen als kunst. Lokale sociaal-democraten 100 jaar verenigd* (Amsterdam 2002) 123-124.

70 IISG Amsterdam, Archief SDAP 837a, J. Hinnen aan het partijsecretariaat, 23 januari en 14 februari 1907.

71 IISG Amsterdam, Archief SDAP 837a, J.W. Albarda aan J.G. van Kuijkhof, 17 oktober 1906. Albarda zou later nog partijleider van de SDAP worden.

72 Vanaf de oprichting van de partij waren Helsdingen en Van Kuijkhof de belangrijkste bemiddelaars. Zo wordt Helsdingen in 1895 opgedragen een geschil in de afdeling Bergen op Zoom te onderzoeken (IISG Amsterdam, Archief SDAP 10, Notulenboek Hoofdbestuur SDAP, vergadering 9 maart 1895).

73 IISG Amsterdam, Archief SDAP 837a, G. Hinnen aan partijbestuur, 23 januari 1907; IISG Amsterdam, Archief SDAP 837a, Schotveld aan de afdeling Almelo, 1 oktober 1906; IISG Amsterdam, Archief, SDAP 837a, W. Helsdingen, 'Rapport in zake de afd[eling] Almelo', 23 oktober 1906.

74 IISG Amsterdam, Archief, SDAP 837a, W. Helsdingen, 'Rapport in zake de afd[eling] Almelo', 23 oktober 1906.

75 Er zijn dan wel een paar slachtoffers gevallen. Schotveld is opgestapt en Hinnens broer dreigde met opstappen vanwege de kwestie. Hinnen zelf werd geroyeerd (IISG Amsterdam, Archief SDAP 837a, G. Hinnen aan het partijbestuur, 14 en 18 februari 1907; IISG Amsterdam, Archief SDAP 837a, J. Hinnen aan partijbestuur, 23 januari 1907).

76 Een aantal brieven dat betrekking heeft op onderlinge conflicten tussen partijleden is terug te vinden in: IISG Amsterdam, Archief SDAP 144-173, 'partijbestuur kwesties' betreffende interne partijgeschillen en conflicten tussen partijfunctionarissen, 1898-1911, 1913-1915, 1917-1923, 1928, 1931, 1937-1939'. Verder is er informatie te vinden in de archieven van de afzonderlijke afdelingen of de afdelingsmappen in het algemene SDAP-archief. Bijvoorbeeld bij Almelo (IISG Amsterdam, Archief SDAP 837) en Dordrecht (IISG Amsterdam, Archief SDAP 990). Soms zijn er specifieke conflicten die door verschillende gremia worden behandeld. In Den Haag kwam een sociaaldemocratische werkgever in 1905 in conflict met zijn sociaaldemocratische werknemers. Ook hier trad het partijbestuur bemiddelend op, wederom met Van Kuijkhof als belangrijke speler (IISG Amsterdam, Archief SDAP 145, V.A. Hoenders aan het partijbestuur, 3 maart 1905 en J.G. van Kuijkhof aan het partijbestuur, 28 oktober 1905; IISG Amsterdam, Archief SDAP 2453, Correspondentie zaak 'Van Gilst'; De Visser, *Herinneringen uit mijn leven*, 107-108). Dit type conflict kwam vaker voor. In Groningen ontstond een geschil tussen een sociaaldemocratische werkgever en zijn sociaaldemocratische personeel. In dit geval werd het landelijk bestuur van de partij door de typografenvakbond ANTB en door J.M. van de Ven gevraagd om te bemiddelen (IISG Amsterdam, SDAP Groningen 32, Dossier met correspondentie inzake het conflict met Van de Ven, 1904). In Arnhem vertrok in 1900 de socialistische drukker Hagen na een conflict met

een 'in zijn dienst staand arbeider' uit de partij omdat de vakorganisatie zijn medewerker in het gelijk had gesteld (K. Geertsma, 'De eerste opbouw XIV' in: *Het Volksblad voor Gelderland* (exacte datum onbekend, tussen mei en oktober 1935). IISG Amsterdam, Archief SDAP 885, Knipselmap met ongedateerde stukken). In 1906 maakte secretaris Van Kuijkhof een lijst waarop hij een groot deel van zijn correspondentie op onderwerp vermeldde. Los van de gebruikelijke contacten over administratieve zaken werd daar ook een aantal 'kwesties' of 'zaken' binnen afdelingen op vermeld (IISG Amsterdam, Archief SDAP 526a, Lijst 'Correspondentie 1906').

77 In Hilversum liet een lid zich op onheuse gronden tot drukker van de afdeling kiezen: hij bleek vooral uit op een lucratief baantje. Hij was helemaal niet bekend met het drukkersvak, was niet aangesloten bij de vakbond en zorgde met zijn lage prijzen voor oneerlijke concurrentie met de professionele drukkers. Het partijbestuur greep hier daadkrachtig in. (Amsterdam, Archief SDAP 1148a, M. Ketelaar, J. Heiliger en M. Keetens, 'Rapport van de Commissie tot onderzoek inzake 't drukwerk van Creveld', 1901 [het opschrift op de map in het IISG plaatst deze gebeurtenis in 1901, dat is gezien de data onwaarschijnlijk. Eerder gaat het om 1903]).

78 IISG Amsterdam, Archief SDAP, 836a, (Waarschijnlijk) H.E. van Gelder aan J.G. van Kuijkhof, [z.d.] 4 juni 1903 (dit is als reactie genoteerd op de achterkant van een memorandum/telegram van J.G. van Kuijkhof aan H.E. van Gelder (4 juni 1903)).

79 IISG Amsterdam, Archief SDAP 836a, P.A. Koot aan J.G. van Kuijkhof, 27 januari 1906.

80 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1531, L.B.A. Roeff jr. aan partijsecretariaat, 19 juni 1905.

81 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2052, L.A. Willems aan J.G. van Kuijkhof, 9 oktober 1902.

82 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1184a, M. Mensink aan partijbestuur met bijgevoegd voorstel voor een motie, 16 november 1902 (deze brief is gearchiveerd met nummer 4751). Ook in deze ruzie trad W.P.G. Helsdingen op als bemiddelaar (IISG Amsterdam, Archief SDAP 1184a, W.P.G. Helsdingen aan het partijbestuur, 15 juli 1902).

83 Van der Horst, *Geen ideaalmenschen*, 54-58; IISG Amsterdam, Archief SDAP 144, dossier Schiedam: kwestie De Bruijn, met onder andere 'Rapport Zaak De Bruijn te Schiedam' van Van Kuijkhof, 31 juli 1903, waarin alle aantijgingen worden onderzocht en een acht pagina's lang 'Overzicht van de zoogenaamde kwestie De Bruijn', 14 juli 1903. Er werd gesproken over diefstal en bedrog, maar de exacte gang van zaken was ook voor Van Kuijkhof niet meer te achterhalen.

84 Dit lokale schisma was het product van het radicale optreden van Roelof Stenhuis. Voorzitter Stenhuis was kostganger bij F. Spiekman en gedroeg zich tegen andere leden zeer autonoom: hij hield spreekbeurten namens de afdeling met een inhoud die de rest van de afdeling niet kon goedkeuren. Het was niet voor niets dat de secretaris vaststelde dat 'dit jongmensch de wetenschap in pacht meende te hebben' (IISG Amsterdam, Archief SDAP 1579, H.H. Zeeven aan het partijbestuur, 29 juli 1904). De 'beledigingskwestie' speelde tussen Spiekman en Zeeven in 1906 (IISG Amsterdam, Archief SDAP 1579, F. Spiekman aan J.G. van Kuijkhof, 2 maart 1910).

85 IISG Amsterdam, Archief SDAP 145, Bestuur Utrecht I aan J.G. van Kuijkhof, 14 januari 1905.

86 Vliegen, *Die onze kracht ontwaken deed*, deel II, 63-64. Het gaat hier om een conflict tussen de afdeling Utrecht II en het partijbestuur in 1905 (IISG Amsterdam, Archief SDAP 145, Partijkwesties 1905: correspondentie betreffende de kwestie Utrecht). Na een slepende ruzie over kandidaatstellingen bedacht het partijbestuur de oplossing om de afdeling Utrecht II op te heffen en de leden de gelegenheid te geven zich aan te sluiten bij Utrecht I, mits zij een verklaring ondertekenden waarin stond dat ze het eens waren met het partijbestuur. Ook hierover heeft het partijbestuur een uitgebreid dossier aangelegd, deze clausule is daarin ook opgenomen. Er ontstond zo één afdeling, maar met minder leden dan de oorspronkelijke twee (IISG Amsterdam, Archief SDAP 145, J.G. van Kuijkhof aan het partijbestuur, 29 april 1905; 'Uit de partij', *Het Volk*, 30 maart 1906).

87 IISG Amsterdam, Archief SDAP Groningen 31, A. Broekhuizen aan het afdelingsbestuur Groningen, 31 augustus 1899.

88 'Uit de partij', *Het Volk*, 6 februari 1906.

89 De Wolff, *Voor het land van belofte*, 174.

90 IISG Amsterdam, Archief SDAP 144, D. Wijnkoop aan het partijbestuur, 27 december 1904.

91 Sam de Wolff gebruikte in deze kwestie het begrip 'jurisprudentie van de vakbeweging' (De Wolff, *Voor het land van belofte*, 175-176).

92 IISG Amsterdam, Archief P.L. Tak 17, Hugenholtz aan de redactie van *Het Volk*, 4 februari 1906.

93 Vliegen 'Ingezonden', *Het Volk*, 3 februari 1906.

94 'Stadsnieuws', *Het nieuws van den dag*, 5 februari 1906.

95 IISG Amsterdam, Archief SDAP 149, J.H. Schaper aan J.G. van Kuijkhof, 7 februari 1906.
96 IISG Amsterdam, Archief P.L. Tak 17, Hugenholtz aan de redactie van *Het Volk*, 4 februari 1906.
97 Ibidem; IISG Amsterdam, Archief SDAP 144, Hugenholtz aan het partijbestuur, 5 februari 1906 (genummerd als brief 953).
98 IISG Amsterdam, Archief P.L. Tak 17, Hugenholtz aan de redactie van *Het Volk*, 4 februari 1906. Een verslag hiervan is te vinden in: 'Partijgenooten onderling', *Algemeen Handelsblad,* 5 februari 1906.
99 Hij liet niet na om daarbij fijntjes op te merken dat deze absurde motie ongeldig was vanwege een procedurefout. 'Amsterdamsch Nieuws', *Het Volk,* 6 februari 1906.
100 Geciteerd in: 'Onderkruiper', *De Leeuwarder Courant*, 14 februari 1906.
101 Buiting, *Richtingen- en partijstrijd,* 424.
102 A. Mellink, 'Wijnkoop als figuur in de Nederlandse arbeidersbeweging' in: M. Campfens, M. Schrevel, J.M. Welcker (red.), *Op een beteren weg. Schetsen uit de geschiedenis van de arbeidersbeweging* (Amsterdam 1985) 140-157, aldaar 141.
103 Die houding is goed te zien in: IISG Amsterdam, Archief SDAP 149, Afschrift notulen partijbestuursvergadering van 3, 4 en 6 februari 1906 met betrekking tot de zaak Wijnkoop-Hugenholtz, pagina II, V, VI, VII en X.
104 W. van Ravesteijn, *De wording van het communisme in Nederland. 1907-1925* (Amsterdam 1948) 73.
105 Vliegen, *Die onze kracht*, deel I, 441.
106 F.W.N. Hugenholtz, 'Ingezonden', *Het Volk,* 10, 13, februari 1906. Als 'directeur' tekende hij ook de brochure *Aan de agenten der 'Centrale' te Amsterdam*, Amsterdam, 9 februari 1906.
107 IISG Amsterdam, Archief SDAP 144, M. Hugenholtz-Zeeven aan J.G. van Kuijkhof, 28 december 1904.
108 IISG Amsterdam, Archief SDAP 144, Vergadernotulen van secretaris Van Kuijkhof over de kwestie Hugenholtz-Wijnkoop, 13 november 1905.
109 IISG Amsterdam, Archief SDAP 149, Afschrift notulen partijbestuursvergadering van 3, 4 en 6 februari 1906 met betrekking tot de zaak Wijnkoop-Hugenholtz, pagina IV – XIII.
110 Directie en Raad van Commissarissen van De Centrale, *Onderkruiperij en nog wat*, Amsterdam februari 1906.
111 F. van der Goes, 'Ingezonden', *Het Volk,* 7 februari 1906.
112 S. de Wolff, 'Ingezonden', *Het Volk,* 7 februari 1906.
113 IISG Amsterdam, Archief SDAP 149, Partijbestuurkwesties 1906: Dossier over het geschil tussen Wijnkoop en de Hugenholtz.
114 M.A. Hamel, 'Ingezonden', *Het Volk,* 7 februari 1906.
115 Harms, 'Ingezonden', *Het Volk,* 8 februari 1906 en Ph. Ewouds e.a., 'Ingezonden', *Het Volk,* 8 februari 1906. Harms was zelf geen onbekende in dezen. Hij zat ook in de raad van commissarissen van *Het Volk* en was met zijn brieven al opgetreden als luis in de pels van het partijbestuur. Ph. Ewouds en zijn medebriefschrijvers werden later door Sam de Wolff tot 'wanbetalende karakterloze judassen' verklaard. Van Ravesteijn noemde hem 'den Agent-onderkruiper geheel onthouder Ewouds' (Van Ravesteijn, *De wording van het communisme in Nederland,* 74).
116 'Uit de partij', *Het Volk,* 9 februari 1906.
117 Ibidem.
118 P.J. Troelstra, 'Ingezonden', *Het Volk,* 10 februari 1906.
119 IISG Amsterdam, Archief P.L. Tak 17, O. De Beus aan de redactie van *Het Volk*, 7 februari 1906.
120 IISG Amsterdam, Archief P.L. Tak 17, H. de Weert (als vakverenigingsleider namens de Bond van Amsterdamsche Gemeentewerklieden) aan de redactie van *Het Volk*, 14 februari 1906.
121 IISG Amsterdam, Archief P.L. Tak 17, J. Hingstman aan de redactie van *Het Volk*, 12 februari 1906.
122 IISG Amsterdam, Archief P.L. Tak 17, L. van der Gruijt aan de redactie van *Het Volk* (redacteur C.G.), ongedateerd, waarschijnlijk 15 februari 1906.
123 J.H. Huijbers, 'Ingezonden', *Het Volk,* 10 februari 1906.
124 IISG Amsterdam, Archief P.L. Tak 17, J. Hekelaar aan de redactie van *Het Volk*, 13 februari 1906.
125 'Uit de partij', *Het Volk,* 10 februari 1906; IISG Amsterdam, Archief SDAP 149, D.J. Wijnkoop, 'Tot aanval en Verweer inzake Hugenholtz en De Centrale', (niet in de handel) 15 februari 1906.
126 IISG Amsterdam, Archief SDAP 149, Secretaris Roordahuizum aan het partijbestuur, 2 maart 1906; IISG Amsterdam, Archief SDAP 149, F.W.N. Hugenholtz jr., 'Wijnkoops verdediging' (ongedateerd).

127 'Een vraag', *Nieuwe Tilburgse Courant*, 28 februari 1906.
128 IISG Amsterdam, Archief P.L. Tak 18, J. Kleerekoper aan de redactie van *Het Volk*, 13 februari 1906. Haringman was ook een van de mensen die meedeed aan het posten bij Hugenholtz.
129 IISG Amsterdam, Archief P.L. Tak 18, G. de Lange aan P.L. Tak, 7 januari 1906.
130 A.J. Koejemans, *David Wijnkoop. Een mens in de strijd voor het socialisme* (Amsterdam 1967) 64.
131 IISG Amsterdam, Archief P.L. Tak 17, J. van Blanken aan P.L. Tak, 13 februari 1906.
132 'Congres der S.D. Arbeiderspartij', *Leeuwarder Courant*, 19 april 1906.
133 IISG Amsterdam, Archief P.L. Tak 18, Tj. Westra aan P.L. Tak, ongedateerd 1906.
134 Dat begon al meteen op het congres van 1901, toen Herman Gorter zijn gelijk inzake het verwaterde marxisme van Troelstra haalde door met een brief van Kautsky op de proppen te komen. Troelstra voelde zich enorm geschoffeerd door deze brief en zette direct de aanval in. Het was het begin van een lange geschiedenis vol rancune en na-ijver die in 1909 zou uitmonden in de afscheiding van de SDP.
135 Troelstra greep zijn kans om te laten zien dat Wijnkoop tot de marxisten behoorde (P.J. Troelstra, *Inzake partijleiding* (Rotterdam 1906) 93-4; geciteerd in: Buiting, *Richtingen- en partijstrijd*, 425). Ondertussen had ook Wijnkoop zich ten doel gesteld om zo veel mogelijk ideologische medestanders te mobiliseren (Buiting, *Richtingen- en partijstrijd*, 425).
136 'Zoo men zaait ...', *De Eemlander*, 17 februari 1906.
137 J.W. Gerhard, *Een ernstig woord aan de Leider der SDAP*, Door *Het Volk* geweigerd vlugschrift, 28 februari 1907.
138 IISG Amsterdam, Archief SDAP 144, J.W. Albarda aan P.L. Tak, 7 mei 1901.
139 Ook dat was goed merkbaar in *Het Volk*. Vanaf 1901 zwol een stroom van ingezonden stukken aan die eigenlijk niet meer zou stoppen tot aan het Deventer Schisma (Perry, *De voorman*, 192).
140 IISG Amsterdam, Archief SDAP 144, J.W. Albarda aan P.L. Tak, 7 mei 1901.
141 Ibidem.
142 Henny Buiting heeft uitgebreid geschreven over al deze individuele kwesties. Zie daarvoor: Buiting, *Richtingen- en partijstrijd*.
143 Het is aardig om in gedachten te houden dat een groot deel van het werk van Marx überhaupt nog niet uitgegeven was. Het hedendaagse marxisme mag alleen daarom al niet vergeleken worden met het marxisme van destijds.
144 Voor een goede uiteenzetting van alle verschillende stromingen binnen het marxisme zie: L. Kolakowski, *Geschiedenis van het marxisme*, deel I t/m III (Utrecht 1981).
145 De internationale contacten waren op het niveau van de intellectuelen behoorlijk goed. Tijdens congressen en andere bijeenkomsten werden contacten gelegd, die vervolgens werden gebruikt voor het plaatsen van artikelen in buitenlandse kranten of voor het inwinnen van de laatste ideologische nieuwtjes. Het gebeurde ook niet zelden dat partijgenoten elkaar met brieven van buitenlanders om de oren sloegen. Een brief van Kautsky was het ultieme ideologische autoriteitsargument. Of het aan deze internationale contacten lag, of aan iets anders, maar een eigen 'Nederlandse stroming' zou in het internationale sociaaldemocratische landschap nooit heel overtuigend van de grond komen. Voor zover we daar toch over zouden willen spreken, dan is dat wellicht het in de praktijk zeer pragmatische socialisme van Troelstra, dat hij in theoretische geschriften toch als onversneden ideologie probeerde te verkopen. Het is voor velen echter twijfelachtig of Troelstra's denken nog veel met marxisme te maken heeft.
146 Partijbestuur SDAP, *Verslag van het veertiende congres der SDAP, gehouden op 19, 20 en 21 april 1908, te Arnhem*, (Amsterdam 1908) 3.
147 J. Slangen, 'Van strenge sociaal-democraat tot scheurmaker. J.A.N. Knuttels aandeel in het schisma van Deventer', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* 12 (2000) 95-140, aldaar 117.
148 IISG Amsterdam, Archief SDAP 324, Notulen van 8 vergaderingen van de Commissie tot herziening van het program tussen 15 september 1906 en 19 april 1910. De commissie had een wisselende bezetting: Roland Holst, Van der Goes en Wiedijk zijn er vanaf de vierde vergadering bij, op 21 oktober 1907; Roland Holst en Wiedijk zijn er de zevende en achtste vergadering niet meer bij.
149 Frits de Jong Edz., *J. Saks, literator en marxist. Een politieke biografie* (Nijmegen 1977) 88-89.
150 B. Kromhout, 'Onze strijd is verkracht door politiek gescharrel', *Historisch Nieuwsblad. Tweemaandelijks magazine over geschiedenis en het historisch bedrijf* 16 (september 2007) 16-23, aldaar 22.

151 De Visser, *Herinneringen uit mijn leven*, 137.
152 IISG Amsterdam, Archief SDAP 153, J. Loopuit aan F.M. Wibaut, 4 april 1907; IISG Amsterdam, Archief SDAP 153, W.A. Bonger aan F.M. Wibaut, 7 april 1907; IISG Amsterdam, Archief SDAP 153, J. Loopuit aan F.M. Wibaut, 12 april 1907. Het was op zichzelf niet ongewoon dat de marxisten apart samenkwamen. Dat gebeurde al vanaf 14 februari 1903 (H. Buiting, 'Tegenstellingen binnen het marxistische kamp. Naar een verklaring van de breuk binnen het Hollandse marxisme in 1909' in: L. Brug, *1909. Tussen ruzie en beginsel. Cahiers over de geschiedenis van de CPN* 9 (1984) 37-80, aldaar 43).
153 IISG Amsterdam, Archief SDAP 153, W.A. Bonger aan F.M. Wibaut, 10 april 1907.
154 IISG Amsterdam, Archief SDAP 153, W.A. Bonger aan F.M. Wibaut, 7 april 1907.
155 Wijnkoop begon zich vanaf ongeveer 1902 in de hierboven besproken partijdebatten te mengen. In eerste instantie was hij niet een enorme ruziemaker, maar vanaf 1904 werd hij steeds vaker persoonlijk. Dat had er voor een deel mee te maken dat hij zich gesterkt voelde in het idee dat hij de meerderheidsstroming in het internationale socialisme vertegenwoordigde, maar ondertussen geen voet aan de grond kreeg in eigen land (Buiting, *Richtingen- en partijstrijd*, 421).
156 Buiting, 'Tegenstellingen binnen het marxistische kamp', 44.
157 IISG Amsterdam, Archief SDAP 153, W.A. Bonger aan F.M. Wibaut, 10 april 1907.
158 'Ter Inleiding', *De Tribune*, 19 oktober 1907.
159 Hieruit spreekt ogenschijnlijk de grote omvang van het netwerk van de tribunisten. In de praktijk is het eerder de relatief smalle omvang van het netwerk. Dit soort brieven werd geschreven door medestanders die in het buitenland verkeerden, zoals Anton Pannekoek.
160 Zie daarvoor de eerste maand uit het bestaan van *De Tribune*. Deze verschenen op 19 oktober, 26 oktober, 2 november, 9 november, 16 november 1907.
161 Er werd wel wat geschreven over de positie van het marxisme binnen de moderne arbeidersbeweging, maar deze stukken konden met de grootste moeite nog niet beschouwd worden als zeer polemisch of provocerend.
162 'Uit de partij – Een nieuw weekblad', *Het Volk*, 22 oktober 1907.
163 'Het oordeel over De Tribune', *De Tribune*, 9 november 1907.
164 Ibidem. Niet alleen op 9 november, maar ook op 16 en 30 november verschijnen er stukken met de titel 'Het oordeel over De Tribune'. Daarin werd het commentaar op het blad voorzien van commentaar vanuit het blad.
165 Na de verschijning van *De Tribune* had *Het Volk* een zestal artikelen afgedrukt die door een groot deel van de partij sterk werden afgekeurd vanwege de toon. Veel prominenten spraken zich ertegen uit op het congres van 1908 (Partijbestuur SDAP, *Verslag van het veertiende congres der SDAP*, 4-14).
166 Dit voorstel werd aangenomen op een speciale bijeenkomst op 31 januari 1909 waar verschillende partijleden van het hogere partijkader bijeen waren onder leiding van Willem Vliegen, maar zonder de Tribunisten. Deze bijeenkomst was in het leven geroepen om een scheuring in de partij te voorkomen. De oprichting van *Het Weekblad* lijkt daar eveneens een product van. Toch kan het voorstel om een dergelijk blad op te richten ook gezien worden als een meesterzet van Troelstra. Hiermee haalde hij de wind uit de zeilen van de tribunisten en kon hij – mochten ze niet akkoord gaan – laten zien dat het hun niet alleen om het gebrek aan marxisme te doen was (Vliegen, *Die onze kracht ontwaken deed*, deel II, 283-284; Buiting, *Richtingen- en partijstrijd*, 524-530, 543-550).
167 Het is moeilijk om aan te tonen wat *niet* werd gezegd, maar het is duidelijk dat agenda's van huishoudelijke vergaderingen relatief weinig aandacht schonken aan ideologie.
168 Voor zover ze wel theoretisch geëngageerd waren, was dat zelden echt marxistisch. Meestal was het een mengeling van verschillende vroeg liberale en sociale denkers (Dat wordt ook opgemerkt in: De Jong Edz., *J. Saks*, 84). Johan Knuttel sprak later over de 'betrekkelijke apathie' bij de arbeiders (Knuttel, *Levensloop*, deel I, 151).
169 IISG Amsterdam, Archief SDAP Drachten, Notulenboek (vanaf 1903), vergadering 28 augustus 1908 (dit boek is onoverzichtelijk geordend omdat voorin twee vergaderingen van latere datum (22 juni 1911 en 13 juli 1911) zijn opgenomen).
170 Mulder, 'Friese onafhankelijkheid en Hollands centralisme', 30.
171 IISG Amsterdam, Archief SDAP 934, P.K. van 't Kruis en J. te Riet aan J.G. van Kuijkhof, 31 december 1908.
172 IISG Amsterdam, Archief SDAP 927, L. Kenter aan J.G. van Kuijkhof, 24 oktober 1908.

173 IISG Amsterdam, Archief SDAP 153, G. Oosterbaan aan het partijbestuur, 23 december 1908. Zie ook: Buiting, *Richtingen- en partijstrijd*, 470. Wijnkoop benadrukte regelmatig dat Amsterdam III de 'belangrijkste en grootste' afdeling van de SDAP was en dat hij – als voorman van deze afdeling – wel wat beter mocht worden aangehoord (zie bijvoorbeeld: Partijbestuur SDAP, *Congresverslag 1908*, II).

174 IISG Amsterdam, Archief SDAP 153, G. Oosterbaan aan het partijbestuur, 23 december 1908.

175 Dit gaat om de afdeling Amsterdam IX (Geciteerd in: Buiting, *Richtingen- en partijstrijd*, 456).

176 IISG Amsterdam, Archief SDAP 154, Sanders van Loon aan J.G. van Kuijkhof, 19 januari 1909.

177 Partijbestuur SDAP, *Verslag van het veertiende congres der SDAP*, 14.

178 IISG Amsterdam, Archief SDAP 153, A. Dijkstra aan het partijbestuur, 17 juli 1908.

179 Uit alle hoeken van het land kwamen afscheidsbrieven binnen. Ze zijn destijds niet allemaal op dezelfde manier gedocumenteerd. In het IISG zijn deze brieven dientengevolge ook op verschillende plaatsen terug te vinden. Zie bijvoorbeeld: IISG Amsterdam, SDAP 822, L.G.T. Bonn aan het partijbestuur, 6 januari 1909.

180 Deze opmerking komt meermaals voor in brieven en artikelen. Zie bijvoorbeeld een redactionele opmerking in *Het Volk* ('De Tribune', *Het Volk*, 6 februari 1909). Een ander voorbeeld is de uitgebreide, maar zeer partijdige analyse van Hendrik Spiekman ('Moet dat zoo langer', *Het Volk*, 19 november 1908). In *De Tribune* werden overigens dezelfde bewoordingen gebruikt ('Het marxisme in de SDAP', *De Tribune*, 6 februari 1909).

181 Er werd zelfs een vergadering belegd waarin de tribunisten als gast kwamen opdraven en waarin ze zich mochten uitspreken over de stand van zaken. Met de notulen van deze vergadering is iets vreemds aan de hand: de vergadering is opgedeeld in twee delen. In het eerste gedeelte praat het bestuur over de toestand in de partij zonder de tribunisten erbij. Bij het tweede gedeelte (de voortzetting van de vergadering) mogen de tribunisten zich uitspreken (daarna vergadert het bestuur weer alleen verder). Over het gedeelte met de tribunisten staat in de notulen: 'Voor de notulen van deze bijeenkomst, zie hierachter,' maar die notulen zijn nergens terug te vinden (IISG Amsterdam, Archief SDAP 19, Notulenboek Hoofdbestuur SDAP, vergadering 12 december 1908).

182 'Een manifest', *Het Volk*, 7 januari 1909.

183 Een groot aantal mensen dat in dit boek voorkwam tekende dit manifest: Henri Polak uit Amsterdam; F.L. Ossendorp, die hier als vriend van Geert Beishuizen werd genoemd; Gerrit Nanninga, de beheerder van De Toekomst uit Groningen; Roosje Vos uit Westeremden; Carry Pothuis, de redactrice van *De proletarische vrouw*; de Almelose ruziemaker Gerrit Hinnen en vele anderen ('Een manifest', *Het Volk*, 7 januari 1909).

184 Zoals beschreven was formeel een uitweg zonder gezichtsverlies geboden. Troelstra had voorgesteld om een nieuw marxistisch weekblad op te richten dat *De Tribune* moest vervangen. Dan zou er een helder marxistisch geluid klinken onder leiding van mensen als Henriette Roland Holst en Herman Gorter. Maar zoals gezegd: het ging de tribunisten om veel meer dan het geluid.

185 Vliegen, *Die onze kracht ontwaken deed*, deel II, 283

186 Geciteerd in: Buiting, *Richtingen- en partijstrijd*, 552.

187 Mathilde Wibaut stelde al eens vast dat de uit Kampen afkomstige Marie Mensing van haar 'streng calvinistische opvoeding [...] de dogmatische inslag behouden [had]'. Ook in haar socialisme overheerste een zekere rechtlijnigheid (IISG Amsterdam, Archief BSDVC 51, 'Iets over het ontstaan en ontwikkeling van de Bond van Sociaal-Democratische Vrouwenclubs: Herinnering van Mathilde Wibaut – Berdenis van Berlekom').

188 De eerder genoemde familie Hol bleef wel: zes van de elf leden waren uit deze familie afkomstig (IISG Amsterdam, SDAP 825, J. Koekebakker aan het partijbestuur, 15 juni 1909; IISG Amsterdam, Archief SDAP 825, Ledenlijst der afdeeling Aardeburg op 30 juni 1909 (gedateerd op 6 juli 1909)).

189 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1614, Mutatieformulieren april 1909 (teruggezonden aan partijbestuur op 6 april 1909); IISG Amsterdam, Archief SDAP 1155, Mutatieformulieren april 1909.

190 Dit is af te leiden uit de tabellen die Henny Buiting presenteert in zijn *Richtingen- en partijstrijd*. Buiting interpreteert dit als een overwinning voor de industriële gebieden en zoekt de verklaring van deze stemverhoudingen dus vooral in een inhoudelijk argument. Voor een deel zou hij daar gelijk in kunnen hebben, ware het niet dat het tribunisme niet in alle industriële gebieden zegevierde. Evenmin is het zo dat alle gebieden waar het tribunisme wortel schiet even industrieel zijn. Ten derde is het zo dat het onderlinge verschil tussen de Amsterdamse afdelingen zo groot was dat het onmogelijk alleen te maken kan hebben met de mate van industrialisatie (Buiting, *Richtingen- en partijstrijd*, 471-475).

191 Roland Holst, *Het vuur brandde voort,* 132
192 IISG Amsterdam, Archief SDAP 153, P.J. Troelstra aan het partijbestuur, 3 december 1908.
193 IISG Amsterdam, Archief SDAP 146, J. Loopuit aan het partijbestuur, 2 augustus 1905.
194 '1894-1909. Een waarschuwende herinnering', *De Tribune,* 10 februari 1909.
195 IISG Amsterdam, Archief G.W. Melchers 20, P. de Boer aan G.W. Melchers, 12 november 1904.
196 IISG Amsterdam, Archief G.W. Melchers 20, J.A. Collet aan G.W. Melchers, 10 oktober 1904.
197 Idem, 24 oktober 1904.
198 Geciteerd in: 'Roosje Vos en het district Appingedam', *Het Volk,* 20 maart 1906.
199 Buiting, *Richtingen- en partijstrijd,* 842.
200 Piet Hagen besteedt terecht veel aandacht aan Troelstra's zenuwinzinkingen en onzekerheden als aanleiding voor conflicten.
201 In veel standaardwerken over de sociaaldemocratie wordt vooral over de ideologische context van conflicten gesproken. Voor de ideologische botsingen is in *Honderd jaar sociaal-democratie* van Jos Perry veel aandacht, net zoals Bas van Dongen daar veel aandacht aan besteedt in zijn *Revolutie of integratie.* Het feit dat er over een breed scala aan onderwerpen werd geruzied, wordt niet geanalyseerd. Bij Willem Vliegen is er meer aandacht voor conflicten in de breedte, maar ook daar wordt er niet geanalyseerd waar deze vandaan kwamen (J. Perry (red.), *Honderd jaar sociaaldemocratie in Nederland 1894-1994* (Amsterdam 1994); Bas van Dongen, *Revolutie of integratie, de SDAP tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam 1992)).
202 Er wordt wel eens gezegd dat liberalen op zichzelf kunnen terugvallen en christendemocraten op God, maar dat sociaaldemocraten alleen hun partij en het politieke proces hebben. Vandaar dat ze er zo veel ruzie over maken.
203 Jos Perry beschrijft dat ook treffend in zijn biografie van Willen Vliegen (J. Perry, *De voorman. Een biografie van Willem Hubert Vliegen* (Amsterdam 1994) 141).
204 F. Van der Goes, 'Ingezonden', *Het Volk,* 7 februari 1906.
205 Iedereen beroept zich plots op het partijbelang. Zie bijvoorbeeld: IISG Amsterdam, Archief SDAP 149, Secretaris Roordahuizum aan het partijbestuur, 2 maart 1906; IISG Amsterdam, Archief SDAP 149, J. Jansen (secretaris Haarlem) aan het partijbestuur, 16 februari 1906; IISG Amsterdam, Archief SDAP 149, Harms aan het partijbestuur, 23 januari 1906; IISG Amsterdam, Archief SDAP 149, Harms aan het partijbestuur, 26 januari 1906; IISG Amsterdam, Archief SDAP 149, Afschrift notulen partijbestuursvergadering van 3, 4 en 6 februari 1906 met betrekking tot de zaak-Wijnkoop-Hugenholtz.
206 IISG Amsterdam, Archief Wibaut 7, Brief van R. Roland Holst aan F.M. Wibaut, 18 februari 1902.
207 Borrie, *Monne de Miranda,* 60.
208 Geciteerd in: H. Buiting, 'Een uiting van ziekelijkheid', 34.
209 Willem Vliegen schreef in 1900: 'In Rotterdam was 't werkelijk [...] een gekkenhuis. Onbeduidender kerels dan de Helsdingens zijn nergens te vinden. Helsdingen (W.) had met zijn gaven een kranige kerel kunnen zijn, doch het absolute gebrek aan energie heeft hem tot een zelfgenoegzame zot gemaakt' (W.H. Vliegen aan Pieters, 1 maart 1900, in: *BNA* 2 (april 1984) 50).
210 IISG Amsterdam, Archief SDAP 152, J.E.W. Duijs aan het partijbestuur en de afdeling Utrecht, 27 februari 1907.
211 IISG Amsterdam, Archief SDAP 152, M. Mendels aan het partijbestuur, 21 en 25 maart 1907.
212 Een ander voorbeeld: Buiting, *Richtingen- en partijstrijd,* 349-350.
213 IISG Amsterdam, Archief J.H. Schaper 35, S.W. Coltof aan J.H. Schaper, 15 mei, 27 oktober en 3 november 1894; IISG Amsterdam, Archief J.H. Schaper 9.5, Ontwerpbrief Schaper aan de partijgenoten die hem met 'Mijnheer' hebben aangesproken, 23 november 1908.
214 IISG Amsterdam, Archief Schaper 8.4, N.H. Luigies aan Johan Schaper, 29 september 1900.
215 De Roos, *Besturen als kunst,* 124.
216 Over Troelstra's ziekte en oververmoeidheid is te lezen in zijn biografie. Dat bij Van Kol dezelfde symptomen de kop opstaken, blijkt uit een brief aan het SDAP-bestuur (IISG Amsterdam, Archief SDAP 528b, H. van Kol aan het partijbestuur, 8 februari 1908).
217 IISG Amsterdam, Archief SDAP 528c, Th. van der Waerden aan J.G. van Kuijkhof, 18 januari 1909; IISG Amsterdam, Archief SDAP 528b, telegram van M. Mendels aan J.G. van Kuijkhof, 17 juni 1908; IISG Amsterdam, Archief SDAP 528b, F.M. Wibaut aan het partijbestuur, 8 september, 1908.
218 Dat gold bijvoorbeeld voor de Arnhemmers Zoestbergen en Geertsma (K. Geertsma, 'De eerste

opbouw XVI' en 'De eerste opbouw XXVIII', *Het Volksblad voor Gelderland* (exacte datum onbekend, tussen mei en oktober 1935) in: IISG Amsterdam, Archief SDAP 885, Knipselmap met ongedateerde stukken).

Conclusie

1 Van Klinken, *Actieve burgers,* 169; A. van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen. Achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2010) 58-62.
2 Uit diverse brieven die in dit boek geciteerd zijn, blijkt zelfs het tegendeel. Armoede verhinderde het sommige mensen om politiek te participeren.
3 Hiermee toont de SDAP zich een hybride partij waarbinnen plaats was voor zowel mensen die indirect lid werden via bestaande verenigingen als voor mensen die zich op eigen houtje als partijlid meldden. Dat staat in contrast met de tegenstelling tussen 'directe' en 'indirecte' partijen die door Maurice Duverger geschetst wordt (Duverger, *Political parties,* 5).
4 Hier kan juist een aanvulling gedaan worden op het werk van Duverger. Hij schetst namelijk wel dat er sprake was van voorafgaande verbanden en schreef zelfs 'a party is not a community, but a collection of communities', maar noemde daarbij vooral institutionele verbanden. In dit boek wordt duidelijk dat het informele netwerk in veel gevallen een nog veel sterkere factor was dan het geïnstitutionaliseerde netwerk (Duverger, *Political parties,* XXX-XXXVII, 17, 23-27).
5 Dat is terug te zien in diverse documenten van de afdeling. Maar ook op andere plaatsen, zoals bijvoorbeeld de arbeiderskiesvereniging: IISG Amsterdam, Archief SDAP 1065a, Brief van E. van der Werf aan partijbestuur, 25 februari 1900; IISG Amsterdam, Archief SDAP Groningen 19, notulen Arbeiderskiesvereniging, vergadering 10 februari 1898.
6 De Boer en Van der Vegt zijn in hoofdstukken 3 en 5 besproken. Voor Koekebakker zie: 'Uit Stad en Provincie', *Middelburgse Courant,* 11 maart 1908.
7 Ankersmit, *Arbeiderslevens,* 61.
8 Idem, 9.
9 M. Sluyser, *De Partij* (Amsterdam 1947) 13.
10 L. de Visser, *Herinneringen uit mijn leven* (Amsterdam 1978), 68.
11 J. Engels, *Zestig jaar socialistische beweging* (Amsterdam 1978), 11-12.
12 'Cursus Duitsch' in: *De Sociaal-Demokraat,* 7 februari 1899; IISG Amsterdam, Archief SDAP 1186, Brief van W. Kerger aan het partijbestuur, 5 februari 1909.
13 IISG Amsterdam, Archief SDAP 822, Brief van C. Spaargaren aan het partijbestuur, 1 januari 1902; 'Zondagsche kout', *Het Volk,* 11 juli 1914; IISG Amsterdam, Archief SDAP 1628, R. Vos-Stel aan het partijbestuur, 13 december 1903.
14 Ook hier kan een aanvulling gedaan worden op het werk van Duverger. Hoewel hij duidelijk maakt dat familie een rol kan spelen in het ontstaan van afdelingen, thematiseert hij dat nergens. De nadruk ligt sterk op formele verbanden (Duverger, *Political parties,* 124-132).
15 'Uit de partij', *Het Volk,* 4 en 10 oktober 1900.
16 'Aan het jongelingschap de toekomst', *Friesch Volksblad,* 17 juni 1894.
17 'Het congres der parlementaire socialisten', *De Tijd: Godsdienstig en staatkundig dagblad,* 13 april 1896.
18 Altena, 'Bürger in der Sozialdemokratie', 548; Saks, *Kritische herinneringen,* 38.
19 Zoals in hoofdstuk 1 werd opgemerkt: het is belangrijk om rekening te houden met het feit dat er ook een performatief karakter uitging van het gebruik van het begrip partij. Het is zeker geen louter descriptieve term.
20 IISG Amsterdam, Archief SDAP Federatie Amsterdam 1, Notulen SDV, 23 augustus 1894,
21 'De buitengewone algemeene vergadering van den Bond voor Algem. Kies- en Stemrecht', *Friesch Volksblad,* 26 augustus 1894.
22 Zie hiervoor de tweede en derde paragraaf van hoofdstuk 1 van dit boek.
23 Dit geeft wederom aanleiding tot een korte aanvulling op het klassiek geworden werk van de politicoloog Duverger. In zijn uitgebreide hoofdstuk over leiderschap, werkt hij de mogelijkheid van informeel leiderschap op lokaal niveau nauwelijks uit. Toch moet dat in de SDAP een grote rol gespeeld hebben (Duverger, *Political parties,* 133-201).
24 Nieuwenhuis, *Uit den tijd der voortrekkers,* 138.
25 F. Koster, *Het socialisme in de branding* (Baarn 1934) 2-3.

Bronnen

Archieven

Archieven gemeente Loppersum
Archieven gemeente Appingedam
Archieven gemeente Boarnsterhiem
Felixarchief Antwerpen
Groninger Archieven
Handelingen Tweede Kamer der Staten Generaal
Historisch Centrum Overijssel
Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis
Privéarchief F. Steffelaar-Moulijn
Regionaal Historisch Centrum Gooi en Vechtstreek
Stadsarchief Amsterdam
Streekarchivaat Noordoost Friesland

Periodieken

Algemeen Handelsblad
Dagblad voor Zuid-Holland en 's Gravenhage
De Amsterdammer
Dagblad voor Nederland
de Amsterdamsche Courant
de Arnhemsche Courant
De Baanbreker. Sociaaldemokratisch Volksblad
De Baanbreker. Socialistisch volksblad voor de provincie Utrecht
De Eemlander
De Hilversumsche Courant
De Klok. Weekblad der volkspartij in de districten Schoterland en Wolvega
De locomotief. Samarangsch handels- en advertentieblad
De Nieuwe Tijd
De Nieuwe Tijd. Sociaaldemokratisch maandschrift
De Nieuwe Tijd. Sociaal-democratisch Weekblad voor Overijssel
De Notenkraker
De Ommelander Courant
De Partij
De proletarische vrouw
De Sneeker Courant
De Sociaaldemocraat
De Sociaaldemokraat
De Standaard
De Stem des Volks. Weekblad voor de arbeiderspartij
De Sumatra post
De Telegraaf

De Tijd. Godsdienstig-staatkundig dagblad
De Toorts. Orgaan van de Gooische afdeelingen der sociaal-democratische arbeiderspartij
De Tribune. Sociaal-democratisch weekblad
De Utrechtsche Courant
De Volkstribuun
De Wachter. Socialistisch weekblad voor Groningen en Noordelijk Drenthe
De zuivelbewerker. Orgaan van den bond van zuivelfabrieksarbeiders in Nederland
Friesch Volksblad
Geïllustreerd Volksblad voor Nederland
Groninger weekblad. Radicale courant voor Nederland
Heldersche en Nieuwedieper Courant
Het Centrum
Het nieuws van den dag: kleine courant
Het Vaderland, staat en letterkundig nieuwsblad
Het Volk. Dagblad voor de arbeiderspartij,
Het Volksblad voor Gelderland
Het vrije volk: democratisch-socialistisch dagblad
Het weekblad. Bijvoegsel van Het Volk
Leeuwarder Courant
Leeuwarder Courant: Hoofdblad van Friesland
Middelburgse Courant
Neue Zeit
Nieuwe Apeldoornsche Courant
Nieuwe Courant
Nieuwe Rotterdamsche Courant
Nieuwe Tilburgsche Courant
Nieuwsblad van Friesland: Hepkema's Courant
Nieuwsblad van het Noorden
Ordelijke Hervorming
P.T.T. Weekblad van den algemeenen bond van Nederl. Post-, telegraaf- en telefoonpersoneel
Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant
Provinciale Groninger Courant
Recht voor allen. Orgaan der sociaal-demokratische partij
Rotterdamsch Nieuwsblad
Sociaal weekblad
Socialistisch Volksblad voor de provincie Utrecht
Staatkundig dagblad van de Rhyn-monden
Volksrecht. Sozialdemokratisches Tagblatt
Weekblad van den Algemenen Nederlandschen Diamantbewerkersbond
Zwolsch Nieuws- en Advertentieblad

Naslagwerken en literatuur

Naslagwerken

Brunner, O., W. Conze en R. Koselleck (red.), *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland* (Stuttgart 1978).

De Volksencyclopedie uit 1860

Meertens, P.J.E.A., *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging* (Amsterdam 1986-2003).

Molhuysen P.C. en P.J. Blok (red.), *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek,* deel 9 (Leiden 1933).

Philippa, M., F. Debrabandere en A. Quak (red.), *Etymologisch woordenboek van het Nederlands* (Amsterdam 2003-2014).

Volkstem Tekstboekje bij cd *De rooden roepen* van de *Stem des Volks*

www.socialhistory.org/bwsa

www.wiewaswie.nl

Literatuur

Adang, M., *Voor sociaal-democratie, smaakopvoeding en verheffend genot. De Amsterdamse vereniging Kunst aan de Volk, 1903-1928* (Amsterdam 2008).

Altena, B., 'Tussen traditie en toekomst. Over bijbelkennis en bijbelgebruik bij vroege socialisten, met name in Zeeland', *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging* 18 (1988) 54-56.

Altena, B., 'Bürger in der Sozialdemokratie. Ihre Bedeutung für die Entwicklung der Sozialdemokratischen Arbeiterpartei (SDAP) in den Niederlanden 1894-1914', *Geschichte und Gesellschaft* 20 (1994) 533-548.

Altena, B., 'Socialisten in de marge. Arbeiders, arbeidersbeweging, socialisme en verzuiling in Noord-Brabant', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 24 (1998) 56-73.

Altena, B., *Een broeinest der anarchie. Arbeiders, arbeidersbeweging en maatschappelijke ontwikkeling. Vlissingen 1875-1928* (Amsterdam 1989).

Amerongen, M. van, e.a., *Voor buurt en beweging. Negentig jaar sociaal-democratie tussen IJ en Amstel* (Amsterdam 1984).

Anderson, Benedict, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (Londen 1983).

Ankersmit, J.F., *Arbeiderslevens* (Amsterdam 1919).

Ankersmit, J.F., *Een halve eeuw journalistiek* (Amsterdam 1937).

Anoniem [een Duits socialist], 'Het socialisme in Duitschland', in: I.C. van Deventer (ed.), *Wetenschappelijke Bladen. Geschiedenis, maatschappelijke belangen, natuurwetenschappen, letterkunde onder toezicht van dr. I.C. van Deventer,* deel III (1882) 3-55.

Arbeiders-zangvereniging, 'Brochure van Arbeiders-zangvereniging "Door en voor 't volk", *Zangersfeest* (Dordrecht 1949).

Auwerda, J., *De Joodse gemeente in Zaandam, Zaanse historische reeks* 10 (Westzaan 1989).

Bastiaans, H.A., *De Toekomst 50 jaar* (Groningen 1938).

Bax, M.T., *Het web der schepping. Theosofie in Nederland van Lauweriks tot Mondriaan* (Amsterdam 2006).

Bestuurdersbond Zwolle, *Gedenkboek ter gelegenheid van het 25 jarig bestaan van den Zwolschen bestuurdersbond 1903-1928* (Zwolle 1928).

Bevir, M., *The making of British socialism* (Princeton 2011).
Blink, H., *Nederland en zijne bewoners. Handboek der aardrijkskunde en volkenkunde van Nederland*, deel III (Amsterdam 1892).
Bloemgarten, S. en J. van Velzen, *Joods Amsterdam, in een bewogen tijd 1890-1940* (Zwolle 1997).
Bloemgarten, S., 'De tweede internationale en de geboorte van de SDAP (1889-1994)', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 7 (1981) 101-141.
Bloemgarten, S., 'Ter inleiding' in: D. Nooteboom, A. Jansma-Gazan en S. Bloemgarten, *100 jaar de stem des volk. Van strijdlied tot oratorium* (Amsterdam 1998).
Bloemgarten, S., *Henri Polak, sociaal democraat. 1868-1943* (Den Haag 1996).
Blom, J.C.H. en J.J. Cahen, 'Joodse Nederlanders, Nederlandse joden en joden in Nederland (1870-1940)' in: J.C.H. Blom, R.G. Fuks-Mansfeld en I. Schöffer, *Geschiedenis van de joden in Nederland* (Amsterdam 1995) 247-310.
Blom, R., *Frank van der Goes, 1859-1939. Journalist, literator en pionier van het socialisme* (Amsterdam 2012).
Blom, R., '"Kanalje verenigt u, maar blijft u zelf". Jacob Israël de Haan en de socialistische beweging over homoseksualiteit en jodendom', *Uitgelezen boeken. Katern voor boekverkopers en boekenkopers* 16 (2013) nr. 3, 1-39.
Bluntschli, J.C., *De politieke partijen: beschrijving van haar karakter en haar geest* (Amsterdam 1870).
Bolkestein, H., 'Levensbericht van C.S. Adama van Scheltema', *Handelingen van de maatschappij der Nederlandsche letterkunde te Leiden over het jaar 1926-1927* (Leiden 1927) 110-128.
Borrie, G.W.B., *Monne de Miranda. Een biografie* (Den Haag 1993).
Borrie, G.W.B., *Pieter Lodewijk Tak. Journalist en politicus. Een gentleman in een rode broek* (Amsterdam 2006).
Bos, D., 'In vaders voetspoor: J.J. Bos K.A. zn.', *Onvoltooid verleden* 2 (maart 1998). Ongenummerde digitale uitgave op www.onvoltooidverleden.nl.
Bos, D., 'Verborgen motieven en uitgesproken persoonlijkheden. Eer en reputatie in de vroege socialistische beweging in Amsterdam', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden (BMGN) – Low Countries Historical Review* 115 (2000, nr. 4), 509-531.
Bos, D., *Waarachtige Volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam 1848-1894* (Amsterdam 2001).
Bosker, F., *Rode boegbeelden in Schoterland, voormannen in de sociale strijd van Noord-Nederland* (Leeuwarden 2009).
Bouman, H., *Handleiding tot de kennis van opvoeding en onderwijs* (Groningen 1877).
Brautigam, J., *Langs de havens en op de schepen* (Amsterdam 1961).
Brok, K., 'Ontstaan en groei der sociaal-democratie in het gewest Drente' in: K. Brok, P.J. Duinkerken, A. Lunshof e.a., *Vijf en twintig jaar sociaal-democratie in Drente* (Gewest Drente der SDAP, Zonder plaats 1939).
Brug, L., *1909. Tussen ruzie en beginsel. Cahiers over de geschiedenis van de CPN* 9 (1984) 123-134.
Brugmans, I.J., *De arbeidende klasse in Nederland in de 19de eeuw. 1813-1870* (Utrecht 1975).
Bruintjes, G., *Socialisme in Groningen 1881-1894* (Amsterdam 1981).
Buiting, H. en Ph. Van Praag, *De roden roepen. Een eeuw Sociaal-Democratie in Deventer* (Deventer 1999).
Buiting, H. en S. van Schuppen, 'The implantation of the Social-Democratic Labour Party in the Netherlands', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 18 (1992) 313-333.
Buiting, H., '"Een uiting van ziekelijkheid." Het gedwongen vertrek van Vliegen naar Parijs, eind 1899', *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging* 2 (april 1984) 25-35.
Buiting, H., 'Tegenstellingen binnen het marxistische kamp. Naar een verklaring van de breuk binnen het Hollandse marxisme in 1909' in: L. Brug, *1909. Tussen ruzie en beginsel. Cahiers over de geschiedenis van de CPN* 9 (1984) 37-80.
Buiting, H., *De Nieuwe Tijd, Sociaaldemokratisch Maandschrift. 1896-1921. Spiegel van socialisme en vroeg communisme in Nederland* (Amsterdam 2003).
Buiting, H., *Richtingen- en partijstrijd in de SDAP. Het ontstaan van de Sociaal-Democratische Partij in Nederland (SDP)* (Amsterdam 1989).
Buiting, H., 'Nogmaals brieven uit de verbanning W.H. Vliegen', *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging* 26 (juni 1992) 13-28.
Burke, E., *Thoughts on the cause of the present discontents* (Londen 1770).
Buschman, M., 'Kees van Bruggen: de man van Carry', *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging* 40 (december 1995).

Buschman, M.,'Partij en vakbeweging' in: M. Buschman e.a., *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland* (1980) 94-119.
Bymholt, B., *Geschiedenis der arbeidersbeweging in Nederland* (Amsterdam 1894).

Charité, J., *De Sociaal-Democratische Bond als orde- en gezagsprobleem voor de overheid (1880-1888)* (Den Haag 1972).
Cornelissen, W., 'Izak Os', *Zwols Historisch Tijdschrift* 9 (1992) 47-50.
Cort, B. de, *Solidariteit in anonimiteit. De geschiedenis van de leden van de Onafhankelijke Socialistische Partij* (Breda 2004).

Davids, C., *De macht der gewoonte? Economische ontwikkeling en institutionele context in Nederland op lange termijn* (Amsterdam 1995).
De Centrale, *Aan de agenten der 'Centrale' te Amsterdam*, Amsterdam (9 februari 1906).
De reuke der liefde. Spotblad voor het Congres.
Defoort, H., *Werklieden bemint uw profijt. De Belgische sociaaldemocratie in Europa* (Leuven 2006).
Dijck, C. van, 'Helmig Jan van der Vegt (1864-1944). Een oprechte Zwollenaar', *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging* 6 (1985) 39-47.
Dijk, J. van, *Het socialisme spant zijn gouden net over de wereld. Het kunst- en cultuurbeleid van de SDAP* (Montfoort 1990).
Dijkerman, Peter, e.a., *100 jaar SDAP/PvdA afdeling Arnhem* (Arnhem 1996).
Directie en Raad van Commissarissen van De Centrale, *Onderkruiperij en nog wat* (Amsterdam februari 1906).
Dongen, B. van, *Revolutie of integratie. De sociaal-democratische arbeiderspartij tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam 1992).
Duverger, M., *Political Parties: their Organization and Activity in the Modern State* (New York 1954).

Eliëns, T.M. en M. Groot, F. Leidelmeijer, *Kunstnijverheid in Nederland 1880-1940* (Bussum 1997).
Engels, J., *Zestig jaar socialistische beweging* (Amsterdam 1978).
Eskes, J.A.O., 'Het Nederlandse beeld van politieke partijen tussen 1813 en 1848', in: *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (1991), 62-83.
Etty, E., *Liefde is heel het leven niet. Henriette Roland Holst 1869-1952* (Amsterdam 1996).

Fabius, D.P.D., 'Groen van Prinsterer over staatkundige partijen', in: H. Colijn en G.M. den Hartogh, *Schrift en historie, gedenkboek der antirevolutionaire partij 1878-1928* (Kampen 1928) 257-280.
Fischer, F.H., *Studiën over het individualisme in Nederland in de negentiende eeuw* (Bergen op Zoom 1910).
Frieswijk, J., 'Waarom in bepaalde streken in Friesland het socialisme opkwam en in andere niet' in: Y. Kuiper en J. Rypkema (red.), *Religie en socialisme. Friesland in de negentiende eeuw* (Leeuwarden 1982) 71-91.
Frieswijk, J., *Om een beter leven. Strijd en organisatie van de land-, veen- en zuivelarbeiders in het noorden van Nederland (1850-1914)* (Leeuwarden 1989).
Frieswijk, J., *Socialisme in Friesland, 1880-1900* (Amsterdam 1977).
Frieswijk, Johan, 'The Labour Movement in Friesland. 1880-1919', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 18 (1992) 370-388.
Fritschy, W. en J. Toebes, *Het ontstaan van het moderne Nederland. Staat en natievorming tussen 1780 en 1830* (Nijmegen 1996).
Fruin, R., *Het antirevolutionaire staatsrecht van mr. Groen van Prinsterer* (Amsterdam 1853).
Furnee, J.H., *Vrijetijdscultuur en sociale verhoudingen in Den Haag 1850-1890* (Groningen 2007).
FVP, 'Programma Friesch Comité van de Volkspartij', in: H. Blink, *Nederland en zijne bewoners. Handboek der aardrijkskunde en volkenkunde van Nederland,* deel III (Amsterdam 1892) 227.

Gaal, F.J. van, *Socialisme en zelfstandige arbeidersbeweging in 's-Hertogenbosch 1886-1929* (Tilburg 1989).
Gans, E., *De kleine verschillen die het leven uitmaken. Een historische studie naar joodse sociaal-democraten en socialistisch-zionisten in Nederland* (Amsterdam 2002).
Gasenbeek, B. (red.), *God noch autoriteit* (Amsterdam 2006).
Gerhard, J.W., *Een ernstig woord aan de Leider der SDAP,* door *Het Volk* geweigerd vlugschrift (28 februari 1907).

Giebels, H., 'De eendracht en het ontstaan van de SDAP-afdeling Eindhoven' in: Jacques Giele (e.a.) *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland 1980* (Nijmegen 1981) 144-189.
Giebels, H., *Katholicisme en socialisme. Het zelfbeeld van de Eindhovense christen-socialisten in het spanningsveld tussen traditie en moderniteit 1885-1920* (Tilburg 1994).
Giele, J., 'Socialisme en vakbeweging. De opkomst van socialistiese vakorganisaties in Nederland (1878-1890), deel 1' in: J. Giele (e.a.) *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland 1978* (Nijmegen 1978) 27-82.
Giele, J., *De eerste Internationale in Nederland. Een onderzoek naar het ontstaan van de arbeidersbeweging van 1868 tot 1876* (Utrecht 2008).
Ginderachter, M. van., *Het rode vaderland. De vergeten geschiedenis van de communautaire spanningen in het Belgische socialisme voor WO I* (Tielt 2005).
Groenveld, S., *Evidente factiën in den staet. Sociaal politieke verhoudingen in de 17e-eeuwse Republiek der Verenigde Nederlanden* (Hilversum 1990).

Hagen, P., *Politicus uit hartstocht. Biografie van Pieter Jelles Troelstra* (Amsterdam 2010).
Harder, M.A. de, *Albertinus van der Heide (1872-1953). Rode dominee tussen pastoraat en parlement* (Kampen 2011).
Harmsen, G., *Blauwe en rode jeugd. Ontstaan, ontwikkeling en teruggang van de Nederlandse jeugdbeweging tussen 1853 en 1940* (Nijmegen 1961).
Harmsen, G., *Historisch overzicht van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland. Deel 1: van de begintijd tot het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog* (Nijmegen 1964).
Harmsen, G., 'Waarom had Willem Helsdingen iets tegen Willem Vliegen?', *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging* 2 (april 1984) 36-37.
Hartman, E.H., *Protest tegen de bewering: dat de Nederlandsche werklieden niet in staat of nog te weinig beschaafd zouden zijn, om met goed gevolg arbeidersvereenigingen op te richten* (Amsterdam 1866).
Hendrix, H., *Een week in de kolonie te Blaricum* (Amsterdam 1901).
Heertje, H., *De diamantbewerkers van Amsterdam* (Amsterdam 1936).
Heyting, Lien, *De wereld in een dorp. Schrijvers en wereldverbeteraars in Laren en Blaricum 1880-1920* (Amsterdam 1994).
Hichtum, N. van, *Afkes's tiental: een schets uit het Friesche arbeidersleven* (Groningen 1903).
Hoekema, G. en P. Visser, *Geen cel ketent deze dromen, een dagboek over ideaal en werkelijkheid van de doopsgezinde dienstweigeraar en socialist Cor Inja uit Zaandam* (Hilversum 2001).
Hoekman, P., B. van Houten, O. Knottnerus, 'De landarbeiders verenigd' in: P. Hoekman, J. Houkes, O. Knottnerus (red.), *Een eeuw socialisme en arbeidersbeweging in Groningen 1885-1985* (Groningen 1986) 164-184.
Hoekman, P. en J. Houkes, 'De oude beweging en het vrije socialisme, 1882-1920' in: P. Hoekman, J. Houkes, O. Knottnerus (red.), *Een eeuw socialisme en arbeidersbeweging in Groningen. 1885-1985* (Groningen 1986) 40-68.
Hoekman, P., 'Van spontaan verzet naar socialisme' in: P. Hoekman, J. Houkes, O. Knottnerus (red.), *Een eeuw socialisme en arbeidersbeweging in Groningen. 1885-1985* (Groningen 1986) 29-40.
Hoekman, P., *Socialisme en arbeidersbeweging in het Oldambt 1881-1894* (Groningen 1985).
Hoffmann, S.-L., *The Politics of Sociability: Freemasonry and German Civil Society, 1840-1918* (Michigan 2007).
Hofmeester, K., *'Als ik niet voor mijzelf ben...' De verhouding tussen joodse arbeiders en de arbeidersbeweging in Amsterdam, Londen en Parijs vergeleken, 1870-1914* (Amsterdam 1999).
Holtrop, A., *Nynke van Hichtum. Leven en wereld van Sjoukje Bokma de Boer 1860-1939* (Amsterdam 2005).
Hoogland, P., *Vijf en twintig jaren sociaal-demokratie in de hoofdstad* (Amsterdam 1928).
Horssen, P. van en D. Rietveld, 'De sociaaldemocratische bond', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 1 (1975) 5-71.
Horssen, P. van en D. Rietveld, 'Socialisten in Amsterdam 1878-1898. Een sociaal profiel van de SDB- en SDAP-aanhang', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 16 (1990), nr. 4 387-406.
Horst, J.J. van der, *Geen ideaalmenschen. De Schiedamse SDAP tot 1917* (Schiedam 1984).
Houkes, J., 'Gerrit Nanninga (1885-1933)' in: P. Hoekman, J. Houkes en O. Knottnerus (red.), *Een eeuw socialisme en arbeidersbeweging in Groningen. 1885-1985* (Groningen 1986) 108-111.
Houkes, J., *Travailleur. Een politieke biografie van de Groninger anarchist Tjerk Luitjes 1884-1910* (Groningen 1985).

Houten, B. van en H. Wedman, 'De SDAP in stad en ommeland 1894-1940' in: P. Hoekman, J. Houkes, O. Knottnerus (red.), *Een eeuw socialisme en arbeidersbeweging in Groningen. 1885-1985* (Groningen 1986) 76-103.
Houten, B. van, *Tussen paternalisme en zelfstandigheid. Socialisme en arbeidersbeweging op het Hogeland 1885-1922* (Groningen 1985).
Hove, J. ten, *Geschiedenis van Zwolle* (Zwolle 2005).
Hulst, H van, A. Pleysier en A. Scheffer, *Het roode vaandel volgen wij. Geschiedenis van de SDAP van 1880 tot 1894* (Den Haag 1969).
Huygens, C., *Barthold Meryan* (Amsterdam 1897).

Iependaal, W. van, *Vaste Koers* (Amsterdam 1949).

Janse, M., *De afschaffers. Publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland 1840-1880* (Amsterdam 2007).
Janssens, R., 'Eenheid en verdeeldheid 1879-1894' in: G. Harinck, R. Kuiper, Peter Bak, *De antirevolutionaire partij 1829-1980* (Hilversum 2001) 73-92.
Janssens, R., *De opbouw van de Antirevolutionaire Partij 1850-1888* (Hilversum 2001).
Jansz, U., *Vrouwen ontwaakt* (Amsterdam, 1982).
Jong Edz., F. de, *'Wij willen ellende wenden'. Een eeuw sociaal-demokratische antwoorden op maatschappelijke uitdagingen* (Amsterdam 1984).
Jong Edz., F. de, *J. Saks, literator en marxist. Een politieke biografie* (Nijmegen 1977).
Jong Edz., F. de, 'De eerste socialistische studentenvereniging', *Bulletin of the international institute of social history Amsterdam* 8 (1953) 115-123.
Jong, R. de, *Electorale cultuur en politieke oriëntatie: verkiezingen in Gelderland 1888-1940* (Hilversum 2006).
Jong, R. de, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887* (Hilversum 1999).
Jong, R.J. de, *Na honderd jaren strijd, 100 jaar Leeuwarder bestuurdersbond, FNV afdeling Leeuwarden 1898-1998* (Sneek 1998).
Jungschleger, I., 'Mathilde Wibaut' in: A. Holtrop (red.), *Vrouwen rond de eeuwwisseling* (Amsterdam 1979) 127-139.

Kalma, J.J. en G. Nijssen, 'Hoe de honger verwerkt werd', als toelichting opgenomen in: P.J. Troelstra, *Socialisten in soorten. Een brochure van mr. P.J. Troelstra uit 1893* (Leeuwarden 1977).
Kalma, J.J., *Nynke fan Hichtum en Afke fan Wergea: de skriuwster Sj. Troelstra-Bokma de Boer (1860-1939) en 'Afke's tiental'* (Bolsward 1967).
Kalsbeek, M., 'De agrarische kwestie', *De Nieuwe Tijd* VI (1901) 689-693.
Kappers, E.A. en M. Bunt en J.J. Heij, *Simon Moulijn 1866-1948* (Assen 1989).
Karsten, S., *Op het breukvlak van opvoeding en politiek. Een studie naar socialistische volksonderwijzers rond de eeuwwisseling* (Amsterdam 1986).
Kasje, C., '†M. Kalsbeek' in: SDAP, *Arbeidersjaarboekje 1905* (Amsterdam 1904).
Kasje, C., *Een woord aan de zuivelarbeiders* (Leeuwarden 1915).
Katz, R. en P. Mair, 'Changing Models of Party Organization and Party Democracy. The Emergence of the Cartel Party' in: *Party politics,* vol. 1 (1995), nr 1, 5-28.
Kerdijk, A., *Winkelvereenigingen, een woord in de eerste plaats tot werklieden gericht* (Utrecht 1873).
Klaver, I., *Herinneringen van een Friese landarbeider. Enkele opgetekende zaken uit het jongste verleden tot 1925* (Nijmegen 1974).
Kleerekoper, S., 'Het joodse proletariaat in het Amsterdam van de 19de eeuw', *Studia Rosenthaliana* vol. 1, II (1967) 97-108.
Klinken, G. van, *Actieve burgers. Nederlanders en hun politieke partijen 1870-1918* (Amsterdam 2003).
Knegtmans, P.J., 'Voor wetenschap en maatschappij. Het zelfbeeld van studenten in de Sociaal-Democratische Studentenclubs' in: L.J. Dorsman en P.J. Knegtman, *Keurige wereldbestormers. Over studenten en hun rol in de Nederlandse samenleving sedert 1876* (Hilversum 2008) 39-52.
Knuttel, J.A.N., *Levensloop* (Leiden 1989).
Koejemans, A.J., *David Wijnkoop. Een mens in de strijd voor het socialisme* (Amsterdam 1967).
Koetsveld, C.E. van, *Het ontstaan, de beginselen en de geschiedenis van onze politieke partijen* (Rotterdam 1904).

Kolakowski, L., *Geschiedenis van het marxisme,* deel I t/m III (Utrecht 1981).
Kooij, P., *Groningen 1870-1914. Sociale veranderingen en economische ontwikkeling in een regionaal centrum* (Assen/Maastricht 1987).
Koole, R.A., *Politieke partijen in Nederland. Ontstaan en ontwikkeling van partijen en partijstelsel* (Utrecht 1995).
Koole, R.A., *De opkomst van de moderne kaderpartij. Veranderende partijorganisatie in Nederland 1960-1990* (Utrecht 1992).
Koselleck, R., 'Begriffsgeschichte and Social History' in: idem, *Futures Past: On the Semantics of Historical Time* (New York 2004) 75-92.
Kossmann, E.H., *De lage landen, twee eeuwen Nederland en België deel I: 1780-1914* (Amsterdam 1979).
Koster, F., 'De toekomst van het socialisme', *Vragen van den dag,* jaargang 49 (1934) nr. 5, 145-166.
Koster, F., *Het socialisme in de branding* (Baarn 1934).
Krekel-Aalberse, A. en E. Raassen-Kruimel, *Jan Eisenloeffel 1876-1957* (Zwolle 1996).
Kromhout, B., 'Onze strijd is verkracht door politiek gescharrel', *Historisch Nieuwsblad. Tweemaandelijks magazine over geschiedenis en het historisch bedrijf* 16 (September 2007) 16-23.
Kuiper, R., 'Uit het dal omhoog 1894-1905' in: G. Harinck, R. Kuiper, Peter Bak, *De antirevolutionaire partij 1829-1980* (Hilversum 2001) 93-112.
Kuiper, R., *Herenmuiterij. Vernieuwing en sociaal conflict in de antirevolutionaire beweging 1871-1894* (Leiden 1994).
Kuyper, A., *Ons program* (Amsterdam 1879).

Laan, K. ter, *Groninger Encyclopedie,* deel I (Groningen 1954).
Laan, K. ter, *Groninger Encyclopedie,* deel II (Groningen 1955).
Lansink, L., *Nota Swammerdambuurt* (Rotterdam 1977).
Leydesdorff, S., *Wij hebben als mens geleefd* (Amsterdam 1987).
Liagre Böhl, H. de, *Met al mijn bloed heb ik voor u geleefd. Herman Gorter 1864-1927* (Amsterdam 1996).
Liagre Böhl, H. de, *Wibaut de machtige. Een biografie* (Amsterdam 2014).
Lidtke, V.L., *The alternative culture: socialist labour in imperial Germany* (Oxford 1985).
Lijphart, A., *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Haarlem 1990).
Lintum, C. te, *Een eeuw van vooruitgang 1813-1913* (Leeuwarden 1913).
Lipschits, I., 'Functies van politieke partijen', in: R.A. Koole (red.), *Het belang van politieke partijen* (Groningen 1984) 13-22.
Lipschits, I., 'Geschiedschrijving over de Nederlandse politieke partijen. Reacties en aanvullingen', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden (BMGN) – Low Countries Historical Review* 91 (1976) 455-488.
Luremans, C.H. en H. Kruiderink, *Het eerste verzet. Geschiedenis der Arnhemsche arbeidersbeweging voor 1894* (Arnhem 1933, herdrukt in 1995).

Maas, P.F., *Sociaal-democratische gemeentepolitiek 1894-1929* (Den Haag 1985).
Manin, B., *The Principles of Representative Government* (Cambridge 1997).
Meer, T. van der (e.a.), *De SDAP en de kiesrechtstrijd. De ontwikkeling van de Nederlandse sociaaldemocratie 1894-1913* (Amsterdam 1981).
Meer, T. van der, 'Op zoek naar een duurzame verbintenis; de SDAP en de vakbeweging (1897-1908)', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 7 (1981) 193-222.
Meijer, J., *De zoon van een gazzen. Het leven van Jacob Israel de Haan 1881-1924* (Amsterdam 1967).
Meijer, W.H., *Terugblik. Herinneringen van een sociaal-democraat* (Amsterdam 1981).
Meilof, J., *Een wereld licht en vrij. Het culturele werk van de AJC 1918-1959* (Amsterdam 2000).
Mellink, A., 'Wijnkoop als figuur in de Nederlandse arbeidersbeweging' in: M. Campfens, M. Schrevel, J.M.Welcker (red.), *Op een beteren weg. Schetsen uit de geschiedenis van de arbeidersbeweging* (Amsterdam 1985) 140-157.
Mendes, Joost, *Het geslacht der Santeljano's,* deel II (Amsterdam 1930).
Michels, R., *Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie. Untersuchungen über die oligarchischen Tendenzen des Gruppenlebens* (Leipzig 1911).
Mol, H., *Memoires van een havenarbeider* (Nijmegen 1980).
Mom Visch, D.J., 'Recensie: De politieke partijen. Beschrijving van haar karakter en haar geest, door Dr. J.C. Bluntschli, Hoogleeraar te Heidelberg. Uit het Duitsch vertaald door E. Ortel. Amster-

dam. J.H. Gebhard en Comp. 1870', *Vaderlandsche letteroefeningen* (1870), 112-129.
Mulder, B.,'Friese onafhankelijkheid en Hollands centralisme' in: M. de Bok, J. Frieswijk en B. Mulder, *100 jaar sociaal-democratie in Friesland* (Akkrum 1994) 27–41.
Multatuli, *Ideeën* I (Amsterdam 1879).
Multatuli, *Ideeën* III (Amsterdam 1876).

Nas, D., *Koerier van een nieuwe tijd. Hendrik Gerhard en de ontwikkeling van de internationale arbeidersbeweging* (Den Haag 2002).
Nieuwenhuis, F. Domela, *Van christen tot anarchist* (Amsterdam 1910).
Nieuwenhuis, J.A., *Uit den tijd der voortrekkers* (Amsterdam 1927).
Nieuwenhuis, J.A., *Een halve eeuw onder socialisten. Bijdrage tot de geschiedenis van het socialisme in Nederland* (Zeist 1933).
Nijland-Verwey, M., 'Christina Ligtenberg. Bolsward, 28 augustus 1878 – 's Gravenhage, 12 december 1965', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden, 1966-1967* (Leiden 1968) 98-109.
Noël, F., *Familiy Live and Sociability in Upper and Lower Canada 1780-1870* (Montreal 2003) 211.

Oddens, J., *Pioniers in schaduwbeeld. Het eerste parlement van Nederland 1796-1798* (Nijmegen 2012) 385-387.
Oosterhuis, T., *Niet om het gewin, maar om het gezin. De geschiedenis van de verbruikscoöperatie in Nederland vanaf 1865* (Den Haag 2000).
Ossendorp, F.L. en A. Hart, *De zaak Beishuizen* (Amsterdam 1914).
Oudegeest, J. en I.G. Keesing, *Practische handleiding voor vakvereenigingsadministratie* (Amsterdam z.j. [1907].
Outshoorn, J., *Vrouwenemancipatie en socialisme. De SDAP en het vrouwenvraagstuk 1894-1919* (Nijmegen 1973).

Panebianco, A., *Political Parties: Organization and Power* (Cambridge 1988).
Pannekoek, A., *Herinneringen* (Amsterdam 1976).
Perry, J. (e.a.), *Honderd jaar sociaaldemocratie in Nederland 1894-1994* (Amsterdam 1994).
Perry, J., *Roomsche kinine tegen roode koorts. Arbeidersbeweging en katholieke kerk in Maastricht 1880-1920* (Amsterdam 1983).
Perry, J. en A. Schoot Uiterkamp, 'Herkomst, gezindte en beroep van SDAP-leden in Maastricht', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 14 (1988) 247-273.
Perry, J., *De voorman. Een biografie van Willem Hubert Vliegen* (Amsterdam 1994).
Petersen, W. van, *In onschuldigen kout en ongedwongen gezelligheid, twee eeuwen sociëteitsleven, voornamelijk in Doesburg* (Doesburg 2005).
Poel, S. van der, *Joodse stadjers, de joodse gemeenschap in Groningen 1796-1945* (Groningen 2004).
Polak, E., 'Ontwikkelingsgang. Socialistische jeugdorganisatie voorafgaande aan de AJC (1885-1918)' in: B. Drukker (red.), *Socialistische jeugdorganisatie in Nederland* (Amsterdam 1947).
Polak, H., *Laren in Het Gooi. De schoonheid van het oude dorp en hetgeen gedaan werd om deze te behouden en te hernieuwen* (Laren 1925).
Polak, H., *Tusschen Vecht, Eem en Zee* (Hilversum 1935).
Poutsma (uitg.), *Almanak voor de volkspartij*, XII.
Poutsma, H.J., 'Inlichtingen van den heer H.J. Poutsma' in: H. Heijermans (e.a.), *Enquête over de behandeling van 'politieke misdadigers' in Nederlandsche gevangenissen. Gehouden door het tijdschrift 'De jonge gids'* (Amsterdam 1898).
Praag, Ph. Van, 'Symboliek ten dienste van de socialistische arbeidersbeweging', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 7 (1981).

Querido, I.S., *Van het groene laken* (Amsterdam, z.j.).

Ravesteijn, W. van, *De wording van het communisme in Nederland. 1907-1925* (Amsterdam 1948).
Reijnders, C., 'Een arme en een rijke sjoel en een Portugese tuinsynagoge', *Ons Amsterdam* 33 (1981) nr. 10, 7-12.
Reinalda, B., 'The Weak Implantation of the Early Catholic and Socialist Workers Movement in Nijmegen', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 18 (1992) 404-424.

Rogier, J., *Geschiedschrijver des rijks en andere socialisten. Politieke portretten* I (Nijmegen 1979).
Roland Holst, H., *Kapitaal en arbeid in Nederland. Deel 1&2* (Nijmegen 1977).
Roland Holst, H., *Het vuur brandde voort. Levensherinneringen van Henriëtte Roland Holst–van der Schalk* (Amsterdam 1949).
Roorda, D.J,. *Partij en factie, de oproeren van 1672 in de steden van Holland en Zeeland, een krachtmeting tussen partijen en facties* (Utrecht 1961).
Roos, J. de, *Met enige schroom. Pioniers van het lokaal bestuur* (Amsterdam 2000).
Roos, J. de, *Besturen als kunst. Lokale sociaal-democraten 100 jaar verenigd* (Amsterdam 2002).
Rooy, P. de, 'Een hevig gewarrel. Humanitair idealisme en socialisme in Nederland rond de eeuwwisseling', *Bijdragen en mededelingen aan de geschiedenis van Nederland,* CVI (1991) 4, 625-640.
Rooy, P. de, *De rode droom. Een eeuw sociaaldemocratie in Nederland* (Amsterdam 1995).
Rooy, P. de, *Ons stipje op de waereldkaart. De politieke cultuur van modern Nederland* (Amsterdam 2014).
Rulof, B., *Een leger van priesters voor een heilige zaak. SDAP, politieke manifestaties en massapolitiek 1918-1940* (Amsterdam 2007).
Rust, W.J., *De Gooische dorpen* (Amsterdam 1943).

Saks, J., *Kritische herinneringen* (Nijmegen 1977).
Sarvornin Lohman, A.F. de, *Verantwoordelijkheid der regering ten aanzien van de jongste Kamerontbinding* ('s Hertogenbosch 1868).
Savornin Lohman, A.F. de, *Wat wil de Anti-revolutionaire Partij* (Utrecht 1883).
Schaper, J., *Een halve eeuw van strijd I* (Groningen 1933).
Schaper, J., *Een halve eeuw van strijd II* (Groningen 1935).
Schaper, J.H., 'Waarom en hoe de SDAP er kwam' in: *Gedenkboek ter gelegenheid van het vijf en twintig jarig bestaan van de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij SDAP in Nederland, opgericht 26 augustus 1894* (Amsterdam 1919).
Schaper, J.H., *In den strijd. Handboekje ten dienste van de sociaaldemocratische arbeiderspartij in Nederland* (Amsterdam 1909).
Schilp, D., *Dromen van een revolutie* (Amsterdam 1967).
Schoenbeek, G. van, *Novecento in Gent. De wortels van de sociaal-democratie in Vlaanderen* (Antwerpen 1995).
Schrevel, M., 'Als socialist, niet als Israëliet', *De Gids* 6 (1993) 501-510
SDAP, *1894-1904, Gedenkboek bij het tien-jarig bestaan der SDAP* (Amsterdam 1904).
SDAP, *Arbeidersjaarboekje voor 1899* (Amsterdam 1898).
SDAP, *Officiëel verslag van het zesde kongres der Sociaaldemokratische Arbeiderspartij in Nederland* (Amsterdam 1900).
SDAP, *Officiëel verslag van het zesde kongres der Sociaaldemokratische Arbeiderspartij in Nederland* (Amsterdam 1900).
SDAP, *Prospectus voor eene geldleening aan te gaan door de sociaaldemokratische Arbeiderspartij in Nederland voor het stichten van een dagblad* (Amsterdam 1899).
SDAP, *Verslag van het dertiende congres der soc.dem. arbeiders-partij in Nederland, gehouden op zondag 31 maart, maandag 1 en dinsdag 2 april 1907 te Haarlem* (Amsterdam 1907).
SDAP, *Verslag van het twintigste gewone congres der S.D.A.P., gehouden 12, 13 en 14 april 1914, te Utrecht* (Amsterdam 1914).
SDAP, *Verslag van het veertiende congres der SDAP, gehouden op 19, 20 en 21 april 1908, te Arnhem* (Amsterdam 1908).
SDAP, *Verslag van het verhandelde op het 5de kongres der sociaaldemocratische arbeiderspartij in Nederland gehouden te Leeuwarden op den 2den en 3den april 1899* (Amsterdam 1899).
SDAP, *Verslag van het zevende congres der S.D.A.P. en van het Verkiezings-congres* (Amsterdam 1901).
SDAP, *Verslag van het zevende congres der S.D.A.P. en van het Verkiezings-congres* (Amsterdam 1901).
Slangen, J.,'Van strenge sociaal-democraat tot scheurmaker. J.A.N. Knuttels aandeel in het schisma van Deventer', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* 12 (2000) 95-140.
Sluis, M.W. van der, *Gedenkboek Assen: PvdA 1946-1986, SDAP 1903-1946* (Assen 1986).
Sluyser, M., *De centrale. Vijftig jaar arbeiders-levens-verzekering* (Amsterdam 1954).
Sluyser, M., *De Partij* (Amsterdam 1947).
Sluyser, M. *Omnibus. Voordat ik het vergeet. Als de dag van gisteren. Hun lach klinkt van zover* (Amsterdam z.j.)

Sprenger, P., *De SDAP in Zwolle* (ongepubliceerde doctoraalscriptie Amsterdam 1979, opgenomen in de bibliotheek van Historisch Centrum Overijssel).
Steffelaar-Moulijn, F., 'Moulijn-Haitsma Mulier, Henriette' in: B. von Plato (red.), *Anthroposophie im 20. Jahrhundert. Ein Kulturimpuls in biografischen Porträts* (Dornach 2003) 546-547.
Sterringa, G., 'Roosje Stel-Vos' in: H.A. Poelman en H.P. Coster (red.), *Groninger Volksalmanak voor het jaar 1933. Jaarboekje voor geschiedenis, taal- en oudheidkunde der provincie Groningen* (Groningen 1933) 195-197.
Stoutenbeek, J. en P. Vigeveno, *Joods Nederland. Een cultuurhistorische gids* (Amsterdam 1989).
Strating, H., *125 jaar sociëteit 'De Club', 'Eene vereeniging tot bevordering van gezellig verkeer'* deel I (Winschoten 2005).
Stutje, J.W., *Ferdinand Domela Nieuwenhuis. Een romantische revolutionair* (Amsterdam 2012).

Teije, C.W. ten, *De opkomst van het socialisme in Breda. Actie en reactie tot 1908* (Tilburg 1986).
Tibbe, L., *Vier kunstdebatten omstreeks 1900* (Nijmegen 2000).
Toornstra, K., *Van onderwijzer tot burgemeester. 'n Halve eeuw strijdbaar in het socialisme* (Apeldoorn 1972).
Troelstra, P.J., 'De wording der S.D.A.P.' in: *Na tien jaar. Gedenkschrift bij het tienjarig bestaan der Sociaal Democratische Arbeiders Partij,* SDAP (Amsterdam 1904) 85-134.
Troelstra, P.J., *Gedenkschriften. Deel II, Groei* (3e druk Amsterdam 1933).
Troelstra, P.J., *Inzake Partijleiding* (Rotterdam 1906).
Troelstra, P.J., *Moderne ketters en hoe zij worden vervolgd: zaak Poutsma, zijn misdaad, arrestatie, gevangenschap, terechtstelling en vonnis en het hongerproces van Appelscha* (Leeuwarden 1894).
Tromp, B., *Het sociaal-democratisch programma. De beginselprogramma's van SDB, SDAP en PvdA, 1878-1977. Een onderzoek naar de ontwikkeling van een politieke stroming* (Leiden 2002).

Velazques, R., *Politics, Culture, and Sociability in the Basque Nationalist Party* (Reno 2010).
Velde, H. te, 'Political Transfer: an Introduction', *European Review of History* 12 (2005) 205-221.
Velde, H. te, 'De val van de partijgeschiedenis. De sociaal-democratie en de interpretatie van politieke opwinding in Nederland' in: E.O.G. Haitsma Mulier, L.H. Maas en J. Vogel (ed.), *Het beeld in de spiegel. Historiografische verkenningen. Liber amicorum voor Piet Blaas* (Hilversum 2000) 245-260.
Velde, H. te, 'Het wij-gevoel van een morele gemeenschap. Een politiek-culturele benadering van partijgeschiedenis', *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (2004) 106-123.
Velde, H. te, 'Politieke cultuur en politieke geschiedenis', *Groniek* 30 (1997) 137, 391-401.
Velde, H. te, 'Politieke cultuur, verenigingen en sociabiliteit', *De Negentiende eeuw* 28 (2004), nr. 3, 193-205.
Velde, H. van de, *Vrouwen in de partij. De integratie van vrouwen in politieke partijen in Nederland 1919-1990* (Leiden 1994).
Vliegen, W.H., *Die onze kracht ontwaken deed,* deel I en II (Amsterdam z.j.).
Vliegen, W., *De dageraad der volksbevrijding. Schetsen en taferelen uit de socialistische beweging in Nederland,* deel I, II en III (tweede druk Amsterdam 1921, 1922).
Vliegen, H.W., *Klanken van Strijd* (Amsterdam 1908).
Voerman, G., 'De stand van de geschiedschrijving van de Nederlandse politieke partijen', *BMGN – Low Countries Historical Review, 120* (2) (2005).
Voerman, G., 'Een unie, niet een partij, over de partijcultuur van de Christelijk Historische Unie' in: *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (2005) 206-215.
Voerman, G., 'Partijcultuur in Nederland. Naar nieuwe invalshoeken in de studie van de politieke partij' in: G. Voerman en D.J. Wolffram, *Benaderingen van de geschiedenis van politiek* (Groningen 2007) 43-49.
Voerman, G., *De Meridiaan van Moskou: de CPN en de Communistische Internationale, 1919-1930* (Amsterdam 2001).
Visser, L. de, *Herinneringen uit mijn leven* (Amsterdam 1978).
Vrankrijker, A.J.C. de, *Het wervende woord. Geschiedenis der socialistische week- en dagbladpers in Nederland* (Amsterdam 1950).
Vries, B. de, ' Een gewone vereniging' in: *Haerlem jaarboek* (Haarlem 2000) 100-128.
Vries, B. de, *Een stad vol lezers. Leescultuur in Haarlem 1850-1920* (Nijmegen 2011).
Vries, B. de, 'Van deftigheid en volksopvoeding naar massacultuur. Het Amsterdamse verenigingsleven in de negentiende eeuw', *Jaarboek Amstelodamus* 98 (2006) 83-105.

Wagemakers, A.J.M., *Buitenstaanders in actie, socialisten en neutraal-georganiseerden in confrontatie met de gesloten Tilburgse samenleving 1888-1919* (Tilburg 1990).
Wansink, D.J., *Het socialisme op de tweesprong. De geboorte van de SDAP* (Haarlem 1939).
Wartena, B., *Goeman Borgesius (1847-1917). Vader van de verzorgingsstaat* (Amsterdam 2003).
Waters, C., *British socialists and the politics of popular culture, 1884-1914* (Manchester 1990).
Wedman, H., 'The implantation of the labour movement in Groningen before 1918', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 18 (1992) 353-369.
Welcker, J.M., *Arbeiders en heren in de vroege Nederlandse arbeidersbeweging 1870-1914* (Amsterdam 1978).
Welskopp, T., *Das Banner der Brüderlichkeit. Die deutsche Sozialdemokratie vom Vormärz bis zum Sozialistengesetz* (Bonn 2000).
Wibaut, F. en M. Wibaut, *Wordend Huwelijk* (Haarlem 1932).
Wiel, R. van der, *Van Rapenburgerstraat naar Amerika* (Zwolle 2010).
Wiessing, H.P.L., *Bewegend portret. Levensherinneringen* (Amsterdam 1960).
Wijk, J. van der, 'De toekomst der democratie' in: J.A. Nieuwenhuis, *Een halve eeuw onder socialisten* (Zeist 1933) 281-287.
Withuis, J., *Opoffering en heroïek. De mentale wereld van een communistische vrouwenorganisatie in naoorlogs Nederland, 1946-1976* (Amsterdam 1990).
Wolff, S. de, *Voor het land van belofte. Een terugblik op mijn leven* (Bussum 1954).
Wortel, D. en M. Kranenburg, *Tachtig jaar vakbeweging in Leiden* (Leiden 1980).
Woud, A. van der, *Koninkrijk van sloppen. Achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2010).

Zanen, T.J., *Macht en onmacht. 130 jaar vakbeweging in Groningen* (Groningen 2003).
Zeiler, F.D., '"De Atlas" omstreeks 1894: danshuis of socialistenhol?', *Zwols historisch tijdschrift (ZHT)* 11 (1994) 92-99.

Woord van dank

Dit dankwoord moet beginnen met de mensen die me de afgelopen jaren het beste hielpen met dit onderzoek. Henk te Velde en Dennis Bos, van jullie heb ik ontzettend veel geleerd. Het vertrouwen, de vrijheid, het enthousiasme en de kansen waarmee jullie telkens weer kwamen aanzetten, hebben me soms verbaasd, maar gaven me altijd het gevoel dat ik iets nuttigs deed. Iemand anders die ik meteen wil bedanken is Ellen Oostenbrink: jij hebt fantastisch werk geleverd. Jouw argusogen hebben me voor veel ellende behoed.

Zonder Minte Kamphuis, Kim Beerden, Mariano Alvarez, Eveline van Rijswijk, Bart van der Boom, Rebecca Wensma, Jolijn Groothuizen, Annemarie Rullens, Herman Paul en mijn andere collega's van de vakgroep Geschiedenis was het een stuk minder leuk en leerzaam geweest om in Leiden te werken. Samen met de Leidse studenten hebben jullie ervoor gezorgd dat ik met plezier naar mijn werk ging. Recent kwamen daar mijn collega's van Politicologie, Staatrechts en de Campus Den Haag bij, met wie ik in het profileringsgebied *Political Legitimacy* fijn heb kunnen samenwerken. Dank daarvoor.

Buiten de universiteit ben ik dank verschuldigd aan het bonte gezelschap van Wiardi Beckmanstichting. Jullie namen me op in inspirerende verbanden zoals de Kompasgroep, de werkgroep Geschiedenis, de werkgroep Eigentijdse Sociaaldemocratie en de redactie van *S&D*. De leden van deze gezelschappen leerden me meer over partijcultuur dan welk boek dan ook. Andere dingen leerde ik bij mijn redactiemakkers van *De Gids*, met wie ik de komende jaren nog veel mooie tijdschriften wil maken. En waar was ik zonder Heren 9 van Groen Geel?

Dan mijn Leidse en Haagse vrienden. Wout Cornelissen, Rutger Claassen, Hans Wilbrink, Arjan Nobel, Constant Hijzen, Wibo Schepel, Marloes Vernooijs, Sanne Ravensbergen en Christianne Alvarado. Ik ken jullie allemaal op een andere manier, maar het is steeds weer geweldig om met jullie op te trekken. Om in de termen van dit boek te zeggen: jullie zijn deel van mijn familienetwerk.

Het andere niet-biologische deel van mijn familienetwerk bestaat uit Niels Koopmans, Vincent Hoen, Tijmen Veldhuizen, Bas Wouters van den Oudenweijer, Jorn Hofman, Christiaan Smeman en Ynske Plas. Iedere historicus zou zich vrienden wensen die decennia meegaan. Sophie Vehmeijer, je bent op een geweldige manier met dit proefschrift en de maker ervan omgegaan. Iedere poging om jou en de jouwen daarvoor in één regel te bedanken schiet tekort, maar ik meen het als ik zeg: dank.

Weinig mensen kunnen zeggen dat ze in twee harmonieuze gezinnen zijn opgegroeid. Ik kan dat wel en daarom dank ik ook alle Euvermannen, Vissers, Engwirda's en bijbehorende aanhang die daaraan bijdroegen. Tot slot mijn ouders en zuster. Remmers, Anke en Maartje; tijdens het schrijven van dit boek heb ik vaak aan jullie gedacht. Zonder dat jullie het wisten, lazen jullie over mijn schouder mee en was ik met jullie in gesprek. De komende tijd zet ik dat gesprek graag voort en dan hopelijk wat vaker in het echt. En over andere dingen.

Personenregister

Adama van Scheltema, Carel 106-107, 176, 205, 309
Adang, Marc 337
Admiraal, Klaas 333
Albarda, Johan Willem 148, 154,235, 245, 249, 254, 287, 342,349
Alberts 231-232
Alexander (kroonprins) 86
Alot, Simon 56, 290
Alphen, Daniel van 19
Altena, Bert 277, 310
Anderson, Benedict 286
Ankersmit, Heleen 154
Ankersmit, Johan 106, 148, 160-161, 175-176, 183
Anrooy, Josephine van 105-106
Anseele, Edward 50
Ansingh, Willem 32

Baart, Lucie 107, 309
Bahlmann, Ignaz 108, 147, 310
Bamberg, David Tobias 59-60
Barentz 122,313
Bartels, Derk 141
Bax 108
Bebel, August 23, 154
Beckman, Herman Wiardi 127
Beekman, Sara 116
Beer, P. de 296
Beever, Emanuel van 190, 192, 339
Beishuizen, Geert Thole 109, 115-116, 127-136, 138-144, 167, 182, 252, 263, 311, 315-321, 354
Beishuizen, Jakob 128
Beishuizen, Petrus 127
Beishuizen, Pieter 128
Bennink 258
Berdenis van Berlekom, Mathilde zie Mathilde Wibaut
Berg, Gerrit van der 288
Bergh, Constance van den 296
Berlage, Hendrik (H.P.) 176, 186, 193
Berlekom, van 174
Bernstein, Eduard 246
Beveren, Edmond van 299, 302
Bevir, Mark 279
Beyme, Klaus von 282
Bichon van Ijsselmonde, Marinus 19
Biet, D. 66
Bijkerk 167
Blanche-Koelesmid 166, 336
Blanche-Koelesmid (echtpaar) 191, 194
Blasius, Gerardus 58
Blink, Hendrik 282
Blitz, Simon 67
Bloemgarten, Salvador 334
Bluntschli, J.C. 282
Boer, A. de 108
Boer, Harmen de 98, 152
Boer, Tiemen de 97-98, 264, 305, 308, 356
Boerhaave 58
Boersma 97
Boes, Klaas 290
Boissevain 187
Bokma de Boer, Sjoukje zie Nynke van Hichtum
Bolkestein, Hendrik 174, 176
Bonger, Willem 176, 220, 247-248, 252-253
Bonn (echtpaar) 194
Bonn, Salomon 191, 336
Borgesius, Hendrik Goeman 30-31
Bos, Dennis 284
Bos, Jan (J.J.) 72, 121, 124, 152, 314
Bos, Karel Anthonie (K.A.) 152, 314
Bosman 151
Bouma, Jacob 308
Bouman, Herman 128, 131, 315
Braak, Menno ter 323
Brandenburgh, Hessel 224
Bredius (handelaar) 339
Breman, Ahazueros Jacobus (Co) 190, 192, 337

Brender à Brandis, Geraldo 335
Broekhuizen, Andries 237-238
Brouwer, L.E.J. 193, 334
Brug, Luuk 293
Bruggen, Carry van 73, 161, 296-297
Bruggen, Kees van 73, 160-161, 296, 326
Bruin, de 308
Bruins, Agnes 147
Bruinsma, Vitus 38, 297
Buiting, Henny 254-255, 280, 307, 311, 333, 342, 348, 352, 354
Burke, Edmund 19
Buwalda, Jan 308
Buwalda, Pieter 101, 103, 111
Buy Wenniger, L.M. de 332

Campfens, Mies 331-332
Cannegieter 108, 310
Ceton, Jan 183, 217, 247, 249, 251, 318, 333
Clerq, Daniel de 289
Cloetingh, P.L. 93
Cohen, Louis 46-47, 49, 55, 57, 288
Colijn 119
Crop, Duco 194, 337
Cuijk, van 79, 82

Daglooner, Sientje 116
Dal, Jetje van 312
Davids, Carel 308
Degen, Manus 118-120, 312
Derkinderen, Antoon 199
Dijkman, Klaas 102
Dijkstra 251
Dongen, Bas van 355
Douwes Dekker, Eduard 28
Dresden, Samuel 294
Droge, A.H. 102
Drucker, M.L. 88
Drucker, Wilhelmina 133
Dubbeldeman, M. 345
Duijs, Jan 126, 142, 217, 259
Duinen, Gooitzen van 100
Dutry van Haeften, Sophia 'Fietje' Juliana 194, 337
Duverger, Maurice 258, 356-357

Eck, Dirk van 321
Eeden, Frederik van 187-188, 220, 335
Eerenbeemt, H.F.J.N. van den 280
Eisenloeffel, Jan 191-193, 196-197, 336-337, 339
Eisenloeffel, Nico 339
Ekenstein, A. van 88
Elion, Jacobus 69
Elion, Selly 69
Emma (regentes) 90
Emmenes, Adrianus (Janus) van 79, 81
Engels, Friedrich 23, 83, 210
Engels, Jacq 267
Ephraim 68
Ewerbeck, Hermann 31
Ewouds, Ph. 351

Faber 233
Ferger, Carel 166
Fillman, Magnus 120-121
Fischer, F.H. 285
Fortuijn, Jan Antoon 41, 45, 49-50, 52-53, 55, 63, 87, 121, 132, 152, 162, 228, 288, 301,324,346
Fourier, Charles 31
Frank, Simon 304
Fruin, Robert20

Gatzenmeijer, Friedrich 64, 292
Geertsma (gebroeders) 311
Geertsma, K. 298-300, 356
Geertz, Clifford 280
Gelder, Enno van 176
Gendt, van (architect) 293
Gerhard, Adriaan (A.H.) 47, 57, 152-153, 163, 209-210, 214, 218, 285, 288-289, 297, 343, 345
Gerhard, Hendrik 32, 34, 37, 87, 152, 218, 285-286, 289, 324, 345
Gerhard, J.W. 133, 163, 245, 283
Gerhard, Susanna 37
Gerhardt, Ida 336
Gerhardt, Truus 336
Giele, Jacques 277, 285
Ginzburg, Carlo 280
Goes, Frank van der 25, 38-39, 43-45, 49-50, 52, 57, 61, 63, 66, 87, 150, 154, 175, 176, 193-194, 197, 200, 203, 205-206, 218-219, 225, 228, 241-242, 245, 247, 250, 252-253, 257, 272, 287-289, 300, 335, 337, 339-342, 346, 352
Gogh, Vincent van 190
Gogh-Kaulbach, Anna van 107
Gorter, Herman 83, 154-155, 175, 203-206, 214-215, 217-218, 221, 245-248, 250, 253, 335, 341, 343, 345, 352, 354
Goudeketting 294
Graaff, Frans de 191-192, 194, 336-337, 342
Graaff, Jacobus Willem (Kobus) de 191-192, 336-337
Graaff, Willem de 108, 192, 204, 336-337, 342
Greve, Henri 176
Groen van Prinsterer, Guillaume 20-23, 273, 282
Groeneweg, Suze 107

Groenveld, Simon 18
Gruijt, L. van der 243

Haan, Carolina Lea (Carry) de zie Carry van Bruggen
Haan, Henriette de 297
Haan, Izak de 73
Haan, Jacob Israel de 73, 161, 296-297, 326
Haentjes, A.H. 109
Hagen, Piet 283, 355
Hahn, Albert 148, 210
Haitsma Mulier, Eco 340
Haitsma Mulier, Hester Henriette Jacoba (Henriette) 194, 198-202, 340-341
Hamdorff, Jan 188
Hamel, M.A. 242
Hammel, S.A. 59
Hamstra, Jan 100
Hamstra, Sjoerd 101
Harder, Marie-Anne de 310
Haringman 243, 352
Harm 299
Harms 351
Hart Nibbrig, Ferdinand 199, 340
Hart Nibbrig-Moltzer, Johanna 201
Hartman, Evert Hendrik 30
Harttorff, Johan 191-192, 336, 342
Heertje, Henri 69, 155
Hegeraat, Herman 172,330
Heide, Albert van der 109, 138, 310
Heijermans, Herman 152, 159-161, 205, 210, 287, 337, 342
Heijermans, Ida 152
Heijermans, Louis 152, 296, 332
Heijermans, Marie zie Marie de Roode
Heldt, Bernard 131
Helsdingen, Lena 162
Helsdingen, Willem (W.P.G.) 41-45, 47, 49, 51, 55, 132-134, 151, 158, 162, 164, 229, 235-236, 259, 287-288, 324, 328, 348-350, 355
Hendrik (prins) 126
Heyting, Lien 337
Hichtum, Nynke van 148, 306
Hillebrand, Menne 95, 305
Hillesum, M. 66
Hinnen, Gerrit 235, 349, 354
Hoffmann, S.L. 278
Hofmeester, Karin 295
Hogendorp, Gijsbrecht Karel van 18, 281
Holtkamp 232-233
Holtrop, Aukje 306
Hoogstraten, Carry van 191
Hoogstraten, Mary van zie Mary Mauve
Houten, Samuel van 175
Hoving, J. 135
Hugenholtz, Frederik (F.W.N.) 108, 208, 224, 238-243, 248, 257, 259, 320, 352
Huijbers 243
Huizinga, Johan 323
Huizinga, Trui 323
Huizinga 87
Huygens, Cornélie 147, 153, 196, 331-332, 340

In der Maür, G. 234, 349
Israel, B. 299
Israel, Gerrit 48-49, 55, 81-82, 231, 299
Israëls, Jozef 188

Jacobs, Aletta 319
Janssen, G.L. 282
Jaurès, Jean 246
Jolles, André 106
Jong, A.M. de 127
Jong, Frits de 247
Jong, Ron de 280, 282
Jongstra, Douwe 347

Kaas, Vrouwtje 191, 336
Kalma, J.J. 306
Kalsbeek, Marten 97-99, 103, 305-306
Kamstra, Foeke 225-226
Kappetein, P.C. 314
Kasje, Cornelis 306
Kautsky, Karl 175, 246, 335, 352
Kautsky, Louise 153
Keesing, Isodore 68, 70-74, 148, 191, 202, 293, 295-296, 326, 342
Kenther, H.J. 287
Kerdijk, Arnold 28-29
Kleerekoper, Asser Benjamin 119, 126, 296
Klinken, Gert van 277
Kloos, Hijman 122
Knol, Melle 143, 321
Knuttel, Johan 248, 353
Koekebakker, Charlotte 94, 111
Koekebakker, Jaap 176, 252, 264, 323, 332, 356
Koekebakker, Marie 323
Koetsveld, C.E. van 279, 282
Kol, Henri van 26, 43-45, 49, 52, 55-56, 83, 103, 106-108, 234, 260, 287-288, 290, 302, 309, 332, 355
Kol, Nellie van 148, 302
Kolk, van der (familie) 151
Koning, Edzard 199, 340
Koo, J. de 332
Koole, Ruud 281-282
Koorengevel 166
Koster, Elizabeth 67, 294
Koster, Feiko 7-8, 276, 277

Kroes 109
Kuijkhof, Bob van 169
Kuijkhof, Johan van 123-124, 153, 165-169, 180, 182, 200, 210, 212, 218, 234, 236, 251, 257, 271-272, 305, 314, 328, 334, 336, 338, 342-344, 349-350
Kuijkhof, Lucia van (Lucie) 168-169, 329
Kuyper, Abraham 21-23, 35, 273, 283-284
Kuyper, Rudolf 176, 191-192, 343

Laan, Klaas ter 142, 321
Landré, Tom (Jean George Frederic) (C.L.) 108, 175, 191-192, 194, 196, 331-332, 337
Lassalle, Ferdinand 23, 83, 210, 249
Leenheer, Cornelis 215
Lelie, Herman 203
Lelie, Joseph Wolf 116, 311
Lelie, Rebecca 312
Lelie, Rosette 312
Lelie, Sara 118
Lelie, Wolf 115-127, 143, 162, 175, 203, 214, 259, 296, 311-315, 321, 338, 344
Lelie, Wolf Salomon 116
Levita, Dolf de 38-39, 43, 61, 162, 170, 183
Levy, Franziska 337
Leydesdorff, Selma 294
Liebknecht, Wilhelm 23, 288
Ligtenberg, Chrisje 176
Lipschits, Isaac 17, 280-281
Lisser, S. 66
Loopuit, Bram 61, 300
Loopuit, Jos 49-51, 53, 61-62, 64, 147, 183, 228, 236, 254, 328
Lorette, Jeanne 78
Luitjes, Tjerk 37-39, 47-48, 81, 89-91, 97, 132, 187, 290, 302-303, 334, 337
Luremans, Kees (C.H.) 148, 167, 217, 297-299
Luteraan, Barend 122

Magnee, Wilhelm 151-152, 270
Magnee, Wilhelmus 151-152
Manen, W.C. van 109
Mannoury, Gerrit 177, 193, 332
Mansholt, Derk 132
Marie Lake 109
Mark, Gerrit van der 306
Marx, Karl 23, 83, 154, 165, 201, 203, 210, 218, 246, 249, 285, 335, 341, 352
Masereeuw, Hermanus 157, 167
Mauve, Anton jr. 191, 335
Mauve, Anton 188, 190, 193
Mauve, Mary 191, 335
Mauve, Ru 190-191, 193, 335, 341
May, Pieter Alexander 106, 309
Meijer, Jaap 296
Meijer, Willem (W.H.) 121, 124, 127, 168, 175, 202-203, 214, 314, 338, 342, 344
Meilof, Jan 321
Melchers, Gerrit Willem 98, 108, 149, 228, 260, 310
Melhado, Rika 117, 311
Mendels, Maurits 160, 259-260, 342
Mensing, Marie 252, 354
Mensink, A.J. 345
Methöfer, Johan 77-78, 298
Meulen, Eelke van der 305
Mey, Henriette van der 195, 341-342
Michel, Louise 92
Michels, Robert 10, 277
Middelburg, Gerrit 153
Miranda, Salomon Rodriguez de (Monne de Miranda) 66, 68-71, 74, 133, 183, 203, 294-295
Moes, Wally 189, 199
Moltzer, Johanna 199, 201, 340
Mook 302
Morris, William 335
Moulijn, Simon 190, 193, 198-199, 201, 299, 340
Moulijn-Haitsma Mulier, Henriette zie Henriette Haitsma Mulier
Mug, Israël 67, 294
Mulder, Piet 84, 110
Multatuli 34, 282

Nanninga, Gerrit 88, 90-94, 103, 269, 300-303, 354
Neuhuys, Albert 193
Niehorster, Leo 336
Niet, J.H. te 81
Nieuwenhuis, Ferdinand Domela (Domela) 24, 34-39, 43-44, 46-48, 63, 78, 81, 87-88, 97, 119, 132, 154, 175, 191, 225, 282, 288, 290, 307, 334, 336, 345
Nieuwenhuis, Joan 86-88, 275, 301
Nobel, Otto W. de 172, 174, 229, 330
Noël, Francoise 321
Noordhoff 233

Oddens, Joris 281
Ommeren, Harry van 106, 309
Onselder, Oti van 336
Onsman, Inte 325
Os, Izak 57, 154, 288
Ossendorp, F.L. 354
Oudegeest, Jan 72, 343
Owen, Robert 31

Panebianco, Angelo 277, 279
Pannekoek, Anton 176, 204, 206, 215, 246, 327, 345, 353

Pekelharing, prof. 332
Penaat, Willem 192-193, 196, 337
Perry, Jos 279, 355
Philips 174
Pierson, Nicolaas 175
Pieters, Aaltje 315
Pluvier, Jan Hendrik 225
Polak, Eduard 148, 150, 161-162, 183
Polak, Henri 25, 43, 45-46, 60-65, 68-69, 71-72, 75, 121, 143, 147-148, 154, 159-161, 173, 178-179, 182-184, 186-187, 189, 191, 193, 202-203, 274, 288, 292, 294-296, 303, 334, 336-337, 341, 354
Polak, Izak Levie 296
Polak, Rachel 73, 296
Polak, Stella 148, 161, 172, 183
Poppe, August 151-152
Poppe, Constantina 323
Posthumus, Nicolaas 176
Pothuis, Carry 163, 195-196, 198, 338, 354
Pothuis, Samuel 326, 338
Pothuis-Smit, Carry zie Carry Pothuis
Poutsma, Aaltje 228-231, 257
Poutsma, Hessel 159, 224-231, 237, 259, 287, 346-347, 349
Poutsma, Jacob 224
Praag, S.L. van 293
Pront, S. 313

Querido, Emanuel 72, 118, 296, 312

Raay, Cornelis van 87
Raay, M. de 66
Ravesteijn, Willem van 176, 243, 247, 249, 251, 321, 351
Redelé, Eduard 108, 163, 183, 310, 327
Redelé, Louis 108
Reens, Bram 62-63, 292
Regenboog, Christiaan 30, 284
Regenboog, Herman 284
Reinalda, Hendrik 167
Reitsma 108, 310
Reyer, A. 107
Ris, Klaas 32
Ritzema, Aaltje 128
Röell, jhr.mr.dr. A. 334
Rogier, Jan 206
Roland Holst, Adriaan 334
Roland Holst, Henriette 83, 150, 154, 189, 190, 192, 198, 200, 203-206, 215, 218, 220-221, 245, 247-248, 253, 335-336, 342-343, 345-346, 354
Roland Holst, Richard (Rik) 147-148, 159, 189, 190, 199, 257-258, 335, 346
Roland Holst-Van der Schalk, Henriette zie Henriette Roland Holst
Roode, Jan de 152, 160, 210, 259, 321, 324
Roode, Marie de 152, 160, 169, 210, 296, 321, 324, 343-344
Roode-Heijermans, Marie de zie Marie de Roode
Roorda, Daniël 18
Rooy, Piet de 284
Rosevelt 85
Rousseau, Jean-Jacques 19
Rugge, Eltjo 93-94, 141
Ryle, Gilbert 279

Salomons, J. 66, 294
Savornin Lohman, Alexander (A.F.) de 21-22
Schaper, Johan 12, 24, 43-45, 48-49, 52, 55, 83, 90-94, 133-135, 138-141, 148, 151, 153, 157-158, 195, 203, 227, 240, 260, 287-288, 290, 297, 301-303, 311, 313, 317-318, 332
Scheffer, Andries 294
Schepel, Jan 134-135, 318
Scholten, J.E. 88
Scholtens, Geert Thole zie Geert Thole Beishuizen
Scholtens, Hillechien 127
Schotveld, Gerrit 234-236, 260, 349
Schuppen, Steven van 311
Seijes, B. 345
Siebers 233
Simmel, Georg 278
Sluyser, Meyer 71, 264
Smits 151
Snijders, H.G. 81, 299
Soep, Bram 50, 74, 205, 296
Sorokin, Pitirim 277
Spaargaren 166
Speelman, Willem 62, 292
Spiekman, F. 350
Spiekman, Hendrik 44, 157, 180, 288, 344, 354
Starcke, Carl Nicolai 277
Stavenisse de Brauw, R. 329
Steiner, Rudolf 201
Steinmetz, Sebald Rudolf 7
Stel, Melle 131, 133-138, 141-144, 147, 182, 217, 252, 317-320
Stenhuis, Roelof 350
Sterringa, Geert 94, 138, 147, 330
Steyn, Marthinus Teunis 230
Stork, Jonas Daniël 33, 90, 302
Stouwer, Jacomijn (Jane) 311
Straub 234
Stutje, Jan Willem 286
Suchtelen, Carry van 191
Suchtelen, Nico van 191, 335

Tak, Pieter Lodewijk (P.L.) 62, 64, 87, 154, 159, 161, 183, 196, 204-205, 219, 240, 242-243, 245, 260, 326, 332, 347
Tanja, Jan 96
Thorbecke, Johan Rudolph 20, 282
Tilanus, Elisabeth 191
Tilanus, Liede 191, 194-200, 337-339, 341
Tilanus-Eisenloeffel, Liede zie Liede Tilanus
Timmer, Jan 107
Tonckens, Alberdina 198
Toornstra, Klaas 308
Troelstra (familie) 337
Troelstra, Dirk 156, 172, 174, 324, 331
Troelstra, Pieter Jelles 12, 25-26, 37-39, 43-47, 49-50, 52-53, 55-57, 63, 81, 83, 91, 95, 97-98, 100-102, 118-119, 121, 131, 133, 135, 142-143, 148-149, 155-163, 166, 171-173, 179, 182, 184, 189, 191, 200-201, 203-207, 210, 213-215, 218, 225, 227-229, 231, 242, 245-248, 250, 252-253, 256, 259-260, 273, 283-284, 287-290, 296, 299, 306-307, 310, 326, 329, 332, 335-336, 341-343, 346-347, 352-355
Troelstra, Silvie 156
Tromp, Bart 280
Trompetter, Klaartje 117-118, 125
Trompetter, Wolf 117

Urban, Evert Jan 87, 90, 302
Urban, Francois 87

Veenstra, Jan 305
Vegt, Helmig Jan van der 27, 46-47, 57, 180, 182, 264, 288-289, 298, 333, 348, 356
Velde, Emile van der 310
Velde, Henk te 9, 274, 277
Veldheer, J.G. 106, 341
Veldhuis 235
Ven, Matheus van de 163
Verschuer, Baron van 325
Verweij 110
Visser, Ale 102
Visser, Jentje 102
Visser, Louis de 266
Visser, Louw 100
Visser, Ruurd 102
Visser, Yttje 102
Vliegen, Willem (W.H.) 34, 41, 43-50, 53-55, 57, 123, 126-127, 132-133, 152, 157-158, 168, 183, 203, 212-214, 219-220, 227-231, 239, 246, 249, 257, 259, 288-290, 305, 314, 324, 332, 347, 348, 353, 355
Voerman, Gerrit 9, 274, 277
Voogd, Piet 342
Vos van Steenwijk, Freule Clara de 326
Vos, de 149
Vos, Roosje 137-138, 141, 147, 164, 182, 217, 254, 272, 354
Vries, Agnes de 94
Vries, Boudien de 332
Vries, de 141
Vries, Nathan de 94, 147, 304

Wackerhauzen 109
Waerden, Bartel Leendert van der 332
Waerden, Theo van der 163, 183, 217, 249, 260, 332, 341
Wal, L. van de 135
Wallen, P. van der 287
Walstra, Pieter 156
Weber, Max 278
Welskopp, Thomas 282
Wertheim, Meijer 67-68, 294
Wester 333
Westra 244
Wezel, Andries van 61, 292
Wezel, R. van 66, 70
Wibaut, Florentinus (Floor) 106, 108, 148, 154, 159, 193, 196, 204, 219, 228-229, 231, 250, 252, 260, 287, 322, 332, 335, 337
Wibaut, Mathilde 195, 196-198, 329, 338, 341, 354
Wibaut-Berdenis van Berlekom, Mathilde zie Mathilde Wibaut
Wiedijk, Pieter (J. Saks) 204, 218, 247, 352
Wielen, Jarig van der 306
Wijnkoop, David 70, 176, 183, 224, 238-243, 247-249, 251, 253, 256-258, 320, 328, 332-333, 352-354
Wilhemina (koningin) 90
Willem (Prins van Oranje) 18
Winkel 109, 310
Winterberg 114, 311
Winterwerp, Martha 147
Witt, Augusta de 199
Wolff, Sam de 153, 217, 239-242, 351

Zanten, Hendrik van 231-233
Zijlma 128
Zoestbergen, Johannes 84-85, 114, 355
Zutphen, Jan van 122, 154, 203, 341
Zweden, van (familie) 66, 294

Over de auteur

Adriaan van Veldhuizen (Groningen, 6 januari 1982) studeerde van 2000 tot 2007 aan de Rijksuniversiteit Groningen. Daar behaalde hij zijn doctoraal geschiedenis en zijn master filosofie (cum laude). Daarna werkte hij eerst als AIO en vervolgens als docent aan het Instituut voor Geschiedenis van de Universiteit Leiden. Daarnaast is hij binnen de Universiteit Leiden als coördinator verbonden aan het profileringsgebied *Political Legitimacy*.

English summary
The Party. The political life in the early SDAP

The Party describes and analyses the origins and the first fifteen years of the Social Democratic Workers' Party in the Netherlands (SDAP) from a new perspective. Where most studies on political parties focus on what members mean to their parties, this book reverses the question and asks: what did the party mean to its first members? By taking regular local party members as the starting point for a party history, this book contributes to both the historiography of the SDAP and that of the emergence of political parties in the Netherlands. First and foremost, this 'member perspective' shows that the functioning of parties was not only shaped through the development of ideology, organizational structures, and leadership, but also by the need for sociability, local traditions, and several other social and cultural factors.

In seven chapters, this book provides a sketch of the earliest party life in the SDAP in two different ways. In chapters 1, 3, 5, and 7, general developments in the party are analysed. The first chapter focuses on the concept of a 'political party', the third on the emergence of the first local branches, chapter five on the unification process of the party on a national level and chapter seven on the character of quarrels among social democrats. Chapters 2, 4 and 6 zoom in on specific cases: two people, two locations and two meetings are discussed. The purpose of this two-sided approach is to provide insight into the personal choices and the background of regular party members.

This narrative and qualitative approach does not yield statistically representative results on the behaviour of the party members in general. Instead, it offers a broad range of historical analyses, often accompanied by one or more particular cases. All cases in this book have been selected using four criteria. First there is the 'pioneer criterion': all people, locations and meetings talked about in the book gained attention between 1894 and 1900. Secondly, the cases were picked to show how diverse the SDAP was during its first years. To not limit the discussion to big city

workers, a selection was made that reflects large sections of the party community. Thirdly, all examined case studies had to be new. No person, branch or meeting that had been extensively debated before is discussed in this book. Finally, there had to be enough archival material to perform thorough historical research. This last criterion in particular narrowed down the possibilities for research in a rigorous way.

1. 'Political party': A short conceptual history.
In the first chapter, the concept of 'political party' is researched. For workers in late nineteenth-century Netherlands, joining a parliamentary social democratic workers' party was not a very obvious decision to make. In fact, there were many reasons to *not* become a party member at all. In the first place, membership consumed a lot of time, while most workers did not have any leisure time at all. Secondly, it cost a lot of money, which the workers did not have either. Thirdly, around 1894 socialist ideology was not very clear: many opposing notions on the true nature of socialism existed throughout the Netherlands and across the rest of Europe too. Fourthly, there was a lot of distrust towards socialists. Royalists, Catholics, employers and policemen continuously kept their eyes on socialists, ready to fight or punish them. The fifth reason was that there were devastating quarrels going on inside the existing socialist organisations. Additionally, the Netherlands had never witnessed a party ran by workers before. Moreover, none of the first members of the party had any political experience, not even in other parties. Another reason was that only a very small minority of the prospective members had suffrage. Furthermore, the number of prospective members was negligible; launching a political upheaval was unthinkable. Finally, there were many alternative organizations for workers who wanted to fight for a better life.

So what were the reasons for becoming a party member? To answer that question, this chapter tries to find out what kind of organization people thought they had joined. This is done by discovering what different meanings the concept 'political party' had around 1894. An examination of newspapers, letters and minutes of several organizations leads to two interpretations of the concept 'party'. The majority used the concept to indicate a 'societal group', while the rest saw it as denoting a 'political organization'. During the first years of the SDAP, both interpretations of the concept were used side by side. People considered themselves part of a societal group (party) and inside that group they had different organizations (parties). This led to a situation in which members of oppositional socialist organizations addressed each other as 'fellow party members' because they still felt part of the same societal group.

So although the SDAP is nowadays often presented as one of the first modern political parties, the conceptual demarcation in 1894 was far from clear. Many of the regular members seemed to have joined the SDAP *despite* the use of the concept party. Their membership did not spring from the newness of the concept, but from a need for continuity. For many of the regular members the party was the successor of long-standing formal and informal networks. On a local level the party often took the place of an association, a branch of the Social Democratic League or institutionalized informal networks among families and friends.

This chapter concludes with two theses. The first is that members did not necessarily choose political innovation, but instead continuity. The other thesis is that party life in the early SDAP was organized as life was in 19th-century associations. That leads to the approach for the rest of this book, in which the political party is treated as an association.

2. A meeting in Atlas, living in the Blasiusstraat

The second chapter of this book consists of two micro-histories. The first one is about the founding of the SDAP in the town of Zwolle on 28th August 1894. While discussing the creation of the party, several key characters in the party history are introduced. This story also shows the most important ideological differences with the SDAP's predecessors, and provides insight into the social manners of the earliest party framework. The second micro-history zooms in on a group of Jewish social democrats living together in a street in Amsterdam: the Blasiusstraat. By discussing various individual members and their ties to each other and their party, a first glance is cast at everyday party life at the grassroots.

The SDAP had twelve founding fathers and all of them were former members of the Social Democratic League (SDB), a socialist organization built up from a variety of small local associations. Although the SDB had once won a seat in the House of Representatives, parliamentary socialism had not been its main interest since the beginning of the 1890s. A group of anarchist socialists had become more and more influential within the rank and file of the League. During the party congress of Christmas 1893, a motion was filed that obliged the party 'never to participate in elections again, not even for reasons of political agitation'. While the majority of the members of the League adopted the motion, a small minority decided to found an alternative political organization.

Most of the motley crew of parliamentary socialists were in their own way part of peripheral groups inside the SDAP. Some of them had a Jewish background, others came from remote areas, while others were intellectuals, coming from the social upper class. Especially the last group,

the so-called 'gentlemen', had difficulties proving themselves as true socialists. It took a lot of time and effort to break the mutual distrust among the parliamentary socialists. Eventually they succeeded and after a series of meetings a final meeting was organized: on 26th August 1894 a new organization was founded.

Because another organization had already scheduled a large meeting on suffrage in Zwolle, the socialist group decided to convene their meeting there as well. The meeting took place in a room called Atlas, where some of the socialist attendees had gathered before. About 140 people attended the meeting, and around 60 of them signed the form that gave them the right to vote during the meeting. The other attendees were journalists and people who were just interested in what was going on. They did not witness any of the political chaos that had characterized the SDB. In fact it was a well-organized and structured meeting with only one remarkable incident. At a certain moment a young anarchist from Amsterdam spoke up and threatened to 'punch [the other attendees] in the face'. What happened then was defining for the SDAP. Instead of throwing him out or shouting back at him, the chairman decided to consult the other organizers about whether they would let the man speak or not. After a short debate, the young anarchist was officially allowed to interrupt the meeting. But he did not have anything left to say. The contrast between the garish SDB and the organized deliberations in its successor could not have been sharper.

One of the most important items on that afternoon's agenda was choosing the name of the new organization. Some people said it had to be an 'association', while others wanted it to be a 'league'. Then the idea of calling it a 'party' was suggested. Not everyone was immediately fond of the idea, but in the end a name was chosen: the Social Democratic Workers' Party in the Netherlands. In the days after the meeting, newspapers remarked on the new party but did not consider it to be a serious threat to the political status quo. Most attention for the Zwolle meeting came from their former friends of the SDB. Their newspaper *Recht voor Allen* ("*Rights for all*") suggested that the social democrats had held a bacchanal after founding the 'party of gentlemen'. That never happened. In fact, the first meeting of the board was held in the open air in a soggy meadow, next to the suffrage meeting that was going on.

The second half of this chapter shows how a substantial part of the Jewish community in Amsterdam became socialist. By focussing on one particular street in the east of Amsterdam, an analysis is made of how a relatively closed community made a collective transition to social democracy. This street is the Blasiusstraat and it is selected because party

members lived in at least 80 of the 144 houses. Almost all of these members were Jewish and diamond workers.

Initially the relations between the Amsterdam Jews and the socialists were not very good. Most Jews were Royalists and among socialists anti-Semitism was not uncommon. By the beginning of the 1890s these barriers were levelled in two ways. On the one hand, two Jewish inhabitants of Amsterdam formed a group of radical socialists called ''t Centrum'. They organized meetings and demonstrations and showed that Jewish workers did not have to accept their disadvantaged positions. On the other hand, a few Jewish diamond cutters came into contact with Frank van der Goes, a prominent socialist intellectual. Henri Polak was one of these Jewish diamond workers and he became a leading figure in the Jewish Socialist movement. He was not only one of the founding members of the SDAP, but also founded the General League of Dutch Diamond Workers (ANDB), an organization that consisted largely of Jewish diamond workers. As a leader in both groups, Polak introduced the Jews via their jobs to socialism.

The amalgam of Judaism, socialism and diamond industry could be seen very well in the Blasiusstraat around 1900. This chapter gives a couple of striking examples of this particular subculture by discussing two residents of the street: Isidore Keesing and Salomon Rodrigues de Miranda. Keesing was a grumpy intellectual, a diamond cutter who read German dissertations on economy and statistics. Later he would become the party's statistician, the mainstay of the party's local treasurers. De Miranda, who lived a few doors down, developed a political career. He became one of the most well-known aldermen of the city of Amsterdam. Both Keesing and De Miranda, just like many other social democrats, started their party career in the Blasiusstraat and both of them saw Henri Polak as their personal hero.

The connection between the people in the Blasiusstraat was a deeper one than just a sum of some factors. They formed a community long before they were socialists and even before they were diamond workers. Even though many of the socialists did not attend the synagogue anymore, they called themselves Jews and cherished their religious background. People with this background recognized each other and felt at home with each other. That is why they had the same jobs, lived in the same area, and married within the same group. Organizer Henri Polak was one of them and even became one of the leading figures in this informal structure. His support for social democracy led many other people in his own network in the same direction.

A few conclusions are drawn at the end of this chapter. Firstly, the

party depended on local heroes to become big and strong at a grassroots level. Secondly, the party culture was also defined by local circumstances. Whether this was just one example or something that occurred in other branches too is discussed in the following chapters.

3. The first members of the sdap

By discussing the history of the foundation of four different local branches of the SDAP, this chapter shows how workers' associations and networks of friends, family members and colleagues preceded local party life. On the one hand this illustrates a phenomenon that was already seen in the Blasiusstraat: local party life was often very homogeneous. On the other hand it shows that the differences between the local branches were rather big. The last part of this chapter researches an exceptional category of party members. Most members joined the party on a local level: they were first and foremost members of their local branch. But there were also members who joined the SDAP on a national level. These 'verspreide leden' were scattered all over the country and did not have their own local party structure. By discussing the varying kinds and interpretations of party membership this chapter also illustrates the wide range of expectations members had of their party.

The first local branch discussed was founded in the city of Arnhem. Most of its members knew each other from earlier socialist associations. They had been members of the SDB and had met each other in local pubs and workers' societies. Long before the SDAP emerged they formed their own subculture where mutual trust was far more important than a spotless CV _ some of the members actually had criminal records. In fact, the SDAP was the new name for a longer existing organization: a local parliamentary demerger from the SDB preceded the local branch. Many of its members lived in the same neighbourhoods where colleagues or family members resided. Organizational habits from other kinds of associations remained unchanged. Potential members were balloted before they could join the party. Nevertheless, or maybe because of this, the later SDAP branch was very successful. It organised one of the first party congresses, provided a national board member, and had someone elected onto the municipal council.

The second local branch discussed in this chapter is the one from Groningen. Just like in Arnhem, an SDB branch preceded the Groningen SDAP. That is why most of its first members were actively socialist, long before they actually joined the SDAP. Before 1894 the socialists had their own building with a pub, a cooperative bakery and a meeting hall. They organized many big meetings and had several sub-associations such as

choirs and sports clubs. So when the few parliamentary socialists of the SDAP seceded in 1894, they gave a new form to a long-standing tradition of socialism. For the first years they were outcasts in an anarchist majority but from 1899 onwards the number of members grew and slowly the local SDAP became an important player in local politics. But even when the party became bigger and bigger and took over the former anarchist infrastructure, the local party elite was very small and dependent on about 10 members.

Just like Arnhem and Groningen, Warga was one of the first local branches to join the national party. But unlike the other branches this one was not a product of an SDB branch that split up. In fact, most SDAP members in this small town in Friesland were active members of the Dutch Suffrage League (NBAKS). The situation in Warga clearly demonstrates how important local leaders were. Most members were living in very poor circumstances and were not able to do too much for the party organization. Only a few men kept the local branch alive.

In Holwerd, another town in Friesland and the final example in this chapter, the local branch was created in a different way. The institutional ties between the members in Holwerd were even more vague than in the other places. Here the branch was the product of an intervention by party leader Pieter Jelles Troelstra. After a fight between local workers and a group of soldiers from outside the village, three workers were arrested. During the trial that followed, Troelstra offered to be their lawyer. After the trial he also helped them to reorganize a disused local association into a new SDAP branch. But this obsolete organizational infrastructure was not the only thing the members shared. Genealogical research shows that many were also members of the same family and most of them had the same religious background. Furthermore, almost all of them worked as farmhands.

The phenomenon that a certain subculture -formally organized or not- preceded the branch can be found in most branches. But not so for the final group of members discussed in this chapter, the so-called 'verspreide leden', who joined the party as individuals. They did not join/form a local branch and were often the first and only socialist in their village or neighbourhood. The 'verspreide leden' were often financially independent and many of them worked as school teachers or artists or in other intellectual professions. Most of them were attracted by the ideological message of the SDAP. A relatively high number of the 'verspreide leden' became politically active. Some of them founded a local branch, while others became contributors to newspapers or even politicians on a national level.

By studying several branches and the group of 'verspreide leden', this chapter provides insight into reasons for becoming a member of the SDAP. Most members of the local branches were socialist before they actually joined the party. In fact, they often joined the party collectively. One or two leading figures of existing networks brought their friends, family, and colleagues into the party. They followed, but did not become very active members. Becoming a party member was not a revolutionary choice for all members. In fact, most of them were inclined to stick to old habits. Because of the differences between the local networks and the weak national structure, the party did not yet have a unified national character. In every town the SDAP had a different face and appearance. Seen from a national level, the party could be characterized as a patchwork party. Only a small minority of about 500 'verspreide leden' had a different position. To them, being a party member was indeed a revolutionary choice. They had clear expectations of the ideology, a more privileged background, and a different attitude towards the party.

4. Two members: Wolf Lelie and Geert Thole Beishuizen

The micro-histories presented in this chapter are biographies of two more or less forgotten but illustrative members of the SDAP. One of them is Wolf Lelie: an Amsterdam Jew from the area around the Blasiusstraat who in his party career evolved from a street fighter to bureaucrat. The other is Geert Thole Beishuizen, one of the 'verspreide leden' and school teacher from a small town in the north of the Netherlands.

As an Amsterdam diamond worker, Wolf Lelie joined the SDAP at an early stage. During the rough first days of the party he was the bodyguard of Pieter Jelles Troelstra. He gained popularity by making sure that Troelstra could move freely through mass meetings dominated by anarchists. In 1901 he got a formal job in the party and became one of the first sellers of the party newspaper *Het Volk*. Selling socialist newspapers was no less dangerous then being a leader's bodyguard. During harsh confrontations with anarchists, royalists, and policemen, Lelie became the everyday face of the party, and was more recognisable on the streets of Amsterdam than some politicians.

Lelie's party career would develop in two different directions at the same time. On the one hand he remained a newspaper seller, though in a different way. He became the head of distribution of the ever-growing newspaper. He directed the newspaper deliverymen in an authoritarian style; most of them did not like Lelie at all. They considered him to be an unreliable and underhand person who was friendly to his employers but bossy to them. The party secretary also had bad experiences with Wolf

Lelie. During his work for the party, Lelie turned out to be a greedy and calculating person, who knew that he would be protected by the people he had once protected. But at the same time something else happened. Wolf Lelie became the flag-bearer of the party. During national demonstrations and other official meetings, Lelie led the procession of socialists. In this way -even more than as a street fighter- his sturdy physical appearance became a party mascot. Without any political involvement—as much as one political remark by Wolf Lelie can be found in newspapers and minutes—he became an important symbol for the party.
Lelie's party career was very different to that of Geert Beishuizen, who never became successful as a party employee and never had any political success either. As a school teacher in a remote village, Beishuizen was the only socialist for miles around. Nevertheless he was an active advertiser of a particular form of socialism. In the 1880s he founded his officially non-socialist workers associations in his village. Although he did help the local workers, his efforts never really led to success. Time and time again Beishuizen's associations struggled to survive, or perished. After he founded several local and regional clubs, he got into contact with the socialists on a national level. He was invited to a meeting held by the National Suffrage Committee, which was an organization mainly ran by socialists. The organisers found him because of his involvement with the League for Dutch Schoolteachers (BvNO). Not long after the meeting, Beishuizen subscribed to the party as a 'verspreid lid'. The first thing he did as a party member was help Johan Schaper get elected to parliament.

Together with a socialist friend and colleague, Beishuizen tried to found a branch of the party. They succeeded in their ambitions, but just as his earlier projects, this branch was not a striking example of a successful workers' movement. Most people who initially joined the club stopped showing up after a few meetings, and the local government was eager to frustrate the club. At the same time there were other kinds of problems. Beishuizen got into fights with more and more people. First he had a conflict with the members of his own branch, then with local politicians, then with his colleagues and finally with some leading party members, including Johan Schaper. Although he still had a function in the BvNO, and even had a political career as a member of the States Provincial, Beishuizen was gradually sidelined in every organization he loved so much. Finally, after being fired as a school teacher as well, he left the province where he had spent his whole life. Only in Zaandam, the town with the first SDAP mayor, could he get a new job as a teacher.

In this chapter, two different visions on the SDAP are presented. Both Lelie and Beishuizen illustrate the importance of having a social context

inside the party, though in very different forms. Lelie was not a very political person, but he started his party career with an immensely strong network inside the SDAP. Beishuizen on the other hand worked hard but never made it to the top because he could not find enough comrades, and had many personal conflicts with leading figures in the SDAP. Lelie had his conflicts as well, but with his employees, not his bosses. Although Beishuizen was not a very doctrinal socialist, he was stigmatized for life: his socialism meant he had minimal chance of becoming a head teacher and partly made his social life impossible. With Wolf Lelie it was the other way around. Socialism *was* his career. He got his job, his status and his good income through the SDAP. Lelie and Beishuizen were definitely not the most extreme examples of differences in party life, but they do make clear that the notion of what the ' SDAP' was differed greatly among the various regions, social groups and individuals.

5. From collection to collective: the SDAP as a family

Where previous chapters focus on the local levels of the party, this chapter considers the national level of the SDAP. It not only focuses on the national organization but also looks at sub-organizations that encouraged people to develop cultural and social activities. By doing so, this chapter shows how informal networks—the ones that played such an important role on the local level—were also very important on a national level. To make clear what the importance of the networks was, this chapter suggests seeing these networks as 'family networks'. Therefore, the first part of this chapter introduces the idea that the party should be seen as a family both in a biological and symbolic way.

Even around 1900, when the party was only a few years old, some of its members were already able to live a fully socialist life. The reason for this was that many local networks had had a socialist identity before the party existed. Family life and socialism went hand in hand. Husband and wife met each other in socialist circles and the men were best men at other socialists' marriages. When children were born, they were introduced to the party at a young age. Celebrations of the Dutch Sinterklaas festivities and other holidays were done together. Youth clubs such as 'De Zaaier' made sure adolescents got their place in the party as well. In bigger branches, every member of the family had his or her own club. In smaller branches, families sometimes operated as the core of the branch. This chapter names many examples of families running branches. Brothers, cousins, fathers and sons, husbands and wives; time and time again families appear to be the cornerstone of smaller branches. Both family members running the party and socialism defining family life -even be-

fore the SDAP existed- show how politics and private life were intertwined.

Next to biological family relations, symbolic family relations had a big influence on party life. Just like among Christians, the family metaphor was used among socialists far before the SDAP was founded. Nevertheless it is interesting to consider this phenomenon inside the SDAP. The family metaphor was used in a surprisingly structural way. Of course comrades were often called 'brothers' and leading figures were referred to as 'father'. But certain party members got the nickname 'uncle' or 'aunt', while younger members called other party members 'grandfather'. Family life also played a striking role in songs, poems and party speeches. So party members were considered to be part of a kinship in which symbolic and biological family relations were both very common. This was illustrated well when social democrats died. At funerals, biological and symbolic family members stood side by side at the grave. Often their roles were comparable: they carried the coffin, lowered it into the earth, and made speeches.

Both biological and symbolic family relations led to familiar manners of behaviour. This had substantial effects on party life, even on the formal organization. Obviously the organizational structures of the party were very important, but they were spirited by the informal family. To show how familiar manners were common and crucial at the national level, this chapter discusses a few party components.

The first example is the party press. Socialists always had their own newspapers but most of them were only regionally distributed. In 1900 a new national newspaper was founded: *Het Volk*. Although it was the most professional organization within the party, it was built up along the lines of family networks. The leading journalists, editors and board members had known each other long before the newspaper came into existence, and in the organizations of the newspaper, familiar manners were easily recognizable. The kinds of conflicts and relationships that occurred were very comparable with what happened in the local branches.

Besides the family network functions inside the newspaper's organization, the newspaper also played a role in strengthening family relations in the party as a whole. Together with local newspapers, *Het Volk* provided an infrastructure that connected different local branches and introduced them to the national party as a symbolic family. It familiarized the most important party leaders, showed traditions, and made the local party part of a whole. Being the mouthpiece of the socialist family was the most important task of the newspaper. So even the most professional organization in the party relied on both symbolic and biological family

relations to become a real success.

Despite its success, the newspaper basically communicated top down. This was different to the second example of familiar manners discussed in this chapter: the party's secretary. From 1897 onwards, Johan van Kuijkhof led the party's secretariat, and had contacts with the key figures in all local branches. By doing so he became a central figure in the party family. He connected people from all over the country with each other and acted as a counsellor in case of problems, which meant he kept peace in different parts of the party. He and his wife were considered examples of how party members should behave. He was friendly, patient, and allowed party members to become part of his network. He was the most important 'human hub' inside the party.

On a smaller scale, the 'human hub' function can be seen in the third and fourth examples of familiar manners that are discussed in this chapter, namely a collection of choirs and an intellectual reading club. Although these two were two completely different kinds of clubs, with different kinds of members, they shared certain similarities. Both the choirs and the reading club operated on a level that exceeded that of the local branch. The rank and file of these organizations was often composed of people with a very similar background. The members of the Amsterdam choir De Stem des Volks, for instance, were mostly Jewish, while the members of the reading club were university students. By importing networks to the party, these clubs imported lots of new 'human hubs'. They did so because the members of these clubs were often also participating in a local branch, a charity board, a women's club or another kind of sub-organization. The same phenomenon of stacking memberships can be seen in the fifth example mentioned in this chapter: the Leagues of Socialist Board Members. These local clubs formalized the relations between the board members of local party branches, local trade unions, choirs, bicycle clubs, co-operatives and other socialist sub-organisations. Although not all league members were party members, the leagues definitely connected party members to each other and strengthened the social democratic family.

The most important conclusion of this chapter is that the SDAP was very much dependent on people that functioned as 'human hubs'. This chapter does not focus on the most important formal organizations, but on how people functioned inside the party. By stacking functions from different sub-organizations, the human hubs connected single networks throughout the country with each other in a way a formal organization could have never done. This chapter characterizes the manners used in these informal contacts as 'family manners'. These were very important

for the process of unifying the party. Even formal organizations such as a newspaper or a national secretariat could not fully function without them. Or rather: these organizations were spirited and brought to life by human hubs and their family manners.

6. Life in 'Het Gooi' and a Congress in Haarlem

Just as in the second chapter, this chapter presents a micro-history of an area where many socialists lived, and a micro-history of an important party meeting. The location discussed is the village of Laren in the Het Gooi area, and the meeting is the Haarlem Congress of 1907. Together these micro-histories show the benefits and drawbacks of the growing diversity in the party. In so doing, it not only gives insight into the social situation in the SDAP around 1907, but also sketches the events that preceded 'the Deventer Schism' of 1909: the moment the party split into two.

In some regards, Laren was a very atypical place for socialists to live. It was home to many poor Catholic workers, as well as a place where many rich people from Amsterdam had their country houses. But Laren also had a different face. Around 1900 it became a centre for painters and other artists. At the same moment it was a focal point of a societal movement that attracted vegetarians, cabin builders, and Tolstoyans. Many of the first SDAP members in Laren were well acquainted with one or more of these traditions. In fact, most of them were painters, writers or craftsmen, and none of the members of this branch of the Social Democratic Workers' Party were workers themselves. A few members knew each other from art academies in Amsterdam. There were also members who had lived in Frederik van Eeden's colony 'Walden', an autarkic commune in the tradition of Thoreau. Other members were party members before they actually moved to Laren and had been active in the party before.

Two members of the branch, both Laren residents, are discussed in detail in this chapter. Liede Tilanus and Henriette Haitsma Mulier were both women with a wealthy bourgeois background, who were interested in social questions at a young age, discussed gender roles, and were married to socialist artists. Besides all this, both women were active as organizers and authors, especially in the Social Democratic Women's Club and in the League of Social Democratic Women's Clubs. Although most women did not actively profile themselves as feminists -which would have been counterproductive in a socialist environment- they tried to educate and help women in other branches as well. With this combination of characteristics they represented some typical features of social democracy in Laren. In contrast with other branches, the role women

played in Laren was rather large. Obviously, this was partly the result of the relatively good financial position that some of these women had. At the same time something else was going on in Laren, something that did not only engage the female members of the branch: many of the branch members participated in ideological debates. The most striking example of a fierce debater from Laren was Henriette Roland Holst, but she was definitely not the only member of her branch interested in ideological hairsplitting.

The second part of this chapter deals with ideological debates in particular. It describes what happened during the Easter days of 1907 at the party congress in Haarlem. In the years preceding this congress the ideological debates in the party had taken an unpleasant turn. More and more people criticized party leader Pieter Jelles Troelstra for his unsteady ideological leadership and Troelstra was not a person to react mildly to these comments. What started with ideological remarks from people like Henriette Roland Holst culminated in a series of mutually offensive disputes with a group of orthodox Marxists led by David Wijnkoop. In newspapers, during meetings and in pamphlets, party members remarked that the fire in party life had died. They feared that the 1907 congress could become the devastating apotheosis of years filled with quarrels. The day before the congress started the atmosphere was far from good. Despite the various musical performances that were announced the number of visitors on the festive evening preceding the congress was small, and the opening speech was a hesitant one.

The next day the congress started with an update about the 'tactics affair'. The difference between Marxists and Revisionists was shortly explained for those party members that did not know the ins and outs of the ideological quarrels. Then the debates began. Troelstra and Gorter, representing different ideological movements within the party, talked for hours. But then something happened: instead of the feared disruptive fight a relatively friendly conversation ensued. The speakers were clear and straightforward and although they sometimes clashed, they were not destructive. A few other key players came onto the stage and argued in the same cooperative way.

That night the delegates went to their hotels or hosts' houses with a sense of hope, and the next morning the atmosphere was different. A satirical newspaper was handed out and the debates were lively and critical but not damaging. Frank van der Goes, in some respects the ideological conscience of the party, even withdrew a critical pamphlet he had written. But not everybody had said what was in his or her heart. By the

end of the congress a small group of orthodox Marxists led by David Wijnkoop did not feel heard in the way they wanted they be heard. They did not feel comfortable with the situation and wanted to continue the battle for orthodox Marxism.

The cases of Laren and Haarlem show the diversity inside the SDAP, which at that point counted 7000 members. They illustrate how various groups from varying backgrounds still fitted in the same party, while at the same time showing how big these differences had become within the body of the party. Most of the Laren Marxists were still part of networks that incorporated leaders of the party: they were friends or even family members of the first group of members. But the new group of Marxists that showed up in Haarlem formed a new generation with its own networks.

7. The fighting family

Although most socialists tried to be friendly to each other, they did not always succeed in this ambition. During the first 15 years of the party, a lot of fights occurred. Some of them had political reasons, others had a more personal background, and more often than not, but elements intertwined. This chapter does not discuss these conflicts to shed new light on who was wrong or who was right, but because the conflicts illustrate what was considered worth fighting for. Participants in conflicts explicitly told what they expected from others and their party, what they cared about and why they were disappointed or angry. In this way conflicts provide insights that friendly conversations or festive speeches could never give. The selection of conflicts discussed is based on the idea that different kinds of conflict should be analysed. That is why a conflict inside the group of founders of the party was chosen, as well as some conflicts inside general branches, a conflict within the top cadre of the party and a conflict that divided the party as a whole.

The first conflict showed how Hessel Poutsma transformed from a promising socialist to a social outcast. In 1894 he was one of the few socialist publishers the party had -a very important role- and one of Troelstra's close confidants. But the group of founders he had to collaborate with did not fully trust him. He was excluded and even humiliated when one of the other members started an affair with his wife. Poutsma did not do anything wrong in particular, but nobody sympathized with him. His case makes clear that politics were about personal relations and emotions just as much as they were about ideology and organization.

The second case shows how these kinds of trust-related problems inside the local branches occurred all the time. Gossip and fights over per-

sonal matters constantly marked the branches' political actions. Even the organizational course of the branch was often determined by factors that lay far beyond the scope of the political. This chapter mentions many examples of branch members having trouble with their political friends and family members. This varied from complex political intrigues to rather random accusations of forgery, bribery, or strike-breaking. Sometimes branches were able to find a solution for the problems themselves, while at other moments the national board had to step in. Of course there were also quarrels that could not be stopped without taking strong measures. Members were punished, got disbarred, or were put on blacklists. The most fascinating aspect is that in many cases it was hard to pinpoint the exact reason for the fight. Gossip, problems with other organizations or families and neighbourhood conflicts were all imported into the party. Because members were often closely related to each other, every animosity could lead to harsh and long-lasting family feuds.

The third example focuses on a fight between David Wijnkoop and Frederik Hugenholz. They were both part of the upper party cadre: Wijnkoop was a national board member, and Hugenholz was a Member of Parliament. At the same time they were colleagues in a socialist insurance company and that is where the conflict first started. But behind the labour dispute much more was going on. The two men did not like each other and took opposite political and ideological positions. First they fought in relative anonymity, but after a while the situation escalated and became public. Both had their own friends and networks inside the party and especially Wijnkoop knew how to mobilize them. Soon it was not person against person, but network against network. Wijnkoop's friends shadowed Hugenholtz, and Hugenholtz intimidated Wijnkoop via his own friends. Because all this happened in the city centre of Amsterdam, not only were the key players in the national party aware of it, but the regular members as well. It was all over the newspaper and everybody was talking about this conflict.

This fight blended seamlessly with the fourth example mentioned in this chapter, the so-called 'Deventer Schism', in which the party split into two sides. David Wijnkoop was the leader of a group that got disbarred from the party in February 1909. That happened after an ideological conflict about the politics of party leader Troelstra. But at the same time there were other problems as well. There was a war going on between opposing networks in the party. Wijnkoop was the leader of a new generation of socialists that felt they were not able to gain any political power and decided to take matters into their own hands. It led to a *total conflict* that affected every aspect of party life.

What happened during this kind of conflict? In fact they arose from a mixture of many different factors, but most of the time the exact reason for the conflict was not the most important aspect. What makes the conflicts so interesting is the attitude of the fighters. This chapter identifies a few elements that made people so fierce and tenacious in their fights. In the first place, the members felt indebted to the party. The party was the vehicle that had to bring them to a future without suffering and hardships. Besides that, the party was often their social environment: it was a family, a network of friends and a neighbourhood in one. That is why when someone else seemed to harm the party, members considered that they were allowed to intervene. The problem though -and this is the second element- was that everybody had a different idea of what was in the interests of the party. There were ideological conflicts of the party's interest, but opposing traditions and other local elements could also be the bone of contention.

Thirdly, fighting was part of the core business of the party. This might sound strange, but for many members the party was the only place where they could debate on a serious level. Their political activities never reached outside the party, so a good fight every now and then was not a bad thing. It is not that they started the quarrels for fun, but they did dramatize them very often, especially when there were external advisory boards, special voting procedures, or so-called 'referees' involved to stop the problems. The conflicts in a milder form were exactly the kind of politics that attracted people. The problem was that it was hard to keep them in their milder form.

Finally, the general human condition was the source of many disputes. Many of the local players were overworked and had physical and mental health problems. Because of their work and their low wages, they did not have enough time to do their jobs. In letters of many of the key players the same complaints can be found. In the end, party membership was not a very healthy lifestyle.

Conclusion

The Party has researched the early SDAP as an association. On the one hand, this has led to new information on the cultural and social developments in the party itself, and on the other hand to new insights on the functioning of political parties in general. It has made clear that people not only became party members for political reasons but for social reasons as well. Most members wanted to remain part of the networks they were already part of. In that sense becoming a member of this revolutionary party was a kind of conservative act as well. These networks were

called family networks because members appeared to have kinship relations in a biological or symbolic ways. That branches were governed by these kinds of relationships also explains why certain people never really became politically active, although they did become members. In fact these people did not come to the party, but the party came to them. Friends or family members had persuaded them to become members, but they never felt the urge to become passionately politically involved themselves.

The analysis of family networks also makes clear why every local branch had its own character and why socialist politics had a different face in every town. The SDAP was very homogeneous at a local level, but very heterogeneous at a national level. Although socialism was more or less the same for everyone and provided an international symbolic language, the local appearance of socialism was determined by local factors. In the first years of the party, the symbolic international factors and the familiar local factors were the most formative ones for party life. The national party only played a relatively small role, in effect just acting as an umbrella for local clubs. Even the concept of 'party' referred to more than one particular meaning. Only after 1900 did the national party seize the primary identity of the SDAP. Before that time the local leaders were the party's primary icons.

The small but important group of 'verspreide leden' were the big exception to this rule. They had become members without any ties to local predecessors of the party and were often much more interested in ideological questions then branch members were. Many of these 'verspreide leden' were intellectuals and although they formed a small group they were responsible for the majority of ideological articles in newspapers and pamphlets. To them the national party was much more than an umbrella; it was their most precious structure from the start. Similarly, the national party was relatively dependent on the 'verspreide leden'. Many crucial party members at the national level started as 'verspreide leden'. So one of the most important conclusions of this book is that there were different kinds of membership. Distinguishing these kinds gives a better understanding of what the party meant to its members and how this varied.

Besides that, this book has explained how these different kinds of membership influenced the political behaviour of the party in their own way. The analysis of socially inspired membership makes clear that leaders were not only chosen because of their qualities as a leader, their political programme or their ideological knowledge. Very often, they were the founders of local branches that had motivated their own rank

and file to join. They were natural leaders, not chosen ones. For a long time this was not much different in the national party. But not everybody was happy with this status quo. The new intellectual generation led by David Wijnkoop, for instance, challenged this traditional leadership on political grounds. There was an ideological conflict, but this only became as devastating as it was because of an irrevocable clash of traditions. Because together with different kinds of membership came different expectations of what the party was or must be. This variety of expectations led to varying identifications of what was in the party's interest. The manifold ideas on this led to conflicts and disputes, which were often exacerbated because they took the form of family feuds.

So seeing the party as an association and seeing its members as members of a socialist family leads to a better understanding of the party member's manners, of party leadership and the way the party functioned in politics. Of course the SDAP is the focus here, but it is very likely that this approach would be fruitful for other parties too.